

Samfunnsgeografi

En innføring

David Jordhus-Lier og Kristian Stokke (red.)

Samfunnsgeografi

David Jordhus-Lier og Kristian Stokke (red.)

Samfunnsgeografi

EN INNFORING

CAPELEN DAMM
AKADEMISK

© David Jordhus-Lier og Kristian Stokke, Oslo, 2017

Dette verket omfattes av bestemmelsene i Lov om opphavsretten til åndsverk m.v. av 1961. Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). Denne tillater tredjepart å kopiere, distribuere og spre verket i hvilket som helst medium eller format, og å remixe, endre, og bygge videre på materialet til et hvilket som helst formål, inkludert kommersielle, under betingelse av at korrekt kreditering og en lenke til lisensen er oppgitt, og at man indikerer om endringer er blitt gjort. Tredjepart kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller tredjepart eller tredjeparts bruk av verket.

Boken er utgitt med støtte fra Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.

Typesetting: Datapage India (Pvt.) Ltd.

Cover Picture: David Stenmarck

Cover Design: Cappelen Damm

Cappelen Damm Akademisk/ NOASP

noasp@cappelendamm.no

Innholdsfortegnelse

Forord	15
Liste over forkortelser	17
Kapittel 1 Hva er samfunnsgeografi? Den geografiske forestillingsevne	19
Innledning.....	19
Hva er samfunnsgeografi?	21
En kort guide til læreverket	23
Avslutning	26
Referanser	27
Kapittel 2 Samfunnsgeografiens faghistorie	29
Innledning.....	29
Geografifagets forhistorie	29
Geografifagets renessanse og mellomfase.....	32
Moderne samfunnsgeografi	36
Avslutning	42
Referanser	42
Kapittel 3 Samfunnsgeografiske kjernebegreper	45
Innledning.....	45
Samfunnsgeografi som romlig fag	45
Rom	47
Sted	49
Skala.....	52
Territorium	54
TPSN-rammeverket: et forsøk på syntese	56
Avslutning	60
Referanser	61
Kapittel 4 Samfunnsgeografiske metoder	63
Innledning.....	63
Kvalitative metoder.....	64
Kvantitative metoder.....	67

Geografiske informasjonssystemer (GIS).....	69
Avslutning	71
Referanser	71
Kapittel 5 Økonomisk globalisering	73
Innledning.....	73
Hvordan definere økonomisk globalisering?	73
Framvekst av økonomisk globalisering	74
En indikator på økonomisk globalisering.....	76
Hvorfor økonomisk globalisering?	77
Muliggjørende teknologi.....	79
Globalisering - lokalisering.....	81
Avslutning	82
Referanser	83
Kapittel 6 Økonomisk ulikhet og geografi.....	85
Innledning.....	85
Teoretiske perspektiver på ulikhet	85
Inntektsulikhet på kommunenivå.....	87
Avslutning	92
Referanser	93
Kapittel 7 Utvikling i globale verdikjeder og produksjonsnettverk	95
Innledning.....	95
Bakgrunn.....	96
Globale varekjeder (GCC) - et utgangspunkt for begrepsdannelsen	97
Globale verdikjeder (GVC)	98
Globale produksjonsnettverk (GPN).....	100
Oppgradering og utvikling.....	102
Utvikling i verdikjeder mellom land i sør	103
Avslutning	105
Nettkilder.....	105
Referanser	105
Kapittel 8 Et globalt arbeidsliv i endring.....	109
Innledning.....	109
Globaliseringens Hvem Hva Hvor	109
Kapitalmobilitet	111
Utbredelsen av en nyliberal ideologi	112
Reskalering av statlig regulering.....	114
Uformalisering av arbeidsrelasjoner	115
Feminiseringen av lønnsarbeid	116

Arbeidsmigrasjon	117
Avslutning	118
Referanser	120
Kapittel 9 Fattigdom og ulikhet i et globalt perspektiv	121
Innledning.....	121
Hva er fattigdom?.....	121
Hva er ulikhet?	123
Hvordan måles fattigdom og ulikhet - og hva er omfanget?	126
Hvor bor verdens fattige og hvem er de?	129
Avslutning	131
Referanser	132
Kapittel 10 Naturressurser: utvinning, utvikling og konflikt.....	135
Innledning.....	135
Naturressurser	136
Utvikling.....	138
Kjennetegn ved utvinningsindustrier	139
Utvinningsprosessen	140
Ulike aktører og ulike nivåer i utvinningsprosjekter.....	141
Naturressurser og konflikt.....	144
Avslutning	149
Nettkilder.....	149
Referanser	149
Kapittel 11 Politisk aktørskap og politiske rom	153
Innledning.....	153
Hva er politisk aktørskap?	153
Aktørskap i politisk geografi	156
Hva er politisk rom?	158
Avslutning	161
Referanser	162
Kapittel 12 Politiske representasjoner og diskurser	165
Innledning.....	165
Representasjoner.....	165
Et sosialkonstruktivistisk perspektiv	167
Den språklige vendingen i samfunnsvitenskapene.....	169
Diskurs - systemer for meningsdannelse	170
Hvordan studere representasjoner?	172
Avslutning	173
Referanser	174

Kapittel 13 Identitet, medborgerskap og identitetspolitikk	175
Innledning.....	175
Identitet	175
Medborgerskap som ramme for identitetspolitikk.....	180
Identitetspolitikk for medborgerskap.....	182
Avslutning	188
Referanser	189
Kapittel 14 Styresett og deltagelse	191
Innledning.....	191
Flernivåstyring og skala	193
Globalisering og styresett	195
Deltagelse og deltagende styresett.....	196
Avslutning	201
Referanser	202
Kapittel 15 Urbanisering	205
Innledning.....	205
Begreper og målemetoder	205
Teorier om urbanisering.....	210
Sammenfattende perspektiv	213
Avslutning	215
Referanser	216
Kapittel 16 Boligsegregasjon	217
Innledning.....	217
Demografisk segregasjon.....	219
Sosial eller sosioøkonomisk segregasjon	220
Etnisk segregasjon.....	220
2000 år med segregering	221
Horisontal boligsegregasjon.....	224
Vertikal boligsegregasjon.....	225
Årsaker til boligsegregasjon i markedsøkonomier.....	226
Konsekvensene av boligsegregasjon.....	228
Avslutning	229
Referanser	229
Kapittel 17 Byplanleggingens idealer og motsetninger	233
Innledning.....	233
Utopistenes byplanlegging	236
Modernismens byplanlegging.....	239
Postmodernismens byplanlegging.....	243

Entreprenørismens byplanlegging	245
Ny-rasjonalismens byplanlegging	247
Avslutning	249
Referanser	250
Kapittel 18 Representasjoner av steder, by og byliv	251
Innledning.....	251
Steder som representasjoner	251
Representasjonens begrensninger	252
Byen på film	253
Byens rolle i filmen.....	255
Å finne det som mangler	258
Avslutning	259
Filmreferanser	259
Referanser	260
Kapittel 19 Migrasjon.....	261
Innledning.....	261
Nøkkelbegreper.....	261
Kategorisering av migranter	263
Tvang og frivillighet.....	266
Everett Lees migrasjonsmodell	267
Ufrivillig immobilitet	269
Transnasjonalisme.....	270
Migrasjon og utvikling.....	272
Referanser	273
Kapittel 20 Mobilitet og tilhørighet	275
Innledning.....	275
Migrasjon og nasjonalstaten	276
Hjem og identitet.....	278
Integrering, multikulturalisme og mangfold	280
Lojalitet, tillit og dobbelt statsborgerskap.....	282
Samspillet mellom integrering og transnasjonalisme	283
'Metodologisk nasjonalisme'	286
Avslutning	287
Referanser	288
Kapittel 21 Mobilitet i tid og rom.....	291
Innledning.....	291
Hva er mobilitet?	291
Hva er tidsgeografi?.....	293

En kritikk av tidsgeografien.....	296
Mobilitetens politikk.....	298
Avslutning	300
Referanser	303
Kapittel 22 Klima- og samfunnsendringer	305
Innledning.....	305
Klimaendringene	305
Effekter og 'dobbel eksponering'	307
Sårbarhet og kapasitet	309
Vinnere og tapere.....	310
Utslippsreduksjon	311
Klimatilpasning	312
Hvem bestemmer fremtiden?	313
Avslutning	314
Referanser	315
Kapittel 23 Grønne innovasjoner i sosio-tekniske systemer	317
Innledning.....	317
Begrepet innovasjon	319
Innovasjon innen samfunnssystemer.....	320
Sosio-tekniske systemer.....	322
Faktorer som påvirker utviklingen av nye samfunnssystemer	324
Solceller inspirerer til systeminnovasjon.....	327
Kritikk av teori om grønn innovasjon og sosio-teknisk systemforandring.....	329
Avslutning	330
Referanser	331
Kapittel 24 Mot den grønne byen?	333
Innledning.....	333
Byen og naturen.....	334
Tilnærminger til den grønne byen.....	338
Avslutning	343
Referanser	344
Kapittel 25 Klimaendringer og omstillinger i samfunnet	347
Innledning.....	347
Miljø for omstilling?.....	348
Forholdet miljø-menneske.....	349
Omstillingsdiskurser.....	351
De dominerende omstillingsdiskursenes problem	353
Omstilling i praksis.....	354

Avslutning	357
Referanser	357

Kapittel 26 Hva kan samfunnsgeografer gjøre med verden? 361

Innledning.....	361
Relevans.....	361
Kunnskapsproduksjon og påvirkning	363
Forskning som forander.....	367
Avslutning	367
Referanser	367

Presentasjon av bidragsyttere 369

Figurer

1.1 Temaområder og kapittelstruktur i boka.....	23
2.1 Geografi som beskrivende områdestudier og romlig vitenskap.....	31
2.2 Geografi som tverrfaglig syntesefag og romlig vitenskapsfag	35
2.3 Hovedretninger og vendinger i moderne samfunnsgeografi.....	38
3.1 Samfunnsgeografiske kjernebegreper.....	46
3.2 Forholdet mellom absolutt, relativt og relasjonelt rom.	48
3.3 To forståelser av skala: horisontal rekkevidde og vertikalt nivå.	52
4.1 Punkt og rasterdata i geografiske informasjonssystem.	70
7.1 Globale produksjonsnettverk.....	101
10.1 To hovedsyn på sammenhengen mellom naturressurser og v�epnet konflikt.	145
13.1 Relasjonelle identiteter: forholdet mellom 'jeg' og 'vi', og mellom 'vi' og 'de andre'.....	177
13.2 Flerdimensjonal og kontekstuell identifisering.	177
13.3 Dimensjoner av samfunnsborgerskap og medborgerskap.	181
13.4 Samfunnsborgerskap og skala.	183
13.5 Analysenivå og n�okkelbegreper i studier av sosiale bevegelser.	184
14.1 Flerskala og polysentrisk styresett.....	192
14.2 Hierarki av deltagelsesformer.	198
15.1 Urbaniseringskurven: skisse for Europa og utviklingsland.....	211
15.2 Urbanisering - en skisse av sammenhenger.....	214
15.3 Nettoflytting mellom Stavanger kommune og andre norske kommuner, 2006-2016.....	215
16.1 Utleieboliger i Stockholmbydelen Tensta.....	219
16.2 Boligdifferensiering i Luhansk, Ukraina.....	226
17.1 Ebenezer Howards skjema for utvikling av en samling av hagebyer.....	237
17.2 Le Corbusiers plan for 'en kontempor�er by' i sentrum av Paris.	239
17.3 Eksempler på sosial boligbygging: George Washington Hof fra 1930 i Wien og Arctanderbyen fra 1911 i Oslo.....	240

INNHOLDSFORTEGNELSE

17.4	Barcrombies Greater London Plan fra 1944.....	242
17.5	Eksempler på planlagte byutviklingsprosjekter i Oslo som ikke ble gjennomført: Saneringen av Grünerløkka og motorveien gjennom slottsparken.....	244
17.6	Eksempel på nytt og stort byutviklingsprosjekt i Oslo: Barcode i Bjørvika.....	247
19.1	En modell for analyse av migrasjon.....	268
21.1	Tidsgeografisk visualisering.....	294
22.1	Globale CO ₂ -utslipp siden 1980. Nasjonale forpliktelser i Parisavtalen sammenlignet med et høyt og et lavt utslippsscenario.....	306
23.1	Sosio-teknisk system for transport.....	322
25.1	Tre transformasjonssfærer.....	355
26.1	Policyrelevant forskning.....	364
26.2	Aktivisme og forskning.....	366
26.3	Deltagende forskning.....	366

Tabeller

3.1	Territorium, sted, skala og nettverk som analytiske begrep.....	58
3.2	Integrasjon av fire romlige grunnbegrep innenfor TPSN-rammeverket.....	59
5.1	Innkommende utenlandske direkteinvesteringer og deres andel av brutto nasjonalprodukt i utvalgte land.....	77
6.1	Norske kommuner med høyest gjennomsnittlig inntekt, 2014.....	88
6.2	Norske kommuner med lav gjennomsnittlig inntekt, 2014.....	89
6.3	Indikatorer på lønnsulikhet på kommunenivå, 2011.....	90
8.1	Globaliseringseffekter på organisert arbeidskraft.....	119
10.1	Relasjoner mellom naturressursers romlighet og konflikttype.....	147
13.1	Nasjonens kulturelle og territoriale avgrensning.....	180
19.1	Motivasjon for å migrere, etter grunnlag for oppholdstillatelse blant et utvalg brasilianere, marokkanere og ukrainere i Norge.....	264
20.1	Fire typer kombinasjoner av integrering og transnasjonale bånd.....	285
25.1	Klassifisering av miljødiskurser.....	352

Tekstbokser

2.1	Fem hovedretninger i moderne samfunnsgeografi.....	36
2.2	Tilnærminger og trender i samfunnsgeografi i dag.....	41
3.1	Fotball som absolutt, relativt og relasjonelt rom.....	49
4.1	Målenivå.....	68
5.1	Arbeidskraft som produksjonsfaktor.....	79
6.1	Økende ulikhet.....	87
10.1	'Det norske oljeeventyret'.....	143
10.2	Ressursrikdom og borgerkrig i Myanmar.....	148
12.1	'Buskmænd'.....	168

14.1 Kommunereformen i Norge.....	194
14.2 Invitert og konstruert deltagelse i Cape Town.....	201
16.1 Hva er gentrifisering?	218
17.1 Byplanlegging og boligpolitikk i London.....	234
17.2 Samordnet areal- og transportplanlegging i Osloregionen.....	235
18.1 Urbane dystopier.....	254
18.2 Urbane utopier.....	255
19.1 Hvem er flyktninger?	265
19.2 Hvem har egentlig migrert?.....	271
20.1 ' Dette er mitt hjem'	280
20.2 Et engasjement 'her' og 'der'?	285
21.1 Skattlegging av trafikanter i Norge og Sør-Afrika.....	301
21.2 Subsidiert av trafikanter i Nigeria.....	302
22.1 Skala, effekter og konsekvenser	307
24.1 Bærekraftig utvikling.....	339
24.2 'Smart London'	341

Forord

Ideen om å skrive en norskspråklig lærebok i samfunnsgeografi kom da samfunnsgeografene ved Universitetet i Oslo bestemte seg for å etablere et engelskspråklig masterprogram. Tidligere har studentene lest engelskspråklig pensum allerede på innføringskurset. Dette høres tilsynelatende litt motsigelsesfullt ut. Men nettopp fordi engelsk i stadig større grad blir det akademiske arbeidsspråket, er det viktig å ha en solid begrepsforståelse i bunn. For å virkelig forstå hva et vitenskapelig fag handler om, må du også kunne tenke og ordlegge deg på ditt eget morsmål. Derfor ønsker vi at våre studenter skal få en innføring i samfunnsgeografi før de fordyper seg i faget gjennom engelske tekster.

En annen viktig motivasjon bak boka du nå leser er å endre måten vi underviser på – og måten du lærer på. En skreddersydd lærebok for norske samfunnsgeografistudenter kan brukes til å trekke deg mer aktivt inn i selve undervisningen. Denne boka er derfor bare en del av en større omlegging av kursundervisningen. Sammen med korte videoforelesninger vil kapitlene i denne boka fungere som forberedelser du forventes å gjøre før hver samling, der interaktiv gruppeundervisning vil bli den nye læringsformen.

Proessen fram til denne utgivelsen har vart i et par år, og det er mange som fortjener en takk på veien. Først og fremst vil redaktørene takke alle våre gode geografikolleger, både på og utenfor universitetet, som har bidratt med solide faglige bidrag. Uten denne dugnadsinnsatsen ville vi ikke hatt en bok å dele med noen. Vi vil også takke SGO1001-studentene som fungerte som prøvekaniner under høstsemesteret 2016 og brukte tid på en grundig evaluering av kapitlene. Dernest vil vi takke administrasjonen og ledelsen på Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi som har hjulpet oss med økonomisk støtte og administrativ hjelp underveis. Vi er også takknemlige for den gode oppfølgingen vi har fått av Dorte Østreng og Cappelen Damm. Takk også til manuskon-sulent Magnus Heie Gregersen, språkvasker Kenneth Bareksten og oversetter Halvor Berggrav.

Motivet på bokas forside er laget av kunstneren David Stenmarck. Han beskriver kunstverket slik:

«Palestina/Israel-motivet lagde jeg til et postkort som ble solgt til inntekt for *Palestine Trauma Centre-Gaza*, en fantastisk gjeng med palestinere som jobber for at traumatiserte barn i Gaza skal få en bedre hverdag. Motivet er i utgangspunktet to hender som hilser vennlig, før og/eller etter en god dialog. I hånden som kommer ned fra venstre hjørnet har jeg plassert et kartutsnitt av Gaza med kystlinjen, hånden som kommer opp fra høyre er Israel.»

Denne boka er en Open Access-utgivelse som alle studenter kan lese uten kostnad. Det er dessverre ingen selvfølge at lærebøker på norske universiteter er gratis, og hadde nok heller ikke skjedd i dette tilfelle uten oppbacking fra blant annet fagreferent Pål Magnus Lykkja ved Universitetsbiblioteket, DML-gruppa ved Mikkel Kornberg Skjeflo, Lasse Moer og Tone Vold-Sarnes ved SV-fakultetet og Marielle Stigum Gleiss som gjorde et kartleggingsarbeid for oss. Utenlandske samfunnsgeografikolleger har også vist interesse og deltatt aktivt i diskusjoner om hvordan denne boka skal utformes og brukes, blant annet Philip Broster, Gina Ziervogel, Dianne Scott og Sophie Oldfield ved Universitetet i Cape Town og Siobhan McPhee ved Universitetet i British Columbia. Sist men ikke minst har UiOs publiseringsfond støttet Open Access-publikasjonen økonomisk.

Vi håper du finner boka nyttig og lærerik. God lesning!

David Jordhus-Lier og Kristian Stokke
Oslo, Februar 2017

Liste over forkortelser

BNI	brutto nasjonalinntekt
BNP	brutto nasjonalprodukt
EU	den europeiske unionen
EØS	det europeiske økonomiske samarbeidsområdet
FDI	utenlandske direkteinvesteringer (eng. <i>foreign direct investment</i>)
FN	de forente nasjoner
GCC	globale varekjeder (eng. <i>global commodity chains</i>)
GIS	geografiske informasjonssystemer
GPN	globale produksjonsnettverk (eng. <i>global production networks</i>)
GPS	satellittbasert navigasjonssystem (eng. <i>global positioning system</i>)
GVC	globale verdikjeder (eng. <i>global value chains</i>)
HRM	ledelse av menneskelige ressurser (eng. <i>human resources management</i>)
ICP	statistikksam arbeid i regi av FN (eng. <i>International Comparison Program</i>)
ILO	FNs internasjonale arbeidsorganisasjon (eng. <i>International Labour Organisation</i>)
LHBTI	lesbiske, homofile, bifile, transpersoner og interseksuelle
NGO	ikke-statlig organisasjon (eng. <i>non-governmental organisation</i>)
NPM	styringsprinsipper for offentlig sektor (eng. <i>new public management</i>)
SDG	FNs bærekraftsmål (eng. <i>sustainable development goals</i>)
TNSB	teorier om nye sosiale bevegelser
TPSN	romlig begrepsapparat (eng. <i>territory, place, scale and network</i>)
UNDP	FNs utviklingsprogram

KAPITTEL 1

Hva er samfunnsgeografi? Den geografiske forestillingsevne

David Jordhus-Lier og Kristian Stokke

Viktige begreper: geografisk forestillingsevne, samfunnsgeografi, systematiske underdisipliner, forskningstemaer

Innledning

Å studere samfunnsgeografi handler i bunn og grunn om å utfordre og utvikle sin geografiske forestillingsevne. Men hva legger vi i en geografisk forestillingsevne? Mange samfunnsgeografer har vært med å gi dette begrepet mening (Giesekeing 2017). I boka *Social Justice and The City* fra 1973 ga David Harvey, fortsatt en av de mest toneangivende innen faget, sin definisjon:

«Den geografiske forestillingsevne gjør deg i stand til å forstå rollen til rom og sted i din egen biografi ... til å kunne relatere deg til rommene som omgir deg, til å anerkjenne hvordan transaksjoner mellom individer og organisasjoner påvirkes av rommene som skiller dem. Den tillater deg å forstå forholdet mellom deg og ditt nabolag, ditt territorium, eller, for å bruke gjengspråket, 'your turf' ... den tillater deg å forme og bruke rommet kreativt og verdsette meningen til romlige former skapt av andre.»¹
(Harvey 1973)

En slik forestillingsevne anser ikke geografien for å være noe 'der ute', men som noe du selv er en del av. Harveys definisjon er inspirert av sosiologen C. Wright Mills' visjon om en sosiologisk forestillingsevne, som han mente var

---

¹ I denne boka har vi valgt å oversette de fleste engelske sitater til norsk for å gjøre teksten mer tilgjengelig for innføringsstudenter. Dette oppgis ikke i hvert tilfelle.

evnen til å se sin egen situasjon i lys av samfunnets store spørsmål. Men for Harvey var ikke dette nok. Man måtte også forstå hvor du er plassert i forhold til andre, og hvordan stedene der du befinner deg henger sammen med andre steder. På overflaten kan dette først og fremst høres ut som en kompetanse man tilegner seg, for eksempel gjennom å studere samfunnsgeografi. Og på sett og hvis er dette en målsetning for å skrive denne boka, altså at studenter i dette faget skal utvikle sin geografiske forestillingsevne og lære mer om sin plass i verden. Men sitatet fra starten av 1970-tallet rommer flere meninger. David Harvey mente nemlig at en slik forestillingsevne var nødvendig for å avdekke forskjeller, ulikheter og urettferdigheter i verden – noe mange samfunnsgeografer på den tiden anså som en av fagets hovedoppgaver. Sosial rettferdighet er fortsatt en viktig motivasjonsfaktor for mange i faget.

En litt annerledes definisjon finner vi i Derek Gregorys bok *Geographical Imaginations* fra 1994. Legg merke til tittelen på boka, der begrepet nå står i flertall – geografiske forestillingsevner. For Gregory var nemlig vår geografiske forestillingsevne bare én av mange mulige. Dessuten var de kollektive fenomener, altså noe man ikke forestilte seg alene, men sammen med andre. Boka beskriver blant annet hvordan 'det koloniale blikket' har fått lov til å prege den vestlige verdensanskuelse: der verden betraktes fra Europa eller Nord-Amerika, og der teorier utviklet i tidligere kolonimakter brukes til å forklare forhold i sine tidligere kolonier i det globale sør². Et slikt blikk tok også ofte det urbane som utgangspunkt – det vil si at landsbygda og naturen ble betraktet fra hovedstaden. Et annet trekk som preger måten vi ser verden på er hvordan nasjonalstaten nærmest har blitt en naturgitt størrelse. At vår geografiske forestillingsevne rammes inn av nasjonalstatlige grenser er noe vi sjelden tenker bevisst over. Men når vi diskuterer spørsmål som skatt og innvandring er det åpenbart at dette utgjør viktige rammer for solidaritet og rettferdighet.

I tillegg har vår kollektive geografiske forestillingsevne lenge vært grunnleggende maskulin. Med andre ord har menns erfaringer fått lov til å utgjøre normalen som andre synspunkter blir målt ut ifra. Et godt eksempel på sistnevnte er sitatet til Harvey over. I den engelske originalutgaven ble sitatet skrevet i *han*-form, mens vi har tatt oss friheten å omformulere det til *du*-form i den

---

2 Både det globale sør (eller bare sør) og vesten (samt vestlige land eller det globale nord) er eksempler på vår geografiske forestillingsevne, der himmelretninger knyttes til assosiasjoner om sosioøkonomiske forhold. Uttrykket 'det globale sør' brukes i denne boka som et synonym til begreper som utviklingsland og 'den tredje verden'. Les også om begrepet 'Orienten' i kapittel 12.

norske oversettelsen. En slik språkbruk stemmer bedre overens med en geografisk forestillingsevne anno 2016, der det er naturlig at både kvinner og menn er hovedpersoner i en slik fortelling.

Det er viktig å peke på en forskjell mellom Harveys definisjon fra 1973 og Gregorys tilnærming i 1994. I den første beskrivelsen er geografisk forestillingsevne noe man ønsker å tilegne seg, mens Gregory beskriver sine forestillingsevner som noe man ønsker å bryte ut av. Kapitlene i denne boka vil forhåpentligvis stimulere din geografiske forestillingsevne på flere måter. For det første, ønsker vi at du skal bli i bedre stand til å se 'det geografiske' i samfunnet rundt deg, og få deg til å reflektere over hvordan ditt eget liv utspiller seg i et ujevnt politisk, økonomisk og sosiokulturelt landskap. Nettopp derfor trekker mange av kapitlene på eksempler fra Norge. For det andre ønsker vi å stimulere ditt engasjement. Med kapitler om globale utfordringer som fattigdom, klimaendringer, migrasjon, styresett, urbanisering og verdige arbeidsforhold forsøker vi å oppmuntre deg til å bli mer involvert i samfunnets geografi, og kanskje til og med endre den. Til slutt håper vi at læreverket skal utfordre din egen geografiske forestillingsevne, slik at du ikke tar den for gitt men stiller kritiske spørsmål til deg selv og andre.

Hva er samfunnsgeografi?

Men hva er så samfunnsgeografi? Dette er et spørsmål som både undervisere og studenter i faget møter jevnlig, og kanskje stiller seg selv. Svarene varierer, men noe forenklet vil vi hevde at de har en tendens til å gruppere seg rundt tre måter å konstruere geografifagets identitet på.

For det første er det en lang tradisjon for å forstå geografi som et syntesefag, det vil si et fag som integrerer kunnskap fra forskjellige fagdisipliner i tverrfaglige områdestudier. Dette synteseperspektivet hevder spesielt at geografi overskrider skillet mellom natur- og samfunnsvitenskap. *Tverrfaglighet innenfor ett fag* er altså det som sies å være geografifagets definerende særtrekk.

For det andre er det også vanlig å definere *geografi som en romlig vitenskap*. Geografi er, i henhold til dette perspektivet, spesielt opptatt av å forstå betydningen av rom, sted, skala og territorium i ulike prosesser som også studeres av andre fag. Dette gir opphav til en rekke systematiske underdisipliner: økonomisk, politisk, sosial og kulturgeografi som romlige paralleller til henholdsvis samfunnsøkonomi, statsvitenskap, sosiologi og antropologi.

For det tredje er det også mange som vil si at *geografi er det geografer gjør*. Dette betyr at geografi defineres gjennom de forsknings- og undervisningstemaene som er mest framtrædende i faget. Geografiske bidrag til tverrfaglige studieområder synliggjør faget og bidrar til å gi det en distinkt identitet både innad og utad. Listen av slike fagområder inkluderer for eksempel bystudier, migrasjonsstudier, utviklingsstudier og miljøstudier.

Denne tredelingen er naturligvis en forenkling. Geografi og samfunnsgeografis identitet og tilnærminger har vært gjenstand for mye debatt og har endret seg over tid (Cresswell 2013, Johnston og Sidaway 2015, Peet 1998). I virkeligheten finnes det dermed en rekke nyanser innenfor og mellom disse tre hovedperspektivene på fagets identitet. Denne tredelingen er likevel nyttig for å reflektere over hva faget er. Vi vil også bruke den for å klargjøre logikken og strukturen i denne læreboka.

Det mest slående er at dette er en lærebok i samfunnsgeografi skrevet av forskere som definerer seg som samfunnsgeografer heller enn geografer. I dette ligger det et fagsyn som vektlegger romlighet heller enn natur/samfunnsyntese som geografis faglige egenart. Læreboka innledes således med kapitler som diskuterer utviklingen av samfunnsgeografi som en moderne samfunnsvitenskap (kapittel 2), fagets romlige kjernebegreper (kapittel 3) og metodiske forankring innenfor samfunnsvitenskap (kapittel 4).

Vektlegging av romlige studier innenfor systematiske underdisipliner, betyr likevel ikke at ideen om tverrfaglig integrasjon er forsvunnet. Det ambisiøse målet om natur/samfunnsyntese er imidlertid erstattet med en mer avgrenset tverrfaglighet innenfor samfunnsvitenskap. Dette gjenspeiles i denne boka ved at mange av de tematiske kapitlene beveger seg på tvers av økonomisk, politisk og sosial- og kulturgeografi, selv om de gjerne har en primær forankring i en av disse underdisiplinene. Denne logikken gjelder også kapitlene som tar opp miljøspørsmål. Når klimaendringer kommer inn som et sentralt tema i boka, så analyseres dette fra et ståsted innenfor samfunnsvitenskap.

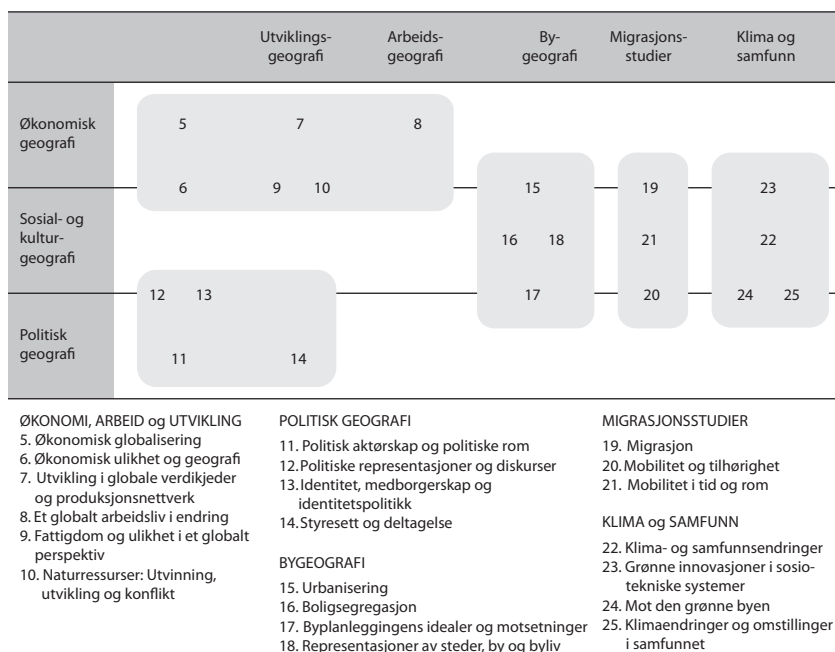
Boka er også en refleksjon av hva norske samfunnsgeografer gjør. Dette er spesielt synlig ved at boka gir en innføring i en rekke sentrale tema i samfunnsgeografisk forskning slik som økonomisk globalisering, regional utvikling, arbeidsliv, urbanisering, segregasjon, byplanlegging, fattigdom, migrasjon, styresett, identitetspolitikk, klimaendringer, grønne innovasjoner og bærekraftig utvikling. Dette er temaområder der samfunnsgeografer har kommet med sentrale bidrag og dermed også synliggjort faget.

Det betyr at selv om boka bygger på en faglig identitet for samfunnsgeografi som en *romlig* samfunnsvitenskap, så er den også formet av *tverrfaglighet* og de ulike *forskningstemaene* norske samfunnsgeografer jobber med.

En kort guide til læreverket

Bokas innhold og struktur er formet av fagsynet som ble skissert ovenfor. Den første delen av boka gir en overordnet innføring i samfunnsgeografiens faghistorie (kapittel 2), romlige kjernebegreper (kapittel 3) og metoder (kapittel 4). Siktemålet her er å skape et grunnlag for å plassere, forstå og vurdere de tematiske kapitlene i de etterfølgende seksjonene.

Derneft følger 21 kapitler som er organisert i 5 tematiske bolker (som skissert i Figur 1.1). To av disse bolkene fokuserer på det vi vil kalle *systematiske underdisipliner* i samfunnsgeografi, henholdsvis økonomisk geografi (del 2) og politisk geografi (del 3). De tre andre bolkene fokuserer på *utvalgte forskningstema*: bygeografi (del 4), migrasjonsstudier (del 5) og klima og samfunn (del 6).

Figur 1.1 Temaområder og kapittelstruktur i boka.

Dette betyr at vi ikke har en egen bolk som presenterer sosial- og kulturgeografi som en systematisk underdisiplin, men retningen kommer inn som et sentralt perspektiv i de tematiske bolkene. Denne organiseringen er et resultat av pragmatiske avveininger, det er rett og slett ikke mulig å dekke alle tema og tilnærminger innenfor en relativt kort lærebok. Samtidig ønsker vi å synliggjøre både den systematiske og den tematiske måten å avgrense fagområder og produsere kunnskap innenfor samfunnsgeografifaget. På denne måten mener vi at boka gir en innføring i fagets identitet og i sentrale tema innenfor norsk og internasjonal samfunnsgeografi, selv om den selvsagt ikke gir noe fullstendig bilde av mangfoldet i faget.

Del 2 omfatter 6 kapitler som diskuterer sentrale tema innenfor en av fagets systematiske underdisipliner – økonomisk geografi – og hvordan begreper og tilnærminger i økonomisk geografi anvendes innenfor temaområder som arbeidsgeografi og utviklingsgeografi. Kapitlene 5 og 6 diskuterer to sentrale tema i økonomisk geografi: økonomisk globalisering og økonomisk geografisk ulikhet. Kapittel 6 framhever økonomisk globalisering som en overordnet prosess som påvirker hvordan mennesker arbeider og lever i ulike byer og regioner. Mens globalisering ofte oppfattes som en homogeniserende tendens synliggjør kapittel 7 at geografisk ulikhet vedvarer eller endres heller enn å forsvinne. Disse to kapitlene viser dermed også de nære koblingene mellom global skala og lokal økonomisk utvikling. Kapittel 7 utdyper disse koblingene ved å se nærmere på hvordan produksjon er organisert i globale nettverk, og hvordan dette skaper muligheter og utfordringer for utvikling i ulike land og steder. Kapittel 8 diskuterer videre hva slike økonomiske relasjoner betyr for arbeidsliv og arbeideres evne til å organisere seg og fremme felles interesser, et tema som er blitt sentralt innenfor arbeidsgeografi. Kapitlene 9 og 10 tar opp relaterte økonomiske tema med spesiell forankring i utviklingsgeografi. Mens kapittel 9 gir en innføring i begreper og mønstre i fattigdom på global skala, diskuterer kapittel 10 betydningen av naturressurser for utvikling og levekår i land i sør. Alle disse kapitlene har det til felles at de gir en viss forrang til økonomiske analyser, selv om flere av dem også har et sosialgeografisk fokus på spørsmål om levekår, velferd og ulikhet mellom grupper. Økonomisk geografi gjenfinnes også i flere av de etterfølgende kapitlene om urbanisering, migrasjon og grønne innovasjoner (kapittel 15, 19 og 23).

Den andre systematiske underdisiplinen som dekkes i boka er politisk geografi. Del 3 omfatter fire kapitler som presenterer sentrale tema, begrep og

tilnærminger innenfor politisk geografi. Denne bolken er også en refleksjon av hvordan politisk geografi studeres blant norske samfunnsgeografer. Mens for eksempel geopolitikk har hatt en dominerende plass i anglo-amerikansk politisk geografi, har norske samfunnsgeografer spesielt fokusert på stat/samfunn-relasjoner. Det er også dette temaområdet som presenteres i bolken om politisk geografi i denne boka. Kapittel 11 diskuterer sentrale nøkkelbegrep i politisk geografi med spesiell vekt på politisk aktørskap og politiske rom som muliggjør eller hemmer slikt aktørskap. Dette danner et begrepsmessig utgangspunkt for de tre neste kapitlene i denne bolken. Kapittel 12 diskuterer meningsbærende representasjoner av samfunnet og hvordan disse inngår i større diskurser. Deretter følger et kapittel som fokuserer på gruppeidentitet og identitetspolitisk mobilisering for likeverdig medborgerskap. Kapittel 14 er også opptatt av medborgerskap, og nærmer seg dette gjennom et fokus på styresett og hvordan det skaper muligheter og begrensninger for politisk deltagelse. I all fire kapitlene står dermed spørsmål om aktørskap og handlingsrom sentralt. Mens alle kapitlene er klart plassert innenfor politisk geografi, er spesielt to av kapitlene (11 og 12) opptatt av mening og sosiale grupper og dermed plassert i en skjæringsflate med sosial- og kulturgeografi. Spørsmålene om makt og politisk aktørskap informerer også de tematiske kapitlene om byplanlegging, mobilitet og tilhørighet, klimaendringer og den grønne byen (kapittel 17, 20, 22 og 25).

De tre gjenværende bolkene i boka er temadefinert, men der fagets systematiske underdisipliner bidrar med analytiske tilnærminger og begreper. Disse bolkene demonstrerer hvordan problembaserte temaområder er tverrfaglige møtestedder for ulike systematiske innganger i faget (som vist i Figur 1.1).

Del 4 inkluderer 4 kapitler som alle diskuterer sentrale forskningstema innenfor bygeografi. Kapittel 15 diskuterer urbanisering med vekt på å gi en innføring i begreper, målemetoder og teorier om byvekst. Dernest følger i kapittel 16 en introduksjon til boligsegregasjon som et sentralt sosialgeografisk tema innenfor bystudier. Kapittel 17 fokuserer på hvordan byutvikling forsøkes styrt gjennom byplanlegging og hvordan rådende ideer om hva byer bør være har endret seg over tid og tidvis stått i motsetning til byutviklingens realiteter. Kapittel 18 framhever meningsdimensjonen i bystudier gjennom en diskusjon av hvordan byen, steder innenfor byen og byliv representeres i populærkultur. Disse kapitlene presenterer dermed sentrale tema og tilnærminger innenfor bygeografi, og demonstrerer samtidig hvordan dette studietemaet kan belyses fra økonomisk, politisk, sosial- og kulturgeografiske innfallsvinkler.

Del 5 omfatter 3 kapitler innenfor migrasjon og mobilitetsstudier, et geografisk studietema som har fått fornyet aktualitet de siste årene. Kapittel 19 diskuterer migrasjonsprosessen med fokus på migrasjonsmønstre og politisk regulering. Dette etterfølges av kapittel 20 som tar opp hva som skjer med migrantene i det landet de flytter til. Kapittel 21 skifter fokuset til mobilitet i hverdagslivet og hvordan dette kan studeres geografisk. Disse tre kapitlene gir til sammen et innblikk i hvordan geografisk mobilitet er et kjennetegn ved dagens samfunn og dermed utfordrer en utbredt tendens til å oppfatte sosiale fenomen som statiske og stedbundne. Samtidig viser også dette temaet at det er tverrfaglig i den forstand at det integrerer spørsmål om økonomi, politikk, sosiale grupper og mening som hver for seg er sentrale i samfunnsgeografis systematiske underdisipliner.

Del 6 inkluderer 4 kapitler innenfor klima og samfunn. Kapittel 22 gir en introduksjon til klimaendringer med vekt på klimatilpasning og utslippsreduksjon som viktige samfunnsmessige responser. Dette etterfølges av kapittel 23 som diskuterer grønne innovasjoner som en alternativ respons som muliggjør at samfunnsmessige behov løses på en måte som samtidig ivaretar miljøhensyn. Kapittel 24 gir en innføring i hvordan miljøutfordringer har produsert nye diskurser og strategier for utvikling av mer miljøvennlige byer. Til slutt diskuterer kapittel 25 om klimaendringer krever mer grunnleggende samfunnsmessige transformasjoner, og sammenhengene mellom transformasjoner innenfor personlige, politiske og praktiske sfærer. I likhet med temadelene om bygeografi og migrasjonsstudier synliggjør bolken om klima og samfunn at problemorientert og samfunnsrelevant forskning er et sentralt kjennetegn ved samfunnsgeografi. Samtidig viser disse bolkene at kritikken av synteseperspektivet ikke forhindrer studier av tverrfaglige spørsmål, men dette gjøres fra et samfunnsgeografisk ståsted og tilnærming. Dette betyr at klima og samfunn (i likhet med byer og migrasjon) studeres ut fra et ståsted i økonomisk, sosial-, kultur- eller politisk geografi, eller i skjæringsflatene mellom disse.

Avslutning

Denne boka er skrevet av samfunnsgeografer med erfaring fra både undervisning og forskning. Vi mener det viktigste grunnlaget du som student kan legge for videre studier innenfor samfunnsgeografi er en solid begrepsforståelse, og en evne til å reflektere over egen begrepsbruk. Derfor har vi skrevet et eget

kapittel om fagets kjernebegreper. I tillegg vil du finne en liste med mer spesialiserte begreper i innledningen til hvert kapittel. Det er også grunnen til at vi har valgt å skrive boka på norsk, slik at du først kan forstå begrepene på ditt eget morsmål. Senere i studiet vil du måtte forholde deg til disse begrepene på engelsk, men da har du forhåpentligvis en grunnleggende begrepsforståelse i norsk språkdrakt å støtte deg på.

Referanser

- Cresswell, T. (2013). *Geographic Thought: A Critical Introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Gieseeking, J. (2017). The Geographical Imagination. I D. Richardson, N. Castree og M. Goodchild (red.), *International Encyclopedia of Geography*. New York: Blackwell og Association of American Geographers.
- Gregory, D. (1994). *Geographical Imaginations*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Johnston, R. J. og Sidaway J. (2015). *Geography and Geographers. Anglo-American Human Geography since 1945*. London: Arnold.
- Peet, R. (1998). *Modern Geographical Thought*. Oxford: Blackwell.

KAPITTEL 2

Samfunnsgeografiens faghistorie

Kristian Stokke

Viktige begreper: nomotetiske og idiografiske tilnærminger, den kvantitative vendingen, den radikale vendingen, den kulturelle vendingen

Innledning

«For virkelig å forstå geografi i dag trenger vi å vite hva som kom før. Vi må vite hvordan vi kom hit.» (Cresswell 2013, s. 14)

Tim Cresswell, som har skrevet en innsiktsfull og pedagogisk bok om utviklingen av samfunnsgeografisk tenkning, framhever hvor viktig det er å kjenne faghistorien for å forstå fagets karakter i nåtida. Kunnskap om faghistorien gir oss bedre forutsetninger for å forstå begreper, teorier og tilnærminger i faget og hvordan disse brukes og former forskning og undervisning. Med dette som utgangspunkt vil jeg i dette kapitlet gi en kortfattet og forenklet skisse av samfunnsgeografiens faghistorie. Kapitlet er organisert i tre deler: geografifagets forhistorie i antikkens Hellas, en lang mellomfase fra 1600-tallet fram til midten av 1900-tallet, og utviklingen av moderne samfunnsgeografi siden 1950-tallet. Skillet mellom geografi som beskrivende områdestudier og systematisk vitenskapsfag vil bli framhevet som et gjennomgående tema i alle tre periodene.

Geografifagets forhistorie

Samfunnsgeografi er en relativt ung samfunnsvitenskap, som har vokst ut av et mye eldre geografifag. Ordet geografi stammer fra gresk (*geografia*) og

oversettes gjerne til å skrive om verden (*geo*=verden, *grafia*=skrive). Geografibegrepet oppstod blant greske filosofer og historikere som Herodot og Eratosthenes. Disse la grunnlaget for geografi som fag, men det finnes mange eksempler på geografiske områdebeskrivelser og kartografi lenge før selve geografibegrepet kom i bruk (for eksempel Homers *Iliaden* og *Odyseen*).

Cresswell (2013) peker på en interessant forskjell mellom disse to greske grunnleggerne. Herodot, på den ene siden, reiste mye og skrev detaljerte områdebeskrivelser med vekt på naturmiljø og forholdet mellom natur og samfunn. Eratosthenes, på den andre siden, var en vitenskapsmann som var opptatt av å finne ut hvordan en kunne måle jordas overflate og lage et geografisk koordinatsystem til bruk i navigasjon. Litt forenklet kan vi si at Herodot var opptatt av å beskrive det særegne ved ulike steder uten å generalisere. Eratosthenes derimot, var opptatt av å utvikle en systematisk forståelse av lokalisering i absolutt rom med liten vekt på å beskrive bestemte steder. Dette representerer et skille mellom geografi som et idiografisk (beskrivende) fag og geografi som et nomotetisk (lovoppstillende) fag.

Skillet mellom geografi som deskriptive områdestudier og geografi som generaliserende vitenskapsfag har vært et gjennomgående kjennetegn og motsetningsforhold i geografifaget fra antikkens Hellas fram til i dag (Figur 2.1). Det er likevel viktig å presisere at dette skillet ikke må forstås som en uoverstigelig konfliktlinje i faget. Det finnes mange eksempler på at de to fagforståelsene utfyller hverandre og kombineres i geografiske studier.

Den greske geografen Strabo, som ofte krediteres som forfatteren av det første skriftlige geografiske verket, kan brukes til å illustrere dette poenget. Strabo blir vanligvis forstått som en stedsgeograf á la Herodot, men blir enkelte ganger også omtalt som en systematisk geograf i tradisjonen fra Eratosthenes (Livingstone 1992). Disse motstridende klassifiseringene indikerer at hans faglige arbeid, i likhet med mange andre geografer, trekker på ideer og tilnæringer fra begge disse hovedlinjene i geografifaget. Dette gjelder imidlertid ikke alle. Klaudios Ptolemaios var for eksempel en egyptisk astronom, astrolog, matematiker og geograf som var ensidig opptatt av kartprojeksjoner og å utvikle et system for lokalisering i forhold til lengdegrader og breddegrader, men hadde liten interesse for kontekstuelle studier av unike steder.

Forhistorien til geografifaget nådde et foreløpig endepunkt i Europa i middelalderen, da klassisk tenkning og læring ble erstattet av religion og teologi. Utenfor Europa ble imidlertid faget videreført, spesielt av arabiske handelsmenn

Geografi som deskriptive (idiografiske) områdestudier	Geografi som systematisk (nomotetisk) vitenskapsfag
Herodot (484–425 f.kr.)	Eratosthenes (276–194 f.kr.)
Strabo (64 f.kr.–24 e.kr.)	Klaudios Ptolemaios (100–168 e.kr.)
Ibn Battuhah (1304–1377)	
Ibn Khaldun (1332–1406)	Bernhard Varenius (1622–1650)
	Immanuel Kant (1724–1804)
	Alexander von Humboldt (1769–1859)
	Carl Ritter (1779–1859)
	Charles Darwin (1809–1882)
	Friedrich Ratzel (1844–1904)
Paul Vidal de la Blache (1845–1918)	Halford Mackinder (1861–1947)
	Ellen Semple (1863–1932)
	Ellsworth Huntingdon (1876–1947)
Carl Sauer (1889–1975)	
Richard Hartshorne (1899–1992)	

Figur 2.1 Geografi som beskrivende områdestudier og romlig vitenskap.

og lærde. Den marokkanske rettslærde Ibn Battuhah og den tunisiske historikeren Ibn Khaldun var viktige bidragsytere til ny områdekunnskap basert på omfattende reisevirksomhet. Samtidig videreutviklet matematisk orienterte vitenskapsmenn geografi som et vitenskapsfag opptatt av kartlegging, lokalisering og navigering. Denne arabiske videreutviklingen av faget ble også en viktig basis for geografifagets senere revitalisering i Europa (Cresswell 2013).

Et eksempel på disse koblingene var Ptolemaios' verdenskart, som ble bevart av arabiske lærde og ble viktig for europeiske oppdagelsesreisende som Christopher Columbus. Kartet hadde store feil, og bidro til misoppfatningen om at den raskeste sjøveien til Asia var å seile vestover. Det var likevel en forløper til utviklingen av geografi som et toneangivende vitenskapsfag i renesanse-Europa. Et fag som ble formet av humanismens tro på rasjonalitet og vitenskap og aktualisert av behovet for geografisk kunnskap i forbindelse med oppdagelsesreiser, merkantilisme og kolonialisme.

Geografifagets renessanse og mellomfase

En viktig bidragsyter til utviklingen av geografi som vitenskap var den nederlandske geografen Bernhard Varenius. Han publiserte blant annet en innflytelsesrik lærebok i 1650, *Geographia Generalis*, som senere ble revidert to ganger av Sir Isaac Newton (Livingstone 1992). Dette sier i seg selv noe om at geografi hadde en sentral posisjon innenfor det framvoksende systemet av moderne vitenskaper og universiteter. En grunntanke i Varenius lærebok var at geografifaget bestod av to deler, generell og spesiell geografi, der førstnevnte fokuserte på systematiske studier for å utvikle generell kunnskap mens sistnevnte var opptatt av å beskrive unike regioner. Varenius observerte at tidligere geografer hadde prioritert spesiell geografi, og argumenterte på grunnlag av dette for en sterkere vektlegging på generell geografi. Siktemålet skulle være å utvikle et vitenskapsfag basert på matematiske lover om kvantitativt målbare aspekt ved verden (lokalisering, avstand, utbredelse og lignende).

Varenius skapte et grunnlag for framveksten av geografi som systematisk vitenskapsfag, men det var tre tyske geografer som ble spesielt viktige for videreutviklingen av denne agendaen på 1700-tallet. Immanuel Kant underviste i naturgeografi men er bedre kjent som filosof, og det var også hans arbeid innenfor filosofi som ble viktigst for geografifaget. Kant vektla at vi bare kan kjenne verden gjennom våre persepsjoner av den, og at tid og rom er fundamentale kategorier for slik persepsjon. Dette betyr at historie og geografi innehar en spesiell plass i kunnskapssystemet, der geografi også er en basis for historie (siden historien utspiller seg i geografisk rom). Geografifaget inndelte han i ulike systematiske underdisipliner, med naturgeografi i en særstilling som grunnlag for alle andre fagretninger. Kants tenkning om geografifagets rolle og organisering skapte dermed en basis for systematisk forskning

innenfor ulike underdisipliner i faget, men også for senere ideer om at naturforhold former kultur, økonomi og politikk (naturdeterminisme).

De tyske geografene Alexander von Humboldt og Carl Ritter var spesielt sentrale i å omsette Kants generelle tanker om fagets karakter og inndelinger til mer konkrete program for systematisk kunnskapsutvikling i geografi. Begge var opptatt av forholdet mellom mennesker og naturen, men der Humboldt vektla naturgeografi (spesielt geologi) var Ritter mer samfunnsorientert. Begge forsøkte å bygge generell kunnskap gjennom induktive studier, det vil si at de brukte observasjoner av unike steder som grunnlag for generaliseringer (Cresswell 2013).

Den faglige utviklingslinjen fra Varenius via Kant til Ritter og Humboldt skapte et grunnlag for at evolusjonsteoretikere som Charles Darwin fikk sterkt gjennomslag i geografifaget på 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Darwins evolusjonsteori bidro med teoretiske nøkkelbegrep om seleksjon og evolusjon som kunne brukes i studier av natur, samfunn og forholdet mellom natur og samfunn. Evolusjonsteorien ble dermed viktig som et bidrag til å teoretisere et relativt ikke-teoretisk geografifag. Det bidro til en universell teori som kunne opprettholde en felles faglig identitet til tross for at geografi etter hvert ble oppdelt i underdisipliner (Livingstone 1992).

Med inspirasjon fra Darwins teorier om seleksjon og evolusjon hevdet for eksempel den tyske politiske geografen Friedrich Ratzel at staten kan forstås som en organisme som utvikler seg i samsvar med naturens lover. Staten utvikler seg gjennom stadier og er avhengig av et livsrom (tysk *lebensraum*) og ressurser for å vokse. Det skjer gjennom territoriell ekspansjon på bekostning av svakere stater og mindre utviklede sivilisasjoner. Dette innebærer en kamp mellom stater der de som er best tilpasset overlever, i samsvar med Herbert Spencer og Charles Darwins begrep om 'de best tilpassedes overlevelse' (eng. *survival of the fittest*). Denne sosialdarwinistiske forståelsesmåten var også sentral i utviklingen av geopolitikk, som eksemplifisert i arbeidet til den britiske geografen Halford Mackinder og spesielt Karl Haushofers geostrategiske arbeid i Tyskland i naziperioden.

Darwinistisk evolusjonsteori bidro også til utviklingen av ulike former for naturdeterminisme, eksemplifisert av de amerikanske geografene Ellen Semple og Ellsworth Huntington. Inspirert av Kants argument om geografien som grunnlag for historie, hevdet Semple at naturmiljøet har en determinerende effekt på menneskers liv ved at miljøfaktorer former ulike gruppers særtrekk, kultur, økonomiske utvikling og mobilitet. Huntingtons arbeid framhevet

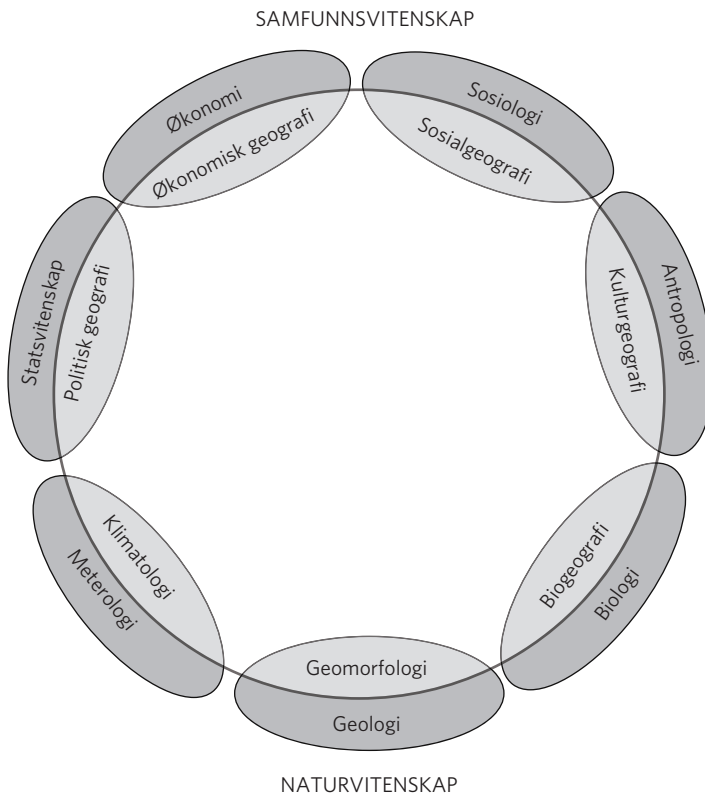
spesielt betydningen av klima for ulike sivilisasjoners utvikling. Peet (1998) påpeker at slik naturdeterminisme fikk en dominerende posisjon i geografifaget fram mot andre verdenskrig. Lærebøker i geografi fra mellomkrigstiden er sterkt preget av naturdeterministiske fortolkninger som tydelig viser hvor utbredt denne forklaringsmåten var i faget på den tiden.

Den viktigste motvekten mot naturdeterminisme kom fra geografer som fokuserte på regionspesifikke natur/samfunn-relasjoner, og vektla at ulike kulturer utnytter naturgrunnlaget på forskjellige måter heller enn å bli direkte bestemt av det. Den franske geografen Paul Vidal de la Blache var en viktig tidlig bidragsyter, mens amerikanerne Carl Sauer og Richard Hartshorne var spesielt framtrедende regionalgeografer på 1900-tallet (Johnston og Sidaway 2015). Vidal var opptatt av å identifisere og beskrive ulike livsformer eller kulturer (fransk: *genres de vie*) i rurale områder i Frankrike. Slike regionspesifikke livsformer ble forstått som nært knyttet til det lokale naturgrunnlaget og kom til konkret uttrykk i landskapet. Hans analytiske inngang er å finne i lokale praksiser og tradisjoner heller enn i naturmiljøet. Folk gjør hva de gjør, hevdet Vidal, ikke på grunn av en naturtvang men ut fra deres lokale livsform. Dette representerer en kritikk av naturdeterminisme som gjerne oppsummeres i begrepet 'possibilisme', det vil si at naturen skaper muligheter og begrensninger uten å være determinerende. Denne tilnærmingen ble videreutviklet av Carl Sauer og det som etterhvert ble kjent som Berkeley-skolen i kulturgeografi.

Forskningspraksisen som kjennetegnet både fransk og amerikansk regionalgeografi var detaljerte empiriske beskrivelser av utvalgte regioner, med vekt på landformer, klima, økonomiske aktiviteter, arkitektur, kulturelle normer og praksiser og så videre (Johnston og Sidaway 2015). Regionalgeografi ble gitt en programmatisk formulering av Richard Hartshorne. Han vektla spesielt at geografifagets egenart ligger i syntetiserende studier av regioner og hvordan en region skiller seg fra andre regioner (eng. *areal differentiation*). Det var også et mål at regionalgeografer skulle gå fra kontekstspesifikk til generell kunnskap. Regionalgeografien ble likevel i praksis kjennetegnet ved regionale monografier som studerte enkeltområder i relativ isolasjon fra omverdenen og med få eksempler på systematiske komparasjoner med andre regioner. Regionalgeografien representerte i den forstand et skifte tilbake til deskriptive områdestudier. Dette stod i kontrast til den tidligere perioden, der siktemålet hadde vært vitenskapeliggjøring, generalisering og teoretisering, men der en altså hadde endt opp med et sterkt og problematisk innslag av sosialdarwinisme og naturdeterminisme.

Denne kortfattede gjennomgangen av geografifagets historie fra antikkens Hellas til midten av 1900-tallet, understøtter en konklusjon om at geografi har vært preget av to hovedsyn på fagets overordnede identitet. På den ene siden en idé om at geografifaget er opptatt av å beskrive unike steder og regioner, og på den andre siden et syn på geografi som et vitenskapsfag som er opptatt av generalisert kunnskap. Dette skillet mellom ideografiske områdestudier og nomotetisk vitenskap, overlapper med en annen distinksjon mellom geografi som et syntetiserende fag på tvers av skillet mellom naturvitenskap og samfunnsvitenskap, og et syn på geografi som et fag som er opptatt med romlige studier av prosesser som også studeres av andre fagdisipliner (se også kapittel 1). Mens den store sirkelen i Figur 2.2 representerer synet på geografi som syntetiserende områdestudier, er synet på geografi som systematiske romlige studier angitt av de små sirkelene.

Figur 2.2 Geografi som tverrfaglig syntesefag (stor sirkel) og romlig vitenskapsfag (små sirkler).

Moderne samfunnsgeografi

Samfunnsgeografi som en moderne samfunnsvitenskap knyttes først og fremst til perioden etter den andre verdenskrig. Dette er en periode da geografi gradvis beveget seg bort fra fokuset på syntese mellom natur og samfunnsvitenskap og i stedet ble et fag som var opptatt med å studere romlige mønstre og prosesser i samfunnet. Dette skiftet lå til grunn for at samfunnsgeografi og naturgeografi utviklet seg som separate fag selv om de fortsetter å sameksistere innenfor felles geografifinstitutt ved mange universiteter.

Samfunnsgeografi er generelt opptatt av samfunnets romlighet, men hvordan dette studeres har variert mellom ulike retninger (se Tekstboks 2.1) og perioder i faget (Aitken og Valentine 2006, Hubbard, Kitchin og Valentine 2008). Figur 2.3 gir en skjematisk framstilling av faghistorien som en serie med dominerende tilnærminger eller paradigmer. Dette er en overforenkling. Alle perioder i faget, inkludert nåtida, har vært preget av et mangfold av tilnærminger, skapt gjennom en opphopning og omforming av tidligere tradisjoner (Livingstone 1992). Det er likevel nyttig å forenkle faghistorien for å forstå de

Tekstboks 2.1 Fem hovedretninger i moderne samfunnsgeografi

Kvantitativ geografi (eng. *spatial science*), som dominerte faget på 1960-tallet, var opptatt av å utvikle generelle lover om lokalisering og bevegelse innenfor relativt rom. Studier av lokalisering av landbruk, industri eller tjenesteyting ved ulike lokaliseringsfaktorer (råvarer, arbeidskraft eller markeder) er et illustrerende eksempel på slik romlig vitenskap. Bevegelser i geografisk rom – flyt av varer, folk og idéer mellom ulike lokaliteter – var et annet sentralt tema innenfor denne tradisjonen (Haggett 1965).

Humanistisk geografi, som var særlig framtrødende på 1970 og 80-tallet, var spesielt opptatt av menneskers forhold til sted. Hvordan stedet er kilde til mening og tilhørighet for folk og hva som gir steder identitet var sentrale spørsmål innenfor denne retningen. Slik humanistisk geografi var spesielt influert av eksistensialisme og fenomenologi, i kontrast til positivismens sterke posisjon innenfor kvantitativ geografi (Relph 1976, Tuan 1977).

boksen fortsetter neste side

Tekstboks 2.1 (Fortsatt)

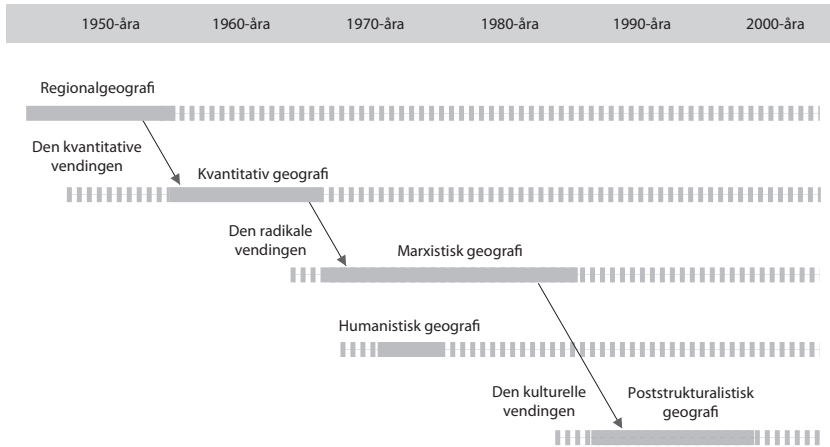
Marxistisk geografi var en dominerende retning i samfunnsgeografi på 1970- og 80-tallet. Denne tilnærmingen var kjennetegnet av en vektlegging på hvordan økonomiske, sosiale og politiske strukturer i samfunnet skaper geografiske ulikheter, for eksempel mellom sentrum og periferi innenfor et land eller mellom nord og sør internasjonalt. Marxister var i likhet med kvantitative geografer mer opptatt av rom enn sted, men vektla i motsetning til disse at romlige mønstre måtte forstås relasjonelt som uttrykk for bakenforliggende strukturer (Harvey 1982, Smith 1984).

Poststrukturalistisk geografi, som ble toneangivende i samfunnsgeografi på 1990-tallet, fremmet en kritikk av allmenne sannheter og økonomisk strukturalisme. Dette førte til en vektlegging på lokale steder, på aktører og på kultur. Hvordan geografien konstrueres gjennom språk og hvordan dette er en form for makt ble spesielt sentralt innenfor denne retningen (Soja 1989).

En femte tradisjon, som ikke er inkludert i Figur 2.3 er *feministisk geografi*. Dette er ikke en ensartet retning og har ikke hatt en dominerende plass i faget i noen periode. Men skiftende feministiske perspektiver har vært viktige i faget siden 1970-tallet. En første periode av feministisk geografi var da opptatt av empirisk dokumentasjon av ulikheter mellom menn og kvinner. Dernest vokste det fram en radikal feministisk geografi som var opptatt av å avdekke strukturelle kjønnsrelasjoner og deres romlighet. De to siste tiårene har særlig vært preget av poststrukturalistisk feministisk geografi som har fokusert på den diskursive konstruksjonen av kjønn og geografi (Rose 1993).

store linjene og skillene innenfor mangfoldet av begreper, teorier og metoder som nå kjennetegner samfunnsgeografi.

I en gjennomgang av den historiske utviklingen av samfunnsgeografi kommer vi ikke utenom tre store vendinger i faghistorien (Figur 2.3). For det første skjedde det en overgang fra deskriptiv regionalgeografi til kvantitativ geografi på 1950- og 60-tallet som gjorde samfunnsgeografi til en analytisk romlig vitenskap (Johnston og Sidaway 2015). For det andre var det en radikal vending fra begynnelsen av 1970-tallet, bort fra kvantitativ geografi til å bli en kritisk samfunnsvitenskap med sterkt innslag av marxistisk politisk økonomi (Peet 1998). Og for det tredje gjennomgikk faget en kulturell vending fra slutten av 1980-tallet, da postmodernisme kritiserte den radikale tradisjonen i

Figur 2.3 Hovedretninger og vendinger i moderne samfunnsgeografi.

faget for sitt overdrevne fokus på politisk økonomiske strukturer og troen på universelle teorier og sannheter (Nayak og Jeffrey 2011). Denne kritikken åpnet for en revitalisering av kulturstudier og for en generell pluralisering av tema, tilnærminger og teorier innenfor samfunnsgeografi. Faget har selv sagt vært formet av et større mangfold av tilnærminger enn dette, men disse tre vendingene har definert de store linjene i samfunnsgeografiens utvikling som moderne samfunnsvitenskap.

Den kvantitative vendingen betydde at kvantitativ analyse basert på logisk positivisme fikk en dominerende posisjon i faget (Johnston og Sidaway 2015, Aitken og Valentine 2006). Positivismens inntog utfordret ideen om geografi som et beskrivende syntesefag med regionalgeografiske områdestudier som fagets kjerneaktivitet. I stedet ble geografifaget definert som et romlig-analytisk fag som studerte geografiske mønstre og søkte å utvikle hypoteser, generaliseringer, modeller og teorier om lokalisering, forbindelser og flyt i geografisk rom. Dette kvantitative skiftet skjedde etter tilsvarende overganger innenfor sosiologi og statsvitenskap, og ble ikke minst drevet fram av behovet for relevant empirisk kunnskap som grunnlag for samfunnsstyring og planlegging. Overgangen fra regionalgeografi til kvantitativ geografi utfordret imidlertid ikke ideen om geografi som et enhetlig fag på tvers av skillet mellom samfunnsvitenskap og naturvitenskap. Forklaringen på dette ligger i at naturgeografi og samfunnsgeografi fikk en

felles metodologisk forankring i positivisme. Dette forandret seg imidlertid med den radikale vendingen på begynnelsen av 1970-tallet.

Den radikale vendingen innebar en sterk kritikk av kvantitativ geografi for en manglende sosial relevans. Positivistiske geografer ble beskyldt for kun å fokusere på teknokratiske studier med instrumentell nytte for offentlig administrasjon og planlegging. Et slikt fokus hadde liten relevans for marginaliserte grupper og steder i en tid preget av sosiale problemer og kriser (Peet 1998). Den kvantitative geografien ble også kritisert for å studere empiriske overflatefenomen uten å gå inn i bakenforliggende strukturer og prosesser. Utfordringene som radikale samfunnsgeografer satte for seg selv var derfor å forstå romlighet som samfunnsmessig produsert (det vil si å gå fra en objektiv romforståelse til en sosial romlighet) og å produsere sosialt relevante analyser (det vil si studier som både kunne avsløre maktrelasjoner og bidra til frigjørende samfunnsmessige endringer). Svaret på disse analytiske og politiske utfordringene ble primært funnet i marxistisk politisk økonomi, selv om det selvsagt ikke var alle geografer som plasserte seg innenfor denne retningen (Cresswell 2013).

Marxismen bragte sosial teori inn i et fag som inntil da hadde vært relativt ikke-teoretisk (Aitken og Valentine 2006). Men etter hvert som samfunnsgeografer skiftet fokus i retning av politisk økonomisk teori og analyse, ble fagets romlige identitet mindre opplagt og synlig. Mens faget tidligere kunne hevde eierskap til studier av geografiske mønstre, ble samfunnsgeografi etter den radikale vendingen et fag som forsøkte å anlegge et romlig perspektiv på prosesser som også studeres av andre samfunnsvitenskaper. Faget ble dermed definert gjennom et romlig perspektiv heller enn eksklusivt eierskap til bestemte fenomener eller prosesser. Perspektivet ble tidvis overskygget av en primær vektlegging på å forstå politisk økonomiske strukturer og prosesser.

Den radikale vendingen i samfunnsgeografi gjorde faget til en kritisk samfunnsvitenskap i den forstand at geografer ble opptatt av å etterprøve dominerende sannheter. Samtidig ble faget også politisert ved at radikale samfunnsgeografer hevdet at utfordringen ikke bare var å analysere geografisk ulikhet og marginalisering, men også å bidra til radikale samfunnsendringer. Denne doble betydningen av kritikk er fortsatt viktig: samfunnsgeografi er et fag der ideen om at forskning både skal produsere kritisk kunnskap og bidra til frigjørende samfunnsendringer står sterkt (se også kapittel 26). Hva dette betyr i praksis har imidlertid forandret seg og blitt mer uklart, ikke minst med den kulturelle vendingen i faget fra slutten av 1980-tallet.

Den kulturelle vendingen utfordret den marxistiske samfunnsgeografien på flere måter, men forenklet sagt kan det oppsummeres som en kritikk av essentialisme (Cresswell 2013, Nayak og Jeffrey 2011). Dette var, på den ene siden, en kritikk av strukturalistisk politisk økonomi, til fordel for en sterkere vekt på aktørorienterte studier og på kultur, mening og representasjon (se kapittel 12). Resultatet var at det vokste fram en ny sosial- og kulturgeografi, men også en sterkere vektlegging på kultur i andre underdisipliner i faget. På den andre siden var det også en mer epistemologisk kritikk av marxistisk samfunnsgeografi. Dette kom særlig til uttrykk gjennom postmodernistisk kritikk av universelle teorier og allmenngyldige sannheter, og ga seg utslag i en ny vektlegging på partikulære fortellinger heller enn universelle sannheter.

Den postmoderne kritikken og den kulturelle vendingen har hatt en sterkt transformativ effekt på samfunnsgeografi (Nayak og Jeffrey 2011). Det har for det første medført en radikal utviding og pluralisering av fagets forskningstemaer, teoretiske forankring og metodologiske tilnærming. Mange samfunnsgeografer har fått et aktivt forhold til feministisk teori, kulturteori, poststrukturalisme, post-kolonialisme, queer teori og et spekter av andre teoretiske tilnærminger som ville vært uforenlig med både kvantitativ og radikal samfunnsgeografi i tidligere perioder. Den postmoderne kritikken av generelle teorier har, for det andre, åpnet opp for et økt fokus på romlighet både innenfor og utenfor samfunnsgeografifaget og har samtidig utvidet spekteret av geografiske begrep og tilnærminger. Denne tilbakevendingen til romlighet er ikke en gjentakelse av 1960-tallets 'spatial science', men innebærer en mye mer mangslungen konseptualisering av rom, sted, territorium og skala. Pluraliseringen av faget har for det tredje påvirket betydningen av kritikk i samfunnsgeografi. Mens 'kritisk samfunnsgeografi' har en vedvarende sterk posisjon i faget har meningsinnholdet i kritikk blitt forandret. Den radikale geografien hadde et avgrenset fokus på å avdekke materielle strukturer bak sosial og geografisk ulikhet og å understøtte klassepolitikk for sosial rettferdighet. Dagens kritiske samfunnsgeografi er basert på en videre forståelse av makt og et bredere spekter av transformativ politiske praksiser, inkludert representasjoner og diskurser som arenaer for dominans og motstand.

Samfunnsgeografi er et fag der det fortsatt diskuteres hva som ligger i radikal politikk og transformativ praksis, men svarene er mindre entydige og endimensjonale enn de var på 1970- og 80-tallet (se Tekstboks 2.2).

Tekstboks 2.2 Tilnærminger og trender i samfunnsgeografi i dag

Dette kapitlet har framhevet en håndfull av hovedtilnærminger og tre store vendinger i moderne samfunnsgeografi. Dette reiser spørsmålet om hvilke tilnærminger og trender som kjennetegner faget i dag. Figur 2.3 åpner opp for to forskjellige svar på dette spørsmålet. På den ene siden vises den kulturelle vendingen som det siste store skiftet i faget og poststrukturalistisk geografi som den siste hovedtilnærmingen som kan sies å ha hatt en dominerende posisjon i faget. På den andre siden angir figuren at 2000-åra ikke har vært preget av en dominerende tilnærming i samfunnsgeografi, men heller et mangfold av tilnærminger. Denne pluralismen er et resultat av at tilnærminger som har dominert i tidligere perioder ikke er blitt borte, men har blitt videreutviklet i konkurranse og dialog med andre tradisjoner i faget (Aitken og Valentine 2006).

Men hva så med den videre utviklingen av faget? Ser vi konturene av nye tilnærminger og vendinger i faget i dag? Til en viss grad gjør vi det, blant annet gjennom forsøk på å gå utover vektleggingen på konstruktivismen og representasjoner, og i en søken etter nye måter å arbeide med samfunn/miljø-relasjoner. Disse tendensene har likevel ikke fått et omfang som tilsier at vi kan snakke om et større skifte i faglige hovedtilnærminger. Disse faginterne tendensene samvirker imidlertid med fagets eksterne rammebetingelser, og dette samspillet kan over tid drive fram en større vending. En ting er at de samfunnsmessige utfordringer endrer seg og samfunnsgeografer søker å bidra til å forstå og løse disse. Noe annet er at det i økende grad stilles krav om at fag, fagmiljøer og enkeltforskere må være produktive og nyttige kunnskapsprodusenter, spesielt med tanke på økonomisk utvikling og styresett. Kombinasjonen av eksterne forventninger om 'nyttig' kunnskap og faginterne debatter om hva som kommer etter poststrukturalisme, bidrar unektelig til endringer i samfunnsgeografi i dag. Hvilke utfall dette vil få er imidlertid et åpent spørsmål, noe som gjør det både utfordrende og spennende å arbeide i faget i dag. Et grunnspørsmål i denne sammenheng er hvordan 'nytte' eller 'relevans' forstås, noe vi kommer tilbake til i kapittel 26.

Avslutning

Denne korte gjennomgangen viser at samfunnsgeografi har blitt normalisert som en moderne samfunnsvitenskap. Samfunnsgeografi har de to siste tiårene også gjenoppdaget sin identitet som en romlig samfunnsvitenskap. Dette betyr ikke at samfunnsgeografer bare studerer geografiske mønstre i empirisk observerbare fenomener, men at det anlegges et romlig perspektiv på økonomiske, politiske, sosiale og kulturelle prosesser. Mens dette romlige perspektivet har blitt mye mer mangslungent og teoretisk avansert enn tidligere, er det en vedvarende utfordring for samfunnsgeografer å gjøre dette perspektivet klart og relevant utover fagets interne debatter. Eksempelvis overfor andre samfunnsvitenskaper, offentlig administrasjon eller sosiale bevegelser. Samfunnsgeografi er også et fag som vektlegger koblingene mellom kritisk kunnskapsproduksjon og transformativ praksis, men der meningsinnholdet er blitt mye videre enn det politisk-økonomiske fokuset som kjennetegnet faget tidligere. Mens kritisk forskning har blitt betydelig styrket de siste tiårene, har kritisk politisk praksis fått et mer uklart innhold og blitt mindre framtrædende i faget. Kanskje er også dette et uttrykk for at samfunnsgeografi har modnet og blitt en del av 'normal' samfunnsvitenskap?

Referanser

- Aitken, S. og Valentine, G. (2006). *Approaches to Human Geography*. London: Sage.
- Cresswell, T. (2013). *Geographic Thought: A Critical Introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Haggett, P. (1965). *Locational Analysis in Human Geography*. London: Edward Arnold.
- Harvey, D. (1982). *The Limits to Capital*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hubbard, P., Kitchin, R. og Valentine, G. (2008). *Key Texts in Human Geography*. London: Sage.
- Johnston, R. J. og Sidaway, J. (2015). *Geography and Geographers: Anglo-American Human Geography since 1945*. London: Arnold.
- Livingstone, D. (1992). *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*. Oxford: Blackwell.
- Nayak, A. og Jeffrey, A. (2011). *Geographical Thought: An Introduction to Ideas in Human Geography*. London: Pearson.
- Peet, R. (1998). *Modern Geographical Thought*. Oxford: Blackwell.
- Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Rose, G. (1993). *Feminism and Geography*. Cambridge: Polity.

- Smith, N. (1984). *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*.
Oxford: Basil Blackwell.
- Soja, E. (1989). *Postmodern Geographies*. London: Verso.
- Tuan, Y.-F. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University
of Minnesota Press.

KAPITTEL 3

Samfunnsgeografiske kjernebegreper

David Jordhus-Lier og Kristian Stokke

Viktige begreper: Absolutt, relativt og relasjonelt rom, sted, skala, territorium, nettverk

Innledning

I sitt første møte med samfunnsgeografifaget er det mange som synes ord som rom, sted, territorium og skala er vanskelig å forstå. Disse begrepene brukes hyppig, og gjerne på måter og i sammenhenger som er uvante. Både studenter og erfarne kolleger kan synes at de romlige kjernebegrepene er krevende, også fordi begrepsbruken endrer seg i takt med de teoretiske diskusjonene som driver faget. Dette kapitlet er et forsøk på å forklare noen samfunnsgeografiske kjernebegreper på en lettfattelig måte. Det betyr naturligvis at mange nyanser og detaljer må utelates, derfor inkluderer vi også referanser til publikasjoner som kan gi mer grundige innføringer i de utvalgte kjernebegrepene.

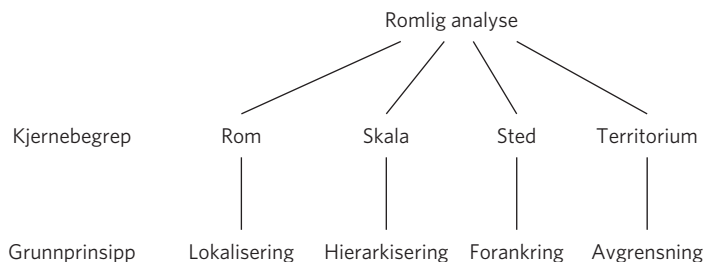
Samfunnsgeografi som romlig fag

Når vi framhever rom, sted, territorium og skala som kjernebegrep så bygger dette på samfunnsgeografiens identitet som et 'romlig' fag. Tradisjonelt har geografifaget blitt definert på to prinsipielle måter (som diskutert i kapittel 2). På den ene siden var det lenge vanlig å se geografi som et syntesefag som er 'tverrfaglig innenfor ett fag'. Det vil si at geografer forsøkte å integrere kunnskap fra systematiske disipliner (for eksempel økonomi, statsvitenskap, sosiologi, geologi, biologi) for å oppnå en helhetlig forståelse av et geografisk område eller av natur/samfunn-relasjoner. På den andre siden er det en tradisjon for å definere geografi og samfunnsgeografi som et 'romlig' vitenskapsfag. Det vil si

at det som kjennetegner faget er at det anlegger et romlig perspektiv på prosesser som også studeres av andre fag. Det er denne romlige og systematiske tradisjonen som kjennetegner moderne samfunnsgeografi. En slik forståelse av faget forhindrer imidlertid ikke forskning og undervisning på tverrfaglige tema, inkludert miljøproblemer som overskrider skillet mellom samfunns- og naturvitenskap, men da skjer det ut fra et samfunnsvitenskapelig ståsted og eventuelt gjennom tverrfaglig samarbeid.

Gitt at samfunnsgeografiens identitet forstås på denne måten blir det viktig å få et grep om det romlige begrepsapparatet i faget. 'Romlig' blir her brukt som et overordnet samlebegrep som omfatter mer spesifikke rombegrep (Figur 3.1). Dette kapitlet vil derfor fokusere på å forklare hva som ligger i de fire grunnbegrepene rom, skala, sted og territorium og hvordan disse forholder seg til hverandre. De etterfølgende kapitlene i boka vil så vise hvordan et romlig perspektiv og spesifikke rombegrep anvendes i ulike underdisipliner og forskningstema i samfunnsgeografi.

Et gjennomgående tema i alle de fire rombegrepene er skillet mellom objektivistiske og konstruktivistiske forståelser. Det vil si at rom, skala, sted og territorium enten kan forstås som en gitt og stabil geografisk analyse-ramme eller som uttrykk for en sosialt konstruert og foranderlig romlighet. Mens faget tidligere begrenset seg til en objektiv forståelse, slik det eksemplifiseres av det absolutte rombegrepet og sted som lokasjon, anser ikke samfunnsgeografer lenger romlighet som gitt, men som noe som skapes og endres gjennom økonomiske, politiske, sosiale og kulturelle prosesser. Eksempler på sistnevnte er det relasjonelle rombegrepet og sosialt konstruerte stedsidentiteter (se nedenfor).

Figur 3.1 Samfunnsgeografiske kjernebegreper.

Rom

La oss begynne med rom. Når vi snakker om rom kan vi forenklet si at vi snakker om en matrise der noe er lokalisert. Utover dette finnes det ulike måter å forstå rom. I geografifaget skilles det mellom en absolutt, en relativ og en relasjonell forståelse av rom. Dette betyr at rom kan forstås som enten (1) en objektivt definert overflate som grunnlag for fysisk lokalisering, (2) en overflate som er relativ til den som observerer og der lokalisering av elementer i rommet er relativ til andre objekter i rommet, eller (3) et rom som er definert av relasjonene som er innebygd i objekter, aktører og praksiser i rommet. Denne tredelingen mellom absolutt, relativt og relasjonelt rom blir vanligvis kreditert David Harvey (1973, 2006). Den har også dypere røtter i hvordan filosofer, matematikere og fysikere har forstått rom som absolutt (Euklid, Isaac Newton, René Descartes), relativt (Albert Einstein, Carl Friedrich Gauss) eller relasjonelt (Gottfried Leibniz).

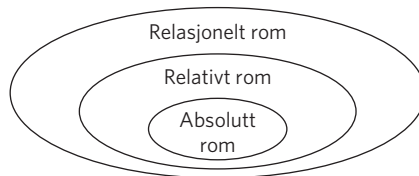
Absolutt rom betyr at den fysiske verden er en objektiv ramme for lokalisering av materielle ting, aktører og praksiser. Dette er en forståelse av rom som først og fremst er knyttet til geografiske oppmålinger og kartografi og baserer seg på en idé om at rom eksisterer uavhengig av hva som foregår i dette rommet. Absolutt rom kan representeres todimensjonalt på et kartblad, eller tredimensjonalt som en globus. Geografifaget har en lang tradisjon for å kartlegge fysisk lokalisering av landformer, bosetninger, økonomiske aktiviteter og lignende. Den mest typiske representasjonen av absolutt rom er topografiske kart som viser hvor ulike natur- og samfunnselementer er plassert i forhold til et geografisk koordinatsystem.

Relativt rom betyr at den geografiske overflaten ikke er objektivt gitt men avhenger av den som observerer og representerer rommet. Lokalisering innenfor rommet oppfattes også som relativ i den forstand at det legges vekt på hvor noe er plassert i forhold til noe annet. Det betyr at spørsmål om avstand, retning og forbindelse mellom elementer i det geografiske rom blir viktig. Økonomiske geografer vil ofte være opptatt av å studere økonomiske aktiviteter ut fra deres relative plassering til viktige lokaliseringsfaktorer (byen Stavangers plassering nær oljefeltene i Nordsjøen, for eksempel). Formålet er dermed ikke å beskrive absolutt lokalisering i et koordinatsystem, men å analysere hvordan noe plasserer seg relativt til

noe annet. Dette har vært spesielt framtrepende innenfor kvantitativ romlig analyse de siste tiårene, blant annet ved hjelp av geografiske informasjonssystemer (GIS). Walter Christallers kartlegging av systemet av sentralsteder i sør-Tyskland er et klassisk eksempel på en slik relativ representasjon av rommet.

Relasjonelt rom betyr at rommet konstitueres av relasjonene som er innebygd i objekter, aktører og praksiser. Det kan sees som et brudd med de to foregående romforståelsene ved å ikke anerkjenne rommets eksistens uavhengig av prosessene som definerer det. Globaliseringens endring av verden gjennom høyere hastigheter, tettere koblinger og større sårbarhet mellom steder kan sies å underbygge en slik forståelse. Økonomiske geografer har vist at globale verdikjeder og finansstrømmer fundamentalt forandrer forholdet mellom aktører og lokaliteter som fortsatt befinner seg på samme sted i absolutt forstand. En vare (som skoene du har på deg) er således en bærer av relasjoner som omhandler teknologi, arbeid, økologi og finans på ulike skalaer fra det lokale til det globale. Det betyr at hvis vi skal forstå geografiske mønstre, utover en ren beskrivelse av absolutt og relativ lokalisering, så må vi forstå de bakenforliggende økonomiske, politiske og sosiale relasjonene som skaper disse mønstrene. Relasjonelt rom kan sies å underbygge og utfylle nettverksbegrepet (som blir presentert senere i kapittel 3).

Hvordan forholder disse tre rombegrepene seg til hverandre? Må man velge ett og kun ett? Harvey (2006) hevder at de tre rombegrepene forholder seg som konsentriske sirkler der absolutt rom er det snevreste og relasjonelt rom er det mest inkluderende. Relasjonelt rom kan inkludere absolutt og relativt rom, og relativt rom kan omfatte absolutt rom, men absolutt rom kan ikke alene romme en relativ eller relasjonell romforståelse (Figur 3.2).

Figur 3.2 Forholdet mellom absolutt, relativt og relasjonelt rom.

Tekstboks 3.1 Fotball som absolutt, relativt og relasjonelt rom

Fotball er geografi. Byen Liverpool i England har to fotballag, Everton og Liverpool, som begge har en global tilhengerskare. Byens turistindustri er tett knyttet til disse lagene.

Fotballbanen, fotballspillet og fotballbyen Liverpool kan brukes til å illustrere de tre rombegrepene og hvordan de forholder seg til hverandre. En fotballbane kan forstås og måles som et absolutt rom. Banen er et fysisk rom med angitte mål for lengde, bredde, straffefelt, mål, midtlinje og så videre. Et hvert fotballstadion har dessuten en fysisk lokalisering som kan angis på et kart. Evertons drakter i 2016/17-sesongen har innskriften «53.4389°N, 2.9664°W» på innsiden av kragen, koordinatene til lagets hjemmebane Goodison Park.

Fotballspillet kan forstås som et relativt rom der spillet er definert gjennom spillerne og dommernes posisjoner og interaksjon. Dette fanges opp i hvordan man ofte blant fotballinteresserte snakker om formasjoner som 4-3-3 eller 4-4-2, som angir lagspillernes posisjon i forhold til hverandre og lagenes taktikk ute på banen.

Fotballidretten kan forstås som et relasjonelt rom, i den forstand at banen og spillet er produsert og regulert av et utall aktører og prosesser. Dette kan uttrykkes inne på selve stadionet, ettersom fotballspillet spilles foran et publikum. På Liverpools hjemmebane Anfield gir den beryktede supportertribunen 'The Kop' hjemmelaget ekstra motivasjon og kan volde både motstandere og dommere hodebry. Men vel så viktig er spillet en del av et større kulturelt og økonomisk system av spillerkjøp og -salg, eierskifter, supporterkultur, plan- og eiendomsutviklingsprosesser, og nasjonale og internasjonale fotballforbund med sine tilhørende ligasystemer og mesterskap.

I den forstand kan fotballbanen forstås som et absolutt rom, fotballspillet som et relativt rom og fotballbyen Liverpool som et relasjonelt rom.

Sted

Sted er et begrep som de fleste har et forhold til, men samtidig er det vanskelig å definere. I samfunnsgeografi brukes sted for å snakke om en avgrenset og meningsbærende del av rommet. Steder kan ha forskjellig størrelse: Hjemsted og arbeidssted er vanlige stedsbetegnelser i dagligtalen, men 'sted' kan også

referere til hus, rom og gård, bydel, bygd og by, nasjon og annet. Tim Cresswell, en av de mest toneangivende stedsteoretikerne, har kalt sted for 'et rom med mening' (Cresswell 2015). Men som vi vil se, kan mening tillegges steder på svært ulike måter.

Den politiske geografen John Agnew har sagt at stedsbegrepet rommer tre ulike betydninger (Agnew 1987). For det første er sted en lokasjon (eng. *location*) i absolutt, relativt og relasjonelt rom. Det består av materielle elementer (hus, infrastruktur, naturmiljø og lignende) som kan koordinatfestes, er relative til hverandre men også skapt av en relasjonell romlig geografi som omtalt ovenfor. Sted er for det andre en arena (eng. *locale*) for menneskelig hverdagsliv og samhandling. Slik sosial praksis skjer innenfor en rekke små og store arenaer fra møterom til offentlige byrom. For det tredje er sted en kilde til mening, identitet og tilhørighet, de har en stedsfølelse (eng. *sense of place*). Denne meningsdimensjonen ved sted ligger til grunn når sosiale grupper, politiske institusjoner og kommersielle aktører bruker tid og ressurser på å skape steder (eng. *place-making*). Stedsfølelse er også sentralt i mobiliseringer for å fremme eller beskytte steder i møte med eksterne påvirkninger som globalisering, og at bestemte steder, som Tiananmen Square i Beijing og Tahrirplassen i Kairo, har fått en symbolsk betydning for politiske bevegelser og kampsaker.

Sammenfattet betyr Agnews tre dimensjoner at det nærmeste en kommer en generell definisjon av sted er at det er et avgrenset område som har en lokalisering, er en arena for sosial praksis og er meningsbærende. La oss se litt nærmere på hver av dimensjonene:

Sted som lokasjon dreier seg både om hvor et sted faktisk er lokalisert og om hva som finnes innenfor et avgrenset sted. En tradisjon med dype historiske røtter i geografifaget har vært detaljerte områdestudier, det vil si å gi en organisert framstilling av hva som finnes i et bestemt område og hvordan dette gjør et sted forskjellig fra et annet. Denne tilnærmingen hadde en sterk posisjon i faget fram til 1960-tallet under merkelappen regionalgeografi, men ble deretter erstattet av mer generaliserende tilnærminger som heller vektla rom enn sted (se kapittel 2). Den har likevel fått fornyet oppmerksomhet de siste årene blant samfunnsgeografer som vektlegger mangfold og kontekstualitet heller enn universelle sannheter. Med inspirasjon fra filosofene Gilles Deleuze and Félix Guattari ser vi blant annet en ny tendens til å se sted som en 'assemblage' – en helhet satt sammen av ulike materielle og

kulturelle elementer – som gjør at steder blir unike i forhold til andre steder (Cresswell 2015).

Sted som stedsfølelse dreier seg om meningsinnholdet i sted. Samfunnsgeografer som Edward Relph (1976), Yi-Fu Tuan (1977) og Robert Sack (1997) har, med inspirasjon fra filosofen Martin Heidegger, vært opptatt av å avdekke den essensielle betydningen av sted og tilhørighet for mennesker. Tuan (1974) bruker begrepet ‘topophilia’ for å snakke om grunnleggende følelsesmessige bånd mellom mennesker og sted, og at sted er en kilde til eksistensiell tilhørighet i verden. Andre geografer har kritisert denne humanistiske geografien for å essensialisere og romantisere sted, og har heller vektlagt at meningsinnholdet i sted ikke er universelt men varierer geografisk, over tid og mellom grupper. Mens hjemmet kan bety tilhørighet og trygghet for noen kan det også oppleves som et sted for undertrykking og vold (Rose 1993).

Betydningen av sted er også foranderlig og kan brukes som et maktmiddel. Cresswell (1996) framhever at steder tillegges mening som regulerer hvilke personer, praksiser og ytringer som har en rettmessig plass, det vil si hvem og hva som hører hjemme der og hva som anses som uakseptabelt og på feil sted (se kapittel 12 for en nærmere introduksjon til begrepsparet ‘in place’/‘out of place’). Å bestemme hva som er passende og upassende er en form for maktutøvelse der stedsidentitet brukes for å skape eller opprettholde en sosial orden. Denne kan imidlertid utfordres gjennom individuelle og kollektive handlinger som overskrider grenser (eng. *transgression*) og utfordrer meningsinnholdet i sted. Et eksempel på grenseoverskridelse er når en minoritetsgruppe synliggjør sin tilstedeværelse i majoritetsdominerte lokaliteter, for eksempel Gay Pride-parader som utfordrer heteronormative byrom verden over.

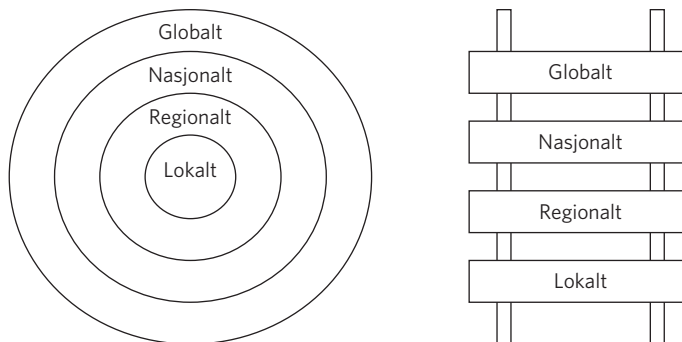
Sted som arena dreier seg om at steder er handlingsrom for hverdagsliv og skapes og endres gjennom sosiale praksiser. David Seamon, inspirert av filosofen Maurice Merleau-Ponty, hevder at praksiser i hverdagslivet er grunnlaget for hvordan vi lærer et sted å kjenne og utvikler en tilhørighet til det (Buttimer og Seamon 1980). Mens mange ser røtter som kilde til tilhørighet, framhever Seamon betydningen av mobilitet. Det er gjennom rutiniserte bevegelser og ruter (eng. *routes*), heller enn røtter (eng. *roots*), at vi tilegner oss sted og samtidig blir en del av stedets dynamikk og identitet. Dette fokuset på hverdagsliv har ledet samfunnsgeografiske stedsstudier inn i sosiologisk praksisteori, der Anthony Giddens og Pierre Bourdieus struktureringsteorier gir nyttige

verktøy for å forstå hvordan sted både strukturer hverdagslivet og blir formet av folks sosiale praksiser.

Skala

Det tredje kjernebegrepet vi diskuterer her er skalabegrepet. Som de to andre kan skala forstås på ulike måter. I samfunnsgeografi kan det særlig skilles mellom to vanlige forståelser av skala. For det første brukes skala for å referere til *målestokk*. Dette viser til størrelsesforholdet mellom visualiseringen av rommet og det egentlige rommet som beskrives. Målestokk 1:50 000, som er vanlig på norske topografiske kart, betyr at én centimeter på kartet er 50 000 centimeter (500 meter) i virkeligheten. Men skala som målestokk kan også bety utbredelse, slik vi sier at noe er et lokalt, regionalt, nasjonalt eller globalt fenomen (for eksempel lokal og global musikk, mat og mote). For det andre brukes skala til å snakke om ulike *nivå*, spesielt med referanse til politiske institusjoner og styring på lokalt (kommune/fylke), nasjonalt (stat) og internasjonalt/globalt (EU, FN) nivå. Mens skala forstått som utbredelse skiller mellom liten og stor horisontal utbredelse av et fenomen, skiller skala forstått som nivå mellom lav og høy plassering i et vertikalt hierarki.

Andrew Herod (2011), som er en ledende bidragsyter til teoretiseringen av skala, beskriver disse to måtene å snakke om skala på – målestokk og nivå – ved hjelp av metaforene 'konsentriske sirkler' og 'stige' (Figur 3.3). Begge forståelsene finnes i samfunnsgeografisk litteratur, men det er den sistnevnte

Figur 3.3 To forståelser av skala: horisontal rekkevidde og vertikalt nivå (kilde: Herod, 2011).

betydningen (skala som nivå) som har fått mest oppmerksomhet i faget de siste årene. Uansett om skala tenkes horisontalt som konsentriske sirkler eller vertikalt som stige, kan vi si at skala dreier seg om *hierarkisering*, fra lite til stort (utbredelse) eller fra lavt til høyt (nivå).

Herod poengterer at begge forståelsene har vært preget av en tendens til å tenke på skala som gitte og adskilte enheter. Dette kommer for eksempel til uttrykk i studier som velger en bestemt *analytisk skala* (for eksempel kommunenivå) og behandler dette som forhåndsgitt og atskilt fra andre nivå (fylkesnivå eller statlig nivå). Denne forståelsen står i motsetning til en forståelse av skala som en *sosial konstruksjon*. Eller for å si det på en annen måte, ulike fenomener i samfunnet er organisert i ulike hierarkiske nivåer og disse nivåene er sosialt konstruerte. Det mest nærliggende eksempelet er moderne stater, som er organisert i ulike forvaltningsnivåer – som i det norske systemet der kommuner, fylkeskommuner og en sentral statsforvaltning utgjør de viktigste skalaene. Dette er ikke en naturgitt organisering, men er et resultat av politiske og økonomiske prosesser – det er en sosial konstruksjon. At skala er konstruert betyr også at det er kontekstuel og foranderlig, det vil si at hierarkiet av forvaltningsnivå kan ha svært forskjellig form i ulike land og perioder. Kommune- og fylkessammenslåingene som pågår i vår samtid illustrerer ikke bare foranderlighetene til skalaene i den norske forvaltningen, men også den sterkt politiserte konteksten disse endringene foregår i. Politiske skalaer avhenger av hvilke økonomiske og politiske interesser og aktører som former, bruker og endrer dem.

Et eksempel på konstruksjonen av skala er framveksten av den keynesianske velferdsstaten i mange vestlige land før og etter den andre verdenskrig (Jessop 2002). Dette var stater som hentet inspirasjon fra den britiske økonomen John Maynard Keynes og utviklet en aktiv økonomisk politikk for å sikre økonomisk vekst og sosial velferd. Økonomisk utvikling, politisk regulering og sosial velferd skjedde hovedsaklig innenfor nasjonale territorielle systemer. Den territorielle nasjonalstaten dannet også en ramme for interessepolitikk, og skapte et handlingsrom for framveksten av fagbevegelser, mobilisering for politisk representasjon og forhandlinger om lønns- og arbeidsvilkår. Territorielle keynesianske velferdsstater framstår i ettertid som et konstruert skalasystem knyttet til en bestemt tid. Systemet ble etterhvert utfordret av økt økonomisk globalisering som skapte skalamessige skiller mellom økonomisk globalisering, nasjonal politikk og lokalt arbeids- og hverdagsliv. Cox (1998)

poengterer at denne reskaleringen har skapt en ny situasjon. Av den grunn er arbeidere forankret relativt i bestemte lokaliteter gjennom hjem, arbeid og sosiale relasjoner, mens viktige økonomiske og politiske prosesser som former deres liv foregår på andre skalaer. Interesserepresentasjon krever derfor en skalajustering for å være effektiv, men dette reiser kritiske spørsmål om ulike aktørers kapasitet til å skape og bruke ulike skalaer til deres egen interesse (Fraser 2009).

Globalisering har også utfordret teoretiseringen av skala på andre måter. Erik Swyngedouw (2004) har brukt begrepet globalisering for å vise at globalisering ikke betyr at det globale nivået blir enerådende, men at svekkelsen av suverene nasjonalstater gjør at både det overnasjonale (som EU eller WTO) og det lokale (som økonomiske regioner og byer) blir viktigere. Økonomisk globalisering betyr ikke slutten på den territorielle staten, men at en har fått et system av flerskala styresett der de ulike nivåene griper inn i hverandre. Herod (2011) poengterer i tillegg at vi ikke må ta for gitt at ulike skalaer er organisert over hverandre i et klart hierarki. Det er for eksempel ikke sikkert at beslutninger som tas i en stormakt som USA (nasjonal skala) er underordnet beslutninger i det nordamerikanske frihandelsområdet NAFTA (overnasjonal skala).

Dette peker på et viktig tema innenfor nyere teoretisering av skala i samfunnsgeografi, nemlig at skala ikke lenger forstås som atskilte nivå, men derimot forstås relasjonelt. Beslutninger som tas på ett nivå i dette systemet har påvirkning på nivåene under, og noen ganger over. Det betyr også at ulike aktører gjerne opererer på flere ulike skalaer. Herod (2011) introduserer derfor nye metaforer – som russiske dokker og meitemarkenes ganger gjennom ulike jordlag – for å poengtere at nivåene griper inn i hverandre og at ulike aktørers sosiale og politiske praksiser også har en flerskala karakter (les om flernivåstyring i kapittel 14). Samfunnsgeografi har således gått fra å se skala som gitte og adskilte nivå til en forståelse av skala som relasjonelle konstruksjoner, og dermed både et produkt av og handlingsrom for ulike aktører og strategier.

Territorium

Det fjerde samfunnsgeografiske grunnbegrepet – territorium – er i likhet med de andre ofte brukt intuitivt uten at det blir presist definert. Territorium dreier seg om en avgrenset del av geografisk rom. Slik sett er det et begrep som er beslektet med stedsbegrepet. I dagligtale og akademiske studier er territorium

først og fremst brukt som et begrep som refererer til det geografiske området der en stat krever suverenitet, det vil si at den påberoper seg enerett på utøvelse av tvangsmakt. I denne betydningen omfatter territoriet både landterritorium, sjøterritorium (for kyststater) og luftterritorium over disse områdene. Denne begrepsbruken forklarer at territorium har fått mest oppmerksomhet innenfor politisk geografi, spesielt den delen av politisk geografi som er opptatt av staten, statsdannelse, suverenitet og geopolitikk.

Men bruken av begrepet behøver ikke være så begrenset som dette. Territorium er uatskillelig knyttet til *territorialitet* – det å gjøre krav på et territorium. Territorielle krav fremmes av personer, grupper, stater, foretak og institusjoner av mange slag, og uten at det dreier seg om suverenitet i konvensjonell betydning. Dette er et hovedpoeng i Storey sin nøkkelbok *Territories: The Claiming of Space* (2012): territorier er konstruerte avgrensninger av geografisk rom og brukes som en strategi for å oppnå makt og for å øve motstand mot andres maktstrategier. Et opplagt eksempel er hvordan diskursive konstruksjoner av etniske 'hjemland' – enten det brukes av norske innvandringsmotstandere eller kurdiske separatister i Tyrkia – utgjør strategier for politisk makt. Det synliggjør også at territorier er meningsbærende, som grunnlag for identitet og tilhørighet, på samme måte som samfunnsgeografer har framhevet meningsdimensjonen i sted.

Denne generelle definisjonen av territorium, der begrepet knyttes til territorialitet som praksis, åpner for et videre perspektiv der vi også kan snakke om uformelle territorier ved klasse, etnisitet, seksualitet og andre skillelinjer i samfunnet. Segregasjon, for eksempel, kan forstås som et spørsmål om territorium og territorialitet ved at det konstrueres uformelle grenser (gjennom både stedsfølelse og 'no-go zones') eller fysiske grenser (for eksempel 'gated communities') på en måte som selektivt inkluderer og ekskluderer sosiale aktører og praksiser. Privat eiendom, som gård, hus og hage, kan også oppfattes som et uttrykk for territorialitet, og det samme kan sies om hvordan vi skaper og opprettholder personlige rom.

Samfunnsgeografer har tidvis diskutert om territorialitet er biologisk eller sosialt betinget. Det vil si om dette skyldes at alle arter har et behov for territorium eller i alle fall en atferd der de gjør krav på territorium, eller om det er en sosial konstruksjon som gjør territoriell atferd til et spørsmål om sosialisering heller enn biologi. Mens deterministiske forståelser var vanligere tidligere, har de siste tiårene vært preget av tilnærminger som ser territorialitet som

primært samfunnsmessig betinget. Men det stilles også spørsmål om dette skillet er en meningsfull og nyttig konstruksjon i det hele tatt (Sack 1986). Uansett blir territorium og territorialitet forstått som et spørsmål om makt, og der den grunnleggende maktutøvelsen er knyttet til det å konstruere og håndheve grenser (Delaney 2005).

Newman og Paasi (1998) påpeker at grensestudier har fått fornyet oppmerksomhet i samfunnsgeografi, og har selv vært viktige bidragsytere til denne revitaliseringen. Grensestudier var tidligere preget av ikke-teoretiske beskrivelser av statlige grenser, med vekt på deres kjennetegn (for eksempel hvordan grenselinjene er trukket i forhold til fysiske skiller i landskapet) og hvordan de har blitt etablert historisk. Geopolitiske endringer som Sovjetunionens sammenbrudd, dannelsen av nye stater etter den kalde krigen, og økt globalisering med friere flyt av varer, kapital og arbeidskraft, har ført til ny interesse for grensestudier. Det legges spesielt vekt på hvordan grenser konstrueres, institusjonaliseres og håndheves selektivt i en situasjon der hensynet til politisk og økonomisk suverenitet balanseres mot hensynet til grenseoverskridende handel og investeringer (Diener og Hagen 2012). Samtidig har den kulturelle vendingen i samfunnsvitenskap skapt ny oppmerksomhet omkring hvordan sosiokulturelle og geografiske skillelinjer konstrueres og institusjonaliseres (Paasi 1998). Dette betyr at grensestudier ikke lenger er forbeholdt politisk geografi og at territorium, som et spørsmål om å konstruere og håndheve grenser, har fått en plass som et grunnleggende begrep innenfor samfunnsgeografi. Om enn i en noe mindre framtreddende posisjon enn rom, sted og skala.

TPSN-rammeverket: et forsøk på syntese

Så langt har vi beskrevet samfunnsgeografi som et romlig fag og identifisert fire romlige kjernebegrep: rom, sted, skala og territorium. Når vi gjør det på denne måten framstår disse begrepene som relativt adskilt og med svake koblinger seg imellom. Dette har til en viss grad også vært situasjonen i samfunnsgeografifaget. Mye av faghistorien (se kapittel 2) har for eksempel vært preget av en motsetning mellom tilnærminger og tradisjoner som enten prioriterer rom eller sted (Harvey 1993). Samfunnsgeografer som fokuserer på stedsstudier har gjerne sett rombegrepet som overgeneraliserende og frikoblet fra aktørers sosiale liv. Samfunnsgeografer som prioriterer rombegrepet har gjerne sett stedstudier som beskrivelser av unike og statiske lokaliteter med

begrensede muligheter for teoretisk innsikt. De to siste tiårene har imidlertid vært preget av økt oppmerksomhet på hvordan de ulike rombegrepene forholder seg til hverandre. Et tidlig eksempel på dette er Massey (1994), som framhever betydningen av sted samtidig som hun poengterer at sted må forstås i lys av geografiske relasjoner som går langt utover bestemte lokaliteter. Dermed kan for eksempel London forstås som et finanssentrum innenfor et internasjonalt finanssystem som spesielt binder sammen storbyer.

Et viktig bidrag til integrasjonen av ulike romlige begrep kommer fra sosiologen Bob Jessop i en artikkel han skrev sammen med samfunnsgeografene Martin Jones og Neil Brenner under tittelen «Theorizing sociospatial relations» (Jessop, Brenner og Jones 2008). Deres utgangspunkt er at samfunnsgeografien gjennom de siste tiårene har gått gjennom ulike 'romlige vendinger' der ett begrep har fått dominere alene. Stedsbegrepets renessanse på 1970-tallet ble fort møtt med kritikk for å overse de større romlige relasjonene. Territorium, og da gjerne i tilknytning til statsmakt, ble også et sentralt begrep for geografer som ønsket å forklare hvordan steder var underlagt politiske strukturer. Men de store endringene som globaliseringen medførte åpnet for en ny vending.

I løpet av 1990-tallet ble skala det mest sentrale begrepet i samfunnsgeografien, og mange brukte det til å forklare hvordan globaliseringen endret maktforhold, både innad i stater og på globalt nivå. Skalabegrepet skapte også en ganske opphetet debatt, der noen kritikere mente at skala tilkjente det globale større viktighet enn det lokale. Lokale aktører framstod som prisgitt prosesser på andre skalaer. Selv om en slik kritikk preges av en karikatur av skalabegrepet, var det mange som syntes at nettverk var et bedre begrep til å forklare politiske og økonomiske strukturer. Nettverksbegrepet beskriver verden som et mangfold av noder som kommer i kontakt med hverandre på ulike måter. Globale varekjeder (se kapittel 7), eller politiske styringsnettverk der statlige og private aktører samhandler, er eksempler på fenomener som lar seg beskrive av nettverksbegrepet.

Poenget til Jessop m.fl. (2008) er at hver av disse vendingene var preget av endimensjonalitet. Sagt på en annen måte, i iveren etter å bruke ett begrep som forklaringsmåte ble andre romlige begreper kastet på båten. Endimensjonaliteten og de stadige romlige vendingene gjorde alle begrepene mindre presise, hevdet forfatterne, siden de ble brukt til å forklare mer enn det de var egnet til. Dermed ble sted, territorium, skala og nettverk til kaotiske begreper: Begreper uten en

klar definisjon. Og når svært ulik bruk av samme begrep eksisterer side om side i faget, blir begrepene redusert til språklige metaforer istedenfor nyttige analytiske verktøy.

Mange som har lest samfunnsgeografisk litteratur vil nok kunne nikke gjenkjennende til den observasjonen. Ord som rom, sted, skala og territorium krydrer ofte boktitler, men følges ikke alltid opp med gode definisjoner og presis begrepsbruk. Dette ønsker Jessop med flere å gjøre noe med gjennom det såkalte TPSN-rammeverket. TPSN står for territorium (T), sted (P av engelsk *place*), skala (S) og nettverk (N). Forfatterne mener at hver av disse romlige begrepene beskriver vesentlige dimensjoner av samfunnets romlighet, men at ingen av dem er tilstrekkelige alene. I Tabell 3.1 lister de opp disse fire begrepene, forklarer videre hvilke *prinsipper* som ligger til grunn for hvert av dem, og hvilke observerbare *mønstre* i samfunnsutviklingen som best kan forklares av de ulike begrepene. Dette er i bred overensstemmelse med vår gjennomgang tidligere i dette kapitlet, i alle fall når vi presiserer at nettverksbegrepet samsvarer med det vi har omtalt som relasjonelt rom.

Videre hevder Jessop med flere at de romlige begrepene kan anvendes på tre måter (Tabell 3.2). For det første kan begrepet brukes på egne premisser slik vi har gjort fram til nå i kapitlet (angitt med grå skravur i figuren). For det andre kan hvert av de romlige begrepene brukes som et *strukturerende prinsipp* – altså som en årsaksforklaring for et annet studieobjekt (det vil si at figuren

Tabell 3.1 Territorium, sted, skala og nettverk som analytiske begrep (basert på Jessop m.fl. 2008, oversatt og tilpasset til norsk av kapittelforfatterne).

Romlige begreper	Prinsipp for sosio-romlig strukturering	Tilknyttete sosioromlige mønstre
Territorium	Innramming, oppdeling, avgrensning	Konstruksjoner av innside og utside, definere hva som er innenfor gjennom å angi hva som er utenfor
Sted	Nærhet, forankring, horisontal differensiering	Arbeidsdeling mellom steder, konstruksjon av kjerner og periferier
Skala	Hierarkisering, vertikal differensiering	Arbeidsdeling mellom nivåer, konstruksjon av dominante og marginale nivåer
Nettverk (relasjonelt rom)	Sammenkobling gjennom avhengighet	Arbeidsdeling mellom nodalpunkter, nettverksbygging og sammenkobling av noder

Tabell 3.2 Integrasjon av fire romlige grunnbegrep innenfor TPSN-rammeverket (basert på Jessop m.fl. 2008).

		Strukturert felt (studieobjekt)			
		TERRITORIUM ③	STED	SKALA	NETTVERK
Strukturerende prinsipper (årsaksforklaring)	TERRITORIUM (avgrensning) ②	① Territorier definert av grenselinjer og grensehåndtering	Stedsavgrensninger innenfor et territorium	Flerskala styring med territorielle enheter	Interkommunalt og internasjonalt samarbeid
	STED (forankring)	Sentrum/periferi og grenseområder innenfor et territorium			
	SKALA (hierarkisering)	Hierarkisk makt-deling mellom territorielle enheter			
	NETTVERK (sammenkobling)	Nettverk innenfor og mellom territorier			

leses horisontalt). For det tredje kan et studieobjekt forstås som formet av de andre strukturerende prinsippene, det de kaller et *strukturert felt* (det vil si at figuren leses vertikalt).

Territorium som eksempel. Selv bruker forfatterne territorium som et illustrerende eksempel. Territorium kan studeres utfra begrepets eget grunnprinsipp (merket 1 i Tabell 3.2). Det vil si at visse områder kan identifiseres som territorier og forstås som produkter av gresedragning og grensehåndhevelse (som ved statsdannelse). Dernest kan det sees på som et strukturerende prinsipp for å forstå steder, skalaer og nettverk (merket 2 i Tabell 3.2). Det delte Berlin (1961-1989) var som sted opplagt sterkt formet av supermaktens territorielle kamp under den kalde krigen, men det kan også påpekes at steder i Oslo er påvirket av diskursive grensekonstruksjoner mellom øst og vest i byen. Dette vises tydelig når et sted som Grønland representeres som 'østkant' eller når steder som Frogner og Ullern omtales som 'vestkant'.

Territorier kan også være felt strukturerte av andre romlige dimensjoner (merket 3 i Tabell 3.2). Territorier defineres av sentrum/periferi-relasjoner (horisontal differensiering) innenfor et territorium, men ikke minst er symbolsk viktige steder (som Maidan-plassen i Kiev) og omstridte grenseområder (som øst-Ukraina i dag) viktige for å opprettholde en territoriell enhet. Territorier gis også en reell eksistens gjennom deres posisjon i et skalasystem av territorier, for eksempel når minoritetsområder gis en grad av selvstyre innenfor en føderal stat slik mange etniske grupper kjemper for i dagens

Myanmar. Når man ser hvordan land i Europa har gått fra å ha stor grad av kontroll over egen politikkkutforming til å bli underlagt felles europeisk lovgivning og grensek kontroll, er det klart at det har foregått en reskalering av makt med store konsekvenser for territoriell suverenitet. Til slutt kan det sies at territorium også er påvirket av nettverksrelasjoner, som når kommunale oppgaver som brannvesen eller landbruksrådgivning organiseres gjennom interkommunalt samarbeid i større regionale territorier.

I Tabell 3.2 er det flere felt som står tomme. Dette er et bevisst valg fordi vi ønsker å gjøre tabellen oversiktlig for å få fram logikken i de tre bruksmåtene som TPSN-rammeverket legger opp til. Det er imidlertid en nyttig øvelse å forsøke å fylle ut tabellen og vi oppfordrer deg til å ta denne utfordringen.

TPSN-rammeverket har fått en god del oppmerksomhet siden artikkelen ble publisert. Alle er selvsagt ikke fornøyde. Mange samfunnsgeografer som har arbeidet med disse begrepene over tid synes naturlig nok at TPSN innebærer en unødvendig begrepsreduksjon. Når politiske geografer snakker om territorialitet, for eksempel, referer dette til langt mer enn avgrensningen av et territoriums ytre grenser – det handler også om å befeste territoriell suverenitet, om å styre befolkningen som befinner seg innenfor disse grensene. På samme måte legger den britiske geografen Doreen Massey langt mer i stedsbegrepet når hun skriver om ‘a global sense of place’, der steder uttrykker både lokale og globale prosesser samtidig og inngår i translokale nettverk. Skalabegrepet har også gjennomgått en grundig utvikling de siste årene, og anvendes i dag på en måte som er langt mer opptatt av hvordan ulike skalaer konstrueres i relasjon til hverandre – ikke som statiske hierarkier. Men på tross av disse innvendingene mener vi at TPSN-rammeverket er nyttig som et pedagogisk hjelpemiddel til å utvikle en mer presis begrepsbruk i faget og for å øke bevisstheten om hvordan de ulike rombegrepene henger sammen og kan brukes på en mer integrert måte.

Avslutning

Samfunnsgeografien er fylt av romlige begreper, mange flere enn vi har plass til å skrive om i dette kapitlet. I dette faget er romlige begreper mer enn bare sjargong. De er med å forme hvordan samfunnsgeografer ser verden, hvilke forskningsspørsmål de stiller og hvilke svar de finner. Kort sagt er romlige begreper en viktig forutsetning for vår geografiske forestillingsevne.

Noen av disse begrepene er mer grunnleggende enn andre. De kan kalles kjernebegrepene våre. Selv om det på langt nær hersker full enighet om hvilke begreper som fortjener en slik tittel har vi forsøkt å trekke fram de vi mener er viktigst å bli kjent med når man introduseres for faget. Rom, sted, skala og territorium har utvilsomt en viktig plass i de fleste samfunnsgeografiske underdisipliner og forskningstemaer. Vi har i dette kapitlet forklart hver og en av dem, samt trukket fram et forsøk på å lage et overordnet rammeverk for hvordan de kan forstås i forhold til hverandre.

Referanser

- Agnew, J. (1987). *Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society*. Boston: Allen and Unwin.
- Buttimer, A. og Seamon, D. (1980). *The Human Experience of Space and Place*. New York: St. Martin's Press.
- Cox, K. (1998). Spaces of dependence, spaces of engagement and the politics of scale, or: looking for local politics. *Political Geography*, 17(1), s. 1–23.
- Cresswell, T. (1996). *In Place/Out of Place: Geography, Ideology and Transgression*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Cresswell, T. (2015). *Place: An Introduction*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Delaney, D. (2005). *Territory: A Short Introduction*. Malden: Blackwell.
- Diener, A. C. og Hagen, J. (2012). *Borders: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Fraser N. (2009). *Scales of Justice. Reimagining Political Space in a Globalizing World*. New York: Columbia University Press
- Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Harvey, D. (1993). From space to place and back again: Reflections on the condition of post- modernity. I J. Bird, B. Curtis, T. Putnam, G. Robertson og L. Tickner (red.), *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*. London: Routledge, s. 2–29.
- Harvey, D. (2006). Space as a Keyword. I N. Castree og D. Gregory (red.), *David Harvey: A Critical Reader*. Oxford: Blackwell, s. 270–293.
- Herod, A. (2011). *Scale*. London: Routledge.
- Jessop, B. (2002). *The Future of the Capitalist State*. Cambridge: Polity.
- Jessop, B., Brenner, N. og Jones, M. (2008). Theorizing sociospatial relations. *Environment and Planning D: Society and Space*, s. 26, 389–401.
- Massey, D. (1994). *Space, Place, and Gender*. Cambridge: Polity Press.
- Newman, D. og Paassi, A. (1998). Fences and neighbours in the postmodern world: Boundary narratives in political geography. *Progress in Human Geography*, 22(2), s. 186–207.

- Paasi, A. (1998). Boundaries as social processes: Territoriality in the world of flows. *Geopolitics*, 3(1), s. 69–88.
- Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Rose, G. (1993). *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*. Cambridge: Polity.
- Sack, R. (1986). *Human Territoriality: Its Theory and History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sack, R. (1997). *Homo Geographicus*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Storey, D. (2012). *Territories: The Claiming of Space (2. utg.)*. London: Routledge.
- Swyngedouw, E. (2004). Globalisation or 'glocalization': Networks, territories and rescaling. *Cambridge Review of International Affairs*, 17, s. 25–48.
- Tuan, Y.-F. (1974). *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Tuan, Y.-F. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

KAPITTEL 4

Samfunnsgeografiske metoder

Heidi Østbø Haugen og Andreas Forø Tollefsen

Viktige begreper: kvalitative og kvantitative tilnæringer, intervjuer, fokusgrupper, tekstanalyse, statistisk analyse, deskriptiv statistikk, regresjonsmodell, geografiske informasjonssystemer (GIS), vektor- og rasterdata

Innledning

Samfunnsgeografi er et romlig fag. Hvordan går samfunnsgeografer fram for å studere rom, sted, territorium og skala? Forskningstemaene samfunnsgeografer jobber med krever et bredt spekter av metoder. I dette kapitlet går vi gjennom metodene samfunnsgeografer anvender i dag.

Innledningsvis presenterer vi metodene som historisk har blitt brukt av geografer. Geografifaget ble etablert som en studie av regioner, forstått som områder der egenskapene langs gitte variable er de samme. Regionalgeografien (som beskrevet i kapittel 2) var et syntesefag. Forskeren skulle være 'ute i felten' og observere, og deretter beskrive sine observasjoner med elegant prosa og detaljerte kart. Metoden var *induktiv* - man samlet data om verden og trakk konklusjoner på bakgrunn av disse.

Den beskrivende geografien basert på feltobservasjoner ble utfordret av det romlige paradigmet som vokste fram i etterkrigstiden. Som andre samfunnsvitere, var geografer påvirket av den kvantitative revolusjonen på 1960- og 70-tallet (se kapittel 2 om fagets historie). De tok i bruk kvantitative datasett og statistiske metoder for hypotesetesting. Hypotesene ble utarbeidet ved hjelp av *deduksjon* - logiske konklusjoner bygget på et sett av premisser. Forskerne søkte etter regelmessige, romlige mønstre og strukturer gjennom å sette opp teoretiske modeller og teste disse ved bruk av statistiske metoder. En kritikk av

det romlige paradigmet er at det 'fetisjerer' det romlige ved å tillegge det en egen påvirkningskraft uten å ta hensyn til sosiale relasjoner og -prosesser. Metoder som bruker geografiske informasjonssystemer (GIS) i dag er påvirket av denne kritikken, som diskutert senere i kapittelet.

Reaksjonene mot de to ovennevnte paradigmenes og metodene knyttet til dem banet vei for flere ulike forskningstradisjoner i samfunnsgeografien – marxistisk, humanistisk og postmodernistisk geografi. Et mangfold av metoder ble tatt i bruk, og vi vil gi en oversikt over disse i resten av kapittelet. Metodene samfunnsgeografer bruker i dag kan organiseres under overskriftene kvalitative metoder, kvantitative tilnærminger og GIS.

Kvalitative metoder

Den kvantitative revolusjonen måtte etter hvert vike for mer humanistisk orienterte tilnærminger, og kvalitative metoder fikk mer innflytelse i geografifaget. Kvalitative studier genererer kunnskap om hvordan verden er erfart og tillagt mening av menneskene som befolker den. Imens statistikk og kvantitativ metode er bygget på data om et stort antall forekomster, konsentrerer kvalitative studier seg om et begrenset antall strategisk utvalgte enheter. Data i kvalitative metoder kan bli generert gjennom intervjuer der spørsmålsstillingen er åpen og svarene ikke forhåndskategorisert, stamme fra direkte observasjon av individer og grupper, eller bestå av tekster og visuelle representasjoner. Mennesker som utgjør kilden til data i kvalitative undersøkelser kalles ofte 'informanter' eller 'forskningsdeltakere', i motsetning til det mer passive begrepet 'respondenter' fra kvantitativ metode.

Semi-strukturerte intervjuer er en styrt samtale, der forskeren stiller spørsmål til én eller flere informanter. Selv om intervjuene kan ha en form som ligner på andre typer konversasjoner, skiller det seg fra hverdagslige samtaler på to måter. For det første er informantene *valgt ut* fordi forskeren tror de besitter nyttig informasjon enten som deltakere i samfunnet man studerer eller som 'nøkkelinformanter', som i kraft av sin stilling og erfaring har mye kunnskap om temaet man studerer. For det andre *styres* samtalen av forskeren under intervjuet. Intervjuet kan ta form av turtaking med spørsmål fra forskeren og svar fra informanten, men det kan også være strukturert mer som en naturlig dialog, der forskeren prøver å holde samtalen til temaer hun anser som relevante. For eksempel kan et spørsmål fra forskeren anspore informanten til å

fortelle om en selvopplevd episode, og forskeren kan følge opp med å spørre etter detaljer eller be informanten reflektere over hvorfor denne erfaringen gjorde så sterkt inntrykk.

Intervjuer for kvalitativ analyse krever grundig forarbeid og gode mellommenneskelige egenskaper hos forskeren. Det er viktig å få informert samtykke fra informantene og å sikre at åpenheten de viser ikke blir misbrukt. I noen forskningsprosjekter er det hensiktsmessig å involvere informantene i analysearbeidet ved å be dem lese og kommentere på analysen. Det er imidlertid viktig at det er forskeren, ikke forskningsdeltakerne, som skal stå inne for de endelige fortolkningene, som ikke nødvendigvis samsvarer med informantenes forståelser.

Fokusgrupper betegner diskusjoner som er igangsatt for forskningsformål. Deltakerne i fokusgruppene diskuterer et tema de alle har et forhold til. Forskeren får ikke bare tilgang til individuelle informanters meninger, men også hvordan folk uttrykker dem i en sosial sammenheng. Sammensetningen av gruppene er essensielt for at denne metoden skal fungere: Deltakerne må ikke være så sosialt ulike at det hemmer diskusjon, samtidig som det er hensiktsmessig at et spekter av meninger kommer fram. Forskeren inntar ofte en rolle som moderator for å bidra til at samtalen ikke sporer av eller stopper opp. Overvekten av informanter i diskusjonen kan forskyve maktforholdet mellom forskeren og de som blir forsket på, og gruppediskusjonene kan hjelpe folk med sammenfallende interesser til å artikulere disse og etablere en form for solidaritet. Dette har gjort fokusgrupper til en vanlig metode innenfor feministisk geografi (Longhurst 2003). Geografer er spesielt oppmerksomme på hvor fokusgruppene finner sted og hvordan dette påvirker hvilken informasjon som kommer fram og deltakernes opplevelse av intervjusituasjonen.

Deltakende observasjon er en metode som i økende grad tas i bruk av samfunnsgeografer. Metoden er utviklet innenfor antropologi, og innebærer at forskeren er til stede når handlingene de studerer finner sted og deltar på informantenes premisser. Dette gir forskeren mulighet til å studere folks handlinger, ikke bare hva folk sier at de gjør. Det er dermed mulig å få data om sosiale og kulturelle forhold som informantene ikke artikulerer verbalt. Forskeren tar notater fra observasjonene sine, og prøver så langt det er mulig å gjengi utsagn ordrett. Dette krever en annen oppmerksomhet under deltakelsen enn når man ikke deltar i sosiale sammenhenger som forsker. Forskeren tar i bruk flere sanser og er ofte følelsesmessig involvert under feltarbeidet.

Samtidig krever metoden at man beholder en analytisk distanse og reflekterer både over observasjonene og sin egen rolle i felt. En tommelfingerregel er at forskeren bruker like mye tid på å ta feltnotater og skrive ned refleksjoner som på selve datainnsamlingen.

Tekster som analyseres kvalitativt kan enten være produsert spesielt for forskningen (for eksempel skolestiler skrevet på oppdrag fra forskeren) eller eksistere uavhengig at forskningsprosjektet de brukes i. Eksempler på sistnevnte tekster inkluderer blant annet stortingsmeldinger, byplandokumenter, reklame, avisartikler, utskrifter av nettdebatter og lærebøker. Visuelle uttrykk som kommuniserer idéer og virkelighetsforståelser, for eksempel kart, landskap og byrom, kan også analyseres som tekst.

Tekstanalyser illustrerer at det ikke er et én-til-én forhold mellom hvilken type data man bruker og hva slags analyse man gjennomfører. En tekst kan analyseres *kvantitativt* ved å undersøke hvor ofte bestemte ord og uttrykksmåter forekommer. Kvalitative tekstanalyser kan anvende et *nymarxistisk perspektiv*, der man søker etter koblinger mellom sosiale relasjoner, inkludert klasserelasjoner, og materielle uttrykk, som nabolag og bylandskap (Wilson 2009). *Diskursanalyse*, et poststrukturalistisk perspektiv der man studerer hvordan mening skapes gjennom språk, har blitt en sentral metode i geografifaget (les om diskursbegrepet i kapittel 12). Metoden bygger på Michel Foucaults teorier om hvordan språk og diskurser bidrar til å skape og reproducere skjeve maktforhold. Et premiss i diskursanalyse er at språk ikke speiler en forut-eksisterende virkelighet, men bidrar til å skape den virkeligheten vi kjenner og lever under. Når man analyserer en diskurs, ser man ikke bare etter temaer som er til stede i tekstene, men også motsigelser, dikotomier (normal/unormal, moralsk/umorsk, og så videre) og hva som *ikke* nevnes i tekstene. Det er videre viktig å identifisere den sosiale konteksten diskurser oppstår innenfor og hvordan diskursene er med på å forme og utfordre denne konteksten.

Det er stadig vanligere å bruke dataprogrammer for kvalitativ analyse for å organisere og studere data, både tekster, bilder, filmer og lydfiler. Programmer som NVivo og HyperResearch brukes til å kode data. Kodene kan være *in vivo* (direkte referanser til uttrykk som brukes i datamaterialet), beskrivende for innholdet i datamaterialet (for eksempel 'føle seg hjemme') eller inspirerte av teori (for eksempel 'sense of place'). Ofte er kodene organisert i et hierarkisk system. Ett tekstavsnitt kan merkes med flere koder på ulikt abstraksjonsnivå.

Analyseprogrammene gjør det mulig å holde oversikt over et stort datamateriale og å jobbe med kvalitativ analyse i en forskergruppe.

På 1990-tallet vokste det fram en økende bevissthet i geografifaget knyttet til forskerens rolle og maktrelasjoner i forskningen. 'Situert kunnskap' (som beskrives i kapittel 12) er et begrep utviklet innenfor feministisk geografi for å uttrykke at kunnskapen forskeren genererer alltid er farget av egne erfaringer og antakelser. Istedenfor å late som om man er en uhildet iakttaker, bør forskeren reflektere over sin egen posisjon, som alltid må beskrives i forhold til forskningsdeltakernes posisjon (McDowell 1992). Forskere og informanter kan inngå i gjensidige, asymmetriske, eller potensielt utbytende forhold (England 1994). Det er imidlertid ikke mulig å være fullt ut bevisst sine egne fordommer og blindfelt, og forskerens redegjørelse for sin posisjonalitet vil derfor aldri være fullstendig og uhildet (Rose 1997).

Kvantitative metoder

Den kvantitative revolusjon var rettet mot å gjøre geografifaget mer systematisk i sine undersøkelser gjennom å promotere metoder fra naturvitenskapene. Radikale og humanistiske geografer hevdet at kvantitativ geografi var ikke-humanistisk og reduserte menneskelig aktivitet til vektorer og statiske enheter. Kritikken var på mange måter berettiget, men bygget på en ufullstendig forståelse av det sammensatte sett av praksiser kvantitative geografer arbeidet med (Sheppard 2001). Den kvantitative revolusjonen og den etterfølgende motbølgen skapte flere uheldige dikotomier og til dels skarpe motsetninger i faget. Skillene mellom kvantitativ/kvalitativ, empirist/ikke-empirist og enkelthet/kompleksitet begrenset samarbeidet mellom forskere med ulike metodiske tilnærminger. I dag ser man imidlertid en utvikling der begge metodetilnærmingene i økende grad likestilles i geografifaget.

I kvantitativ metode bruker vi tall og statistisk analyse for å kunne trekke slutninger basert på et større utvalg enheter. Som regel er utvalget større enn i kvalitative metoder, og kan variere fra under 100 til flere millioner observasjoner. Utvalget beskriver det antall observasjonseenheter vi har i datasettet, og kan for eksempel bestå av individer, byer eller land. Hvor mange enheter avhenger blant annet av hvilket geografisk nivå vi analyserer, hvor store ressurser vi har til rådighet og hva slags analyser vi vil gjennomføre.

Tekstboks 4.1 Målenivå

Målenivået til variablene legger premissene for hvilke analyser som kan gjennomføres.

- *Nominalnivå* kjennetegnes av at det består av gjensidig unike kategorier som ikke kan sorteres i noen bestemt rekkefølge, slik som kjønn, hårfarge eller religion.
- *Ordinalnivå* er variabler som også er gjensidig utelukkende kategorier, men som kan ordnes i andre kategorier i den samme variabel, slik som hyppighet av bilkjøring (aldri, månedlig, ukentlig, daglig).
- *Intervallnivå* er variabler som er tallfestet, kan sorteres, men mangler et naturlig nullpunkt.
- Variable målt på *forholdstalls-nivå* består av tall og har et absolutt nullpunkt i tillegg til lik avstand mellom verdiene, for eksempel inntekt, alder og nedbør.

I kvantitativ metode benytter vi gjerne enkle deskriptive teknikker for å beskrive egenskapene til en variabel (se Tekstboks 4.1). Verdiene kan presenteres gjennom frekvenstabeller, som angir antall enheter i datasettet som innehar ulike verdier, samt gjennom ulike diagrammer. For å beskrive en fordeling av verdier i en variabel undersøker vi variabelens sentraltendens ved hjelp av aritmetisk *gjennomsnitt* og *median*. Spredningen rundt gjennomsnittet uttrykkes gjennom *variansen* og *standardavviket*. Disse målene gir oss informasjon eksempelvis om svarene på et spørsmål i en spørreundersøkelse er konsentrert rundt gjennomsnittet eller befinner seg ved de to ytterpunktene av skalaen. Variansen beregnes ved å summere enhetenes kvadrerte avvik fra gjennomsnittet. *Standardavviket* regnes ut ved å ta kvadratroten av variansen, og brukes som utgangspunkt for en rekke statistiske analyser.

I samfunnsvitenskapen ønsker vi ofte å avdekke om det er sammenheng mellom variabler og hvor sterk sammenhengen i så fall er. Flere metoder kan brukes for å undersøke sammenhengen mellom to eller flere variabler. *Korrelasjonsanalyse* avdekker om økningen langs én variabel fører til endring langs en annen variabel. Er det eksempelvis slik at et høyt utdanningsnivå samvarierer med høy inntekt? I undersøkelser av samvariasjon er det viktig å skille mellom korrelasjon og *kausaltet*. Samvariasjon beskriver

forholdet mellom to variable, men sier ingenting om årsakssammenhenger. Konklusjoner om årsaksforhold krever at man inkluderer andre relevante variabler i forklaringsmodellen.

Den mest anvendte metoden innenfor kvantitativ forskning er *regresjonsmodellen*. I en regresjonsmodell ønsker vi å estimere sammenhengen mellom en eller flere forklaringsvariabler, beskrevet med X , og en utfallsvariabel Y . Slik statistisk modellering kan brukes til å beskrive den statistiske sammenhengen mellom X og Y eller til å trekke kausale slutninger om at X skaper Y gitt at en rekke forutsetninger er oppfylt.

En viktig forutsetning i statistisk analyse er at enhetene vi analyserer er unike og uavhengige av hverandre. I virkeligheten blir denne antakelsen ofte brutt, og kanskje særlig når vi har geografiske data som grunnkretser og bydel-ler. Hva som skjer i et geografisk område, påvirker gjerne det som skjer i et annet område. Vi kaller slike prosesser for *geografisk avhengighet*. Geografisk avhengighet kan oppstå mellom enheter på den avhengige variabel, eksempelvis at kriminalitet i ett område påvirker naboområdene, eller at en uavhengig variabel som kriminalitet i ett område påvirker den avhengige variabelen boligpriser, i et annet område.

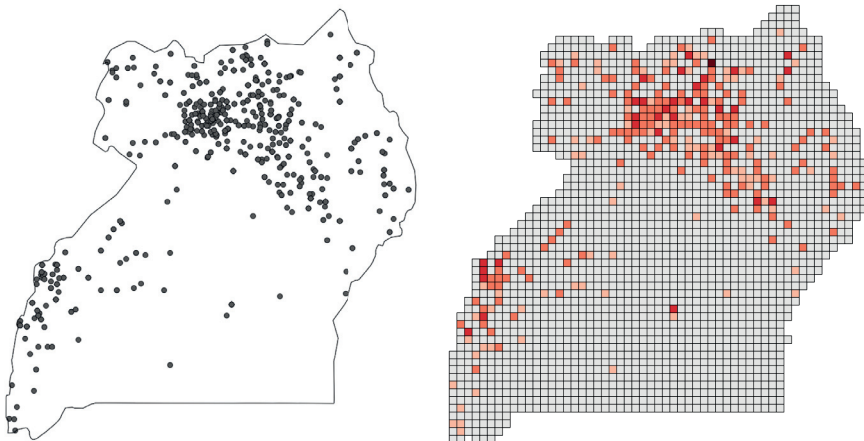
Det er viktig at vi undersøker om det eksisterer geografisk avhengighet i dataene vi bruker og tar høyde for slik avhengighet i analysen. Om vi ikke gjør det, behandles observasjonsenhetene feilaktig som unike, noe som kan føre til for stor tillit til resultatene vi får ut av eksempelvis en regresjonsmodell (Ward og Gleditsch 2008). Romlige regresjonsmodeller fanger opp geografisk avhengighet. Nesten alle geografiske data har grader av geografisk avhengighet. Man sier derfor gjerne at geografiske data er spesielle data, eller at 'the spatial is special'. Analyseteknikker som tar høyde for dette inkluderer romlige regresjonsmodeller og romlig analyse i GIS.

Geografiske informasjonssystemer (GIS)

GIS er bredt definert som et datasystem for *innsamling, behandling, analyse og presentasjon* av geografiske data. Nesten alt som eksisterer eller skjer kan plasseres et sted. Når dataene våre inneholder eksplisitte geografiske referanser, som koordinater, kan vi anvende GIS i analysen. GIS er altså et verktøy som vi kan benytte når vi ønsker å undersøke geografiske spørsmål ved å bruke romlig analyse til å identifisere mønstre eller sammenhenger.

Utviklingen av GIS var i utgangspunktet ikke motivert av akademisk interesse, men drevet frem av ønsker og behov i det offentlige for mer geografisk informasjon. Da GIS senere ble introdusert i geografifaget, tok det ikke lang tid før denne metoden ble gjenstand for bred kritikk. Det ble satt likhetstegn mellom kvantitativ metode og romlig analyse, og GIS ble stemplet som et positivistisk verktøy. For eksempel mente Taylor (1990) at GIS var nyttig for å beskrive informasjon, men ikke for å produsere kunnskap. Debatten modnet og ble mer konstruktiv etter hvert, og har ført til en pragmatisk holdning til GIS som et *verktøy* for forskning uavhengig av metodisk tilnærming (Cope og Elwood 2009).

Geografiske enheter eller fenomener blir representert som enten vektorer eller raster datatyper. Figur 4.1 viser både vektor- og rasterrepresentasjoner av antall konflikthendelser i Uganda. *Vektordata* beskrives som avgrensede objekter, og representeres som punkter, linjer eller polygoner. *Punkter* har ingen utstrekning og posisjonen til punktet angis med et par med x- og y-koordinater. Mer komplekse objekter kan representeres med linjer eller polygoner. *Linjer* er endimensjonale og kan representeres med to eller flere koordinatpar, mens polygoner representeres med fire eller flere koordinatpar. Eksempler på geografiske objekter som beskrives ved hjelp av linjer kan være landegrenser, veier eller GPS-spor. *Polygoner* er todimensjonale mangekanter, som for eksempel land, fylker eller naturreservater.

Figur 4.1 Punkt og rasterdata i geografiske informasjonssystem. Venstre panel viser konflikthendelser i Uganda som punktvektor, mens høyre panel viser konflikthendelser som raster med kontinuerlige verdier.

Rasterdata består av en matrise av piksler (ruter), hvor hver piksel har en posisjon og en verdi. Mens vektordata har klart definerte grenser, mangler rasterdata slike grenser, og vi refererer derfor til rasterdata som kontinuerlige felt. Verdien til en piksel kan eksempelvis være nedbør, temperatur, befolkningsantall eller høyde over havet. Disse fenomener er kontinuerlige i den forstand at alle steder på jordkloden kan tilordnes en verdi.

Forskere som benytter GIS må ofte bearbeide de geografiske dataene før de kan settes sammen og analyseres. Det oppstår gjerne utfordringer når ulike geografiske data, som gjerne kommer i forskjellige formater, skala og oppløsning, skal kombineres. Hvis flere datasett er samlet inn for ulike geografiske nivå, er det ikke opplagt hvilke enheter de skal analysere. Det kan være at noen data er samlet inn som punkter, noen på grunnkrets, mens andre igjen er samlet inn på kommunenivå. Da oppstår det vi gjerne kaller 'spatial scale'-problemet (Atkinson og Tate 2000) (les også om analytisk skala i kapittel 3).

Når vi har samlet inn og sammenstilt geografiske data, kan vi benytte romlige analysemetoder for å avdekke avhengigheter, mønstre og sammenhenger. Noen vanlige romlige analyser er avstandsmåling, arealmåling, punkttetthet og romlig autokorrelasjon. Sistnevnte metode beskriver graden av samvariasjon på en variabel mellom enheter lokalisert nært hverandre i rom. Når enheter nært hverandre i rom innehar like egenskaper, beskrives dette som positiv romlig autokorrelasjon. Når to nærliggende enheter innehar ulike egenskaper, snakker vi i motsatt fall om negativ romlig autokorrelasjon.

Avslutning

Ulike forskningsspørsmål krever ulike metoder. Å velge fruktbare metoder for å adressere forskningsspørsmålene våre er en av de viktigste vurderingene forskere og studenter i samfunnsgeografi gjør. Selv om de fleste samfunnsgeografer etter hvert fordyper seg i og jobber med enkelte metoder, trenger alle en viss kjennskap til bredden av metoder og respekt for deres styrker og begrensninger.

Referanser

- Atkinson, P. M. og Tate, N. J. (2000). Spatial scale problems and geostatistical solutions: A review. *The Professional Geographer*, 52(4), s. 607–623.
- Cope, M. og Elwood, S. (2009). *Qualitative GIS: A Mixed Methods Approach*. London: Sage.

- England, K. V. L. (1994). Getting personal: Reflexivity, positionality, and feminist research. *The Professional Geographer*, 46(1), s. 80–89.
- Longhurst, R. (2003). Semi-structured interviews and focus groups. I N. Clifford, S. French og G. Valentine (red.), *Key Methods in Geography*. Los Angeles: Sage, s. 117–132.
- McDowell, L. (1992). Doing gender: Feminism, feminists and research methods in Human Geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17(4), s. 399–416.
- Rose, G. (1997). Situating knowledges: Positionality, reflexivities and other tactics. *Progress in Human Geography*, 21(3), s. 305–320.
- Sheppard, E. (2001). Quantitative geography: Representations, practices, and possibilities. *Environment and Planning D: Society and Space*, 19(5), s. 535–554.
- Taylor, P. J. (1990). Editorial comment GKS. *Political Geography Quarterly*, 9(3), s. 211–212.
- Ward, M. D. og Gleditsch, K. (2008). *Spatial Regression Models*. Thousand Oaks: Sage.
- Wilson, D. (2009). Text, Textual Analysis. I R. Kitchin, og N. Thrift (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*. Oxford: Elsevier, s. 220–222.

KAPITTEL 5

Økonomisk globalisering

Bjørnar Sæther

Viktige begreper: økonomisk globalisering, utenlandske direkteinvesteringer, flernasjonale selskaper, lokalisering

Innledning

Økonomisk globalisering inngår som et viktig studieområde innenfor den delen av samfunnsgeografi vi kaller økonomisk geografi. Samtidig er økonomisk globalisering en så viktig samfunnsomformende prosess at den påvirker mange sider ved samfunnsutviklingen lokalt og globalt. Kunnskap om økonomisk globalisering er derfor viktig for mange deler av faget samfunnsgeografi og en rekke andre fag. Dette kapitlet starter med å definere økonomisk globalisering. Deretter vil framveksten av økonomisk globalisering som fenomen beskrives. I og med at økonomisk globalisering er en så tydelig og sterk samfunnsomformende prosess påvirker globalisering hvordan mennesker arbeider og lever i byer og regioner over hele verden.

Hvordan definere økonomisk globalisering?

Innen samfunnsgeografi diskuteres det hvor hensiktsmessig det er å skille studiet av økonomisk globalisering fra studiet av globalisering mer allment (les mer om globalisering i kapittel 8). For eksempel studier som i større grad inkluderer en politisk dimensjon, slik en gjør innen politisk økonomi (Kelly 1999). Slike diskusjoner er viktige, men her legges til grunn at det både har vært og er analytisk fruktbart å ha økonomisk globalisering som et eget forskningsfelt. En grunn til det er kompleksiteten i de pågående globaliseringsprosessene. Ved å skille ut økonomisk globalisering som et eget studiefelt blir kompleksiteten mer analytisk håndterbar, selv om den fremdeles er betydelig.

Økonomisk globalisering defineres som funksjonell integrasjon av økonomisk aktivitet på tvers av landegrenser (Dicken 2015). Globalisering skiller seg fra internasjonalisering som innebærer en spredning av økonomisk aktivitet på tvers av landegrenser, men altså uten den funksjonelle integrasjonen. Funksjonell integrasjon innebærer ulike former for avhengighet mellom aktører. For eksempel blir komponenter til bilmodeller ofte produsert i flere forskjellige land og så satt sammen i et helt annet land. Fabrikken som setter sammen bilene er avhengig av produsentene av komponenter, disse komponentene er spesifikke for en bilmodell og kan ikke uten videre og på kort sikt byttes med andre komponenter. For å holde kostnadene nede er hverken komponent-produsenten eller bilfabrikken interesserte i å holde lager. En komponent transporteres til bilfabrikken kort tid etter produksjon, lageret er på lastebilene. Disse logistiske operasjonene krever en finstemt koordinering i tid og rom, noe som er mulig ved hjelp av informasjonsteknologi. Samtidig er underleverandørene avhengige av å få solgt sine komponenter til bilfabrikken, ingen andre kan bruke disse komponentene. Svikter underleverandøren vil produksjonen stoppe, får bilfabrikken problemer vil disse meget raskt forplante seg til underleverandørene. Dette skjedde med konkursen hos den svenske bilfabrikken SAAB. Vi sier derfor at bilfabrikkene og produsentene av komponenter til bilene er funksjonelt integrert gjennom sin avhengighet til hverandre.

Den samme funksjonelle avhengigheten eksisterer ikke for mer standard handelsvarer, hvis en produsent av olje har problemer så vil andre produsenter raskt dekke behovet. Dermed har økonomisk globalisering et tydelig kvalitativt element, en kvantitativ økning i økonomisk samkvem gjennom importeksport på tvers av landegrenser er ikke det samme som økt globalisering. Bruken av termen økonomisk globalisering setter krav til innholdet i samkvemmet, at det har en kvalitativ funksjonell dimensjon i form av gjensidig avhengighet (Dicken 2015).

Framvekst av økonomisk globalisering

Økonomisk globalisering ble en del av vokabularet innen samfunnsgeografi og det offentlige ordskiftet på 1990-tallet. Økonomisk globalisering som fenomen er imidlertid langt eldre, allerede på begynnelsen av 1900-tallet startet industribedrifter med å etablere produksjon i andre land og til

dels på andre kontinenter (Frieden 2007). I den tidlige fasen var det særlig innen råvareutvinning og industri at større flernasjonale selskaper ble utviklet. Det sveitsiske matvarekonsernet Nestlé ble etablert i 1865 og i 1898 kjøpte de sin første fabrikk i utlandet. Nestlé kjøpte Kapp Melkefabrikk på Toten som var den første i verden til å produsere usukret kondensert melk på blikkboks – Viking melk. Markedet for Viking melk var stort internasjonalt da forbrukerne ville ha melk i kaffen. Den amerikanske bilprodusenten General Motors overtok tyske Opel i 1929. Opel fikk ansvar for å produsere biler tilpasset det europeiske markedet, en rolle som på mange måter er den samme i 2017. Oljeselskapene ekspanderte geografisk fra 1920-tallet og framover i sin søken etter nye oljereserver og markeder.

I løpet av 1980-tallet ble det lagt til rette for økt geografisk mobilitet av kapital (les mer om kapitalmobilitet i kapittel 8), omsetningen på verdens viktigste børser økte, finansinstitusjonene ble deregulert og internasjonalisert. En av begrunnelsene finansinstitusjonene brukte for å ekspandere internasjonalt var at de ønsket å betjene sine kunder, særlig de store industriselskapene over hele verden. Samtidig var det en rivende teknologisk utvikling knyttet til kommunikasjon. Alt fra mobiltelefoner til satellitter ble billigere og muliggjorde koordinering av økonomisk aktivitet på tvers av tid og rom.

Veksten i økonomisk globalisering på 1990-tallet kan sees i lys av flere sentrale geopolitiske endringer. Kina åpnet sin økonomi for utenlandske direkteinvesteringer og ønsket vestlig kapital og industri velkommen. Coca-Cola ble kastet ut av Kina av kommunistpartiet i 1944, men fra 1979 fikk Coca-Cola igjen muligheten til å selge sine produkter i Kina. Etter hvert fikk de også lov til å åpne fabrikker. Den økonomiske betydningen av Coca-Colas nyetablering i Kina var begrenset i starten, men betydningen av at et av de sterkeste symbolene på amerikansk kapitalisme ble ønsket velkommen av kommunistpartiet skal ikke undervurderes. En rekke vestlige selskaper startet med å investere i Kina på 1990-tallet og brukte Kina som en plattform for eksport til vestlige markeder. I begynnelsen var det enklere former for produksjon, mens vi de seinere åra har vært vitne til at stadig mer avanserte produkter nå er «Made in China».

Etter at muren falt i 1989 ble Øst- og Sentral-Europa åpnet opp for utenlandske investeringer. Vestlige selskaper som Volkswagen overtok eksisterende industri, blant annet Škoda i Tsjekkia, gjennom direkteinvesteringer. Fra å

være en tidligere nasjonal bedrift, ble Škoda med ett del av en global konkurranseflate innen bilindustrien. Arbeidere som var så heldige å beholde jobben måtte omstille seg til nye måter å organisere arbeidet på. Åpningen av Øst- og Sentral-Europa for vestlig kapital var viktig, men allikevel av mindre betydning enn åpningen av Kina.

En indikator på økonomisk globalisering

Utenlandske direkteinvesteringer (eng. *foreign direct investment* [FDI]) brukes som indikator på økonomisk globalisering. Når bedrifter gjør direkteinvesteringer i utlandet indikerer det at de ønsker innflytelse over organisering og drift av en virksomhet. Som eksempel har en rekke store transnasjonale selskaper som Ikea, Google og Coca-Cola kontroll over betydelige virksomheter i Norge. De har gjort direkteinvesteringer i Norge og har kontroll over virksomhetene, men det er ikke lett å få en detaljert oversikt over eierskap og kommandolinjer fra de internasjonale hovedkontorene og ned til de norske underavdelingene. Det er imidlertid grunn til å tro at de internasjonale hovedkontorene til selskapene hvert år mottar et betydelig økonomisk utbytte fra virksomhetene de har i Norge. Motsatsen til direkteinvesteringer er finansielle plasseringer, såkalte porteføljeinvesteringer. Med finansielle investeringer er målet å få avkastning på kapitalen gjennom passivt eierskap, som for eksempel en mindre aksjepost i et børsnotert selskap. Statens pensjonsfond utland, 'Oljefondet', plasserer på vegne av Norges Bank hvert år betydelige midler som finansielle investeringer i utenlandske aksjer, verdipapirer og fast eiendom.

Utenlandske direkteinvesteringer er en ujamn prosess i tid og rom. Tabell 5.1 viser innkommende utenlandske direkteinvesteringer for noen land. I 2014 hadde Sverige og Danmark negative tall, det betyr at utenlandske selskap i sum trakk mer kapital ut fra svenske og danske bedrifter enn de investerte. Når en ser på de utenlandske direkteinvesteringene som andel av brutto nasjonalprodukt (BNP) er det store variasjoner mellom landene, disse investeringene utgjør en svært stor andel av Singapores BNP, og en tilsvarende liten andel av Sverige og Danmarks BNP. Singapore er sammen med Hong Kong i en særstilling, da disse to økonomiske sentrene i Asia er tett integrert i verdensøkonomien og er porter inn til Asia og Kina. Det er store direkteinvesteringer inn og ut av USA hvert år, men her utgjør disse

Tabell 5.1 Innkommende utenlandske direkteinvesteringer og deres andel av brutto nasjonalprodukt i utvalgte land (datakilde: Verdensbanken).

	Innkommende utenlandske direkteinvesteringer (i millioner US dollar)		Direkteinvesteringer som andel av BNP (i prosent, 2014)
	2009	2014	
Norge	7.482	10.586	2
Sverige	9.091	-2.536	0,4
Danmark	3.918	-677	0,2
Sør-Afrika	7.624	5.740	1,4
India	35.581	33.871	1,8
Singapore	23.821	67.521	23,3
Thailand	6.421	3.718	0,9

investeringene en vesentlig mindre andel av BNP enn hva tilfellet er for Singapore fordi USA har et mye større BNP. Tidsserier viser at de utenlandske direkteinvesteringene er større i tider med relativt sterk vekst i verdensøkonomien, mens investeringene er lavere når veksten er lav eller negativ, som etter finanskrisen i 2008 (Dicken 2015).

Hvorfor økonomisk globalisering?

Det er ulike måter å forklare økonomisk globalisering på. Enkelte kritikere ser det som et uttrykk for kapitalismen i vår tid, eller vår tids form for imperialisme. De peker på at store økonomiske makter i det Globale Nord; USA, EU og Japan samt storselskapene som springer ut fra disse landene, har hatt makt til å organisere verdensøkonomien ut i fra sine egne interesser (Amin 2015). Dette er hva vi kaller en deduktiv tilnærming til globalisering der noen strukturelle utviklingstrekk i verdensøkonomien projiseres ned på landnivå og brukes som en forklaring på økonomisk globalisering. Her vil vi legge an hva en kan kalle et induktivt perspektiv, basert på en analyse av aktører med sentrale roller i den økonomiske globaliseringen. De sentrale aktørene er først og fremst de flernasjonale selskapene samt stater. Dette aktørbaserte perspektivet på økonomisk globalisering ble utviklet på 1980-tallet av Peter Dicken og hans kolleger (Dicken 2015) og fikk etter hvert betegnelsen 'Manchester-skolen' (Beaverstock 2008). De trekker på viktige

bidrag fra studier innen internasjonal økonomi, som blant annet Dunning (2000) og Hymer (1976).

I sentrum for disse studiene står de flernasjonale selskapene. Hva er grunnen til framveksten av og suksessen til denne måten å organisere økonomisk aktivitet på? Den bakenforliggende årsaken til framveksten av økonomisk globalisering ligger i de mulighetene flernasjonale selskaper har til å koordinere økonomisk aktivitet i tid og mellom steder. Produksjon og kapital kan flyttes mellom steder med ulike lokaliseringsbetingelser, særlig kapital er en mobil produksjonsfaktor. Varer kan produseres på steder med lave kostnader knyttet til lønn, råvarer og energi. Deretter transporteres varene og selges på andre steder til kunder med god kjøpekraft, noe som muliggjør en høy pris på varen og en potensielt stor profitt for selskapene. Det muliggjør en høyere avkastning på investert kapital sammenlignet med selskap som kun opererer i ett land. Det er vanlig å peke på to hovedårsaker til at selskaper gjør utenlandske direkteinvesteringer:

- Tilgang til verdier i form av råvarer, arbeidskraft, kunnskap
- Tilgang til markeder

Flernasjonale selskaper har en mulighet til å flytte sine eiendeler (aktiva) på tvers av landegrenser. De kan dermed utnytte geografiske forskjeller mellom land og steder knyttet til en lang rekke faktorer der tilgang til arbeidskraft og markeder er helt sentralt (se Tekstboks 5.1).

Tilgang til markeder er sentralt i selskapers globaliseringsstrategier. Tre forhold ved markeder er viktig: størrelse, struktur og tilgjengelighet (Dicken 2015). Per capita inntekt er en god indikator på størrelsen på et marked. Denne størrelsen varierer mye både innad i og mellom land. Selskap som ønsker å selge sine varer og tjenester må dermed utvikle strategier for hvilke deler av markedet de ønsker å selge til. De mest attraktive markedene regnes vanligvis for å være i høyinntektslandene i det globale Nord, men avhengig av type produkt. Konsumenter i mellom- og lavinntektsland er avhengige av de samme livsnødvendigheter som mat, klær og bolig og utgjør interessante markeder. I land med høy økonomisk vekst vil etterspørselen endre seg over tid i retning vekk fra basisvarer og over til mer luksuspregede varer. Dette er forhold som er av stor interesse for selskap som vil inn på et marked. Selskapene må også ha fysisk og politisk tilgang til markedene. I dag er transport relativt billig og avstand i mindre grad et problem, bortsett fra varer som har lav verdi i forhold

Tekstboks 5.1 Arbeidskraft som produksjonsfaktor

Arbeidskraft er en helt sentral produksjonsfaktor der pris, altså lønn er viktig. Vel så viktig er imidlertid produktiviteten, lønnskostnaden per produsert enhet. Produktiviteten bestemmes delvis av lønn, men også av arbeidernes kompetanse. En kompetent arbeider kan ha høyere lønn og samtidig være mer produktiv. I hvilken grad arbeidskraften lar seg kontrollere av ledelsen i bedriften er også med i vurderingene. Yngre arbeidere som ikke er fagorganiserte ansees som lettere å kontrollere. For arbeidsoppgaver som krever spesialkompetanse, som forskning og utvikling, vil selskapene søke etter steder med god tilgang på denne type kompetanse.

Arbeidskraft er en relativt immobil produksjonsfaktor (se diskusjon om kapitalmobilitet og arbeidere i kapittel 8) og arbeidskraftkostnadene varierer mye mellom land. I 2014 var industriarbeiderlønnen på 1.300 kroner i måneden i Indonesia og 42.500 kroner i Norge. Selskaper som opererer i flere land kan profitere på å flytte produksjonen dit hvor produktiviteten er høy, sammenlignet med selskaper som er låst til å produsere i ett land. Når Kina ble integrert i verdensøkonomien på 1990-tallet økte tilbudet av arbeidskraft, noen hevder at verdens tilgjengelige arbeidskraft ble tilnærmet doblet. Vestlige selskapers direkteinvesteringer i Kina ga stor vekst i industrisyssetningen i Kina, samtidig som lønningene til særlig ufaglærte arbeidere i Europa og Nord-Amerika ble satt under press.

til volum og vekt. Her vil en fremdeles ha lokale markeder, for eksempel for byggevarer som betong og grus. Ulike politiske og administrative barrierer som toll, avgifter og krav til dokumentasjon kan hindre tilgang til markeder. Det danske meierikonsernet Arla vil gjerne selge melk i Norge, men møter høye tollbarrierer som skal ta vare på norsk melkeproduksjon.

Muliggjørende teknologi

Teknologisk utvikling og samfunnsutvikling henger tett sammen, slik er det også når det gjelder økonomisk globalisering. Teknologier som i dag sees på som en selvfølge, enten det er rutegående jettfly eller containere for varetransport har vært avgjørende for å integrere produksjon, distribusjon og forbruk av varer til det vi kaller økonomisk globalisering. Containertransport ble først

tatt i bruk i USA på 1950-tallet. Deretter spredte teknologien seg raskt til å bli hva vi kan kalle 'beste praksis' (eng. *best practice*) for transport av varer på vei, sjø og jernbane (Dicken 2015). Containere er den mest kostnadseffektive metoden for såkalt intermodal transport – varer som skal transporteres ikke bare på vei, men på jernbane og kanskje sjø. Interkontinentale varetransporter krever denne typen løsninger, containerne fylles typisk med varer på fabrikker i Asia, deretter kjøres de med lastebil til nærmeste havn. Er det en liten havn vil mindre skip frakte containerne til en større havn som Singapore, der enorme spesialbygde skip frakter containere til store havnebyer i Europa som Rotterdam eller Gøteborg. Fra Gøteborg kjøres containerne med lastebil til Norge, enten til endelig bestemmelsessted, eller til godsterminaler som Alnabru i Oslo for ompakking og videre distribusjon. Overgangen til containere innebar en global standard for varetransport. Samtidig mistet mange havnearbeidere jobbene sine.

Informasjons- og kommunikasjonsteknologi er den andre formen for teknologi som har vært muliggjørende for økonomisk globalisering. Fra en fikk de første telegrafkabler fra London til Nord-Amerika og Asia på 1800-tallet til dagens satellitter og bredbånd går det en linje preget av raskere og større informasjonsstrømmer som har bidratt til på den ene siden økte muligheter for koordinering av økonomisk aktivitet i tid og rom, på den andre siden økt mulighet til kontroll og oppfølging av resultater. At små og store aktører i dag er knyttet sammen i sanntids datasystemer innen finans og en rekke andre sektorer har bidratt til å øke omløpshastigheten på kapitalen. Økt omløpshastighet indikerer at profittmulighetene har økt.

Enkelte flernasjonale selskaper påpeker at de skal være både lokale og globale på en gang. Banken Hong Kong and Shanghai Bank (HSBC) hevdet sågar at den var «hele verdens lokalbank». Med bakgrunn i gjennomgangen av sentrale begreper i Kapittel 3 er det grunn til å stoppe opp ved denne påstanden. Det første som kan påpekes er at ikke bare samfunnsgeografer, men også banksjefer synes å være opptatt av skala og å se skalaer i sammenheng, samt å overskride det lokale og det globale som isolerte størrelser. De lover sine kunder rådgivning basert på en kombinasjon av hensyn til den enkelte og hennes livssituasjon, samt de mulighetene som finnes i et globalt univers for plassering av penger. Dermed kan både banken og den enkelte kunde hente det best ut av å kombinere lokale og globale muligheter. HSBC måtte imidlertid svare for påstander om at banken hadde hjulpet narkotikahandlere og bidratt til

hvitvasking av penger. Ikke alle lokale praksiser tålte dermed media og etterforskeres lys. Den enkelte kunde får vurdere om bankens markedsføring er realistisk, eller om dette først og fremst er en form for samfunnsgeografisk inspirert markedsføring av banktjenester.

Globalisering – lokalisering

I euforien rundt globalisering på 1990-tallet ble det hevdet at ‘verden var flat’ (Friedman 2005). Etter murens og kommunismens fall rundt 1990 åpnet det seg en grenseløs verden der fri flyt av kapital, varer og mennesker var nær ved å bli en realitet der geografi ikke lenger spilte noen rolle. Steder var om ikke like, så ville de nå bli mye likere. Denne påstanden fikk en viss aksept, men ikke fra samfunnsgeografer. I stedet lanserte en professor i by- og regionalplanlegging metaforen ‘klebrige steder i glatte rom’ (Markusen 1996).

Poenget til Markusen var at steder slett ikke var i ferd med å bli mer og mer like, snarere tvert imot var det mye som tydet på at steder ville bli mer og mer ulike. De vellykkede stedene var i stand til å klebe til seg økonomisk aktivitet der verdiene kom stedet til gode i form av gode arbeidsplasser, skatteinntekter og en oppgradering av infrastruktur og kunnskapsmiljøet. De mindre vellykkede stedene manglet slike egenskaper og ville få problemer i og med at statene var mindre villige til å drive omfordelingspolitikk til fordel for svakere steder, gjerne lokalisert i nasjonal periferi. De ville ifølge metaforen skli ut i et rom med mange problemer. For å bli et klebrig, vellykket sted var byer og regioner avhengig av å være attraktive for nasjonale og ikke minst internasjonale investorer. Det betyr et godt fungerende arbeidsmarked, vel utbygget infrastruktur som veier, flyplasser og havner, effektive offentlige tjenester og et gunstig investeringsklima. Ikke alle byer og regioner kan tilby slike fasiliteter og de vil derfor sakke akterut, med økende arbeidsledighet og lavere levestandard som resultat.

Ettertiden har vist at Markusens argumenter har tålt tidens tann best. Noen steder, gjerne større byer, er vinnere med et mer variert arbeidsliv og en yngre befolkning med høyere materiell levestandard enn folk på bygdene. Enkelte lokaliteter framstår som spesielt attraktive, det mest kjente eksemplet er San Fransisco og Silicon-Valley i California. Her er verdens ledende bedrifter innen informasjons- og kommunikasjonsteknologi lokalisert, mange ble også etablert her, som Apple og Google. Bedrifter overalt i verden som vil inn på

denne type markeder, må forholde seg til ekspertisen og markedskompetansen i Silicon-Valley, som er en globalt ledende næringsklynge innen informasjons- og kommunikasjonsteknologi.

Det er imidlertid ikke bare innen høyteknologisk industri en finner næringsklynger. Innen offshore oljeindustri finner vi en av verdens ledende næringsklynger på Sør-Vestlandet. Nærheten til råvaren, oljen i Nordsjøen i kombinasjon med en offentlig politikk for å støtte utviklingen av en norsk leverandørindustri og mange dyktige bedrifter står bak utviklingen av næringsklyngen på Sør-Vestlandet (Sæther, Isaksen og Karlsen 2011). Eksistensen av næringsklynger er en indikator på at selv i en periode med økonomisk globalisering har noen steder en mye større attraksjonskraft enn andre. Geografi i form av ulikheter mellom steder vil alltid spille en rolle når vi skal prøve å forstå økonomisk globalisering (Pike, Rodríguez-Pose og Tomaney 2014, Ezcurra og Rodríguez-Pose 2013).

Avslutning

I dette kapitlet er framveksten av økonomisk globalisering beskrevet og noen grunnleggende prosesser knyttet til globalisering er introdusert. Det har vært lagt vekt på at dette er prosesser som er dynamiske i tid og rom. Tegn i samtiden kan tyde på at denne dynamikken fremdeles er sterk, men at den er i endring. Lenge har kritikerne av globaliseringen bestått av venstreorienterte aktivister og akademikere. Disse har påpekt at økonomisk globalisering kommer i konflikt med nasjonale politiske prosesser og at en uregulert økonomisk globalisering vil være en trussel mot demokratiet (Rodrik 2011). Nye grupper spør nå om det er grenser for den økonomiske globaliseringen og om de er tjent med den. I 2016 bestemte Storbritannia seg for å forlate EU og i USA ble Donald Trump valgt til president. Begge disse begivenhetene blir av mange tolket som at store grupper av arbeider- og middelklassevelgere nå er skeptiske til effektene av globaliseringen, særlig arbeidsinnvandring til Storbritannia og tap av industriarbeidsplasser i 'rustbeltet' i USA. Velgerne ser ut til å ønske seg tilbake til en tid da rammene for den økonomiske utviklingen i større grad ble lagt av nasjonalstatene. Hva utfallet blir av 'Brexit' og Trumps politikk er i dag høyst usikkert, men at disse hendelsene på en eller annen måte vil påvirke økonomisk globalisering er rimelig sikkert.

Referanser

- Amin, S. (2015). *Kapitalismen i vår tid: Drivkrefter og motkrefter*. Larvik: Forlaget Rødt.
- Beaverstock, J. (2008). Global Shift. I P. Hubbard, R. Kitchin og G. Valentine (red.), *Key Texts in Human Geography*. London: Sage, s. 117–123.
- Dicken, P. (2015). *Global Shift: Mapping the Contours of the World Economy*. London: Sage.
- Dunning, J. H. (2000). The eclectic paradigm as an envelope for economic and business theories of MNE activity. *International Business Review*, 9, s. 163–190.
- Ezcurra, R. og Rodríguez-Pose, A. (2013). Does economic globalization affect regional inequality? A cross-country analysis. *World Development*, 52, s. 92–103.
- Frieden, J. A. (2007). *Global Capitalism: Its Fall and Rise in the Twentieth Century*. New York: Norton.
- Friedman, T. L. (2005). *The World is Flat: The Globalized World in the Twenty-first Century*. London: Penguin.
- Hymer, S. H. (1976). *The International Operations of National firms: A Study of Direct Foreign Investment*. Cambridge: MIT Press.
- Kelly, P. F. (1999). The geographies and politics of globalization. *Progress in Human Geography*, 23(3), s. 379–400.
- Markusen, A. (1996). Sticky places in slippery space: A typology of industrial districts. *Economic Geography*, 72(3), s. 293–313.
- Pike, A., Rodríguez-Pose, A. og Tomaney, J. (2014). Local and regional development in the Global North and South. *Progress in Development Studies*, 14 (1), s. 21–30.
- Rodrik, D. (2011). *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*. New York: Norton.
- Sæther, B., Isaksen, A. og Karlsen, A. (2011). Innovation by co-evolution in natural resource industries: The Norwegian experience. *Geoforum*, 42, s. 373–381.

KAPITTEL 6

Økonomisk ulikhet og geografi

Bjørnar Sæther

Viktige begreper: ulikhet, ulik utvikling, inntektsulikhet, periferi, primærnæringer, kunnskapsintensiv forretningsbasert tjenesteyting

Innledning

Den økonomiske ulikhetens geografi har lenge interessert samfunnsforskere og samfunnsgeografer. Gitt at økende ulikhet både i Norge og internasjonalt i dag ansees som et betydelig samfunnsproblem er det nødvendig med innsikt i temaet. I følge en analyse fra Statistisk sentralbyrå (Løyland Omholt 2016) er inntekstulikheten økende i Norge, selv om den er mindre enn i mange andre land. Andelen med relativt lav inntekt er økende, i 2014 var andelen på 10,8 prosent. Innledningsvis peker vi på noen av de tidlige og deretter samtidige bidragene til å forstå ulikhet, før vi presenterer et norsk eksempel på økonomisk ulikhet:

- Hvordan studeres ulikhet i samfunnsgeografi?
- Hvordan kan geografisk ulikhet i Norge forstås?

Vekten vil bli lagt på økonomisk ulikhet som materialiseres geografisk i form av forskjeller mellom byer og regioner. Til slutt vil vi drøfte hvordan denne formen for ulikhet kan belyses ved hjelp av samfunnsgeografisk kunnskap og teori.

Teoretiske perspektiver på ulikhet

Samfunnsgeografen Neil Smith formulerte for 30 år siden sin tese om ulik utvikling (Smith 1984). Han definerte ulik utvikling som en prosess av

økonomisk og sosial endring som aktivt skaper ulikhet i rom og tid (les mer generelt om utviklingsbegrepet i kapittel 10). Smith pekte på at ulik utvikling er mer enn fravær av likhet, ulik utvikling er integrert i kapitalistisk utvikling og kombinerer de motsatte, men sammenkoblede prosessene utvikling og underutvikling. Smiths forståelse av ulik utvikling var basert på studier av Karl Marx, og ikke minst David Harveys (1982) fortolkninger av Marx' analyser av arbeid og kapital i en geografisk kontekst. Harvey og Smith var sentrale forskere i den kritiske samfunnsgeografien der utvikling og underutvikling ble ansett å være relasjonelt forbundet, utvikling ett sted påvirket utvikling andre steder. Et av de mest kjente eksemplene på dette internasjonalt var hvordan produksjon ble flyttet fra nordøstlige USA, der fagorganisering hadde sørget for gode lønns- og arbeidsvilkår, til stater i sør der lønninger, lovgivning og lav organiseringsgrad ga bedriftene større makt og høyere profitt. Disse resonnementene ble anvendt på ulike geografiske nivå, globalt om studier av ulik utvikling mellom industriland i nord og utviklingsland i sør. Innad i byer ble ulik utvikling brukt om studier av gentrifisering (se kapittel 16 for en definisjon), mens innad i land kan tilnærmingen brukes for å forstå forholdet mellom dynamiske byer og den stagnerende landsbygda.

Doreen Massey utviklet på 1980-tallet en alternativ tilnærming til studier av regional utvikling som var kritisk til en ensidig vektlegging av strukturelle forhold i en marxistisk tradisjon. Hun mente at en forståelse av strukturelle forhold alltid måtte kombineres med kunnskap om lokale historiske, samfunnsmessige og kulturelle forhold (Massey 1984). Hun var opptatt av at steder ikke skulle forstås som containere for sosial handling, men mer som prosesser som skapes og endres over tid. Steder påvirkes av økonomisk og kapitalistisk utvikling, men de påvirkes også av mange andre forhold som kultur og forskjeller mellom kjønn. Derfor er steder dynamiske.

Basert på disse og andre bidrag ble det etablert en tradisjon innen by- og regionalgeografi der økonomisk og sosial ulikhet motiverte studiene og målet var at forskningen skulle bidra til å redusere ulikhet. I Nord-Europa og Norge ble det på 1990-tallet etablert en retning for studier av innovasjon i byer og regioner (Isaksen 1997). Innovasjon ble ansett som et svar på hvordan byer og regioner kunne utvikle kompetansebaserte arbeidsplasser i møte med en tiltakende globalisering av vareproduksjon, teknologiutvikling og innovasjon (se kapittel 5). Her var inspirasjonen hentet fra økonomen Joseph Schumpeter som var opptatt av hvordan ressurser som arbeidskraft og kunnskap kunne

kombineres på nye måter. En annen inspirasjonskilde var økonomen Alfred Marshall, som rundt år 1900 interesserte seg for hvorfor noen steder lyktes mye bedre enn andre i å utvikle dynamiske industrimiljøer. Utover på 2000-tallet ble det gjort en rekke studier av hvordan bedrifter lokalisert i samme geografiske område samarbeidet om innovasjoner i næringsklynger (Asheim, Cooke og Martin 2006). Aktivitet knyttet til oljeutvinning i Nordsjøen har lagt grunnlag for en rekke innovative næringsmiljøer og gode arbeidsplasser, først og fremst på Sør- og Vestlandet i perioden fram til 2014 (Sæther, Isaksen og Karlsen 2011).

Det er ikke mulig å identifisere tilsvarende sterke forskningstradisjoner innen samfunnsgeografi for studier av økonomisk-geografisk ulikhet med en kvantitativ tilnærming. Det er først og fremst økonomer og til dels sosiologer som har ført an i å anvende den økende tilgangen på data for å beskrive og forklare økonomisk ulikhet. Enkelte samfunnsgeografer har imidlertid bidratt, blant annet Terje Wessel (2013). Omfattende studier av ulikhet i Oslo knyttet blant annet til endringer i arbeids- og boligmarkedet er viktige bidrag.

Inntektsulikhet på kommunenivå

I dette kapitlet vil vi drøfte inntektsulikhet på kommunenivå i Norge. På nasjonalt nivå har Norge til dels fulgt trendene internasjonalt. Målt etter den såkalte

Tekstboks 6.1 Økende ulikhet

Arbeidene til den franske økonomen Thomas Piketty peker på at vi siden 1980-tallet har vært inne i en periode med økende ulikhet. Boka *Kapitalen i det 21. århundret* fra 2014 regnes som et viktig bidrag til vår kunnskap om økonomisk ulikhet. Her hevder Piketty at forskjellene i rikdom nå har nådd et så høyt nivå at det setter selve det kapitalistiske systemet i verden i fare. Han dokumenterer endringer i ulikhet gjennom tidsserier tilbake til 1800-tallet knyttet til lønn og kapital for Storbritannia, Tyskland, USA og Frankrike. Pikettys forskning har bidratt til en debatt der ulikhet sees dels som en årsak til og dels som en konsekvens av en rekke andre problemer som økt arbeidsledighet, fattigdom og sosial uro.

Gini-koeffisienten, var ulikheten på et minimum på 1970-tallet før de startet å øke på slutten av 1980-tallet (se Tekstboks 6.1). Gini-koeffisienten er et summarisk ulikhetsmål der 0 betyr minst og 1 mest ulikhet. Ulikheten var i 2012 økt med 19 prosent sammenlignet med 1986. Inntektsulikhetene i Norge er lave sammenlignet med andre europeiske land og ikke minst i global sammenheng. Den er minst i Slovenia, Norge og Danmark, og noe større i Finland og Sverige. Den høyeste ulikheten finner en i land som USA, Mexico og Chile.¹

Her vil vi se nærmere på en form for ulikhet med et tydelig geografisk uttrykk, ulikhet i gjennomsnittlige inntekter for individer på kommunenivå. Det presenteres tall på kommunenivå for ett enkelt år, tallene viser dermed kun et øyeblikksbilde, men de er samtidig del av en langsiktig trend. Statistisk Sentralbyrå publiserer en rekke data knyttet til inntekt, formue og arbeid. Tabell 6.1 og 6.2 gir en oversikt over kommuner der innbyggerne har høyest, respektive lavest brutto inntekt (før skatt) i 2014.

Tallene viser at det er to typer av kommuner som utgjør toppen av inntektsstatistikken i Norge. Forstadskommunene på vestsiden av Oslo, Bærum og Asker, ligger høyt plassert. Hadde vi forlenget listen ville vi sett at forstadskommuner syd for Oslo som Oppegård og Frogn også ville ha kommet høyt opp. Den andre gruppen kommuner befinner seg på nord-Jæren. Kommunen med høyest gjennomsnittsinntekt i Norge i 2014 var Sola med 587 000 kroner, Stavanger og Rennesøy ligger også meget høyt. Hadde vi utvidet listen ville vi sett at flere av kommune på nord-Jæren ville ha kommet høyt opp.

Det er en betydelig forskjell i inntekt mellom Etnedal og Sola, inntektene er nesten dobbelt så høye i Sola. På listen over kommuner med lavest

Tabell 6.1 Norske kommuner med høyest gjennomsnittlig inntekt, 2014 (datakilde: Statistisk sentralbyrå).

Kommune	Gjennomsnittlig brutto inntekt (NOK)
Sola, Rogaland	587.000
Bærum, Akershus	572.000
Asker, Akershus	554.000
Stavanger, Rogaland	538.000
Rennesøy, Rogaland	524.000

1 Statistisk sentralbyrå, «Indikatorer for bærekraftig utvikling, 2014: Utvikling i inntektsulikhet». Lastet ned 23. januar 2017 fra <http://www.ssb.no/natur-og-miljo/barekraft/utvikling-i-inntektsulikhet>

Tabell 6.2 Norske kommuner med lav gjennomsnittlig inntekt, 2014 (datakilde: Statistisk sentralbyrå).

Kommune	Gjennomsnittlig brutto inntekt (NOK)
Etnedal, Oppland	295.000
Hattfjelldal, Nordland	296.000
Kautokeino, Finnmark	305.000
Stor-Elvdal, Hedmark	311.000
Engerdal, Hedmark	312.000

gjennomsnittlig inntekt finner vi helt andre kommuner. Her er det ingen bykommuner, men det vi kaller perifere kommuner uten større tettsteder og med et dårlig utbygd tjenestetilbud (Gundersen og Juvkam 2013).

Med utgangspunkt i tabellene over vil vi mobilisere samfunnsgeografisk kunnskap som kan bidra til å forklare de mønstrene vi kan identifisere i tallmaterialet. Her vil vi legge til grunn at forskjellene i gjennomsnittsinntekt for en stor del er å finne i det næringslivet som kjennetegner kommunene. Vi starter med å dele kommunene inn i tre grupper:

- *Perifere kommuner*; Etnedal, Hattfjelldal, Kautokeino, Stor-Elvdal og Engerdal er perifere kommuner som ligger langt fra større byer og som har et dårlig utbygd servicetilbud.
- *Oslos vestlige forstadskommuner*; Asker og Bærum er integrert i bo- og arbeidsmarkedsregionen Oslo, den største i landet. Regionen har et svært godt utbygd servicetilbud.
- *Nord-Jæren*; Stavanger, Sola, Rennesøy. Disse kommunene er tett integrert i bo- og arbeidsmarkedsregionen Stavanger, landets tredje største. Storbyregionen har et svært godt utbygd tjenestetilbud.

Oslos vestlige forstadskommuner deler noen kjennetegn med kommunene på nord-Jæren ved at de er del av storbyregioner. Imidlertid er det ulike årsaker til at kommunene i Akershus og Rogaland har innbyggere med høye gjennomsnittsinntekter. Oslo har lenge vært preget av et sterkt skille mellom øst og vest. Når suburbaniseringen startet tidlig på 1900-tallet flyttet representanter for de bedrestilte klasser først til Bærum og seinere til Asker. Fra Asker og Bærum var det enkelt å reise til Oslo og det var tilgang på gode bomiljøer med tilgang til sjøen, som på Nesøya og Snarøya. Muligheten til å pendle er dermed et gode (se diskusjon om pendling i kapittel 21). Inntektsulikheter som ble

etablert for rundt 100 år siden kan vi finne igjen i dag, historiske mønstre finnes igjen i dagens geografi (Røe 2014).

Årsaken til høye inntekter i Stavanger og på Nord-Jæren er å finne i aktivitet tilknyttet oljesektoren. Dette er igjen en kombinasjon av to faktorer: oljesektoren er stor og den har fram til 2014 vært svært lønnsom. Helt siden starten på den norske oljealderen på 1970-tallet har nord-Jæren vært et sentrum for oljevirkosomhet. Det har blitt bygd opp en betydelig industri for leveranser av varer og tjenester til oljevirkosomheten i Nordsjøen. Med høye oljepriser kunne oljeselskapene betale godt for disse varene og tjenestene. Lønningene fulgte etter og ble blant de høyeste i landet. I og med oljeprisens fall fra høsten 2014 har lønnsomheten blitt dårligere og arbeidsledigheten økt.

I de perifere kommunene er primærnæringene jordbruk, skogbruk og rein-drift viktige. Tabell 6.3 under viser at i kommunene med lavest inntektsnivå ligger andelen sysselsatte innen primærnæringene på mellom 9 og 18 prosent. I kommunene med høyt inntektsnivå ligger andelen sysselsatte i primærnæringene lavt på mellom 0,3 og 5,7 prosent. Motsatt ser vi at andelen sysselsatte innen forretningsmessig tjenesteyting er høy, mellom 5 og 10 prosent i

Tabell 6.3 Indikatorer på lønnsulighet på kommunenivå, 2011 (datakilde: Statistisk sentralbyrå).

	Andel med høyere utdanning (prosent)	Andel sysselsatt i fiske, jordbruk, skogbruk, reindrift (prosent)	Andel sysselsatt i forretningsmessig tjenesteyting (prosent)
Norge	32		
Sola, Rogaland	35	1,8	6,6
Bærum, Akershus	51	0,3	5,4
Asker, Akershus	48	0,5	9,8
Stavanger, Rogaland	42	0,3	7,0
Rennesøy, Rogaland	26	5,7	5,7
Etnedal, Oppland	19	12,6	3,0
Hattfjelldal, Nordland	18	17,9	2,6
Kautokeino, Finnmark	28	15,3	2,5
Stor-Elvdal, Hedmark	23	10,1	2,4
Engerdal, Hedmark	18	9,5	2,6

kommunene med høye inntekter, mens denne andelen er lav i kommunene med lave inntekter, mellom 2,4 og 3 prosent.

Kolonnen som viser andel av befolkningen med fullført høyere utdanning av minst tre års varighet viser en sammenheng med inntektsnivå. I kommuner med lave inntekter er andelen mellom 18 og 28 prosent, mens den i kommunene med høye inntekter er mellom 26 og 51 prosent. God tilgang til arbeidstakere med høyere utdanning er en forutsetning for en rekke bedrifter innen forretningsmessig tjenesteyting. Personer med høyere utdanning, for eksempel innen økonomi eller jus, ønsker å bosette seg på steder med tilgang på den type arbeidsplasser en finner innen forretningsmessig tjenesteyting som eiendomsmegling, finans eller juridiske tjenester. Dermed blir det en gjensidig forsterkende effekt mellom arbeidstakere med høyere utdanning og steder med arbeidsgivere som tilbyr slikt arbeid. Storbyregionene er vinnere i så måte.

Primærnæringene har en gjennomgående lavere lønnsevne enn hva tilfelle er innen forretningsmessig tjenesteyting. Lønnen for et årsverk innen jordbruket ligger i størrelsesorden 300 000 kroner, altså i tråd med gjennomsnittet i kommunene med lave inntekter. Den relativt lave inntekten innen primærnæringene er i tråd med lønnsevnen i disse næringene. Næringene består av et stort antall enkeltmannsforetak innen jordbruk, skogbruk, reindrift og fiske. Jordbruket preges av at prisen på de varene som produseres har økt, men på langt nær nok til at det er mulig å ta ut en lønn som følger den generelle lønnsutviklingen i Norge. I og med at en har hatt en lavere lønnsvekst i primærnæringene over lang tid, har det ført til at lønningene ligger om lag 30 prosent under gjennomsnittlig lønn i Norge.

Forretningsmessig tjenesteyting er en av næringsgruppene med relativt god lønnsevne som er overrepresentert i storbyregioner. Finans, informasjonsteknologi, samt ledelsesfunksjoner innen privat og offentlige virksomheter er i hovedsak lokalisert i større byer. Samtidig er det viktig å påpeke at storbyene også har et stort antall lavtlønte arbeidstakere innen en rekke servicenæringene som reiseliv, varehandel og transport. Det er en grunn til at Oslo ikke figurerer på listen over kommuner med høyt inntektsnivå. Forskning på service-næringene i Oslo-regionen peker på en sterk vekst innen kunnskapsintensiv forretningsmessig tjenesteyting fra 1990-tallet og framover (Wessel 2013).

Veksten i disse næringene har vært fundamental for å generere ny vekst i Oslo og en rekke andre byer i den post-industrielle perioden etter 1970.

Samtidig som det er skapt vekst har ulikhetene økt med framveksten av de kunnskapsintensive servicenæringene (Wessel 2013). Disse næringene preges av en vekst i topp og bunn ved at ulike mekanismer skaper et sjikt av godt utdannede og høytlønnede yrkesutøvere innen forskning og utvikling, databehandling, forsikring og eiendomsforvaltning på toppen. I bunnen vokser det fram en større gruppe ansatte bestående av assistenter og medhjelpere av ulike slag. Det gjør at lønns spennet blant ansatte i kategorien forretningsmessig tjenesteyting er stort. Lønnen for ansatte med grunnskoleutdanning er omkring 400 000, mens de som har mer enn fire års høyere utdanning har en lønn på omkring 580 000.

Avslutning

Oppsummert ser vi at kommunene der innbyggerne har lave inntekter har et næringsliv som er spesialisert i næringer med begrenset lønnsevne. Kommunene med høye inntekter spesialiserer seg på næringer med god lønnsomhet, som kunnskapsintensiv forretningsmessig tjenesteyting eller oljevirk-somhet. Her har vi presentert data for ett år og pekt på at de observerte ulikhetene skyldes endringer i nærings-sammensetningen og lønnsomheten i næringene over tid.

I hvilken grad kan de teoretiske tilnærmingene beskrevet innledningsvis kaste lys over de observerte ulikhetene? Det kan argumenteres for at ulik utvikling, slik det ble presentert av Smith for 30 år siden er prosesser som foregår i Norge i dag. Noen regioner har klart å etablere positive utviklingsbaner som har blitt forsterket over år. Ulikhetene er klart størst i Oslo, mens Rogaland og Akershus også er fylker med relativt høy ulikhet (Løyland Omholt 2016, s. 34). Kommuner som kan tilby attraktive arbeidsplasser tiltrekker seg arbeidstakere med høyere utdanning som kan gå inn i godt betalte jobber. Motsatt vil mer perifere kommuner miste ungdommer som reiser til byene for å utdanne seg og blir værende i byen. Ungdommer i perifere kommuner som blir på bygda har få godt betalte jobber å velge blant og blir værende i næringer med lav lønnsevne. I næringene med god lønnsevne, som olje og forretningsmessig tjenesteyting har det vært drevet et systematisk innovasjonarbeid over tid. Jæren og Sør-Vestlandet er en globalt ledende region innen olje- og gassutvinning til havs (Sæther, Isaksen og Karlsen 2011). Framveksten av en sterk oljeindustri på Jæren skyldes ikke rent økonomiske forhold, men også kulturelle. Det er en

lang tradisjon for entreprenørskap og hardt arbeid i jordbruksområdene på Jæren som var med på å danne et grunnlag for utviklingen innen oljesektoren (Sæther 2013). Slik sett er Masseys resonnementer fra 1980-tallet anvendelige også i dag.

Vi ser dermed konturene av en utvikling der innbyggere i perifere kommuner blir fattigere mens de blir rikere i de rike kommunene. Imidlertid finner vi ikke ulik utvikling i 'ren' form i Norge, det finnes politiske virkemidler som skal motvirke geografisk ulikhet. I Norge har vi en lang tradisjon for å føre en aktiv distriktpolitikk for å motvirke de sentraliserende tendensene vi har vært inne på (Bukve og Amdam 2004). Landbrukspolitikken har vært et ledd i denne politikken, der 'landbruk over hele landet' har vært mantraet. Den eksplisitte politikken for å støtte perifere områder er samlet i de regionalpolitiske virkemidlene som Kommunal- og moderniseringsdepartementet forvalter. Tilskudd til fylkeskommunene og redusert arbeidsgiveravgift er sentrale virkemidler. Kritikerne hevder at disse virkemidlene er for svake til å gi den ønskede effekt og skiller mellom den 'smale' og 'brede' distriktpolitikken. De regionalpolitiske virkemidlene betegnes den smale distriktpolitikken og de er for svake til å utjevne forskjeller som skapes av en lang rekke beslutninger i offentlig og privat sektor. Det gjelder kommunereformen, nedleggelse av sykehus og lensmannskontorer som er deler av den brede distriktpolitikken. Effekten av disse endringene vil bidra til økt sentralisering, på tross av den smale distriktpolitikken.

Sammenhengen mellom økonomisk ulikhet og geografi er i økende grad en aktuell problemstilling på ulike geografiske nivåer, også for norske kommuner. Mens ulikhet er godt belyst i mange forskningsarbeider er det behov for mer kunnskap om ulikhetenes geografi.

Referanser

- Asheim, B. T., Cooke, P. og Martin, R. (2006). The rise of the cluster concept in regional analysis and policy: a critical assessment. I B. T. Asheim, P. Cooke og R. Martin (red.), *Clusters and Regional Development*. London: Routledge, s. 1–30.
- Bukve, O. og Amdam, R. (2004). Regionalpolitisk regimendring og regional utvikling. I R. Amdam og O. Bukve (red.), *Det regionalpolitiske regimeskiftet – tilfellet Norge*. Tapir Trondheim: Akademisk forlag, s. 11–19.
- Gundersen, F. og Jukvam, D. (2013). *Inndeling i senterstruktur, sentralitet og BA-regioner*. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning, rapport nr. 1.

- Harvey, D. (1982). *The Limits to Capital*. Oxford: Basil Blackwell.
- Isaksen, A. (1997). Innovasjonssystemer og politikk – en introduksjon. I A. Isaksen (red.), *Innovasjoner, næringsutvikling og regionalpolitikk*. Kristiansand: Høyskoleforlaget, s. 14–23.
- Løyland Omholt, E. (2016). *Økonomi og levekår for ulike lavinntektsgrupper 2016*. Oslo: Statistisk sentralbyrå, Rapport nr. 30.
- Massey, D (1984). *Spatial divisions of labour*. London: Palgrave MacMillan.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Røe, P. G (2014). Analysing Place and Place-making: Urbanization in Suburban Oslo. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38, s. 498–515.
- Smith, N. (1984). *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. London: Blackwell.
- Sæther, B. (2013). Socio-economic unity in the evolution of an agricultural cluster. *European Planning Studies*, 22, s. 2605–2619.
- Sæther, B., Isaksen, A. og Karlsen, A. (2011). Innovation by co-evolution in natural resource industries: The Norwegian experience. *Geoforum*, 42, s. 373–381.
- Wessel, T. (2013). Economic change and rising income inequality in the Oslo Region: The importance of knowledge-intensive business services. *Regional Studies*, 47, 7, s. 1082–1094.

Utvikling i globale verdikjeder og produksjonsnettverk

Hege Merete Knutsen og Heidi Østbø Haugen

Viktige begreper: globale varekjeder, globale verdikjeder, globale produksjonsnettverk, forankring, oppgradering

Innledning

Tenker du over at klærne du går i, mobiltelefonen du taster på, bilen du sitter i og søppelet du kaster har involvert flere ti-talls aktører på forskjellige steder i verden og at på hvert enkelt sted skapes det både vinnere og tapere i kampen om å fange verdier for økonomisk og sosial utvikling? Kjede-/nettverksperspektivet er nyttig for å forstå hvordan den globale økonomien er organisert og hva som gjør noen til vinnere og andre til tapere, både i det globale sør og i vestlige land.

I denne teksten starter vi med de store linjene i utviklingen av begrepene globale varekjeder (eng. *global commodity chains* [GCC]), globale verdikjeder (eng. *global value chains* [GVC]) og globale produksjonsnettverk (eng. *global production networks* [GPN]). Disse begrepene belyser hva kjede- og nettverks-tilnærmingene innebærer. Hovedvekten legges på GVC og GPN, som er de mest brukte tilnærmingene i dag. Vi tar deretter for oss utviklingsmessige implikasjoner av at økonomiske aktiviteter organiseres i verdikjeder og produksjonsnettverk.

Som analytisk tilnærming er kjede-/nettverksbegrepene brukt til å beskrive den funksjonelle integrasjonen mellom foretak i den nye globale økonomien, forklare økonomisk og sosial oppgradering, analysene ujevn utvikling og regional utvikling, og utvikle strategier for regional utvikling. I tillegg er særlig

GVC-begrepet brukt i rapporter fra Verdensbanken og ulike FN-organisasjoner som omhandler både fremvoksende økonomier og muligheter for økonomisk vekst og utvikling i utviklingsland (se for eksempel Human Development Report 2013).

Bakgrunn

På 1960/70-tallet gjorde teknologiske endringer det mulig å splitte opp produksjonsprosessen og legge ulike deler av den der det var mest økonomisk effektivt. Mange flernasjonale selskaper satte ut produksjon til datterselskaper i det globale sør allerede på 1960-tallet for å få tilgang til markeder beskyttet bak høye tollmurer. På 1970-tallet ble det stadig viktigere å sette ut produksjon til lavkostland, og da særlig for å dra nytte av billig arbeidskraft (se Knutsen 2000). Produksjon i USA og Vest-Europa ble i økende grad utkonkurrert fordi mange av varene og tjenestene deres kunne fabrikeres billigere og like bra andre steder (Kaplinsky 2000).

De teknologiske nyvinningene innen informasjons- og kommunikasjonsteknologi gjorde det isteden mulig for vestlige selskaper å generere overskudd ved å koordinere og kontrollere andre foretaksaktørers økonomiske aktiviteter. «Andre foretaksaktører» refererer her til både datterselskaper og andre bedrifter, men for å sikre fleksibilitet og redusere risiko er det blitt mer og mer vanlig å koordinere og kontrollere uten å eie. Det er heller ikke lenger slik at foretaket som koordinerer og kontrollerer nødvendigvis trenger ha hovedkontor i det globale nord. Foretak i det globale sør og andre lavkostland har interesse av å koble seg til globale kjeder og nettverk for å få bedre markedstilgang og muligheter for teknologisk oppgradering. IKEA har for eksempel et eget opplæringsprogram for sine asiatiske leverandører for hvordan de kan utvide produksjonen og forbedre produktene kvalitet (Ivarsson og Alvstam 2011).

I forbindelse med oppsplittingen av produksjonsprosessen og mulighetene til å tjene på å koordinere og kontrollere blir kjede-/nettverksbegrepene sentrale. Kjedefmetaforen reflekterer sekvensen av verdiøkende aktiviteter som lederforetaket koordinerer og kontrollerer. Verdikjedestudier er organisert rundt alle stadiene varer går igjennom, fra design, til delproduksjon til detaljhandel og gjenvinning. Nettverksmetaforen, derimot, fokuserer på sosiale relasjoner mellom de involverte aktørene, mer presist *veven av maktrelasjoner* mellom dem som er involvert i produksjon og distribusjon av en vare.

Disse aktørene inkluderer foretak, statlige myndigheter, bransjeorganisasjoner, fagforeninger, arbeidstakere og forbrukerorganisasjoner, aktører som også påvirker hvor aktiviteter lokaliseres og hvem som vinner og taper på dette.

Globale varekjeder (GCC) - et utgangspunkt for begrepsdannelsen

I akademia skjøt interessen for kjede-/nettverksperspektivet fart på midten av 1990-tallet etter at Gary Gereffi og Miguel Korzeniewicz publiserte boka *Commodity chains and global capitalism* (1994). Det ble også funnet inspirasjon i Michael Porters bok *Competition in global industries* fra 1986.

I varekjedeanalysene til sosiologene Gereffi og Korzeniewicz (1994) argumenterer de to for å skifte søkelys fra statlige strategier for industrialisering, som var vanlig i utviklingsforskningen på den tiden, til foretaksstrategier. Hensikten med dette var å bedre forstå betydningen av økonomisk globalisering for økonomisk utvikling i sør (les om økonomisk globalisering i kapittel 5). Gereffi og Korzeniewicz (1994) beskriver en varekjede ved hjelp av tre dimensjoner. Den første dimensjonen består av *kjeden av aktiviteter som tillegger produktet verdi* fra varen blir unnfanget som idé til den ender opp hos sluttkonsumentene, såkalte 'input-output'-relasjoner. Spinning, veving, farging, klipping, søm og markedsføring er eksempler på noen av de ulike verdio-kende aktivitetene olabuksa di har vært gjennom. Etterhvert har stadiet hvor varen kasseres eller resirkuleres blitt lagt til i kjede-/nettverksperspektivet (Bridge 2008).

Den andre dimensjonen er *territoriell forankring* eller ankerfestet på det stedet aktiviteten finner sted. Dette handler primært om hvilke spesielle ressurser eller forhold den økonomiske aktiviteten er avhengig av der den utføres (kan knyttes til stedsbegrepet i kapittel 3). Denne dimensjonen kan blant annet fange opp implikasjoner av statlig og lokal regulering. I Knutsens (2000) analyse av miljøpraksis i globale varekjeder finner vi eksempler på at forurensende produksjon av fargestoffer og lær legges til steder med svak miljøregulering.

Den tredje dimensjonen er kjedens *styringsrelasjoner* (eng. *governance*). Styringsrelasjonene påvirker hvor de ulike aktivitetene i kjeden legges og hvilke aktører som har best mulighet til å innhente profitt. Styringsrelasjonen mellom lederforetaket og leverandør påvirker også mulighetene for industriell oppgradering. Industriell oppgradering er her forstått som å produsere varer

med høyere verdi, og implisitt bidra til økonomisk vekst og utvikling på nasjonal skala. Muligheten for oppgradering er størst i produsentdrevne kjeder med store vertikalt integrerte, kapital og teknologi-intensive lederforetak, slik som for eksempel bilindustrien og luftfartsindustrien. De produserer avanserte produkter som stiller høye krav til komponenter. Styringsrelasjonen preges av behov for nært samarbeid mellom leverandør og oppkjøper, noe som gir et godt utgangspunkt for oppgradering for begge parter. Lederforetakene i oppkjøperdrevne varekjeder er handelskompanier, detaljvarehandel og merkevareprodusenter uten egen vareproduksjon. Handelen er med arbeidsintensive og forholdsvis enkle konsumvarer slik som sko, klær og leker. Styringsrelasjonen mellom oppkjøper og leverandør er mer distansert og prisorientert enn i produsentdrevne varekjeder. Siden oppkjøper ofte kan velge og vrake mellom leverandører, er insentivet for å bidra til oppgradering mindre enn i produsentdrevne kjeder. Etter hvert som lederforetakene ble mer og mer oppkjøperdrevne, mistet skillet mellom produsentdrevne og oppkjøperdrevne kjeder mye av sin analytiske relevans.

Globale verdikjeder (GVC)

Både GVC og GPN-tilnærmingen som kom på slutten av 1990-tallet/tidlig på 2000-tallet videreutvikler varekjedetilnærmingen. Som varekjedetilnærmingen, vektlegger GVC-tilnærmingen 'input-output'-relasjoner og forholdet mellom lederforetak og leverandør i kjeden. GVC-tilnærmingen bidrar til større grad av kompleksitet i sine analyser av forholdet mellom styringsrelasjoner og oppgradering enn varekjedetilnærmingen. GVC skiller mellom flere typer verdikjeder basert på styringsform og muligheter for oppgradering.

Relasjonelle verdikjeder (basert på tett samarbeid og tette relasjoner) og markedsorienterte verdikjeder har egenskaper som i stor grad tilsvarer beskrivelsen av de produsentdrevne- og oppkjøperdrevne verdikjedene. Modulære verdikjeder finner vi blant annet i elektronikkindustrien. Sluttproduktet er sammensatt av standardiserte moduler eller komponenter, fremstilt etter oppkjøpers detaljerte spesifikasjoner. Modulene må passe nøyaktig sammen for at sluttproduktet skal fungere riktig. Leverandøren har fullt ansvar for teknologien og utstyret det produseres med og bærer derfor også risikoen hvis noe går galt med produksjonen. Mye informasjon om produktene og produksjonsmåten flyter mellom leverandør og oppkjøper, og det kan utvikle seg et sjikt av

høykompetente leverandører som deler makt med lederforetaket, som selskapet Foxconn innen forbrukerelektronikk.

I låste (eng. *captive*) verdikjeder har leverandøren kun en eller få oppkjøpere som produksjonen er rettet inn mot og er derfor svært sårbar om oppkjøper trekker seg ut. I slike relasjoner ligger ikke oppkjøpers egen kompetanse i produksjon, men oppkjøper kan bidra til mer effektiv organisering av innkjøp og flyten i produksjonsprosessen. Oppgraderingen kan kreve at oppkjøper har fullt innsyn i driften til leverandøren, noe som i neste omgang kan gjøre det vanskelig for leverandøren å forhandle med oppkjøper om for eksempel pris. Låste verdikjeder kan vi for eksempel finne blant merkevareprodusenter av sportsklær (for flere typer og eksempler, se Gereffi, Humphrey og Sturgeon 2005).

Oppgradering er et sentralt tema i GVC- og GPN-forskningen. Oppgradering har flere dimensjoner. For det første omfatter oppgradering prosess- og produktmessige endringer som kan senke produksjonskostnadene, forbedre produktets kvalitet eller innebære skifte til andre typer produkter som har høyere verdi. Eksempel på det siste er å oppgradere fra produksjon av enkle T-skjorter til vanntette sportsklær med tapede sømmer. Funksjonell oppgradering handler om å utvikle seg fra kun å sette sammen komponenter ved et samleband, til også kunne produsere eller fremskaffe de komponentene som settes sammen. Da kan man selv designe varen som blir produsert og bli egen merkevareprodusent. Kinesiske Huawei er eksempelvis blitt en internasjonalt anerkjent merkevareprodusent av mobiltelefoner.

Oppgradering kan også dreie seg om å skaffe seg en mer avansert funksjon i nettverket, som at leverandøren tar større del i kontroll- og koordineringsaktiviteter, eller rett og slett at leverandøren skifter til en ny sektor (Knutsen 2012). Et eksempel på oppgradering ved å gå inn i en ny sektor, er et foretak i tekstil- og bekledningsindustrien i Tyrkia som utvidet sin virksomhet til finansbransjen (Tokatli 2004).

Et element ved styring og oppgradering som har blitt stadig viktigere i GVC-forskningen, er hva ulike former for bransje- og foretaksspesifikke standarder og koder som leverandørene må etterleve betyr for oppgradering hos leverandørene (Sturgeon, Van Biesebroeck og Gereffi 2008). Standardene og kodene er krav og retningslinjer om for eksempel bedre kvalitet på produktene og bedre arbeidsforhold som produsentene må forholde seg til (Barrientos, Gereffi og Rossi 2010, Gereffi og Lee 2016). På denne måten kan

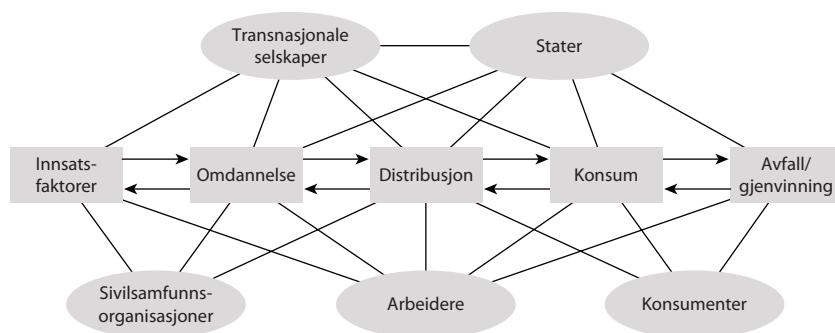
leverandørene 'tvinges' til å oppgradere for å få markedstilgang. De kan få råd og hjelp til oppgraderingen, men det finnes også oppkjøpere som er ikke så veldig strenge på at kravene overholdes, jamfør debatten om næringslivets samfunnsansvar (eng. *corporate social responsibility*).

GVC-forskningen er likevel kritisert for å legge for stor vekt på relasjoner mellom foretak og at forholdet mellom lederforetak og leverandør anses som et null-sumspill (Coe og Yeung 2015). GVC-forskning har også blitt beskyldt for snever tilnærming til institusjoner i sin forskning ved at den primært legger vekt på bransje- og foretaksspesifikke standarder, og dermed overser betydningen av institusjoner i samfunnet rundt verdikjedene. Det finnes imidlertid GVC-forskning som tar for seg betydningen av formell regulering på nasjonalt, regionalt og internasjonal skala for oppgradering (Bair og Gereffi 2001). Andre går enda lenger ved både å analysere formell regulering og relasjoner mellom organisasjoner på ulik skala, slik som statsbyråkrati, næringslivsorganisasjoner og sivilsamfunn, og hva dette betyr for hvordan produsentene forholder seg til markedene sine. Et eksempel er kaffeplantasjer i Kodagu, India, der lokale former for landeierskap og kulturelle holdninger til bevaring har påvirket hvordan multinasjonale kaffeselskaper definerer bærekraft (Neilson og Pritchard 2009).

Globale produksjonsnettverk (GPN)

Mens GCC- og GVC-tilnærmingen er mest opptatt av 'input-output'-relasjoner, legger GPN-tilnærmingen vekt på å fremheve *veven* av maktrelasjoner som påvirker kjeden av verdiøkende aktiviteter. Nettverksmetaforen blir brukt nettopp for å løfte frem intrikate koblinger og kompleksitet i relasjonene mellom alle aktørene som påvirker produksjonen, se Figur 7.1. 'Input-output'-koblingene i midten reflekterer selve verdikjeden. Verdikjeden fremstilles på lignende måte i GVC-tilnærmingen.

GPN-forskningen søker å avdekke hvem som skaper, øker og tilegner seg verdiene i nettverket. De som skaper verdiene behøver ikke å være dem som tilegner seg dem, men verdiene kan økes gjennom samarbeidet slik at flere aktører potensielt kan oppnå mer enn før. Maktrelasjoner står sentralt i analyser av verdiskapning og fordeling i nettverket. GPN-forskere skiller særlig mellom tre ulike typer maktrelasjoner. Man har *næringslivsmakt* (eng. *corporate power*), *institusjonell makt* som er makten som ligger i uformell og formell

Figur 7.1 Globale produksjonsnettverk (basert på Dicken 2015, oversatt og bearbejdet av kapitelforfatterne).

regulering, deriblant statlig regulering, og *kollektiv makt* som brukes om interessegruppers makt (Henderson m.fl. 2002). Maktbalansen i nettverkene varierer med kontekst. Et eksempel fra bilindustrien i Øst-Bavaria i Tyskland, viser hvordan regionale myndigheter og den regionale grenen av fagforeningen IG Metall går sammen om å tiltrekke seg BMW. Som et av virkemidlene godtok den regionale fagforeningen en ny modell for skiftarbeid som hovedkontoret til IG Metall ikke ønsket (Coe m.fl. 2004).

GPN-tilnærmingen er i stor grad utviklet av samfunnsgeografer, noe som gjenspeiles i betydningen av sted og rom i analysene og at forskningen er flerskala-orientert. Det siste innebærer at studieobjektet ikke bare påvirkes av relasjoner og prosesser der det er lokalisert, men også av relasjoner og prosesser på andre steder og andre geografiske skalaer. For eksempel kan en innføring av standarder for størrelsen og formen på eksotisk frukt i europeiske supermarkeder påvirke maktforholdet mellom bønder og oppkjøpere i produksjonslandet (Freidberg 2007). I disse analysene står *forankringsbegrepet* (eng. *embeddedness*) sentralt. En økonomisk aktivitet påvirkes av normer og verdier fra samfunnet der aktørene som studeres kommer fra. Norske bedrifter i utlandet bringer med seg norske normer og verdier, som igjen kan slipes eller omformes i møte med andre aktørers normer og verdier. Dette regnes som aktivitetens samfunnsmessige forankring. Nettverksforankring handler om nettverksstrukturen, det vil si hva som er relasjonene og koblingene mellom aktørene i nettverket, hvor nettverket har sine sterkeste koblinger og hvordan relasjonene i nettverket påvirker aktiviteten. Den territorielle forankringen handler om hvordan produksjonsaktiviteten også preges av stedsspesifikke forhold der produksjonen finner sted (Hess 2004).

Den konkrete forskningen innen både GPN- og GVC-tilnærmingen er blitt kritisert for å være for beskrivende. Det skrives mye om hvilke forhold og faktorer som må inkluderes i analysene, men forholdsvis lite om mekanismer og årsaksforhold. I tillegg er GPN-tilnærmingen så omfattende og kompleks med alle sine aktører og relasjoner at den er blitt kritisert for å være u håndterbar for enkeltforskere. For å imøtekomme noe av denne kritikken har Coe og Yeung (2015) introdusert GPN 2.0. Målet er å forbedre GPN-rammeverkets evne til å forklare ujevn utvikling i og mellom land i den globale økonomien. De går bakover i forklaringskjeden og identifiserer ulike *drivere*, eller grunnleggende faktorer, som påvirker foretaksstrategiene og maktforhold i nettverkene som igjen påvirker utvikling. Det arbeides fortsatt med hvordan dette rammeverket best kan brukes i konkrete studier.

Oppgradering og utvikling

Kjede-/nettverkspektivet handler primært om økonomisk utvikling. Med økonomisk utvikling mener vi økt verdiskapning, flere arbeidsplasser, høyere inntekter og større materiell velferd. Særlig det første tiåret var forskerne opptatt av betydningen av kjede-/nettverkstilkoblinger for *industriell oppgradering* i foretak og bransjer, eksportinntekter, koblinger i produksjonen lokalt og nasjonalt og sysselsetting. I noen studier ble det også lagt vekt på lønn og arbeidsforhold og konsekvenser for lokalsamfunnet. Selv om oppgradering skjedde i foretakene, fant disse studiene sjelden at oppgraderingen førte til sosio-økonomiske forbedringer for lokalbefolkningen (Smith m. fl. 2002).

Betegnelsen *økonomisk oppgradering* er mer hensiktsmessig enn begrepet *industriell oppgradering* fordi oppgradering kan gjelde alle bransjer, også i tjenestenæringer (Barrientos m.fl. 2011). *Sosial oppgradering* innebefatter både rettigheter og arbeidsforhold. Bedre arbeidsforhold bidrar til høyere levestandard og utvikling i lokalsamfunnet. Økonomisk oppgradering fører ikke til sosial oppgradering hvis den er basert på lange arbeidsdager, ubetalt overtid, dårlig lønn og manglende helse- og sikkerhetsstandarder. Økonomisk oppgradering kan til og med føre til *sosial nedgradering*. Det kan også være slik at fast ansatte arbeidere på en arbeidsplass oppnår sosial oppgradering, mens midlertidige migrantarbeidere skvises for å presse produksjonskostnadene ned, slik som for eksempel i den marokkanske klesindustrien (Barrientos m.fl. 2011).

I følge Coe m.fl. (2004) kan ujevn økonomisk utvikling best forstås gjennom analyser på sub-nasjonalt regional skala (se kapittel 6 om ulik utvikling). Begrepet strategisk kobling innebærer at regionale myndigheter legger til rette for økonomisk utvikling gjennom å gjøre regionen interessant for GPN og at regionen har kunnskap eller annet å tilby som kan fylle lederforetakenes behov. I GPN 2.0 presiserer Coe og Yeung (2015) at GPN-rammeverket ikke kan forklare alle sider ved utvikling, men kan langt på vei bidra til å forklare mønstre av økonomisk utvikling og tilbakegang i dagens globale økonomi. Det er ikke oppgradering som sådan som former økonomisk utvikling på ulike steder. Det hjelper lite med industriell oppgradering hvis mesteparten av verdien likevel trekkes ut fra stedet de er produsert. Et annet poeng er at noen leverandører faktisk kan nedgradere teknologisk og funksjonelt når de tjener mer på å selge mye av enkle produkter med lav inntjening per enhet. Utfallet av de ulike strategiene foretaksaktørene har for verdifangst og måten strategiene endrer seg på over tid, er sterkt bestemmende for hvordan den regionale økonomiske utviklingen blir. Om utfallet er sosialt og politisk akseptabelt og hvordan staten og andre foretakseksterne aktører forholder seg til og regulerer næringslivet, vil også påvirke hvordan den økonomiske utviklingen blir og hvem den kommer til gode. Tilnærmingen til regional økonomisk utvikling understreker hvor omfattende GPN-forskningen kan bli.

Utvikling i verdikjeder mellom land i sør

I dag er handelen med varer som inngår i produksjon større enn handelen med ferdigvarer (Gereffi 2014). Den globale økonomiske utviklingen tok imidlertid andre vendinger enn forskningen om globale verdikjeder forutsa rundt årtusenskiftet. Mens forskerne mente at handelen mellom utviklingsland og rike land kom til å øke på grunn av outsourcing, har denne handelen holdt seg stabil fra år 2000 til i dag. Samtidig foregår en stadig mindre andel av verdenshandelen mellom land i det globale nord, mens eksport fra ett utviklingsland til et annet har økt dramatisk (UN Comtrade 2015).

Forflytningen av det globale økonomiske tyngdepunktet innebærer at en stadig større andel av verdens forbruk foregår i utviklingsland som opplever sterk vekst, som Kina, India, store deler av Afrika og enkelte latinamerikanske nasjoner. Kjøpekraften i disse økonomiene er styrket, og mye av det forbrukerne etterspør importeres fra andre lavkostland. For eksempel har Afrika

erstattet USA med Kina som sin viktigste handelspartner. Er disse verdikjedene annerledes organisert enn de med sluttmarkeder i det globale nord, som verdikjede- og produksjonsnettverkforskning tradisjonelt har fokusert på? Med andre ord, medfører de kvantitative endringene i verdenshandelen noen kvalitative forskjeller i hvordan den globale økonomien fungerer? Så langt finnes det begrenset med forskning som adresserer disse spørsmålene, men vi vet følgende:

For det første er detaljhandelen i utviklingsland, med enkelte unntak, i liten grad styrt av multinasjonale selskaper. Isteden er import og engros- og detaljhandel kontrollert av et stort antall aktører med mye kunnskap om markedene, men som opererer med begrenset kapital og svært knappe marginer. Billige flybilletter og logistikkselskaper som retter seg spesielt mot kunder med lite kapital har gjort det mulig å starte interkontinental direkteimport av varer fra Kina eller India med bare noen titusen kroner i startkapital.

For det andre er det stor variasjon i moter og kjøpekraft mellom og innad i utviklingsland. Oppkjøpere ønsker derfor ofte varer tilpasset forbrukere i sitt hjemmemarked. De overfører kunnskap om moter og annen markedsinformasjon til produsenter i lavkostland, som produserer på ordre (eng. *‘turn-key production’*). Fallet i etterspørsel fra Europa og USA etter den globale finanskrisen har gjort produsenter mer villige til å produsere spesialtilpassede modeller selv ved relativt små ordre. I tillegg har konkurser blant oppkjøpere i det globale nord ført til at bestilte varer blir solgt til kunder fra fremvoksende markeder isteden.

For det tredje er økonomiske transaksjoner i land i det globale sør relativt svakt regulert av offisielle lover og institusjoner. Uformelle nettverk og tillitsrelasjoner erstatter gjerne juridisk bindende kontrakter. Dette øker risikoen for at noen kan bryte avtaler for å oppnå kortsiktige gevinster, men kan også styrke lojaliteten til økonomiske partnere som har vist seg å være til å stole på.

Litteraturen om sør-sør handel viser at denne ikke er mer utviklingsfremmende enn handelen som strekker seg nord-sør (Horner 2015). Enkelte forskere har hevdet at forbrukere i det globale sør er lite opptatt av miljø- og arbeidsforhold (Kaplinsky, Terheggen og Tijaja 2011). Andre er mer optimistiske med hensyn til effektene av at forbrukere i utviklingsland blir viktigere, og mener at middelklassen der vil endre definisjonen av bedrifters samfunnsansvar heller enn å gjøre standarder mindre relevante for bedrifters konkurransevne (Nadvi 2014, Guarín og Knorrunga 2013). Vi kan forvente at disse

funnene både blir bedre belyst og utfordret ettersom forskernes oppmerksomhet flyttes mot verdikjeder og produksjonsnettverk i det globale sør.

Avslutning

Kjede-/nettverksperspektivet gir oss verktøy for å forstå hvordan utvikling på ulike steder er knyttet sammen. Dette er spesielt viktig når produksjonsprosene blir stadig mer geografisk spredt. Ved å følge verdikjedene og kartlegge produksjonsnettverkene kan vi avdekke hvem som sitter igjen med gevinsten og hvem som bærer kostnadene når vi kjøper oss en ny mobiltelefon og leverer inn den gamle til gjenvinning.

Nettkilder

The global value chains initiative: <https://globalvaluechains.org/>

Forskningsprosjektet *Capturing the gains*, Duke University and University of Sussex : <http://www.capturingthegains.org/>

University of Manchester: the Global Development Institute <http://www.gdi.manchester.ac.uk/about/research-groups/global-production-networks-trade-and-labour/>

National University of Singapore: Global Production Networks Centre <http://gpn.nus.edu.sg/>

Referanser

Bair, J. og Gereffi, G. (2001). Local clusters in global chains: The causes and consequences of export dynamism in Torreón's blue jeans industry. *World Development*, 29, s. 1885-1903.

Barrientos, S., Gereffi, G. og Rossi, A. (2011). Economic and social upgrading in production networks: A new paradigm for a changing world. *International Labour Review*, 150, s. 319-340.

Bridge, G. (2008). Global production networks and the extractive sector: Governing resource-based development. *Journal of Economic Geography*, 8, s. 389-419.

Coe, N., Hess, M., Yeung, H. W.-C., Dicken, P. og Henderson, J. (2004). Globalizing regional development: A global production networks perspective. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 29, s. 468-484.

Coe, N. og Yeung H. W.-C. (2015). *Global Production Networks. Theorizing Economic Developments in an Interconnected World*. Oxford: Oxford University Press.

- Dicken, P. (2015). *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy*. London: Sage.
- Freidberg, S. (2007). Supermarkets and imperial knowledge. *Cultural Geographies*, 14, s. 321-342.
- Gereffi G. (2014). Global value chains in a post-Washington Consensus world. *Review of International Political Economy*, 21, s. 9-37.
- Gereffi, G., Humphrey, J. og Sturgeon, T. (2005). The governance of value chains. *Review of Political Economy*, 12, s. 78-104.
- Gereffi, G. og Korzeniewicz, M. (red.) (1994). *Commodity Chains and Global Capitalism*. Westport: Praeger.
- Gereffi, G. og Lee, J. (2016). Economic and social upgrading in global value chains and industrial clusters: Why governance matters. *Journal of Business Ethics*, 133, s. 25-38.
- Guarín A og Knorrninga P. (2013). New middle-class consumers in rising powers: Responsible consumption and private standards. *Oxford Development Studies*, 42, s. 151-171.
- Henderson, J., Dicken, P., Hess, M., Coe, N. og Yeung, H. W.-C. (2002). Global production networks and the analysis of economic development. *Review of International Political Economy*, 9, s. 436-464.
- Hess, M. (2004). "Spatial relationships"? Towards a reconceptualization of embeddedness. *Progress in Human Geography*, 28, s. 165-86.
- Horner R. (2015). A new economic geography of trade and development? Governing South-South trade, value chains and production networks. *Territory, Politics, Governance*, s. 1-21.
- Human Development Report (2013). *The rise of the South*. Geneva: UNDP.
- Ivarsson, I. og Alvstam, C. G. (2011). Upgrading in global value-chains: A case study of technology-learning among IKEA-suppliers in China and Southeast Asia. *Journal of Economic Geography*, 11, s. 731-752.
- Kaplinsky, R. (2000). *Spreading the Gains from Globalisation: What can be Learned from Value Chain Analysis*. Sussex: University of Sussex, Institute of Development Studies, IDS working paper 110.
- Kaplinsky R., Terheggen A. og Tijaja J. (2011). China as a final market: The Gabon timber and Thai cassava value chains. *World Development*, 39, s. 1177-1190.
- Knutsen, H. M. (2000). Environmental practice in the commodity chain: The dyestuff and tanning industries compared. *International Review of Political Economy*, 7, s. 254-288.
- Knutsen, H. M. (2012). Industriell oppgradering og arbeidsmarked i Kina. I J. I. Bekkevold og H. Kristoffersen (red.), *Kinas økonomi*. Oslo: Gyldendal, s. 117-137.
- Nadvi, K. (2014). "Rising Powers" and Labour and Environmental Standards. *Oxford Development Studies*, 42, s. 137-150.
- Neilson, J. og Pritchard, W. E. (2009). *Value Chain Struggles: Institutions and Governance in the Plantation Districts of South India*. Chichester: Wiley.
- Porter, M. E. (1986). *Competition in Global Industries*. Cambridge: Harvard Business School.

- Smith, N., Rainnie, A., Dunford, M., Hardy, J., Hudson, R. og Sadler, D. (2002). Networks, value, commodities and regions: Reworking divisions of labour in macro-regional economies. *Progress in Human Geography*, 26, s. 41-63.
- Sturgeon, T., Van Biesebroeck, J. og Gereffi, G. (2008). Value chains, networks and clusters: Reframing the global automotive industry. *Journal of Economic Geography*, 8, s. 297-321.
- Tokatli, N. (2003). Globalization and the changing clothing industry in Turkey. *Environment and Planning A*, 35, s. 1877-1894.
- UN Comtrade. (2015). *International Trade Statistics database*. Available at: www.comtrade.un.org.

KAPITTEL 8

Et globalt arbeidsliv i endring

David Jordhus-Lier

Viktige begreper: globalisering, kapitalmobilitet, nyliberalisme, reskalering, uformalisering, feminisering, arbeidsmigrasjon

Innledning

I dette kapitlet ser vi på forholdet mellom globalisering, på den ene siden, og arbeideres evne til å organisere seg og fremme felles krav, på den andre. Er det slik at globaliseringen truer arbeiderbevegelsen? Svaret på et slikt spørsmål avhenger av hva man legger i globaliseringsbegrepet, og hvordan man ser på viktigheten av at arbeidere organiserer seg. Det siste er et normativt spørsmål der ulike ideologiske posisjoner står langt fra hverandre.

Globaliseringens Hvem Hva Hvor

Men først til globaliseringsbegrepet. Globalisering er et såkalt kaotisk begrep. Det vil si at selv om begrepet har en intuitiv appell – vi føler det sier noe om hva som faktisk skjer – er det høyst uklart hva det egentlig refererer til. Man kan for eksempel gjøre et analytisk skille mellom globaliseringens kulturelle, politiske og økonomiske dimensjoner. I en slik inndeling kan *økonomisk globalisering* (se kapittel 5) kunne defineres som den funksjonelle integrasjonen av økonomiske prosesser på tvers av landegrenser, *politisk globalisering* som forflytningen av politiske beslutninger fra nasjonalstatlige til overstatlige arenaer, og *kulturell globalisering* som den globale spredningen og sammensmeltningen av ulike ideer og normsett. Kelly (1999) påpeker riktignok at geografer ikke lenger forstår disse dimensjonene isolert. Dessuten vil vår forståelse av globaliseringsbegrepet henge sammen med hvilket fokus vi har. Globalisering assosieres med helt andre prosesser når man diskuterer filmkultur enn når man, som i dette kapitlet, ser på forutsetningene til organisert arbeidskraft.

Det er derfor verdt et forsøk å pakke opp sekkebegrepet 'globalisering'. En fordel ved å gjøre denne øvelsen er at den gjør det lettere å unngå kategoriske, normative konklusjoner som at globalisering er 'bra' eller 'dårlig' for arbeidere. Det er ingen tvil om at den kapitalistiske verdensøkonomien som har blitt dominerende siden Sovjetunionens fall har gitt arbeid og muligheter til svært mange. Ser man på reallønnsveksten i Norge har den økt hvert eneste år siden slutten av 1980-tallet. I samme periode har mange millioner av mennesker fått tilgang på lønnsarbeid, som i sin tur har ledet til velstandsøkning – ikke minst i land som Kina, Sør-Korea og Brasil. Samtidig er ikke lønnsvekst og velstandsøkning det eneste som betyr noe for en arbeider. Behovet for medbestemmelse, innflytelse og beskyttelse kan være vel så viktig. Det finnes mange eksempler på at høyere lønn har blitt akkompagnert av dårligere betingelser eller innskrenket organisasjonsfrihet.

Det globale arbeidslivet er i stadig endring, og det er disse endringene vi er interesserte i å forstå. Verdensøkonomien har forandret karakter. I vestlige land snakker man gjerne om en overgang fra et fordistisk samfunn basert på massekonsum, høy sysselsetting og en relativt generøs velferdsstat til en postfordistisk økonomi der spesialisering, kunnskap og innovasjon skaper større muligheter men også større ulikheter mellom folk (Jessop 1997). Noen hevder, som en følge av dette, at fagbevegelse og kollektive avtaler ikke lenger er like relevante. En slik antagelse kan med rette kritiseres for å være basert i et vestlig verdenssyn. Er ikke de dårlige arbeidsforholdene som Marx beskrev i Manchester på 1850-tallet, og som gav opphav til den europeiske fagbevegelsen, også tilstede i dag? Verdige arbeidsvilkår og medbestemmelse for sørasiatisk tekstilarbeidere eller sykepleiere i afrikanske byer kommer fortsatt ikke av seg selv. De må kjempes for.

Økonomisk vekst er ujevn i sin natur, hevdet den skotske geografen Neil Smith (1984). Han pekte på at ujevn utvikling ikke bare er et nødvendig resultat av økonomisk vekst, men at kapitalismen aktivt bruker ujevnheten til sin fordel (for eksempel gjennom å plassere produksjon i lavkostland). De siste tiårene har vært preget av en rekke lokale og globale finanskriser. Dessuten har veksten resultert i en rask økende ulikhet mellom den økonomiske eliten og arbeiderklassen (og arbeidere imellom) i mange land. Derfor må vi forstå globaliseringens effekter på arbeidere som tids- og stedsavhengig. Sagt på en annen måte, det er av avgjørende betydning *hvor* arbeidet gjøres, og *av hvem*. Siden endringene i det globale arbeidslivet er romlige prosesser,

er samfunnsgeografer godt posisjonert for å forstå disse endringene og begrepsfeste dem. I resten av kapitlet skal vi se hvordan noen utvalgte endringsprosesser som preger verdensøkonomien i dag utfordrer ideen om arbeiderorganisering.

Kapitalmobilitet

Et sentralt kjennetegn ved økonomisk globalisering er *kapitalmobilitet*. Et litt vanskelig ord som forteller noe om hvordan kapitalen, det vil si bedrifters investeringer, gradvis har blitt mer mobile de siste femti årene. I artikkelen «Worlds of work» fra 2016, trekker Theodore (2016) fram tre endringer i det globale arbeidsmarkedet i en nylig artikkel. Disse er henholdsvis (1) at kapitalen har blitt mer finansdrevet (eng. *financialisation of capital*), som i sin tur har muliggjort (2) globaliseringen av produksjon, som skaper et stort konkurransepress på lønn og betingelser mellom arbeidsmarkeder og har resultert i (3) uformaliseringen av arbeid. Mens den siste endringsprosessen vil bli diskutert senere i kapitlet, er de to første vesentlige trekk ved fenomenet kapitalmobilitet.

Globaliseringen av produksjon har foregått over en lang historisk periode, men har i senere år endret sine organiseringsprinsipper. Store transnasjonale selskaper danner såkalte globale produksjonsnettverk (se kapittel 7) som i stor grad består av underleverandører som leverer gjennom kontrakter, uten å være direkte eid av hovedselskapet (Coe, Dicken og Hess 2008). En kontrakt kan lettere avsluttes og inngås med nye underleverandører på andre steder enn om selskapets egen produksjon skulle flyttes. Dermed har koblingene mellom ledene i produksjonsnettverket blitt mer dynamiske, og foregår gjerne mellom bedrifter, i stedet for innad i en bedrift. Denne dynamikken har blitt til gjennom at finanskapitalen har opplevd både teknologiske gjennombrudd og en eksplosjonsartet vekst. Aksjer og eierandeler kan dermed flyttes i et raskere tempo over større avstander enn før. Denne bevegeligheten skaper et mer usikkert bilde for de arbeiderne som er avhengige av at deres arbeidsgiver ikke går konkurs om de skal ha en arbeidsplass å gå til.

En forutsetning for at kapitalmobilitet skal forskyve maktforholdet mellom kapitaleiere og arbeidere, er at arbeidere *ikke* er like mobile som kapitalen. I en verden der FNs internasjonale arbeidsorganisasjons (eng. *International Labour Organisation* [ILO]) estimerer antallet arbeidsmigranter til å være over

150 millioner, er arbeidere tilsynelatende mer mobile enn noen gang. Men arbeideres mobilitet kan likevel ikke sidestilles med kapitalens. Som David Harvey (1989, s. 19) uttrykker det i et ofte gjengitt sitat: «i motsetning til alle andre varer, må arbeidskraften gå hjem hver kveld». Som arbeidere trenger vi både mat og tak over hodet, tilgang til basistjenester, utdanning og sosiale nettverk. Alt dette begrenser arbeidskraftens mobilitet.

Om et stort selskap som Nike skulle avslutte kontrakten sin med en tekstilfabrikk i Vietnam og inngå avtale med en fabrikk i Bangladesh, ville ikke arbeidskraften kunne følge med på lasset. Dette gjør at arbeidere og deres fagforeninger ofte vil avstå fra å fremme krav om lønn og betingelser som kan risikere at fabrikkene mister kontrakten. Når det er sagt, er også kapitalen sted-bunden, om enn på en annen måte. All produksjon og tjenesteyting trenger infrastruktur, tilpassede lokaler, et marked og en kompetent ledelse, i tillegg til egnet arbeidskraft som har den nødvendige opplæring, kunnskap eller utdanning. Slike faktorer lar seg heller ikke flytte over natten. Walker (1999) kommer med et interessant poeng. Så lenge kapitalen *oppleves* som mobil, det vil si så lenge trusselen om kontraktsbrudd fremstår som reell, vil den ha den samme disiplinerende effekten på arbeidere – uavhengig av om den faktisk er det.

Utbredelsen av en nyliberal ideologi

Parallelt med disse økonomiske endringene utspiller det seg også en politisk globalisering. Statlige styringsideologier er i dag i stor grad preget av en dominerende modell basert på liberale politiske prinsipper og økt markedsstyring, eller såkalt *nyliberalisme*. Flere geografer har vært opptatt av nyliberalismens utbredelse siden slutten av 1970-tallet (i USA og Storbritannia gjerne forbundet med Ronald Reagans og Margareth Thatchers regjeringstid), og særlig den hegemoniske posisjonen denne ideologien har fått siden den kalde krigens slutt (for eksempel Brenner og Theodore 2005, Peck og Tickell 2002).

I et forsøk på å oppsummere nyliberalismes viktigste kjennetegn, trekker Castree (2006) fram seks trekk:

1. Privatisering av eierskap.
2. At det skapes markeder for hittil uprisede fenomener.
3. Deregulering (opphøve eksisterende reguleringer) av statlig inngripen.
4. Re-regulering (innføre nye reguleringer) av statlig inngripen.

5. Markedstilpasning av offentlig forvaltning.
6. En viktigere rolle for frivillige organisasjoner i tjenestelevering.

I sum medfører dette en ny måte å tenke på forholdet mellom stat og borger på, hvor forbrukerrollen blir prioritert framfor rollen som arbeidstager. Strukturtilpasningsprogrammene som mange afrikanske økonomier gikk gjennom på 1980- og 1990-tallet, representerer et av de mest dramatiske uttrykkene for nyliberalisme globalt. Programmet ledet til store jobbkutt i offentlig sektor og en sterk vekst i uformell sysselsetting.

Kritikere av denne ideologien hevder også at styresettet *avpolitiseres*, og at økonomifaget går fra å være en kritisk samfunnsvitenskap til å bli et styringsverktøy (Agnew 2012). Resultatet blir at politiske beslutninger underordnes makroøkonomiske hensyn, slik at økonomien påvirker alle, men få føler de kan påvirke økonomien. På denne måten opptrer globaliseringen som en slags naturlig prosess som nasjonale aktører må tilpasse seg, men ikke har makt til å endre. Et ord som ofte benyttes for å forsvare en slik avpolitisering i norsk offentlig ordskifte er 'ansvarlighet'. Hvis man mener at tilbud og etterspørsel alene bør avgjøre lønningene i et arbeidsmarked, vil man se på kollektiv organisering av arbeidskraft som en utidig og risikabel innblanding i markedet. Den kritiske geografitradisjonen har sterkt imøtegått avpolitiseringen av økonomien, og hevder at deregulering av handel og arbeidsliv i høyeste grad er politisk regulerte prosesser. Politiske motstandere av fagorganisering i Norge vil derimot hevde at det blir skapt et kunstig høyt lønnsnivå som gjør norske varer dyrere på verdensmarkedet. I en nyliberal verdensanskuelse blir fagorganisering dermed et problem for konkurransedyktigheten. Nettopp derfor brukes ordet 'ansvarlighet' sjelden så ofte som når partene møtes til det årlige lønnsoppgjøret.

Et mer lokalt uttrykk ved en nyliberal arbeidslivspolitik er hvordan man har skapt nye, *alternative former for medbestemmelse* i bedrifter og på arbeidsplasser. Gjerne under overskriften 'human resources management' (HRM) oppretter ledelsen nye former for konsultasjon med sine medarbeidere der organisert arbeidskraft ikke er representert. Slike møteplasser oppfordrer til en konsensusbasert form for samråd, og står i sterk kontrast til den konfliktbaserte forhandlingsmodellen som har dominert i vestlige velferdsstater i etterkrigstiden. En vanlig kritikk av HRM er at den individualiserer arbeidslivet gjennom å underminere kollektiv representasjon (Endresen upublisert). Dermed forsterkes

maktskjevheter mellom ledelse og arbeidere. Tross gode hensikter, kan derfor HRM svekke arbeideres rettigheter lokalt, men også i arbeidslivet for øvrig gjennom svakere institusjoner og lavere organisasjonsgrad.

Reskalering av statlig regulering

En tredje dimensjon av globaliseringen er *reskaleringen av statlige reguleringer*. Som navnet røper, dreier det seg om en omorganisering av hvilke politiske skalaer som er sentrale for statlig maktutøvelse. Mens man i flere tiår etter Andre Verdenskrig knyttet stadig flere styringsprosesser til det nasjonale nivået – ikke minst arbeidslivsspørsmål – signaliserte nyliberalismen også et større fokus på lokalt selvstyre.

I løpet av 1980-tallet gikk land som Storbritannia langt i å desentralisere nasjonalt forankret lønnsdannelse og kollektiv representasjon, og ga lokale myndigheter og lokale aktører i arbeidslivet langt større innflytelse. Dette initiativet kunne være svært gunstig for høykompetent arbeidskraft i vekstreger, men det skapte også større forskjeller. Som samfunnsgeograf er det viktig å forstå pågående debatter i norsk arbeidsliv om lokale lønnsforhandlinger både som en 'kamp om skala' og som en kamp mellom regioner og grupper, der ulike arbeidere kan oppleve å ha svært forskjellige interesser. Desentraliseringen i europeisk arbeidsliv har skjedd parallelt med en annen reskalering, nemlig fremveksten av en rekke direktiver på EU/EØS-nivå som har lagt føringer for ulike lands nasjonale arbeidsbestemmelser. Vikarbyrådirektivet, som ble innført 1. januar 2013 i Norge, er et av mange slike eksempler, og har ledet til store interne stridigheter i arbeiderbevegelsen og på den politiske venstresiden.

Sosiologen Bob Jessop (1997) bruker tre begreper når han diskuterer endringene i statens geografi. For det første observerer han en pågående *destatisering*, der staten trekker seg tilbake og overlater både økonomisk utvikling og tjenestelevering til private aktører i tråd med en nyliberal utviklingsmodell. Sikkerhetsnettet som velferdsstaten har utgjort i vestlige industriland slankes, og risiko flyttes over på sosiale nettverk som familie, lokalsamfunn, foreningsliv. Offentlige ansatte blir særlig utfordret av destatisering gjennom privatisering og diverse konkurransemekanismer. I Norge har denne prosessen møtt sterk motbør i fagbevegelsen og har dermed gitt seg mindre utslag enn i mange andre land. For det andre peker han på en *denasjonalisering*. Som beskrevet

over, skjer dette når viktige avgjørelser om blant annet arbeidsmarked, skatting og offentlige tjenester flyttes fra nasjonalt nivå og til lokale nivåer – i form av byadministrasjoner, lokale regioner og så videre – eller til overstatlig nivå som EU eller andre aktører. Den tredje dimensjonen er en *internasjonalisering av policy-nettverk*. Det vil si at mange styringsnettverk ikke lenger er ordnet i hierarkier (for eksempel fra kommunalt, via nasjonalstatlig til EU-nivå) men i nettverk mellom statlige og ikke-statlige aktører i ulike land, som for eksempel lobbynettverk av internasjonale storbyer.

Uformalisering av arbeidsrelasjoner

Selv om ordet *uformalisering* ikke klinger særlig godt på norsk, er det muligens den beste oversettelsen av det engelske ordet 'informalisation'. Ordet signaliserer en bevegelse vekk fra det formelle, og i arbeidslivet vil det si jobber med mangelfulle arbeidskontrakter, jobber uten meningsfulle arbeidsgiver/ arbeidstager-relasjoner, eller arbeid som ikke innebefattes av statlig regulering (og beskyttelse).

Når man snakker om uformelt arbeid er det vanlig å skille mellom tradisjonelt jordbruk i utviklingsland og annet uformelt arbeid. Denne sistnevnte restkategorien har vokst betraktelig i det globale sør de siste tiårene. Ikke bare befinner flertallet av verdens lønnsarbeidere seg nå i land i sør, men disse landene står også for brorparten av veksten i sysselsetting. Økonomisk vekst i utviklingsland har lagt grunnlag for en sterk urbanisering, både gjennom tilflytting og naturlig byvekst. Felles for de fleste som flytter til byen er deres søken etter inntektsmuligheter. For de fleste innbyggere i byer i sør finnes det få alternativer enn uformelt arbeid. Selv om lønnsarbeid i byen gir nye økonomiske muligheter for mennesker fra rurale strøk, og selv når betingelsene og arbeidsforholdene er dårlige, betyr det også at lønnsarbeidet som sådan er i ferd med å bli mer uformelt (Theodore 2016).

I tillegg til reduksjonene i offentlig sektor som fulgte privatiseringsbølgen på 1980-tallet, er den geografiske forflytningen av produksjon fra vestlige industriland til Asia og andre vekstregioner en viktig årsak til uformaliseringen. Selv om globale produksjonsnettverk skaper millioner av formelle arbeidsplasser, strekker ofte kjedene seg langt inn i den uformelle økonomien, blant annet via hjemmearbeidende underleverandører (Carswell og de Neve 2013).

Uformalisering forekommer også i postindustrielle land i det globale Nord, men har der tatt dels ganske ulike former ettersom utgangspunktet er svært annerledes. Tidligere regulerte arbeidsmarkeder der faste kontrakter og heltidsarbeid har vært normen, har sett en sterk økning i løse tilknytninger, deltid og korte kontrakter, 'flexi-tid' av både frivillig og ufrivillig art, og utbredt selvsyssetting (entreprenørskap). Selv om det her i Norge sjeldent er snakk om uformelt arbeid i den forstand at det ikke innebefattes av kontrakter og statlig regulering, kan man likevel beskrive denne *midlertidiggjøringen av arbeid* som en bevegelse mot det uformelle. Dessuten er det grunn til å tro at det forekommer betydelig uformelt arbeid i husholdssektoren (blant annet betalt vaskehjelp), bygg- og anleggsbransjen og i andre næringer der migrantarbeidskraft er utbredt.

Uformalisering representerer en grunnleggende utfordring for arbeiderbevegelsen. Dette er en sosial bevegelse som nettopp ser på formaliseringen av arbeidskontrakten, institusjonaliseringen av arbeidslivet og statlig regulering av arbeid som sine viktigste seire gjennom 1900-tallet. Dessuten akkompagneres ofte uformalisering av en nedgang i fagforeningenes medlemsmasse, noe som ytterligere forsterker den politiske marginaliseringen av disse.

Feminiseringen av lønnsarbeid

Økonomisk globaliseringen har også en viktig kjønnsdimensjon. Et fremtredende trekk ved endringene i det globale arbeidslivet er nemlig økningen i andelen kvinner som er i lønnsarbeid. Dette har i sin tur også resultert i en økning i kvinners andel i arbeidsstyrken for øvrig. Dette betyr ikke at kvinner ikke har arbeidet før, men at mer av det arbeidet kvinner utfører nå er lønnsarbeid. *Feminiseringen av arbeidskraften* er en fundamental endringsprosess som skaper en rekke ringvirkninger verden over. På den ene siden bidrar den til myndiggjøringen (eng. *empowerment*) av millioner av kvinner som nå kan disponere en inntekt. På den andre siden har den skapt en dobbelt arbeidsbyrde, ved at kvinner fortsatt utfører mesteparten av husarbeidet.

For å lette den doble arbeidsbyrden, skapes nye lønnede og ulønnede arbeidsplasser. Fattige kvinner i lønnsarbeid belager seg gjerne på familiemedlemmer for omsorgs- og husholdningsoppgaver i eget hjem, mens middelklassefamilier verden over ansetter betalte hushjelpere for at kvinnene skal kunne jobbe utenfor hjemmet. Dette gjør at også familier og husholdninger er knyttet

sammen i avhengighetsforhold på tvers av klasse og geografi. Av 150 millioner migrantarbeidere på verdensbasis, anslår ILO at nesten 8 prosent er hushjelper som flytter fra sitt eget land for å utføre oppgaver i andres hjem.

Men feminiseringen av arbeidet er ikke kun en kvantitativ prosess som kan telles i migrantantall og kvinneandeler. Det er en kvalitativ prosess der ulike typer arbeid gis ulik verdi. Dette er ofte basert i patriarkalske antagelser om at kvinneyrker er mindre verdt enn mannsyrker, som gir utslag i lavere lønnsnivå og betingelser i sektorer som rekrutterer mange kvinner (McDowell 2009). Når kvinner sluses inn i globale produksjonsnettverk i India eller Bangladesh som hjemmearbeidende underleverandører, betales de dårligere enn andre arbeidere. Og når kvinnene gjorde inntog i offentlig sektor i vestlige velferdsstater etter krigen, opplevde flere av disse yrkene at lønnsnivået ikke holdt tritt med mannsdominerte industriarbeidsplasser.

En viktig grunn til at kvinner fortsetter å bli marginalisert økonomisk i arbeidslivet, er at fagbevegelsen preges av mannsdominans i de fleste land. Denne skjevheten kan ikke leses av medlemsmassen. Kvinner utgjør nemlig om lag 40 prosent av arbeidsstyrken i verden og den samme andelen av det globale fagforeningsmedlemskapet, ifølge tall fra den Frie Faglige Internasjonale. Den høye organisasjonsgraden i offentlig sektor i vestlige land siden 1970-tallet kan være med å forklare dette forholdet. Men medlemskap er ikke det samme som innflytelse. Kvinners reelle innflytelse i fagbevegelsen er fortsatt begrenset fordi de i for liten grad har lederposisjoner og styrer politikkkutforming.

Arbeidsmigrasjon

Selv om *arbeidsmigrasjon* allerede er nevnt, er det verdt å dvele litt over hvilken rolle arbeideres mobilitet spiller i globaliseringsprosesser og hva dette betyr for organiseringen av arbeidskraft. Som arbeidere har vi både stedbundne og mobile trekk, selv om graden av stedbundenhet ofte endrer seg gjennom livet. Fagorganisering er en faktor som er med på å knytte tettere relasjoner til sted, siden de gjerne er organisert i klubber og lokallag og investerer tid og ressurser på forhandlinger med bedriftsledelse eller andre lokale aktører.

I et slikt perspektiv kan mobil arbeidskraft oppleves som en trussel mot etablerte arbeidslivsinstitusjoner. Migrantarbeidere i Norge kommer vanligvis fra land med lavere lønnsnivå, og har gjerne en kortere tidshorisont i det norske

arbeidsmarkedet. Derfor er mange villig til å godta lavere lønninger eller andre betingelser enn de som er framforhandlet av partene i arbeidslivet (såkalt sosial dumping).

At tidshorisont er avgjørende for fagorganisering kommer klart til uttrykk i en nylig studie av hotellsektoren i Oslo (Jordhus-Lier, Aasland, Underthun og Tyldum 2011). I en spørreundersøkelse blant hotellarbeidere i Oslo var bare 3 prosent av arbeidere fra land i Norden (mange korttidsmigranter fra Sverige) medlemmer av en fagforening, mens hele 41 prosent av arbeidere fra land utenfor EU var organisert (mange av disse var renholdere). Det siste tallet var langt høyere enn organiseringsgraden blant norske arbeidstagere (22 prosent).

Arbeidsmigrasjon forekommer også i den andre enden av lønnskalaen. Høykompetent migrantarbeidskraft kan være med å underminere kollektiv representasjon siden de ofte er rekruttert gjennom individualiserte insentivordninger og lønssystemer. I en samtid der innvandring er en av de mest betente temaene i samfunnsdebatten, er det viktig at forskere beholder et kritisk vitenskapelig perspektiv. Arbeidsmigrasjon kan skape økonomisk vekst for både vertsland og avsenderland. Men det kan også lede til store kulturelle konflikter, utfordre lokale nettverk og arbeiderkulturer og legitimere ekstrem utbytting, illegalt arbeid og institusjonalisert rasisme i arbeidslivet.

Arbeiderbevegelsen kan være avgjørende for hvordan innvandrere integreres i norsk arbeidsliv. Dette avhenger av at solidariteten bygges på tvers av landbakgrunn og kulturer. I tillegg må både nasjonale fagforeninger og lokalag tilpasse seg en virkelighet der arbeidere er mer mobile enn før. Men dette er selvfølgelig ikke noe helt nytt. Arbeiderorganisering har til alle tider bragt sammen et mangfold av bakgrunner og kulturer. Dessuten har migrasjon tatt med seg fagorganisering til nye steder.

Avslutning

Dette kapitlet har forsøkt å besvare hvorvidt globaliseringen truer arbeiderbevegelsen, men uten å gi et klart svar. I stedet har vi sett på seks ulike prosesser som alle er med på å endre arbeidslivet, globalt og i vårt eget land. I Tabell 8.1 presenteres en skjematisk skildring av disse prosessene, eksempler på hvilke geografiske uttrykk de får i det globale arbeidslivet, og hvordan de endrer premissene for arbeiderorganisering. Ingen av prosessene er entydig negative,

Tabell 8.1 Globaliseringseffekter på organisert arbeidskraft.

Globaliseringsprosesser	Eksempler på geografisk uttrykk	Utfordringer for organisert arbeidskraft
a) Kapitalmobilitet	Utflagging av produksjon fra post-industrielle land til globale vekstregioner	Lokale krav fra arbeidere sanksjoneres i frykt for utflagging
	Globale produksjonsnettverk med mange, lett utbyttbare underleverandører	Etablere avtaleapparat på tvers av internasjonale selskaper
b) Utbredelsen av et nyliberalt hegemoni	Nye former for bedrifts-representasjon (HRM, etc)	Underminerer en konfliktbasert forståelse av arbeidslivet til fordel for konsensusbasert
	Privatisering og konkurranseutsetting i offentlig sektor	Lønn og betingelser er ofte private tilbyderes konkurransefortrinn
c) Reskalering av staten	Overnasjonale avtaler og direktiver legger føringer for arbeidslovgivning og kollektive overenskomster Fragmentering av nasjonale avtaler, lokal lønnsdannelse og ”unntakssoner”	Nasjonalt forankrede fagbevegelser må reetablere seg på overnasjonale og subnasjonale skalaer Økte lønnsforskjeller og mer heterogent utgangspunkt for kollektiv (for)handling
d) Uformalisering	Selv-entreprenørisering (f.eks. Uber) og midlertidiggjøring av arbeidskraft i Nord	Flere arbeidere står uten forhandlings-part (arbeidsgiver)
	Store uformelle økonomier i byer I Sør	Uten formalisert arbeidsforhold må organisering skje på nye premisser, f.eks. tilgang til offentlig rom
e) Feminisering av arbeidskraften	Kvinner inn i lønnsarbeid og ut av hjemmet, skaper nytt behov for betalt omsorg/husarbeid	Fagforeningsansatte ofte i en dobbeltrolle som arbeidstagere på arbeidsplassen og arbeidsgivere i hjemmet
	Kvinner inn i offentlig sektor	Tradisjonelt mannsdominert fagbevegelse ikke representativ for arbeiderklassen
f) Arbeidsmigrasjon	Lavtlønte migranter tar jobber på bunnen av lønshierarkiet	Kortidsmigranter har svak tilknytning til nasjonale arbeidslivsinstitusjoner
	Høykompetent arbeidskraft opererer på globalt arbeidsmarked med individuelt forhandlede betingelser	Proteksjonistisk fagforeningspolitikk kan legitimere rasisme i arbeidslivet

men alle har de til felles at de *utfordrer den tradisjonelle modellen for fagorganisering* som i mange tiår har vært stedbunden, mannsdominert, nasjonalt forankret og basert på institusjonalisert konflikt.

Men la oss avslutte dette kapitlet med et lite paradoks: er ikke oppfordringen til Karl Marx og Friedrich Engels fra 1848 – «arbeidere i alle land, foren dere» – i seg selv en oppfordring til globalisering? Dette er ikke et forsøk på

revolusjonsromantikk, men heller et ønske om å kritisere forestillingen om at globale prosesser er iboende kapitalvennlige, og at arbeiderbevegelsens eneste ankerpunkt er den nasjonale skala.

Referanser

- Agnew, J. (2012). Putting politics into economic geography. I T. J. Barnes, J. Peck og E. Sheppard (red.), *The Wiley-Blackwell Companion to Economic Geography*. Chichester: Wiley, s. 567-580.
- Brenner, N. og Theodore, N. (2005). Neoliberalism and the urban condition. *City*, 9(1), s. 101-107.
- Carswell, G. og de Neve, G. (2013). Labouring for global markets: Conceptualising labour agency in global production networks. *Geoforum*, 44(264), s. 62-70.
- Castree, N. (2006). Commentary. From neoliberalism to neoliberalisation: Consolations, confusions, and necessary illusions. *Environment and Planning A*, 38, s. 1-6.
- Coe, N., Dicken, P. og Hess, M. (2008). Global production networks: Realizing the potential. *Journal of Economic Geography*, 8(3), s. 271-295.
- Endresen, S. (upublisert). Store endringer kommer på kattepoter. *Forord til upublisert bok*.
- Harvey, D. (1989). *The Urban Experience*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Jessop, B. (1997). Capitalism and its future: Remarks on regulation, government and governance. *Review of International Political Economy*, 4(3), s. 561-581.
- Jordhus-Lier, D.C., Aasland, A., Underthun, A. og Tyldum, G. (2011). Fragmenterte arbeidsplasser? En spørreundersøkelse blant hotellarbeidere i Oslo og Akershus. *Søkelys på arbeidslivet*, 2011(4), s. 355-373.
- Kelly, P.F. (1999). The geographies and politics of globalization. *Progress in Human Geography*, 23(3), 379-400.
- McDowell, L. (2009). Working bodies: Interactive service employment and workplace identities. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Peck, J. og Tickell, A. (2002). Neoliberalizing space. *Antipode*, 34(3), s. 452-472.
- Smith, N. (1984). *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Theodore, N. (2016). Worlds of work: Changing landscapes of production and the new geographies of opportunity. *Geography Compass*, 10(4), s. 179-189.
- Walker, R. (1999). Putting capital in its place: Globalization and the prospects for labor. *Geoforum*, 30, s. 263-284.

KAPITTEL 9

Fattigdom og ulikhet i et globalt perspektiv

Jan Hesselberg og Hege B. Sørreime

Viktige begreper: absolutt og relativ fattigdom, basisbehovsfattigdom, deprivasjon, ulikhet, fattigdomsgrense, kjøpekraft

Innledning

Ifølge Verdensbanken lever mindre enn 15 prosent av befolkningen i det globale sør nå i ekstrem fattigdom (Verdensbanken 2016a). Denne andelen er blitt stadig mindre de siste tiårene. I FNs nye bærekraftsmål (eng. 'Sustainable Development Goals' [SDG], også kalt 2030-agendaen), enstemmig vedtatt av 193 land i New York i 2015, er ambisjonen meget høy: Fattigdom, i alle sine former, skal 'utryddes' innen 2030. Dette, sammen med målet om å redusere ulikhet i og mellom land (SDG nr. 10), skal sikre at dagens fattige skal gå en bedre fremtid i møte. I dette kapitlet diskuterer vi forskjellige fattigdomsbegreper og ulikhet, hvordan fattigdom og ulikhet kan måles samt noen trender for utbredelsen av fattigdom og ulikhet. Med dette får vi også et innblikk i utfordringene vi står overfor for å nå målene satt i 2030-agendaen.

Hva er fattigdom?

Hva betyr det å være fattig? I dagligtale blir ordet fattigdom brukt både til å betegne det å ikke kunne spise seg mett og mangle ullteppe mot nattekulden, og til å beskrive en situasjon hvor man ikke kan gjøre eller ha det samme som naboen. Fattigdom som analytisk begrep blir med andre ord brukt både til å betegne *absolutt* og *relativ* fattigdom.

Det er sannsynligvis liten uenighet om den absolutte fattigdommens karakter i sør - underernæring, sykdom, analfabetisme og elendige boforhold.

De absolutt fattige har få eller ingen valgmuligheter, de er nesten utelukkende avhengige av værforhold, av naturen generelt, eller av marginale nisjer for livsopphold. Usikkerhet er det fundamentale i deres liv. Absolutt fattigdom kan bli definert som manglende tilfredsstillende av basisbehov – hva personer eller familier trenger for å leve på et materielt minimumsnivå. Basisbehov kan bli bestemt til bare et antall kalorier, og et forbruk mindre enn det, kan bli betegnet som *matfattigdom*. Basisbehov kan også settes mer omfattende, og inneholde mat, klær, husly og sosiale tjenester. Et 'for lite' forbruk av disse godene kan kalles *basisbehovsfattigdom*.

Fattigdom brukt i relativ forstand blir for eksempel definert som personinntekt mindre enn halvparten av det typiske forbruket i et 'samfunn'. Hva som menes med samfunn er viktig fordi det er referansepopulasjonen den relative definisjonen forholder seg til. Vanligvis blir et land definert som et samfunn. Det er dermed det typiske forbruket og rettferdighetsbetraktninger i det landet som er referansen. Tidligere brukte EU en '50 prosent-grense'¹ til å beregne andelen av befolkningen i hvert enkelt land i EU som ble betegnet som 'sosialt utstøtt' (ekskludert). Nå er det blitt vanlig å benytte 60 prosent-grensen, og å mene at de med en lavere inntekt enn denne grensen står i fare for å bli fattige. Med denne grensen hadde Norge i 1986 en andel av befolkningen med lav inntekt på 10 prosent. Prosenten er på samme nivå i dag (Langeland, Dokken og Barstad 2016).

Å være fattig i Norge oppleves for mange som vanskelig, for eksempel ved at man som foreldre ikke har mulighet til å la barn delta på de samme fritidsaktivitetene som deres klassekamerater. Samtidig må folk i sør undre seg når man i Europa benytter samme ord for menneskene i slummen i Lagos som for å beskrive situasjonen til den tenkte barnefamilien over. En konsekvens kan bli at den alvorlige fattigdommen i utviklingsland ikke får den oppmerksomhet fra rike industriland som den burde ha. Fordi det i generell samfunnsdebatt sjelden skilles mellom absolutt og relativ fattigdom, kunne ordet *fattigdom* vært forbeholdt betydningen absolutt fattigdom, mens relativ fattigdom kunne erstattes med *deprivasjon*. Deprivasjon betyr færre materielle goder relativt til en valgt referansegruppe samt maktesløshet og manglende selvspekt (det immaterielle). Når man definerer fattigdom, bør følgelig 'taket' for forbruk

---

1 Grensen tar utgangspunkt i medianen i personinntektsfordelingen i et land. Det betyr at de som har en lavere inntekt enn halvparten av denne inntekten, blir betegnet som fattige eller sosialt utstøtt.

settes så lavt at man kan skille ut en gruppe med et nødpreget liv, og ikke bare personer med et lavere forbruk sammenlignet med andre. Hvis man ikke gjør det, mister ordet fattigdom mening, og det vil lett bli synonymt med ulikhet.

Distinksjonen mellom *vedvarende* (langvarig, kronisk), *forbigående* og *sesongmessig* fattigdom kan være nyttig. En bestemmelse av fattigdommens karakter og hvor sårbare eller utsatte forskjellige typer av hushold er for å bli fattige etter denne distinksjonen, er vesentlig for å kunne utarbeide relevante strategier. I flere utviklingsland vil mange mennesker være vedvarende fattige, det vil si fattige over flere år (Hulme og Sheperd 2003). Flere vil være det hele livet, og fattigdom 'kan gå i arv' fra en generasjon til den neste. I nord er det vanlig med høy grad av mobilitet inn og ut av fattigdom.

Fattigdom bør ikke ses på som et avgrenset sosialt problem isolert fra resten av samfunnet. Det bør heller bli analysert som en integrert del av et samfunns fordeling av ressurser, av ulikhet og sosial utstøtning. Siden fattigdom er et fenomen med mange dimensjoner, er det vesentlig å bruke flere indikatorer ved måling. Det er en økende forståelse for at en enkel innteksdefinisjon av fattigdom ikke kan dekke alle relevante analytiske og strategiske hensyn. Forskjellige tilnærminger vil utfylle hverandre og fange inn ulike sider ved det komplekse fenomenet fattigdom. Ved å analysere fattigdom som en prosess heller enn en tilstand, vil kompleksitet og dynamikk lettere bli avdekket. Dessuten vil man se at de fattige ikke er passive, og at mange av dem går 'inn og ut av' fattigdomskategorien (Hesselberg 2015).

Hva er ulikhet?

Verdens rikdom har økt enormt de siste 30 årene. Det er imidlertid ikke en automatikk i at vekst i brutto nasjonalinntekt (BNI) reduserer fattigdom vesentlig, og dermed gir en bedre verden. I de senere år har det vært et økende gap mellom den rikeste 1 prosent av verdens befolkning og de mange med lav inntekt (Dorling 2014). De superrike blir stadig betydelig rikere mens de 20 prosent med lavest inntekt har i beste fall en stagnasjon i sine levekår (Armstrong 2010, Freeland 2012). Det er nå en økende forståelse for at økonomisk ulikhet i og mellom land hemmer økonomisk utvikling på kort og lang sikt (Milanovic 2012). Ulikheten mellom land er veldig stor, men den er blitt noe mindre i de senere år. Dette skyldes Kinas økonomiske vekstmirakel. Hvis vi bare sammenligner de rikeste landene med de minst utviklete, fortsetter

imidlertid polariseringen. Den blir godt illustrert ved å sammenligne BNI per innbygger i USA og i fattige land som økte fra 1960 til 2005 fra henholdsvis 9:1 til 64:1. Inntekten til familier i de fleste OECD-land har økt i de siste tiårene ved at de med høyest inntekt har hatt en raskere forbedring av sin realinntekt enn lavinntektsfamilier (OECD 2013).² Ulikheten øker mest i Mexico og USA, mens de nordiske landene har den minste økningen.

Også ulikhet er et begrep som krever nærmere definisjon. En slik definisjon må gi svar på spørsmål som ulikhet i hva (for eksempel inntekt, forbruk, formue, muligheter), sammenlignet med hvem – på hvilket geografisk nivå (mellom bydeler i Oslo, innad i land, mellom land)? En vanlig måte å forstå ulikhet på er som misforhold i levestandarder. Mål på ulikhet baseres gjerne på husholdningers utgifter til forbruk, eller inntekt justert for husholdningens størrelse og levekostnader (Ravallion 2003). På samme måte som med fattigdom, er det hensiktsmessig å skille mellom relativ og absolutt ulikhet. Absolutt ulikhet refererer til absolutte forskjeller i levestandard, mens relativ ulikhet viser til relativ ulikhet i levestandard uttrykt i differansen til et gjennomsnitt. Ravallion (2003) illustrer forskjellen i disse to begrepene ved å bruke et eksempel hvor en husholdning har 1000 USD i inntekt og en annen husholdning har 10 000 USD i inntekt. Dersom inntekten til begge husholdningene dobles, er den relative ulikheten den samme. Uttrykt i absolutt ulikhet, vil en fordobling av inntekt i dette eksempelet føre til at ulikheten øker kraftig. Ravallion påpeker at påstander om at ulikhet øker kraftig ofte refererer til en absolutt forståelse av ulikhet.

Ulikhet kan også referere til ulikhet i formue, selv om dette ikke er like vanlig som forståelsen diskutert over (Eriksen 2012). Fordelen ved å studere ulikhet i formue er at dette også fanger opp de superrike – de som gjerne har nullinntekt, men som har enorme formuer og kan utøve makt og innflytelse over samfunnsutvikling både direkte (arbeidsplasser, investeringer) og indirekte (nettverk, lobbyvirksomhet). Eriksen (2012) forklarer, at mens mennesker med lav inntekt må bruke det meste av denne på forbruk, så kan de med høy formue drive fram den globale økonomien gjennom sine investeringer, aksjeposter og obligasjoner. Dette gjelder i land i nord så vel som i land i sør.

2 I tillegg til Pikettys *Kapitalen i det 21. Århundre* (se Tekstboks 6.1) er en nyttig bok om ulikhet mellom land i et lengre historisk perspektiv redigert av Bairoch og Levy-Leboyer (1981). Atkinson (2015) har også skrevet en grunnleggende bok om ulikhet. Dessuten gir OECD (2014) en oversikt over dimensjoner av velferd fra 1820 til i dag.

Diskusjoner om konsekvenser av ulikhet er ikke noe nytt forskningstema, men de offentlige debattene og interessen for ulikhet blant FN-organisasjoner og internasjonale finansieringsinstitusjoners har tatt seg opp på 2000-tallet. Rapporter som gjerne trekkes frem i denne sammenhengen er ILOs rapport fra 2004 med tittelen *A Fair Globalization* og FNs utviklingsprogram (eng. *United Nations Development Program* [UNDP]) rapport *The Inequality Predicament* fra 2005 (Eriksen 2012). Det har også skjedd en vesentlig endring fra tusenårsmålene til bærekraftsmålene. Mens tusenårsmålene i liten grad reflekterte over negative konsekvenser av høy grad av ulikhet, har bærekraftsmålene et eget mål om å redusere ulikhet i og mellom land (SDG 10).

Også det internasjonale pengefondet (eng. *International Monetary Fund* [IMF]) og Verdensbanken har i den senere tid satt søkelyset på uheldige effekter knyttet til høy grad av ulikhet. I et diskusjonsnotat fra 2015 finner IMF at det å øke inntektene til fattige og til middelklassen også øker den generelle økonomiske veksten. Men dersom inntektene til de 20 prosent rikeste øker, minsker den generelle økonomiske veksten, som igjen viser at økt velstand for de 20 prosent rikeste ikke kommer resten av befolkningen til gode (IMF 2015). I 2013 satte Verdensbanken to mål for all sin virksomhet, kalt tvillingmålene. Det første målet er å utrydde ekstremfattigdom innen 2030. Det andre målet er å fremme delt velstand (eng. *shared prosperity*) (Verdensbanken 2015). Verdensbanken har med dette vist økt forståelse for negative effekter av høy grad av ulikhet. Verdensbanken påpeker at det er fullt mulig for et land å oppleve en høy vekst i BNP samtidig som de fattiges inntekter stagnerer. Vekst i BNP sier ingenting om fordelingen av den økonomiske veksten. Om denne erkjennelsen sier tvillingmålene at bankens aktiviteter skal bidra både til å utrydde fattigdom og fremme 'delt velstand' for de 40 prosent med lavest inntekt (Verdensbanken 2015). Bankens mål om delt velstand er ikke et uttrykk for en global fordelingspolitikk hvor det skal tas fra de rike og gis til de fattige. I et notat publisert av Verdensbankens egne økonomer som jobber spesielt med målet om delt velstand, presiseres det at målet er å lage kaken større, og samtidig sørge for de 40 prosent av befolkningen med lavest inntekt får et større stykke (Verdensbanken 2013).

I Verdensbankens argumentasjon rundt ulikhet poengteres det at mens noe ulikhet kan være bra for økonomisk vekst (gode insentiver for innsats, risikotaking, belønning), er for høy grad av ulikhet uheldig for økonomisk vekst. Verdensbanken påpeker at ulikheten er stor i mange land i Afrika sør for

Sahara. For å kunne komme frem til politikk og virkemidler som virker for å minske ulikhet, er det viktig å forstå opphavet til denne. Verdensbanken peker på at det særlig er ulikheter knyttet til muligheter som er uheldig. Dette kan handle om ulikheter som oppstår allerede ved fødsel som for eksempel kjønn, etnisitet, eller foreldrenes bakgrunn. Det kan også dreie seg om mer generelle ulikheter som ligger utenfor enkeltindividers handlerom å gjøre noe med, som for eksempel lav økonomisk vekst (og dermed dårlige utsikter for fattigdomsreduksjon). Idéen bak argumentet er at når utenforliggende omstendigheter spiller en stor eller avgjørende rolle for enkeltindividers individuelle muligheter, vil ikke ressursallokeringen være optimal. Dermed reduseres det økonomiske vekstpotensialet også på makronivå (Verdensbanken 2016b). Verdensbanken er derfor særlig opptatt av å redusere ulikhet i muligheter.

SDG 10 har en rekke undermål. Ett av disse tilsvarer Verdensbankens mål om delt velstand. Målet er formulert som at den økonomiske veksten til de 40 prosent med lavest inntekt i hvert land skal være raskere enn resten av befolkningens økonomiske vekst. Men SDG 10 har i tillegg en bredere ulikhetsagenda, som blant annet slår fast at ulikhet basert på alder, kjønn, etnisitet, funksjonsevne og religion skal utryddes. SDG 10 har videre egne undermål rettet mot å øke representasjon og deltakelse i beslutningstakingsprosesser for utviklingsland i internasjonale finansieringsinstitusjoner, samt et eget undermål rettet mot å utbedre reguleringer og overvåking av globale finansmarkeder og institusjoner. Sammen med en rekke andre undermål er det klart at bærekraftmålene går lengre i målsettingen om å bekjempe ulikhet enn det Verdensbanken gjør med sine tvillingmål.

Hvordan måles fattigdom og ulikhet – og hva er omfanget?

Det er vanlig å definere fattigdom ved å benytte fattigdomsgrenser. Det eksisterer ingen objektiv måte å bestemme en fattigdomsgrense, og det er derfor alltid nødvendig i en undersøkelse (eller eksamensbesvarelse) å presisere hvilket nivå av forbruk eller inntekt fattigdomsbegrepet refererer til.

En grense for matfattigdom kan bli fastsatt ved å finne nødvendig kaloriforbruk for et aktivt liv ved å ta hensyn til blant annet et steds klima. Deretter bestemmer man den inntekt som en befolkning må ha for å dekke dette forbruket. Dette er en ekstrem fattigdomsgrense. Ved å doble beløpet kan

man få en grense for basisbehovsfattigdom i snever forstand. En tredobling kan gi en grense for basisbehovsfattigdom i vid betydning.

Mange land i sør har en offentlig fastsatt fattigdomsgrense. (Det har ikke Norge.) Det er interessant å sammenligne disse med Verdensbankens grenser. Kina har for eksempel en nasjonal grense som i 2003 tilsa at kun 2,8 prosent av landets innbyggere kan regnes som fattige. Verdensbankens grense ga til sammenligning en fattigdomsandel av befolkningen på hele 16 prosent det året (Verdensbanken 2009). For de fleste utviklingsland er det imidlertid omvendt. De nasjonale grensene gir et høyere antall fattige.

Verdensbanken operasjonaliserer fattigdom ved å sette en grense for forbruk (målt ved inntekt) som gjelder for alle land i sør (Ravallion 2003). Det ble første gang laget fattigdomsstatistikk for 1985. Verdensbanken tok utgangspunkt i gjennomsnittet av nasjonale fattigdomsgrenser i ti av de fattigste landene i sør. Det var et samsvar mellom denne grensen og prisen på en 'kurv' av basisvarer og tjenester. Prisen på 'kurven' ble undersøkt i New York. Den var tilnærmet lik én dollar (1985-verdi). Tanken var å lage lignende 'kurver' for hvert enkelt land i sør. Det skulle ikke være nøyaktig de samme varene i hvert lands 'kurv'. Det var for eksempel den typiske hovedmaten i et land som skulle bli tatt med. Den lokale prisen på denne 'kurven' skulle være landets fattigdomsgrense. Istedenfor å bruke en slik 'kurv' forenklet Verdensbanken arbeidet ved å omregne én dollar (1,02 dollar i 1985) til lokale valutaer ved hjelp av kjøpekraftspariteter (eng. *purchasing power parities* [PPP]) utarbeidet av International Comparison Program (ICP). Det er med andre ord *kjøpekraften* til én 1985-dollar i USA som ble brukt som den internasjonale fattigdomsgrensen for én person for én dag. I tillegg til en årlig justering med hvert enkelt lands inflasjonsrate har Verdensbanken endret beregningsgrunnlaget flere ganger. I 2015 ble grensen endret til 1,90 dollar (2011-verdi) og ICPs kjøpekraftspariteter for året 2011 blir nå brukt. Denne grensen er omtrent lik den forrige på 1,25 dollar (2005-verdi), og den gir et tilsvarende omfang av fattigdom. Verdensbanken lager nå også statistikk for en grense på 3,10 dollar. De som lever på en inntekt under den lavere grensen blir kalt *ekstremt* fattige. Verdensbanken har ikke diskutert 'hva slags liv' eller nivå av levekår en så lav grense av inntekt gir mulighet for. Et enkelt regnestykke viser at dette beløpet gir ett brød per person og dag i for eksempel Etiopia, Ghana, India og Norge. Fattigdomsgrensen kan med andre ord sies å være alt for lav – den er bare til å overleve på.

Begrepet *fattigdomsgap* blir benyttet sammen med fattigdomsgrenser. Det sier noe om hvor langt de fattiges levekår er under fattigdomsgrensen. Begrepet er nyttig for å finne omfanget av nødvendige overføringer fra de ikke-fattige til de fattige for at fattigdommen på et tidspunkt ville kunne forsvinne. Fattigdomsgapet kan uttrykkes både i prosent av inntektsnivået en fattigdomsgrense ligger på og i forhold til et lands bruttonasjonalinntekt (BNI). For rike land er det vanligvis langt mindre enn 1 prosent av BNI som det ville være nødvendig å overføre til de fattige for at alle skulle ha en inntekt over en fattigdomsgrense definert på grunnlag av basisbehov.

Gini-koeffisient er det kanskje mest brukte målet på ulikhet. Gini-koeffisienten varierer mellom 0, som reflekterer fullstendig likhet, og 1, som indikerer komplett ulikhet. Uttrykt med Gini-koeffisienten er ulikheten mellom personer i verden i inntekt ekstremt høy og økende (Gini-koeffisient 0,68). Mellom land er også ulikheten stor, men den blir mindre hvis vi ser over lengre tid. Dette skyldes utelukkende Kinas økonomiske vekstmirakel. Hvis Gini-koeffisienten regnes ut for land uten å veie land etter befolkningsstørrelse, økte ulikheten fra 1982 (Gini 0,47) til 2000 (Gini 0,55).

Det totale omfanget av ekstrem fattigdom i sør er enormt – i underkant av en milliard mennesker. Det har imidlertid vært en reduksjon i fattigdom spesielt i andel av befolkningen og i Øst-Asia også i absolutte tall de siste tre tiårene. Erfaringen med nedgangen i ekstrem fattigdom i Kina har resultert i optimistiske scenarier for fremtiden (se for eksempel Chen og Ravallion 2010, Ravallion 2013). Det er imidlertid vel optimistisk å forvente at fattigdommen skal kunne 'utryddes' innen 2030 i hele verden selv når man setter grensen så lavt som Verdensbanken gjør.

Mange utviklingsland har og vil i lang tid ha *massefattigdom* når vi benytter en basisbehovsdefinisjon. Massefattigdom vil si at en stor andel av befolkningen lever i fattigdom. Det er ingen enighet om hvor stor andelen må være for å kvalifisere til begrepet massefattigdom. I land med massefattigdom vil politiske beslutninger om omfordeling av inntekt og ressurser, reformer og sosial endring ha relativt liten effekt *på kort sikt*. I rike land er begrepet *fattigdomslommer* egnet til å beskrive virkeligheten. I for eksempel USA er 'poor areas' definert som geografiske områder hvor 40 prosent eller mer av befolkningen lever i fattigdom. Her vil en omfordeling, for eksempel gjennom mer skatt av de superrike, kunne ha stor betydning umiddelbart.

Hvor bor verdens fattige og hvem er de?

Det bor flest fattige i Sør-Asia og i Afrika sør for Sahara (Beegle m.fl. 2016). Tidligere generalsekretær for FN Kofi Annan bemerket i tilknytning til den økonomiske veksten som har funnet sted i Afrika i de senere år:

«It cannot be said often enough, that overall progress remains too slow and too uneven; that too many Africans remain caught in a downward spiral of poverty, insecurity and marginalisation ...» (gjengitt i avisen Guardian Weekly 18. mai, 2012, s.18)

Det er videre interessant at majoriteten av de fattige i verden nå lever i middelinntektsland (ikke i de minst utviklede landene). De befinner seg heller ikke i såkalte spesielt naturmessig sårbare eller politisk konfliktfylte land, men i land med relativt mye egne ressurser (Edward og Sumner 2013, Sumner 2012). Samtidig mener Verdensbanken at ekstremfattigdom frem mot 2030 i økende grad vil konsentreres i områder preget av sårbarhet, konflikt og vold. Ifølge Verdensbankens anslag vil 46 prosent av verdens ekstremfattige bo i land preget av disse kjennetegnene i 2030.³ Denne typen analyser synliggjør dilemmaer knyttet til bistand. Bør man prioritere bistand til de fattigste landene, land med spesielle utfordringer i et mellom-langt tidsperspektiv, eller bistand til de landene hvor de fleste fattige bor i dag?

Latin-Amerika har en relativt lav andel fattige målt med Verdensbankens definisjon. FNs kommisjon for Latin Amerika bruker imidlertid en definisjon som gir et noe høyere nivå av forbruk. Videre benytter organisasjonen to fattigdomsgrenser. Den ene måler fattigdomssult, det vil si antall mennesker med utilstrekkelig ernæring for et aktivt liv. Dette blir i litteraturen om Latin-Amerika kalt '*indigence*'. Det andre begrepet gir dekning av basisbehov for de med en inntekt lik fattigdomsgrensen. Dette kan illustreres med tall for Latin-Amerika i 1990, da fattigdommen nådde et høydepunkt etter 'det tapte tiåret for utvikling' i 1980-årene. De to fattigdomsgrensene gir en andel fattige i Latin-Amerika samlet sett (veid gjennomsnitt) på 23 prosent for fattigdomssult og 48 prosent for basisbehovsfattigdom. Tallene i 2011 var henholdsvis 13 og 30 prosent (ECLAC 2011).

3 Fra rapporten *World Bank. Helping Countries Navigate a Volatile Environment*. Lastet ned 21. september 2016 fra <http://www.worldbank.org/en/topic/fragilityconflictviolence/overview>

Over halvparten av verdens befolkning bor i byer, og de fleste barn vokser nå opp i et bymiljø (Davis 2006). Nesten 1 milliard mennesker bor allerede i byslummer. I år 2030 vil urbaniseringsgraden i verden ha økt til minst to-tredeler. Av de som bor i byer i sør, lever mer enn 800 millioner i helsefarlige områder eller boliger (Fox 2014). I de mest belastete områdene dør en-tredel av barna før de er fem år. I Bangladesh er nå andelen av bybefolkningen som ikke har tilstrekkelig med mat, høyere enn den tilsvarende andelen på landsbygda. Underernæring blant barn i Zambia er noe høyere i byene. Samtidig blir fattigdommen relativt mindre utbredt på landsbygda enn i de større byene. Denne prosessen blir kalt *urbanisering av fattigdom*. Ennå er det imidlertid få land hvor fattigdomsprosenten er større i byer enn på landsbygda.

Kvinneledede hushold trekkes ofte frem som særlig utsatte for fattigdom sammenlignet med andre hushold. Et hushold kan både være *formelt* kvinneledet (det vil si at husholdet ikke har en mann) eller *faktisk* kvinneledet (som betyr at mannen i familien arbeider og bor store deler av året et annet sted). Det er fremdeles slik at andelen kvinneledete hushold er høyest på landsbygda, men nå øker disse husholdene i byer i mange land i sør. Samtidig har det lenge vært flere fattige kvinner enn fattige menn. Det er dermed ikke snakk om en feminisering av fattigdom fordi dette uttrykket betyr at det eksisterer en prosess hvor kvinner stadig blir en større andel av de fattige. Det skjer ikke nå. I de senere år har derimot barns andel av de fattige økt (eng. '*childisation of poverty*'). Det dør for tiden omtrent 19 000 barn hver dag av årsaker som lett kan forebygges. En tredel av disse barna har underernæring som underliggende dødsårsak (UNICEF 2013).

Fattigdom er også et problem i flere vestlige land. I for eksempel USA og Storbritannia, hvor fattigdommen ble sterkt redusert i forrige århundre og særlig etter 1945, har den økt noe siden 1973, samtidig som landene har hatt økonomisk vekst. USA er et eksempel på et meget rikt land med mye fattigdom (15 prosent av befolkningen, dvs 47 millioner). Landet har siden 1960-årene publisert statistikk basert på en *offisiell fattigdomsgrense* definert som tre ganger utgiftene til basisernæring (Fisher 1992, 2008). Dette er en snever basisbehovsgrense som blir inflasjonsjustert hvert år. I 2014 var den på 24 008 dollar (årlig inntekt) for en familie med to voksne og to barn under 18 år, og 12 316 dollar for en enslig voksen under 65 år (33 dollar per dag) (U.S. Census Bureau 2015). Fattigdomsbegrepet brukt i USA betegner absolutt fattigdom selv om forbruksnivået er betraktelig høyere enn tilsvarende begrep gir for land i sør.

USAs fattigdomsgrense er for eksempel 22 ganger høyere enn den nasjonale indiske grensen (kjøpekraftjustert beregning). India benytter en matfattigdomsgrense. USAs grense burde vært oppjustert jevnlig i tråd med befolkningens generelle levekårsforbedring. Landet ville da ha hatt et relativt fattigdomsbegrep fordi de fattiges levekår da ses i forhold til de ikke-fattiges levekår og ikke til et fast materielt forbruk, til en absolutt fattigdomsgrense bestemt i 1966.

Avslutning

Som vist over er fattigdom og ulikhet et globalt problem, hvor utbredelsen følger tydelige romlige mønstre. På tross av at fattigdom og voksende intern ulikhet også i land i nord er en utfordring, er det ingen tvil om at fattigdommen fremdeles er størst i sør. Det er mer enn nok ressurser i verden til at fattigdom kan bli avskaffet (Diamandis og Kotler 2012). Det trengs for eksempel bare 0,33 prosent av verdens samlede BNI for å løfte alle fattige over Verdensbankens tidligere fattigdomsgrense på 1,25 dollar (Pogge 2010). Argumentet om nødvendigheten av å overføre ressurser fra nord til sør, gjennom investeringer, lån og gavebistand og annet, gjør seg på denne måten fremdeles gjeldende.

Forklaringene på fattigdom og ulikhet varierer, og ulike teoretiske perspektiv vil gi både ulike beskrivelser og ulike årsaksanalyser, og dermed også ulike forslag til hvordan avskaffe fattigdom og redusere ulikhet. For eksempel blir globalisering (se kapittel 5 og 8), med sin frihandel og tilrettelegging for markedet, sett på som beste løsning for å bekjempe fattigdom sett fra et nyliberalt ståsted. Fra et strukturalistisk ståsted ser virkeligheten annerledes ut, da det er de urettferdige strukturene skapt av land i nord og som opprettholdes gjennom globalisering som er årsak til fattigdom og ulikhet. Felles for begge disse perspektivene er likevel fokuset på det globale nivået. Andre igjen er opptatt av at løsninger på fattigdom og ulikhet må bygge på lokale løsninger – ikke på det globale.

Den globale ulikheten i rikdom er enorm og gapet fortsetter å vokse. De rikeste 62 personene i verden har en samlet nettoformue som er lik det halvparten av verdens befolkning eier (Oxfam 2016). Det er derfor unødvendig at så mange mennesker lever i fattigdom og nød. Verden er rik og har nok ressurser, kompetanse og teknologi. De superrike er ikke lenger en svært liten

minoritet, og skattlegging av dem kan nå gi midler til bedre velferd for mange. Det er med andre ord selv på kort sikt ikke mangel på muligheter for et godt liv for alle.

Referanser

- Armstrong, S. (2010). *The Super-Rich Shall Inherit the Earth*. London: Constable and Robinson.
- Atkinson, A.B. (2015). *Inequality: What can be done?* Cambridge: Harvard University Press.
- Bairoch, P. og Levy-Leboyer, M. (red.) (1981). *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*. Basingstoke: Macmillan.
- Beegle, K., Christiaensen, L., Dabalén, A. og Gaddis, I. (2016). *Poverty in a Rising Africa*. Washington D.C.: Verdensbanken.
- Chen, S. og Ravallion, M. (2010). China is poorer than we thought, but no less successful in the fight against poverty. I S. Anand, P. Segal og J.E. Stiglitz (red.), *Debates on the Measurement of Global Poverty*. Oxford: Oxford University Press, s. 327-340.
- Davis, M. (2006). *Planet of Slums*. London: Verso.
- Diamandis, P. og Kotler, S. (2012). *Abundance: The future is Better than you Think*. New York: Free Press.
- Dorling D. (2014). *Inequality and the 1%*. London: Verso.
- ECLAC (2011). *Social Panorama of Latin America*. New York: United Nations, Economic Commission for Latin America and the Caribbean.
- Edward, P. og Sumner, A. (2013). *The Geography of Inequality: Where and by How Much has Income Distribution Changed since 1990?* Washington, D.C.: Center for Global Development, Working Paper 341.
- Eriksen, T.L. (2012). *Fattig og rik i samme verden: Hva kan vi vite om fattigdom og ulikhet, hvor kan vi hente kunnskap og hva skal vi tro på?* Oslo: FN-sambandet, Høgskolen i Oslo og Akershus.
- Fisher, G.M. (1992). The development and history of the poverty thresholds. *Social Security Bulletin*, 55(4), s. 3-14.
- Fisher, G.M. (2008). Remembering Mollie Orshansky: The developer of the poverty thresholds. *Social Security Bulletin*, 68 (3), s. 79-83.
- Fox, S. (2014). The political economy of slums: Theory and evidence from Sub-Saharan Africa. *World Development*, 54, s. 191-203.
- Freeland, C. (2012). *Plutocrats: The Rise of the New Global Super-Rich and the Fall of Everyone Else*. London: Allen Lane.
- Hesselberg, J. (2015). Becoming poor in Ghana. *Ghana Journal of Geography*, 7(1), s. 97-108.
- Hulme, D. og Sheperd, A. (2003). Conceptualizing chronic poverty. *World Development*, 31(3), s. 403-423.

- IMF (2015). *Causes and Consequences of Income Inequality: A Global Perspective*. Washington, D.C.: IMF, Staff Discussion Notes No. 15/13.
- Langeland, S., Dokken, T. og Barstad, A. (2016). *Fattigdom og levekår i Norge: Tilstand og utviklingstrekk 2015*. Oslo: NAV, NAV-rapport 2016:1.
- Milanovic, B. (2012). *Global Income Inequality by the Numbers: In history and now. An Overview*. The World Bank Policy Research Working Paper, No. 6259. Washington, D.C.: Verdensbanken.
- OECD (2013). *Crisis Squeezes Income and Puts Pressure on Inequality and Poverty*. Paris: OECD.
- OECD (2014). *How was Life? Global Well-Being since 1820*. Paris: OECD.
- Oxfam (2016). *An Economy for the 1%*. Oxford: Oxfam, Briefing Paper No. 210.
- Piketty, T. (2014). *Kapitalen i det 21. århundre*. Oslo: Cappelen Damm.
- Pogge, T.W. (2010). How many poor people should there be? A rejoinder to Ravallion. I S. Anand, P. Segal og J.E. Stiglitz (red.), *Debates on the Measurement of Global Poverty*. Oxford: Oxford University Press, s. 102-114.
- Ravallion, M. (2003). The debate on globalization, poverty and inequality: Why measurement matters. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 79(4), s. 739-753.
- Ravallion, M. (2013). How long will it take to lift one billion people out of poverty? *The World Bank Research Observer*, 28, s. 139-158.
- Sumner, A. (2012). Where do the poor live? *World Development*, 40(5), s. 865-877.
- UNICEF (2013). *Committing to Child Survival: A Promise Renewed. Progress Report 2013*. New York: UNICEF.
- U.S. Census Bureau (2015). *Income, Poverty, and Health Insurance Coverage in the United States: 2013*. Washington, D.C.: U.S. Census Bureau.
- Verdensbanken (2009). *World Development Indicators*. Washington, D.C.: Verdensbanken.
- Verdensbanken (2013). *Analyzing the World Bank's Goal of Achieving "Shared Prosperity"*. Washington, D.C.: Verdensbanken.
- Verdensbanken (2015). *A Measured Approach to Ending Poverty and Boosting Shared Prosperity: Concepts, Data and the Twin Goals*. Washington, D.C.: Verdensbanken.
- Verdensbanken (2016a). *Development Goals in an Era of Demographic Change*. Washington, D.C.: Verdensbanken, Global Monitoring Report 2015/2016.
- Verdensbanken. (2016b). *Inequality of Opportunity in Sub-Saharan Africa*. Washington, D.C.: Verdensbanken, Policy Research Working Paper 7782.

Naturressurser: utvinning, utvikling og konflikt

Jemima García-Godos og Kristian Stokke

Viktige begreper: naturressurser, ressursutvinning, fornybare og ikke-fornybare ressurser, bruks- og bytteverdi, utvinningsprosesser, konflikt

Innledning

Du som leser dette kapitlet sitter antakeligvis på lesesalen eller i stua hjemme og tar i bruk naturressurser uten å tenke så mye over det. Strømmen til din laptop produseres ved et vassdrag på Vestlandet, og overføres via ledninger laget av kobber fra Chile. Skrivebordet fra Ikea er laget av trevirke fra Polen, og mobilen du sjekker Facebook-oppdateringer på inneholder flere hundre forskjellige materialer, inkludert gull, platina og sink fra ulike deler av verden. Ørepynten er kanskje sølv fra Peru, og termokoppen som holder kaffen varm er laget av stål og litt plast. Alle disse materialene hentes fra naturen og vi bruker ulike typer energi – også fra naturen – for å produsere hver enkelt av dem.

Land som er rike på naturressurser satser ofte på utvinning av disse for å skaffe inntekter og oppnå velstand for folket, for å oppnå 'utvikling'. Ressursutvinning som utviklingsstrategi har ikke utelukkende positive eller negative resultater. Ressursutvinning kan for eksempel skape en sterk nasjonaløkonomi (som oljen i Norge), men det kan også ha alvorlige økologiske konsekvenser (for eksempel avskoging eller forurensning fra gruvedrift). Den kan ha sosiale konsekvenser (for eksempel urfolk som fordrives fra der de bor), og politiske konsekvenser (for eksempel omfattende korrupsjon som i Nigeria eller borgerkriger som i Sierra Leone og Liberia.).

Ressurser kan være både en velsignelse og en forbannelse. Effekten av ressursutvinning for ett bestemt samfunn avhenger av flere faktorer, blant

annet teknologien man bruker, den politiske reguleringen av utvinning og forvaltning av inntekter, og samspeilet mellom ulike skalaer og sosiale aktører i utvinningsprosessen. I dette kapitlet skal vi se nærmere på (1) hva utvinning av naturressurser innebærer for landene og de stedene de hentes fra og (2) forholdet mellom naturressurser og konflikt. Mens andre kapitler i boka ser på produksjonsnettverk og globale verdikjeder (kapittel 5 og 7), fokuserer dette kapitlet på forhold tilknyttet tilgang til naturressurser, deltakelse i utvinning og fordeling av inntekter fra dette. Utgangspunktet for diskusjonen er erkjennelsen av at verden vi lever i har sitt materielle grunnlag i utvinning, foredling og forbruk av naturressurser.

Naturressurser

Er alt det som finnes i naturen en naturressurs? På generelt grunnlag, er alt i naturen potensielt en ressurs. Forekomst av dyre- og plantearter så vel som jordmasser, mineraler, metaller, sollys og vind har potensiale til å bli brukt av oss mennesker under gitte forutsetninger. Man skiller mellom fornybare og ikke-fornybare ressurser. *Fornybare ressurser* er de som dannes om igjen i naturen. Skog, dyr, vann og nedbør er gode eksempler på fornybare ressurser som er betinget, det vil si at de fornyer seg så lenge de naturlige forutsetningene ikke forstyrres. For sterk utnyttelse av slike ressurser medfører at ressursene degraderes eller til og med blir brukt opp. Overfiske langs den peruanske kysten på 1960- og 70-tallet, førte for eksempel til en kraftig reduksjon av fiskebestanden med alvorlige konsekvenser for både lokale fiskere og fiskeindustrien.

Ikke-fornybare ressurser er de som kun finnes i begrensede mengder. Vi kan forbruke dem så lenge de finnes, men en dag tar de slutt. Eksempler på disse er metaller og mineraler, olje og gass. Uavhengig av hvor stor forekomsten av et bestemt mineral i en gruve er, vil denne stenges når forekomsten er oppbrukt eller når det ikke lenger er lønnsomt å utvinne de gjenværende reservene. Her kommer vi inn i et forvaltningsspørsmål: er markedsprisene lave, kan det lønne seg å stanse eller redusere produksjonen. Det er ikke forekomstens volum som alene bestemmer dette, men hvordan vi ønsker å utnytte ressursene. Forvaltningsspørsmålet for ikke-fornybare ressurser er primært knyttet til *utvinningstakt*: skal vi tappe ressursen fortest mulig eller på en måte som gjør at vi kan fortsette å produsere lengst mulig? Det første kan være

økonomisk lønnsomt, men kan også skape utfordringer med økonomisk styring og kan være egoistisk i et generasjonsperspektiv.

Alle naturressurser, enten de er fornybare eller ikke-fornybare, har en romlig lokalisering og utbredelse. Noen ressurser finnes kun i begrensede områder eller økologiske systemer, mens andre er lokalisert mange steder i verden. Samtidig inngår ressursene i økonomiske nettverk som strekker seg langt utover forekomstens lokalitet. Dette betyr at ressursutvinning automatisk er et samfunnsgeografisk spørsmål med store implikasjoner for utviklingsmuligheter av bestemte ressursrike områder så vel som forholdet mellom disse og omverden, både nasjonalt og globalt. Sagt med andre ord, naturressursenes materialitet har betydning for hvordan den sosiale organiseringen av utvinning foregår – og det har konsekvenser for utvikling (Haarstad 2016).

Forekomst er grunnleggende men ikke nok for å definere noe som en naturressurs. I følge Bridge (2009) er det først når mennesker tilegner noe en verdi og funksjon for å dekke et behov (enten fysisk eller sosialt) at dette 'noe' blir en ressurs. Om ikke vårt samfunn hadde sett på diamanter som et uttrykk for rikdom, luksus, kjærlighet og så videre hadde de sannsynligvis ikke blitt den ettertraktede og eksklusive ressurs de er. Sett på denne måten er en naturressurs ikke bare noe materielt som finnes ute i naturen, men også en sosial konstruksjon som blir til når mennesket gir det mening og verdi og tar det i bruk på forskjellige måter. Hva som oppfattes som en ressurs varierer i tid og rom avhengig av tilgjengelig teknologi og bruksverdi som finnes i ulike samfunn (Bridge 2009).

Å tilegne en viss verdi til naturressurser dreier seg ikke nødvendigvis om hvor dyrt eller billig ressursen er i seg selv eller hvor mye det koster å utvinne den. Det kan også være et spørsmål om hvilken type verdi ulike aktører gir den. For aktører som henter sitt livsgrunnlag fra en bestemt ressurs eller omgivelsene rundt den dreier det seg om bruksverdi (eng. *use value*), mens for andre er bytteverdi (eng. *exchange value*) viktigere. Bak mange ressursrelaterte konflikter ligger en spenning mellom de som har et overlevelseshforhold til en naturressurs og de som drives av bytteverdien ressursene representerer (Bridge 2009). De mest tydelige eksempler på dette er konfliktene som oppstår mellom urfolk i Amazonas-regnskogen og nasjonale myndigheter og utvinningselskaper. Uavhengig av om de har et formelt eller uformelt eiendomsforhold til områdene der de bor, er urfolk tilknyttet disse områdene fordi de henter sitt livsgrunnlag derfra, via sanking, jakt og fiske. Områdene har også en åndelig

verdi for mange av disse gruppene, som kan ha en helt annerledes forståelse av forholdet mellom menneske og natur enn det som dominerer i vestlige samfunn. For disse urfolksgruppene, har naturen de lever i en direkte bruksverdi. Nasjonale myndigheter kan godt innse bruksverdien for urbefolkningen, men legger mer vekt på bytteverdien naturressursene har. Ved riktig forvaltning kan for eksempel utvinning og eksport av olje og gass gi store inntekter for felleskapet. Nasjonale strategier for utvinning av naturressurser vil dermed drives av bytteverdien de representerer.

Utvikling

Hva er ressursenes rolle i utviklingsstrategier? Aller først, 'utvikling' er et omfattende og til dels omstridt begrep som kan assosieres så vel til velstand og økonomisk vekst som til eurosentrisk tolkning av hvordan samfunn utvikler seg fra det tradisjonelle til det moderne. Utvikling kan også forstås som mål for nasjonale strategier, for planlagte endringsprosesser rettet mot å forbedre levekår og velstand for befolkningen i et land (Payne og Phillips 2010). Hva som utgjør velstand kan oppfattes forskjellig i ulike samfunn, men i dag er det en viss internasjonal konsensus om at utvikling skal fremme menneskets potensiale ved å sikre grunnleggende behov innen helse, utdanning og arbeid. Begrepet 'menneskelig utvikling', lansert av FNs utviklingsprogram i 1990, setter nettopp menneskelige behov og potensial i fokus. FN-systemet har i flere tiår arbeidet for å fremme menneskelig utvikling gjennom satsinger på fattigdomsreduksjon, tusenårsmålene og nå også de nye bærekraftsmålene (les mer om disse i kapittel 9).

Før begrepet menneskelig utvikling fikk fotfeste på 1990-tallet, var det økonomisk vekst som var det overordnede utviklingsmålet, mens hensyn til sosial utvikling eller naturmiljøet ble underordnet. Dette har delvis endret seg over tid og i dag er det mulig å se alternative utviklingsmodeller som går i retning av bærekraftig utvikling. 'Bærekraftig utvikling' bringer sammen miljøhensyn, økonomisk vekst og fattigdom. Begrepet ble en viktig del av utviklingsdiskursen i løpet av 1980-tallet (les mer om bærekraftig utvikling i kapittel 24). Den gangen var det bevaring av naturmiljø og kampen mot ødeleggelse av økologiske systemer, landdegradering, forurensning og andre miljøproblemer som var i fokus. Naturmiljøet skulle tas vare på slik at også fremtidige generasjoner kunne dra nytte av det. Dette er fortsatt aktuelt i dag, spesielt sett i lys av globale klimaendringer som er påvist å være menneskeskapt (se kapittel 22). De nye

bærekraftsmålene representerer en global agenda som bringer sammen miljø, økonomi og sosial utvikling.

Denne korte presentasjon av tilnærminger til utvikling hjelper oss til å sette utvinning av naturressurser i perspektiv: Kan utvinning av naturressurser bidra til utvikling (og på hvilke nivå)? Hvordan sikre at utvinning er bærekraftig, både miljømessig og sosialt? Hvem sitt ansvar er det?

Kjennetegn ved utvinningsindustrier

Utvinningsindustrier er et samlebegrep som refererer til utvinningen av mineraler, metaller, olje og gas. Disse er ikke-fornybare ressurser som er stedbundet og kun kan utvinnes på stedet. Dette krever investering og utbygging av nødvendig infrastruktur der hvor ressursen finnes. Sektoren kjenne- tegnes av høye investeringer, langvarig virksomhet, global prissetting (det vil si at prisene bestemmes i globale markeder) og høy avkastning (Halland, Lokanc og Nair 2015). Høye priser på globalt nivå det siste tiåret har ført til et nytt kappløp for mineralressurser, noe som har gjort at forekomster som det tidligere ikke var lønnsomt å utvinne er blitt mer interessante. Forekomster er altså blitt ressurser på grunn av endrete økonomiske og politiske forhold i verden.

Utvinningsindustrien har stor betydning for økonomien i ressursrike land, enten de er i det globale Nord eller Sør. En studie foretatt av det Internasjonale pengefondet blant 29 lav- og mellominntektsland, slår fast at utvinningsindustrien representerer minst 20 prosent av nasjonale inntekter og 20 prosent av den totale eksporten (IMF 2012). I åtte av disse landene kom mer enn 60 prosent av nasjonale inntekter og 90 prosent av eksporten fra utvinningsindustrier. For et konkret eksempel kan vi se på Peru, der eksportandelen fra gruvedrift var 57 prosent, sammenlignet med kun 9 prosent fra jordbrukssektor og 7 prosent fra fiskerinæringen.

Utvinningsindustrier er svært kapitalintensive, det vil si at det trenges store pengesummer og investeringer for å drifte dem. Implikasjonen av dette er at sektoren domineres av store transnasjonale selskaper og finansielle aktører. I oljesektoren finner vi blant annet ExxonMobil, PetroChina, Petrobras og Statoil.¹ I gruvedriftssektoren dominerer aktører som BHP Billington, Rio

¹ For en liste over de største olje- og gasselskapene, se nettartikkel til Forbes. Lastet ned 8. februar 2017 fra <http://www.forbes.com/sites/rrapier/2016/03/30/the-worlds-largest-public-oil-and-gas-companies/5e656c5f6cf1>

Tinto, China Shenshua Energy, Vale, Newmont og Goldcorp.² Høyteknologisk maskineri og utstyr importeres til de landene hvor utvinningen skjer, og ressursene eksporterer som oftest ut med minimal lokal prosessering eller bearbeidelse. Bildet av land i det globale sør som rene råvareprodusenter kan lett gjenkjennes i måten utvinningsindustrier er organisert. Men sektoren består ikke bare av land og selskaper – de er kun en del av et omfattende nettverk av aktører som deltar på ulike måter og på ulike stadier av utvinningsprosesser.

Utvinningsprosessen

For å forstå bedre hvilke aktører som deltar i utvinningssektoren og hvordan, er det nyttig å vite om de ulike stadiene utvinningsprosjekter går gjennom. Dette kan illustreres med livsløpet til gruvedrift i Peru, men tilsvarende gjelder også for olje og gassvirksomhet.

Et gruvedriftprosjekt strekker seg som regel over flere tiår og gjennomgår minst fem stadier: (1) prosjektering, (2) utforskning/leting, (3) utbygging, (4) utvinning og (5) nedleggelse. Tidsaspektet er viktig med tanke på lønnsomhet av investeringer og deres innvirkning på nasjonalt, regionalt og lokalt nivå. I Peru står selskaper eller individer fritt til å bruke tilgjengelig kartografisk informasjon for å vurdere mengden av mineraler som finnes i et visst område, for deretter å søke om tillatelse for videre utforskning/leting. Når spesifikke mineralforekomster er påvist og kartlagt, må søkeren (som regel et selskap) forberede en gjennomførbarhets-studie (eng. *feasibility study*) for å vise at prosjektet er økonomisk forsvarlig og samtidig utføre en miljøkonsekvensanalyse (eng. *environmental impact assessment* [EIA]). Begge rapportene er et krav for søknad om utvinningskonsesjon. Konsultasjoner med lokalbefolkningen og andre brukere av området er et krav i forbindelse med miljøkonsekvensanalysen (Madalengoitia 2012). Denne skal også inneholde planer for framtidig avvikling av virksomheten og gjenopprettelse av naturmiljøet.

For å initiere leting og utvinning av mineraler, må selskapene søke om tillatelse fra de aktuelle offentlige instanser. Måten dette organiseres på varierer verden rundt, men har til felles at det som oftest er den nasjonale staten som har rettslig mandat til å innvilge konsesjoner. Nasjonale stater er en hovedaktør i

² En tilsvarende liste over gruveselskaper finnes hos Mining.com. Lastet ned 8. februar 2017 fra <http://www.mining.com/these-are-the-worlds-40-biggest-mining-companies/>

utvinningen av naturressurser, uavhengig av om den deltar i selve utvinningen. I sin diskusjon av ressurs/stat-koblingene, beskriver Bridge (2014) staten som en 'ekstra-økonomisk aktør' fordi den legger til rette for en (post-)nyliberalistisk utvinningsmodell som først og fremst fremmer liberalisering av ressursforvaltning og forvandling av naturressurser til eiendom. Det siste er spesielt viktig med tanke på vår tidligere diskusjon om ressursenes bytteverdi.

Stater som velger en eksport-ledet utviklingsstrategi, innvilger utvinningskonsesjoner til private selskaper på visse betingelser, særlig ulike former for beskatning. I Peru, for eksempel, må gruveselskaper betale en skatt (spansk. *canon minero*) som fordeles på nasjonalt, regionalt og lokalt nivå. Andre stater velger å utvinne naturressursene selv via statlige bedrifter. Dette er tilfelle i Ecuador og Bolivia, der statseide selskaper står for store deler av utvinningsprosessen og eksport. Denne modellen, kjent som 'ny-ekstraktivisme', bygger på den tidligere eksport-baserte vekstmodellen, men er ledet av statseide selskaper og inkluderer en rekke velferdsordninger innenfor et post-nyliberalistisk rammeverk (Bebbington 2012, Harstad 2012). Men selv i slike tilfeller er kravene til teknologi og investeringer så store at internasjonale aktører blir dratt inn i visse deler av prosessen. Utvinningsmodellen et land velger vil avhenge av blant annet det institusjonelle rammeverket som finnes, statens administrative evne til å regulere og drive oppsyn på virksomheten, og det politiske samspillet (og maktkampen) mellom ulike statlige og ikke-statlige aktører involvert i utvinningen.

Ulike aktører og ulike nivåer i utvinningsprosjekter

Flere aktører har allerede blitt nevnt i diskusjonen hittil: den nasjonale staten, transnasjonale selskaper, lokal befolkning. Man kan fort få inntrykk at hver av disse representerer en homogen gruppe med definerte interesser og klare roller i prosessen. Som samfunnsgeografer vet vi at slikt sjelden er tilfelle og at konteksten og samspillet mellom disse har mye å si for hvordan prosesser foreløper. Det er derfor viktig å identifisere i hvert enkelt tilfelle de aktørene som påvirkes på en eller annen måte av naturressursutvinning samt de som kan ha en interesse i virksomheten.

På lokalt nivå finner vi både direkte og indirekte interessenter. Aller først, lokalbefolkningen som bor eller bruker områdene hvor ressurser befinner seg samt der hvor utvinningsinfrastruktur skal bygges. Disse blir direkte påvirket

av aktiviteten på en positiv eller negativ måte, ofte begge. De kan for eksempel måtte gi opp landbruk der hvor gruveen etableres, men kan få kompensasjon en viss periode for tapt inntekt. Lokalbefolkningen kan også få arbeid under utbyggingsfasen eller levere enkelte tjenester, som for eksempel mat eller transport. Nabobygder kan også bli påvirket, for eksempel av tungtransport eller ved at gruveselskapet bruker av en felles vannressurs. I en rekke tilfeller har tilgang og bruk av vannkilder til gruvedrift forårsaket konflikter mellom lokalbefolkning, gruveselskaper og myndigheter.

Bruk av vannkilder i Conga-gullgruveprosjektet i Peru utløste en regjeringskrise i 2011. President Ollanta Humalas støtte til gruvedrift ble møtt med stor motstand fra befolkningen lokalt på grunn av konflikter med vannforsyning for drikkevann og landbruk. En investering på USD 5 milliarder måtte stanses til tross for at konsesjoner og avtaler allerede var inngått og en del infrastruktur ferdig bygd. I dette tilfellet var lokale myndigheter en viktig aktør på vegne av lokalbefolkningen, dog ikke nødvendigvis på samme grunnlag. De som ble direkte påvirket var mest opptatt av vannsikkerhet, mens fylkesadministrasjonen var mest opptatt av å markere seg politisk for den sentrale staten. For sentrale myndigheter representerte Conga en betydelig inntektskilde gjennom pågående investeringer og fremtidig beskatning. Vannforsyningsspørsmålet i Conga-prosjektet ble dermed en kampsak for regionens krav om deltakelse i beslutningsprosesser ved utvinningsindustri.

På samme måte som 'staten' rommer flere nivåer og interesser, må vi nyanse næringslivets interesser i utvinningsindustri. Transnasjonale selskaper har blitt nevnt, men de er ikke de eneste. For det første, gruveselskaper er ikke bare transnasjonale, det kan også være nasjonale selskaper som deltar i store, mellomstore og mindre gruveprosjekter. Nødvendig infrastruktur i et gruveanlegg krever også en rekke tjenester og leveranser fra andre næringer. Noen av disse importeres, andre leveres lokalt/nasjonalt. Bygningsbransjen, transportsektoren, veiutbyggere, hotell- og restaurantbransjen er noen eksempler på relaterte næringer. Enten som organiserte næringsaktører eller på lokalt nivå vil disse interessenter også ha noe å si for forvaltningsmodellen som velges i utvinning av naturressurser.

Sivilsamfunnsorganisasjoner som opererer på ulike nivåer, fra lokalt til globalt og med ulik grad av lokal forankring og representativitet, kan også være med på utforming av prosesser rundt utvinningsindustri. Dette kan være organisasjoner som lokale velforeninger, lokale interesseorganisasjoner,

miljøvernorganisasjoner, menneskerettighetsorganisasjoner, og mange flere. Lokale grupper med internasjonale nettverk kan skape oppmerksomhet og mobilisere for spesifikke formål. Allianser og motsetninger kan oppstå mellom disse, næringslivsaktører og ulike statlige nivåer og instanser omkring utvinningsmodellen og forvaltning av naturressurser så vel som fordeling av inntektene fra utvinningsindustrien. Ulike forvaltningsmodeller for utvinning av naturressurser vil tildele de ulike aktørene mer eller mindre plass og innflytelse i beslutningsprosesser og fordeling av inntektene (se Tekstboks 10.1).

Tekstboks 10.1 'Det norske oljeeventyret'

Norges utvinning og forvaltning av olje- og gassressurser i Nordsjøen og Barentshavet siden 1960-tallet blir ofte omtalt som 'det norske oljeeventyret'. Fra en situasjon der mangelen på selvstendig oljekompetanse og begrensede investeringsmidler minnet om mange fattige land med petroleumsressurser, har oljevirkosheten blitt et bæreelement for teknologisk utvikling, økonomisk vekst og velferd. Disse erfaringene kombinert med at den norske oljenæringen har blitt sterkt internasjonalisert ligger nå til grunn for norsk engasjement i oljesektoren i mange land i sør, både gjennom næringslivsaktører og i form av støtte til statlig kapasitetsbygging (for eksempel Utenriksdepartementets *Olje for Utvikling*-program).

'Det norske oljeeventyret' har en kompleks og omdiskutert historie der noen av de viktigste bærebjelkene er (Ryggvik 2017):

- Nasjonalt eierskap og statlig styring: Oljeressursene har blitt underlagt norsk kontroll gjennom internasjonale avtaler om deling av havområdene og utviklingen av et konsesjonsregelverk for tildeling av blokker til oljeselskaper. Etablering av statlige reguleringsinstitusjoner med ansvar for utvinning på en sikkerhetsmessig og miljømessig forsvarlig måte har vært en viktig del av styringen av oljesektoren.
- Oppbygging av et norsk oljemiljø: Offentlig/privat samarbeid har blitt brukt for å utvikle norsk industri, kompetanse og kapital i alle ledd i oljens produktjonskjede. Opprettelsen av et statsoljeselskap (Statoil) har vært spesielt viktig. Mens utenlandske selskap ble gitt gunstige betingelser i begynnelsen har styrkeforholdet endret seg etterhvert som norske aktører har blitt sterkere. Siden slutten av 1980-tallet har den norske oljeindustrien blitt mer avpolitisert og

boksen fortsetter neste side

Tekstboks 10.1 (Fortsatt)

internasjonalisert samtidig som proteksjonismen mot internasjonale selskaper har blitt redusert.

- Sikring av inntekter og økonomisk styring: Skattlegging og statlig eierskap har blitt brukt aktivt for å sikre at en størst mulig andel av inntektene fra oljen tilfaller staten og derfra fordeles i samfunnet. Politisk styring av oljesektoren har også vektlagt at oljerikdommene skulle brukes på å utvikle et bedre samfunn uten å få en rask og ukontrollert vekst. I begynnelsen var det mest fokus på å ha et moderat utvinningstempo, mens god forvaltning av inntektene gjennom Statens petroleumsfond utland ('Oljefondet') er spesielt viktig i dag. Dette fondet har ved begynnelsen av 2017 en markedsverdi på ca. 7500 milliarder kroner, noe som gir Norge en større finansiell frihet enn de fleste andre stater. Samtidig skaper olje-avhengigheten vedvarende bekymringer om sårbarhet for konjunktursvingninger.

Dette styresettet i oljesektoren har historiske røtter i forvaltningen av norske vannkraftressurser, der nasjonalt eierskap gjennom 'hjemfallsrett' og statlig regulering gjennom utbyggingskonsesjoner ble utviklet tidlig på 1900-tallet (Thue 2006). Både vannkraftsektoren og oljeindustrien har også hatt betydelige miljøkonsekvenser som har blitt sentrale for utviklingen av den norske miljøbevegelsen. Mens det tidligere var mye fokus på naturødeleggelse og miljøvern, er det spørsmålet om klimaendringer og viktigheten av redusert og endret energibruk som står mest sentralt i dag (se kapittel 22 og 25).

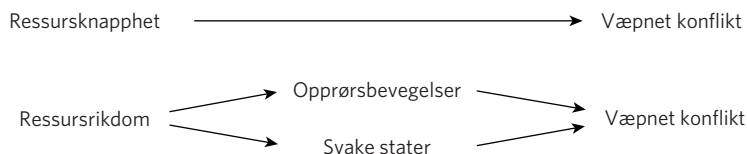
Naturressurser og konflikt

Dette kapitlet har så langt diskutert hvordan naturressurser kan bidra til økonomisk og sosial utvikling. De siste 25 årene har det også blitt økt fokus på at naturressurser kan bidra til å utløse og opprettholde væpnete konflikter både mellom land og innenfor et land. Jakt på naturressurser som årsak til konflikt er velkjent fra europeisk kolonisering i Afrika, Asia og Latin-Amerika. I nyere tid har for eksempel sikre oljeforsyninger vært en pådriver for stormaktspolitikk i Midtøsten, inkludert to USA-ledete kriger mot Irak i 1990-91 og 2003. Det finnes også en rekke eksempler på at naturressurser har spilt en viktig rolle i borgerkriger, for eksempel i Sierra Leone (diamanter), Kongo (mineraler og diamanter), Sør-Sudan (olje), Myanmar (mineraler, land, opium og tømmer),

Nepal (jordbruksland) og Colombia (land og kokain). Dette betyr at ressursrikdom faktisk kan bli en ressursforbannelse (eng. *resource curse*).

Litteraturen om naturressurser og borgerkrig er omfattende, men forenklet kan vi si at det går et skille mellom de som fokuserer på ressursknapphet og de som vektlegger ressursrikdom som årsak til borgerkrig (Mildner, Lauster og Wodni 2011) (Figur 10.1). På den ene siden er de som forstår konflikter som en kamp om knappe ressurser, for eksempel mellom nomader og bønder om retten til å bruke landarealer til beite eller dyrking, og som hevder at konflikter utløses hvis en slik ressursknapphet forsterkes. Homer-Dixon (1999), som er den mest kjente bidragsyteren til dette perspektivet, påstår at økt knapphet på fornybare ressurser som vann, land eller skog gjør at de som blir rammet har få andre muligheter enn å kjempe for eget livsgrunnlag. Når det gjelder hva som fører til økt ressursknapphet vektlegger han spesielt befolkningsøkning og ressursdegradering, som blant annet betyr at det blir mindre jordbruksland tilgjengelig per person og at jorda får redusert yteevne. En slik situasjon kan resultere i tvungen migrasjon, svekkete institusjoner for ressursforvaltning, økt ulikhet og konflikt mellom ulike grupper. Denne modellen har blitt møtt med mye skepsis, men har også fått ny aktualitet gjennom diskusjoner om klimaendringer og konflikt. Argumentet er at klimaendringer kan føre til redusert matproduksjon, økonomisk stagnasjon, migrasjon og svekkete statlige institusjoner, og dermed virke destabiliserende og eventuelt utløse konflikter (Barnett og Adger 2007).

På den andre siden er det de som hevder at det ikke er ressursknapphet men ressursrikdom som utløser og opprettholder konflikter. Collier og Hoeffler (1998, 2004) blir gjerne kreditert for å ha utviklet dette perspektivet, men deres modell har blitt både kritisert og videreutviklet av en rekke andre bidragsyttere. Deres hovedargument er at store forekomster av ikke-fornybare ressurser som mineraler, olje, og edelstener, skaper økonomisk grunnlag og motivasjon for væpnet opprør. Dette betyr at det er opprørsbevegelsers grådighet (eng. *greed*) heller enn klagegrunner (eng. *grievance*) omkring knapphet og ujevn fordeling som anses som den viktigste forklaringen på ressurskonflikter.

Figur 10.1 To hovedsyn på sammenhengen mellom naturressurser og væpnet konflikt.

Opprør muliggjøres også av svake stater, fordi det gjør det lettere for opprørere å tilrane seg naturressurser samtidig som svake stater skaper misnøye og mangler kapasitet til å løse konflikter og bygge fred.

Begge disse tilnærmingene har blitt kritisert for å ha en for enkel forståelse av koblingene mellom naturressurser og borgerkriger (Haarstad 2016). Knapphetsmodellen har, på den ene siden, blitt beskyldt for å ha et snevert og overforenklet fokus på befolkningsvekst som den bakenforliggende årsaken til ressursknapphet. Ressursrikdomsmodellen har, på den andre siden, blitt kritisert for å ha et ensidig fokus på opprørsbevegelsers grådighet. Begge perspektivene mangler en god forståelse av hvordan sosiale og geografiske ulikheter, ressursutnyttelse og styresett bidrar til å skape og opprettholde konflikter. De gir også lite oppmerksomhet til hvordan konflikter er formet av kontekstspesifikke forhold (Cramer 2006, Richards 1996).

Samfunnsgeografen Le Billon (2012) er inspirert av ressursrikdomsperspektivet, men framhever også behovet for mer spesifikke analyser av hvordan ressurser bidrar til økt risiko for ulike typer konflikt. Det er generell enighet om at ressursrikdom kan gjøre land og regioner sårbare for økonomiske sjokk og konjunktursvingninger, men det er ingen automatiske koblinger mellom ressursrikdom og konflikt. Norge har for eksempel en svært ressursavhengig økonomi der oljeutvinning er blitt en viktig kilde til økonomisk vekst og sosial velferd (se Tekstboks 10.1). Dette står i kontrast til enkelte oljeavhengige utviklingsland der oljeressurser gjerne er assosiert med økonomisk ustabilitet, sosial ulikhet og konflikt (for eksempel Angola, Nigeria og Sør-Sudan). En vanlig forklaring på denne forskjellen er betydningen av politiske institusjoner som kan sikre kontroll over viktige naturressurser og forvalte inntekter fra ressursutvinning på en måte som fremmer utvikling.

Det er ikke bare ressursmengden som er avgjørende, men også hva slags naturressurser som finnes og hvor de er lokalisert (Le Billon 2001). Olje, mineraler, diamanter, skog, jordbruksland og andre ressurser kan alle bidra til væpnete konflikter, men om det skjer og måten det skjer på avhenger blant annet av hvordan ressursene utnyttes og hvem som tjener og taper på det. Ressursenes geografiske lokalisering skaper også ulike muligheter for opprørsbevegelser (Tabell 10.1). Le Billon skiller således mellom punktressurser og diffuse ressurser. Punktressurser er konsentrert i et avgrenset område, og krever gjerne kapitalinvesteringer i gruvedrift eller oljeutvinning. Diffuse ressurser er spredt over store områder og involverer ofte mange brukere i lite kapitalkrevende virksomheter (for eksempel småskala

Tabell 10.1 Relasjoner mellom naturressursers romlighet og konflikttipe (basert på Le Billon, 2001).

	Punkt-ressurser	Diffuse ressurser
Sentral lokalisering	Statskupp	Massebevegelse
Perifer lokalisering	Løsrivelse	Krigsherrer

jordbruk og fiske). Hvor tilgjengelig eller utilgjengelige (sentralt eller perifert) ressursene er innenfor statens territorium sier også noe om hvor sannsynlig det er at staten vil ha suveren kontroll, eller at en opprørsbevegelse kan bruke verdifulle ressurser for å utfordre stat og styresmakter. Ressurser som er lette å utvinne, har høy verdi og er lokalisert i avsidesliggende områder der staten har begrenset kontroll er spesielt muliggjørende for opprørsbevegelser, som for eksempel diamanter avsatt i elveleier i utilgjengelige grenseområder.

Le Billon hevder dermed at det er en sammenheng mellom naturressursenes type og lokalisering og konflikttipe (Tabell 10.1). Punktressurser er enklere å monopolisere enn spredte ressurser, men investeringskostnadene ved utvinning betyr at ressursutvinning forutsetter en viss territoriell kontroll. Dette tilsier at slike ressurser bidrar spesielt til kamp om statsmakt, enten innenfor en eksisterende stat (statskupp) eller opprettelse av en ny stat (løsrivelse). Betydningen av oljeressurser for kampen om statsmakt i Angola og selvstendighet for Sør-Sudan er to av mange eksempler på dette. Diffuse ressurser med et stort antall produsenter understøtter gjerne andre typer motstand, for eksempel krigsherrer i perifere områder eller massemobilisering av for eksempel småbønder i områder der statsmakten står sterkt. Mens krigsherrer i opiumsdyrkende områder i Afghanistan eksemplifiserer det første, er mobiliseringer for landreformer i mange latinamerikanske land (for eksempel El Salvador, Guatemala, Colombia) eksempler på det siste.

Til slutt må det poengteres at naturressursenes beskaffenhet ikke bestemmer om det oppstår en konflikt eller hvilken form den tar. Utgangspunktet for å forstå ressurskonflikter må være i samfunnet, det vil si i spørsmål om maktrelasjoner mellom ulike aktører og hvordan naturressurser inngår i slike relasjoner. Mens tidligere studier av ressurser og konflikt har vært preget av økonomiske modeller på aggregert nivå, er det nå en økende vektlegging på å utvikle mer nyanserte forståelser på grunnlag av lokale dynamikker og hvordan disse inngår i større politiske og økonomiske relasjoner (se Tekstboks 10.2).

Tekstboks 10.2 Ressursrikdom og borgerkrig i Myanmar

Myanmar er et land med stor rikdom av fornybare og ikke-fornybare ressurser, inkludert olje og naturgass, land, vann, tropisk tømmer, mineraler, edelstener, biologisk arts mangfold og annet. Samtidig er Myanmar et land som er preget av underutvikling, fattigdom og ulikhet etter fem tiår (1962-2011) med militærdiktatur og vanstyre. Landet har også hatt en rekke væpnede konflikter mellom militæret og ulike etniske bevegelser, spesielt i de etniske delstatene i grenseområdene mot Kina, Laos og Thailand. Mange av de store ressursforekomstene befinner seg i disse minoritetsområdene og spørsmål om kontroll, utnyttelse og inntekter fra slike ressurser er et viktig element i konfliktene. Illegal tømmerhogst og opiumsdyrking har for eksempel vært viktig både for enkelte opprørsgrupper, militæret og deres forretningspartnere (eng. *cronies*). Dette kan tilsynelatende tas til inntekt for Collier og Hoefflers (1998, 2004) sine teorier om at konflikter skyldes grådighet i en situasjon med ressursrikdom og svak statlig kontroll, i alle fall når en poengterer at slik grådighet ikke bare gjelder opprørerne men er minst like framtrepende på militærets side.

Dette er imidlertid en misvisende forståelse av konfliktene i Myanmar. De grunnleggende årsakene til framveksten av etniske bevegelser har vært at minoritetene opplever kulturell, sosial og politisk marginalisering i et land preget av majoritetens språk og kultur, sentralisert og autoritært styresett, manglende økonomisk og sosial utvikling, og militarisering av minoritetsområder med tap av liv og levekår i konfliktrammete områder. De etniske bevegelsene er et produkt av strukturelle motsetninger og fremmer krav om reelt medborgerskap for minoritetsgruppene innenfor en demokratisk føderalstat. Krav om kontroll over naturressurser er en del av kampen for selvbestemmelse og utvikling i etniske områder, men er ikke i seg selv konfliktens kjerne. Selv om kontroll over ressurser skaper muligheter for å finansiere etniske bevegelser blir det feil å framstille ressursrikdom og opprøreres grådighet som grunnleggende årsaker til væpnede konflikter i Myanmar (Kramer 2015). Derfor har også de militære ledernes forsøk på å bruke ressurskontroll som lokkemiddel for å få etniske bevegelser til å undertegne fredsavtaler uten at det samtidig gis politiske innrømmelser slått feil (Sadan 2016). På samme måte som konflikter har strukturelle årsaker krever reell fred strukturelle endringer.

Avslutning

I dette kapitlet har vi fokusert på ressursenes materialitet og implikasjoner av den sosiale organiseringen av ressursutvinning. Alle naturressurser, enten de er fornybare eller ikke-fornybare, har en romlig lokalisering og utbredelse. Hva som oppfattes som en ressurs varierer i tid og rom avhengig av tilgjengelig teknologi og bruksverdi som finnes i ulike samfunn. Ressurser kan være både en velsignelse og en forbannelse. Som utviklingsmodell kan utvinning av naturressurser skape inntekter og arbeidsplasser som kan styrke et lands økonomiske vekst og velstand. Samtidig er ressursbaserte og eksportorienterte økonomier sårbare i forhold til endringer i det globale marked så vel som maktmisbruk. Utvinning og eksport av naturressurser har ringvirkninger som når langt utover det enkelte prosjekt, både økonomisk, politisk, sosialt og miljømessig. Som samfunnsgeografer er vi opptatt av å identifisere aktører og prosesser på ulike nivåer, og se hvordan de forholder seg til hverandre i spesifikke forvaltningsmodeller, fra kartlegging og prosjektering til fordelingsnøkler og bruk av inntekter på alle nivåer. I dagens kontekst av klimaendringer og fokus på bærekraftig utvikling, er det en utfordring for ressursrike land i det globale sør å utnytte naturressurser på en måte som fremmer velstand for alle, også for fremtidig generasjoner.

Nettkilder

The Extractive Industries Transparency Initiative (EITI): <https://eiti.org/>

Norsk avdeling av EITI: <http://www.eiti.no/>

Ressursbok om utvinningsindustrien: <http://www.eisourcebook.org/>

Norad om FNs bærekraftsmål: <https://www.norad.no/om-bistand/dette-er-fns-barekraftsmal/>

Norsk avdeling av det internasjonale nettverket "Publish What You Pay": <http://www.publishwhatyoupay.no/nb>

Verdensbanken om utvinningsindustrien: <http://www.worldbank.org/en/topic/extractiveindustries>

Referanser

Barnett, J. og Adger, N. (2007). Climate change, human security and violent conflict. *Political Geography*, 26(6), s. 639-655.

- Bebbington, A. (2012). Extractive industries, socio-environmental conflicts and political economic transformations in Andean America. I A. Bebbington (red.), *Social Conflict, Economic Development and Extractive Industries: Evidence from South America*. London: Routledge, s. 3-26.
- Bridge, G. (2009). Material worlds: Natural resources, resource geography and the material economy. *Geography Compass*, 33, s. 1217-1244.
- Bridge, G. (2014). Resource geographies II: The resource-state nexus. *Progress in Human Geography*, 38(1), s. 118-130.
- Collier, P. og Hoeffler, A. (1998). On economic causes of civil war. *Oxford Economic Papers*, 504, s. 563-573.
- Collier, P. og Hoeffler, A. (2004). Greed and grievance in civil war. *Oxford Economic Papers*, 564, s. 563-595.
- Cramer, C. (2006). *Civil War Is Not a Stupid Thing: Accounting for Violence in Developing Countries*. London: Hurst.
- Haarstad, H. (2012). Extracting justice? Critical themes and challenges in Latin American natural resource governance. I H. Haarstad (red.), *New Political Spaces in Latin American Natural Resource Governance*. Houndmills: Palgrave Macmillan, s. 1-16.
- Haarstad, H. (2016). Natural resource extraction and the development conundrum. I J. Grugel og D. Hammet (red.), *The Palgrave Handbook of International Development*. Houndmills: Palgrave Macmillan, s. 139-154.
- Halland, H., Lokanc, M. og Nair, A. (2015). *The Extractive Industries Sector: Essentials for Economists, Public Finance Professionals, and Policy Makers*. Washington, D.C.: Verdensbanken.
- Homer-Dixon, T. (1999). *Environment, Scarcity, and Violence*. Princeton: Princeton University Press.
- IMF (International Monetary Fund) (2012). *Macroeconomic Policy Frameworks for Resource-Rich Developing Countries*. Washington, D.C.: IMF.
- Kramer, T. (2015). Ethnic conflict and lands rights in Myanmar. *Social Research*, 82(2), s. 355-374.
- Le Billon, P. (2001). The political ecology of war: Natural resources and armed conflicts. *Political Geography*, 20(5), s. 561-584.
- Le Billon, P. (2012). *Wars of Plunder: Conflicts, Profits and the Politics of Resources*. London: Hurst.
- Madalengoitia, O. (2012). *La actividad minera y los derechos de propiedad sobre predios rurales en Perú*. Paper presentasjon, Annual Meeting of the Latin American Studies Association, San Francisco, USA.
- Mildner, S-A., Lauster, G. og Wodni, W. (2011). Scarcity and abundance revisited: A literature review on natural resources and conflict. *International Journal of Conflict and Violence*, 51, s. 155-172.
- Payne, A. og Phillips, N. (2010). *Development*. Cambridge: Polity.

- Richards, P. (1996). *Fighting for the Rain Forest: War, Youth and Resources in Sierra Leone*. Oxford: James Currey.
- Ryggvik, H. (2017). Norsk Oljehistorie. I *Store norske leksikon*. Lastet ned 19. januar 2017 fra https://snl.no/Norsk_oljehistorie.
- Sadan, M. (red.) (2016). *War and Peace in the Borderlands of Myanmar: The Kachin Ceasefire, 1994–2011*. Copenhagen: NIAS Press.
- Thue, L. (2006). *Statens kraft 1890-1947: Kraftutbygging og samfunnsutvikling*. Oslo: Universitetsforlaget.

Politisk aktørskap og politiske rom

Marielle Stigum Gleiss og David Jordhus-Lier

Viktige begreper: aktørskap, struktur, strukturering, motstand, politiske og diskursive mulighetsstrukturer, inviterte og selvskapte arenaer

Innledning

Enhver person med en interesse for politikk vil vite at noens handlinger betyr mer enn andres. De vil også vite at det betyr noe hvor en politisk handling finner sted. Fordi politikk handler om makt, og fordi politisk geografi er studiet av forholdet mellom makt og romlighet, trenger vi et begrepsapparat for å snakke om hvem som utøver makt og hvordan samfunnets romlighet endres som følge av maktutøvelse. I dette kapitlet skal vi bruke tid på å forklare noen slike begreper.

Hva er politisk aktørskap?

Det første av disse begrepene er *politisk aktørskap*. Aktørskap kan defineres som evnen til å handle. Politisk aktørskap er dermed evnen til å handle politisk, enten aktøren er et enkeltmenneske, en frivillig organisasjon, en bedrift eller en del av statsapparatet. Eksempler kan vi til enhver tid finne overalt rundt oss. Aktørskap er når du stemmer i stortingsvalget, men også når du velger å ikke gjøre det i protest. Når hotell- og restaurantarbeidere streiker for bedre arbeidsbetingelser, kan man kalle det kollektivt aktørskap. Men når NHO fremmer krav til regjeringen om å tillate økt bruk av midlertidig ansatte, et viktig spørsmål på hotell- og restaurantarbeidsplasser, er dette også kollektivt aktørskap på vegne av landets arbeidsgivere. Politikk handler i stor grad om ulike aktørers aktørskap og (de ofte ujevne) maktrelasjonene disse imellom.

Det er vanskelig å snakke om politisk aktørskap uten samtidig å diskutere forholdet mellom aktører og *strukturer*, det vil si de kontekstuelle betingelser som begrenser eller muliggjør handling. Det er mange eksempler på strukturelle betingelser i våre liv. Valgkortet du får i posten er et bevis på at du står i manntallet til kommunen der du er folkeregistrert. Dette er en strukturell betingelse for å utøve ditt aktørskap ved stortingsvalget. For de streikende hotellarbeiderne er de lover og tvisteløsningsmekanismer som finnes for konflikter i norsk arbeidsliv strukturelle betingelser. Og for arbeidsgiverorganisasjonen NHO er arbeidsmiljøloven den viktigste strukturen som betinger bruk av midlertidig arbeidskraft på arbeidsplassen.

Ser man på eksemplene over, forstår man snart at aktørskap og strukturer er tett sammenbundet. Arbeidsmiljøloven vedtas av Stortinget, som igjen består av folkevalgte som befinner seg i landets lovgivende forsamling fordi noen har stemt på dem. Siden strukturer til syvende og sist er skapt av aktører, og ingen aktører handler uavhengig av strukturelle betingelser, har samfunnsvitere lenge forsøkt å forene begrepene.

Sosiologen Anthony Giddens' (1984) idé om *strukturering* ble populær blant samfunnsgeografer, blant annet på grunn av vekten han tiller institusjoner, normer og rutiner. Struktureringsteorien ser ikke aktører som uavhengige eller atskilte fra strukturene som legger føringer for aktørers handlinger. I stedet er strukturering en prosess der både aktørskap og struktur inngår samtidig, blant annet gjennom handlingers rutiniserte gjentakelse og stedegne kulturer. Dette egnet seg godt for å beskrive hvordan steder og regioner utvikles (Pred 1984). La oss ta byen som Bergen som eksempel. Bergensere trenger en rekke ulike institusjoner for å kunne leve sine liv. Bergen kommune er den mest sentrale av disse, men langt fra den eneste. Samhandlingen mellom aktører i dette bysamfunnet er dessuten formet av en særegen stedskultur de fleste nordmenn har et forhold til. Gjennom ulike rutiniserte handlinger, som pendlernes daglige reise inn til byen eller sommerturistenes årlige ankomst, er dessuten aktører med på å skape vesentlige samfunnsstrukturer – som et kollektivtrafikksystem og en turistøkonomi. Aktører kan sies å strukturere steder ved å gjenta sine handlinger i tråd med visse forventninger, uten å være bundet av disse i en streng forstand.

Det finnes mange eksempler på hvordan struktur/aktør-debatten har satt spor i både politisk og økonomisk geografi. Stokke (1999) beskriver hvordan

studiet av sosiale bevegelser gjennom flere tiår har vært preget av en brytning (se også kapittel 13 om identitetsbevegelser). På den ene siden står teorier om nye sosiale bevegelser (TNSB) (for eksempel Touraine 1971, Melucci 1985), som først og fremst har vært opptatt av å forstå den strukturelle basisen for kollektiv handling, mens det på den andre siden har vokst fram en amerikansk skole innen det som kalles ressursmobiliseringsteori (McAdam, McCarthy og Zald 1996), der fokuset har vært på å forstå aktørskapet til disse bevegelsene. Mens en TNSB-teoretiker som Alain Touraine ønsket å forstå *hvorfor* nye former for politisk motstand kom til syne i post-industrielle europeiske samfunn, brukte Doug McAdam ressursmobiliseringsteori for å forklare *hvordan* den svarte borgerrettighetsbevegelsen utviklet seg på 1900-tallet. Senere har både sosiologer og samfunnsgeografer bidratt til å forene hvorfor- og hvordan- forklaringer i studiet av sosiale bevegelser (della Porta og Diani 1999, Oldfield og Stokke 2006).

Den økonomiske geografien på 1970- og 1980-tallet ble på sin side kritisert av Andrew Herod (2001a) for å være for strukturorientert i sin analyse av kapitalismen, og redusere arbeidere til innsatsfaktorer i produksjon, altså arbeidskraft med en gitt pris og gitte egenskaper. Arbeidsgeografien som Herod tok til orde for på 1990-tallet representerte en motvekt til dette ensidige strukturfokus, og fokuserte på hvordan organiserte arbeidere kunne endre det økonomiske landskapet. Herod og andre har gitt mange eksempler på *arbeideres aktørskap* (eng. *labour agency*). For eksempel viste Herod (1998) hvordan organiserte havnearbeidere på østkysten av USA har kjempet for å forhandle med arbeidsgivere på regionalt nivå (i stedet for at hver byhavn måtte kjempe seg imellom om hvem som hadde mest konkurransedyktige lønninger). Et annet godt eksempel på geografiske effekter av fagorganisering er hvordan ansatte ved en bildelfabrikk i Michigan har lammet hele det globale produksjonsnettverket til en bilprodusent ved å gå ut i streik (Herod 2001b). Siden har Herod selv blitt kritisert for å være for lite opptatt av hvordan samfunnsstrukturer legger føringer for arbeideres aktørskap (Castree 2008, Coe og Jordhus-Lier 2010).

Det er viktig å ikke sette et likhetstegn mellom strukturer og begrensninger. Strukturer har både begrensende og aktiverende egenskaper for aktørskap (Knutsen, Endresen, Bergene og Jordhus-Lier 2015). Nabolaget ditt, for eksempel, kan være et sosialt fellesskap som gjør at du engasjerer deg mer politisk enn du ellers ville ha gjort – for eksempel ved å protestere mot en planlagt

motorvei i området. I andre sammenhenger kan det samme nabolaget opptre som en disiplinierende struktur som forhindrer deg fra å ytre politiske standpunkter som bryter med et lokalt verdisett.

Aktørskap i politisk geografi

Selv om både nabolag og pendlerstrømmer kan kalles strukturer, er politiske geografer ofte interessert i å forstå aktørskap i forhold til større systemer som kapitalisme, statlig undertrykkelse, imperialisme, mannsdominans (patriarkat) og andre former for diskriminering (se også kapittel 13 om identitetspolitikk). I møte med slike gjennomgripende strukturer, kan uttrykk for aktørskap virke små og ubetydelige. Som beskrevet i kapitlet om samfunnsgeografiens faghistorie (se kapittel 2), har marxistiske, feministiske og postkolonialistiske tilnærminger preget faget siden 1970-tallet. Dette har ofte resultert i at struktur/aktør-forholdet lenge ble forstått som en grunnleggende konflikt mellom arbeidere og kapital, mann-kvinne eller (post)industrielle land og utviklingsland. En slik kritisk tilnærming la grunnlaget for både faglig utvikling og samfunnskritikk, men politiske geografer i dag beskriver maktforhold på en mer nyansert måte, noe også begrepsbruken i dette kapitlet ønsker å stimulere til.

Som samfunnsforskere er det vesentlig å forstå hvordan selv små systemendringer og tilpasninger kan være av avgjørende betydning for menneskers liv. I sin studie av barns liv i Sudan og New York, tar geografen Cindi Katz (2004) til orde for et tredelt begrepsapparat som anerkjenner ulike nivåer av aktørskap. Svært mange handlinger må først og fremst forstås som tilpasninger aktører gjør for å takle begrensninger i hverdagen, noe Katz beskriver som *motstandsdyktighet* (eng. *resilience*). Andre former for aktørskap er direkte forsøk på å endre på strukturene, men uten å endre det underliggende maktforholdet som opprettholder strukturen, og kan kalles *omarbeidelse* (eng. *reworking*). Det siste nivået er forsøk på direkte utfordre systemets undertrykkende karakter og kalles *motstand* (eng. *resistance*) i Katz' vokabular. En slik kategorisering kan være nyttig fordi den gir oss muligheten til å anerkjenne svært ulike former for aktørskap uten å implisere at de alle har samme analytiske verdi.

Et annet viktig skille går mellom *kollektivt* og *individuell* aktørskap. Politiske studier har naturlig nok ofte fokusert på kollektiv motstand, men

individer utøver også politisk aktørskap – for eksempel ved å stemme ved valg, ved å bli medlem av en organisasjon eller ved å flytte. I noen tilfeller kan summen av mange individuelle handlinger endre premissene for politiske strukturer, slik James Scott (1985) beskrev i sin bok *Weapons of the weak* om motstandsformer blant småbønder. Men vi kan også finne eksempler i en norsk kontekst, som når migrasjon endrer den partipolitiske velgerbalansen i et land eller når svenske sykepleiere i tusentall tar seg jobb i Norge og dermed legger press på svenske arbeidsgivere for å heve lønningene (Kiil og Knutsen 2016).

En viktig innsikt som den ‘kulturelle vendingen’ (se kapittel 2 om vendinger i faghistorien) har hatt på geografers forståelse av politikk, er hvordan individer baserer sin deltagelse i kollektivt aktørskap på ulike identiteter, såkalte *subjektposisjoner* (blant annet kjønn, alder, klasse, etnisitet, sosiale roller, subkulturer, etc.) (se også kapittel 13 om identitet). Disse er igjen formet av tid og sted. Studier av sosiale bevegelser og fagorganisasjoner har vist oss at vellykkede eksempler på kollektivt aktørskap ofte mobiliserer ulike subjektposisjoner samtidig. I en verdensby som London har det for eksempel lenge vært utfordrende å organisere de mange migrantarbeiderne som jobber der, fordi mange av disse har opplevd kategorien ‘arbeider’ som mindre relevant enn nasjonalitet (polsk, filippinsk) eller andre merkelapper (Alberti, Holgate og Tapia 2013). Politiske identiteter er med andre ord både flertydige og geografisk betinget (se kapittel 13 for en diskusjon av det nærliggende begrepet *interseksjonalitet*). Et annet godt eksempel fra samme bransje er svenske hotellarbeidere i Oslo. Denne gruppen er en av de med lavest sannsynlighet for å være medlemmer av en norsk fagorganisasjon. Blant hotellarbeidere med svensk eller annen nordisk landbakgrunn var kun 3 prosent fagorganiserte. Dette er paradoksalt, ettersom gjennomsnittet i hotellbransjen er 22 prosent og Sverige har en av de høyeste organiseringsgradene i verden (Jordhus-Lier, Aasland, Underthun og Tyldum 2011).

Mens marxistiske analyser lenge har satt likhetstegn mellom kollektivt aktørskap og klassekamp, anerkjenner man nå i langt større grad hvordan ulike identiteter både fremmer og hemmer politisk mobilisering. Dette var et sentralt trekk ved overgangen fra gamle til nye sosiale bevegelser nevnt over, der arbeiderbevegelsen i mange vestlige land måtte dele sin plass i offentligheten med miljøbevegelsen, kvinnebevegelsen og en rekke andre politiske uttrykk (Klandermans 1986).

Hva er politisk rom?

Begrepene vi har diskutert så langt, som aktørskap og struktur, kan kritiseres for å skjule geografien i politikken. For å studere politisk aktørskap fra et samfunnsgeografisk ståsted har man derfor etterlyst begreper som kan brukes til å analysere hvordan samfunnets romlighet påvirker forholdet mellom aktører og strukturer. Ett slikt begrep er 'politisk rom'.

Politisk rom er et begrep som kan ha to litt ulike betydninger, avhengig av om vi forstår politisk rom som en materiell arena eller som et metaforisk handlingsrom. Men som vi skal se er ikke disse to betydningene vidt forskjellige, men kan ofte utfylle hverandre. For det første utøves aktørskap alltid på bestemte *arenaer*. Disse arenaene kan være konkrete, fysiske steder som et torg eller et stemmelokale eller rom som i mindre grad er avgrenset, som det offentlige rom. Det offentlige rom er ikke ett fysisk sted, men består av alle de ulike stedene hvor offentlig debatt og diskusjon finner sted, som sosiale medier, avisenes sider for leserinnlegg, debattprogrammer på TV og åpne debattmøter. Tahrir-plassen i Kairo i Egypt var for eksempel et sentralt samlingspunkt for demonstranter som mobiliserte mot den sittende presidenten Hosni Mubarak vinteren 2011 og krevde demokratiske reformer. Samtidig brukte disse demonstrantene aktivt sosiale medier som Facebook og Twitter for å mobilisere støttespillere, organisere demonstrasjonene og spre budskapet sitt.

Den andre betydningen av politisk rom forstår rom på en mer metaforisk måte. Politisk rom betyr her hvilket *handlingsrom* aktørene har til å utøve sitt aktørskap, altså hvilke muligheter eller begrensninger de har til å handle. Når egyptiske aktivister demonstrerer mot det sittende regimet så er deres handlingsrom – deres muligheter til å mobilisere og få gjennomslag for sine synspunkter – påvirket av en rekke strukturelle betingelser. Under Mubaraks styre var yringsfriheten begrenset og valgene var ikke frie. Aktivister kunne derfor i begrenset grad bruke formelle politiske kanaler for å utøve innflytelse, slik at protester i gatene og på internett ble en mulighet for å uttrykke misnøye med den sittende regjeringen. Demonstrantenes handlingsrom var også påvirket av at stor arbeidsledighet og økte sosiale og økonomiske forskjeller mellom fattige og rike hadde skapt frustrasjon og utilfredsstilte behov (eng. *grievances*) som gjorde at vanlige folk ønsket forandring.

Selv om vi kan skille mellom disse to ulike betydningene av politisk rom, kan det i praksis være en nær sammenheng mellom *hvor* en handling finner

sted og de muligheter eller begrensninger aktører har til å gjennomføre en handling. Et eksempel på denne sammenhengen mellom materiell arena og metaforisk handlingsrom kan vi finne i Kina. Kina er en ikke-demokratisk stat hvor staten i stor grad begrenser det politiske handlingsrommet til sivilsamfunnsaktører som for eksempel ikke-statlige organisasjoner (NGOer). Disse begrensningene skjer gjennom sensur av ytringer, gjennom å kreve at alle organisasjoner må registrere seg og følge bestemte regler, og gjennom å slå ned på handlinger som sees på som en trussel mot statens interesser. I ytterste konsekvens risikerer kinesiske aktivister å bli fengslet. Samtidig er det også tydelige romlige forskjeller i hvilke handlinger og ytringer som er mulige i Kina. I noen provinser eller byer er handlingsrommet større fordi lokale myndigheter har et mer positivt syn på sivilsamfunnet. Andre steder er handlingsrommet svært begrenset. Noen ganger kan det være betydelige forskjeller i handlingsrom mellom to nabobyer eller mellom to ulike nabolag i samme by. Disse eksemplene viser at de strukturelle betingelsene som påvirker utøvelsen av aktørskap ofte er romlige og at materiell arena og handlingsrom gjerne er to sider av samme sak.

For å kunne analysere politisk rom i betydningen aktørers handlingsrom kan det være nyttig å bruke noen begreper fra studiet av sosiale bevegelser. Samfunnsvitere som har studert hvordan sosiale bevegelser oppstår og utvikler seg har lagt merke til at denne formen for kollektivt aktørskap varierer både historisk og geografisk. For å forklare disse variasjonene har forskerne brukt to begreper: politiske mulighetsstrukturer (eng. *political opportunity structures*) og diskursive mulighetsstrukturer (eng. *discursive opportunity structures*). Politiske mulighetsstrukturer handler om hvordan og i hvilken grad det politiske systemet i form av institusjoner og maktrelasjoner skaper muligheter for eller begrenser kollektiv handling. Hvorvidt aktører kan mobilisere og fremme sine interesser vil ifølge sosiologen Doug McAdam (1996) avhenge av fire faktorer:

1. Hvor åpent eller lukket de institusjonelle strukturene er
2. Hvor stabile eller ustabile maktrelasjonene mellom elitegrupper er
3. Om det finnes muligheter for å bygge allianser med aktører i eliten
4. Statens kapasitet og vilje til å undertrykke politiske motstandere

I det norske politiske systemet er de formelle institusjonelle strukturene relativt åpne. Det finnes mange formelle og uformelle politiske kanaler som

enkeltpersoner og grupper kan bruke for å mobilisere rundt en sak, som for eksempel stemme ved valg, skrive leserinnlegg og brev til politikere, organisere demonstrasjoner og utforme høringsuttalelser. Grupper i sivilsamfunnet kan også forsøke å bygge allianser med eliteaktører, enten fra sak til sak eller mer langvarig samarbeid, som det nære forholdet mellom Landsorganisasjonen i Norge (LO) og Arbeiderpartiet.

De fire faktorene som McAdam trekker fram fokuserer altså på hvordan institusjonelle strukturer og maktrelasjoner i det politiske systemet muliggjør eller begrenser kollektiv handling. Men politisk handlingsrom er ikke bare institusjonelt, det kan også forstås som et diskursivt rom. Det er dette diskursive handlingsrommet som begrepet diskursive mulighetsstrukturer (Koopmans og Statham 1999) viser til. Etter hvert som samfunnsgeografien har latt seg prege av den kulturelle vendingen, har det blitt vanligere å forstå strukturer som diskurser (se kapittel 12 om diskursbegrepet). Aktørers muligheter til å handle og få gjennomslag for sine interesser og ideer er ikke bare avhengig av institusjoner og maktrelasjoner. Handlingsrommet blir også påvirket av hvilke diskurser – eller kollektive virkelighetsforståelser – som finnes i et samfunn på et bestemt tidspunkt. Hvorvidt miljøbevegelsen klarer å få politikerne til å vedta kutt i klimagassutslipp er for eksempel påvirket av om bevegelsens egen forståelse av årsaker og løsninger på global oppvarming deles av politikere og velgere.

Samtidig kan kollektiv mobilisering også handle om å nettopp utfordre og endre eksisterende diskurser og gi uttrykk for alternative forståelser. LHBTI-bevegelsen¹ har for eksempel ikke bare kjempet for de formelle rettighetene til homofile, lesbiske, bifile og transpersoner, men har også utfordret etablerte diskurser om kjønn og seksualitet og dermed forsøkt å skape økt sosial aksept for disse gruppene (se også kapittel 13 om identitetspolitikk). Eksemplene med miljøbevegelsen og LHBTI-bevegelsen viser at for å forstå handlingsrommet for kollektivt aktørskap må vi forstå hvordan eksisterende diskurser muliggjør og begrenser mobilisering og hvordan et sentralt aspekt ved det å utøve aktørskap kan være å utfordre disse diskursene.

Diskusjonen ovenfor viser at politisk handlingsrom – både institusjonelt og diskursivt – er uunngåelig romlig, og at aktører tar i bruk en rekke

---

1 Forkortelsen LHBTI er en samlebetegnelse for lesbiske, homofile, bifile, transpersoner og interseksuelle.

strategier for å utnytte ulike politiske rom. Et annet nyttig begrepspar i denne sammenhengen er begrepene inviterte arenaer (eng. *invited spaces*) og selvskapte eller alternative arenaer (eng. *invented spaces*) (Cornwall 2002, Miraftab 2004) (se kapittel 14 der de samme begrepene brukes til å forstå begrepet deltagelse). Sammen med de andre begrepene som har blitt introdusert i dette kapitlet, kan begrepene inviterte og selvskapte arenaer hjelpe oss til å analysere forholdet mellom aktører og strukturer, mellom utøvelsen av politisk aktørskap og politiske rom.

Inviterte arenaer er rom skapt av myndighetene eller andre aktører med autoritet. Plansmier, folkemøter for deltakende budsjettering og trepartssamarbeidet mellom de tre partene i arbeidslivet (arbeidstakernes organisasjoner, arbeidsgivernes organisasjoner og myndighetene) er eksempler på slike inviterte arenaer. En plansmie er et møte der innbyggere, velforeninger og andre organisasjoner inviteres til å diskutere og komme med innspill til et konkret byutviklingsprosjekt (les mer om deltagelse i byutviklingsprosjekter i kapittel 24). Slike møter gir vanlige borgere en mulighet til å påvirke beslutningstakere og utøve aktørskap i form av medbestemmelse. Samtidig er plansmier og andre inviterte arenaer formet av de aktørene som inviterer til samarbeidet, og innbyggere og organisasjoner kan derfor ha begrenset mulighet til å sette saker de selv er opptatt av på agendaen. For å få gjennomslag for sine interesser og ideer kan aktører derfor velge å skape alternative arenaer for politisk deltagelse. Demonstrasjoner, mediekampanjer og nettverk mellom aktivister er eksempler på slike alternative, *selvskapte arenaer*. Det å skape egne arenaer kan være en alternativ måte å mobilisere på når de inviterte arenaene ikke er tilgjengelig. I andre tilfeller kan kollektiv mobilisering i inviterte og selvskapte arenaer utfylle hverandre (for et eksempel på dette se kapittel 14).

Avslutning

I dette kapitlet har vi tatt for oss to kjernebegreper innen samfunnsgeografiske studier av politikk, nemlig politisk aktørskap og politisk rom. Vi har også vist at aktørskap påvirkes av ulike strukturer og at disse strukturene igjen formes av individuelle og kollektive handlinger. Videre har vi i kapitlet diskutert begrepet politisk rom som en innfallsvinkel til å analysere den romlige dimensjonen ved forholdet mellom aktører og strukturer.

Referanser

- Alberti, G., Holgate, J. og Tapia, M. (2013). Organising migrants as workers or as migrant workers? Intersectionality, trade unions and precarious work. *International Journal of Human Resource Management*, 24(22), s. 4132-4148.
- Castree, N. (2008). Labour geography: A work in progress. *International Journal of Urban and Regional research*, 31(4), s. 853-862.
- Coe, N. M. og Jordhus-Lier, D. C. (2010). Constrained agency? Re-evaluating the geographies of labour. *Progress in Human Geography*, 35(4), s. 211-233.
- Cornwall, A. (2002). Locating citizen participation. *IDS Bulletin* 33(2), s. 49-58.
- della Porta, D. og Diani, M. (1999). *Social movements: An introduction*. Oxford: Blackwell.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Los Angeles: University of California Press.
- Herod, A. (1998). Discourse on the docks: Containerization and inter-union disputes in US ports, 1955-85. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 23, s. 177-191.
- Herod, A. (2001a). *Labor Geographies: Workers and the Landscapes of Capitalism*. New York, Guilford Press.
- Herod, A. (2001b). Labor internationalism and the contradictions of globalisation: Or, why the local is sometimes still important in a global economy. *Antipode*, 33(3), s. 407-426.
- Jordhus-Lier, D. C., Aasland, A., Underthun, A. og Tyldum, G. (2011). Fragmenterte arbeidsplasser? En spørreundersøkelse blant hotellarbeidere i Oslo og Akershus. *Søkelys på arbeidslivet*, 2011(4), s. 355-373.
- Katz, C. (2004). *Growing up Global: Economic Restructuring and Children's Everyday Lives*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kiil, M. B. og Knutsen, H. M. (2016). Agency by exit: Swedish nurses and the "Not below 24,000" movement. *Geoforum*, 70, s. 105-114.
- Klandermans, B. (1986). New social movements and resource mobilization: The European and the American approach. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 4(2), s. 13-37.
- Knutsen, H. M., Endresen, S. B., Bergene, A. C. og Jordhus-Lier, D. C. (2015). Geography of labor. I J. Wright (red.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (2. utg., volum 13). Oxford: Elsevier.
- Koopmans, R. og Statham, P. (1999). Ethnic and civic conceptions of nationhood and the differential success of the extreme right in Germany and Italy. I M. Giugni, D. McAdam og C. Tilly (red.), *How Movements Matter*. Minneapolis: University of Minnesota Press, s. 225-251.
- McAdam, D. (1996). Conceptual origins, current problems, future directions. I D. McAdam, J. D. McCarthy og M. N. Zald (red.), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 23-40.

- McAdam, D., McCarthy, J. D. og Zald, M. N. (red.) (1996). *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Melucci, A. (1985). The symbolic challenge of contemporary movements. *Social Research*, 52(4), s. 789-816.
- Miraftab, F. (2004). Invited and invented spaces of participation: Neoliberal citizenship and feminists' expanded notion of politics. *WAGADU: Journal of Transnational Women's and Gender Studies*, 1, s. 1-7.
- Oldfield, S. og Stokke, K. (2006). Building unity in diversity: Social movement activism in the Western Cape Anti-Eviction Campaign. I R. Ballard, A. Habib og I. Valodia (red.), *Voices of Protest: Social Movements in Post-Apartheid South Africa*. Scottsville: University of KwaZulu-Natal Press, s. 111-132.
- Pred, A. (1984). Place as historically contingent process: Structuration and the time-geography of becoming places. *Annals of the Association of American Geographers*, 74(2), s. 279-297.
- Scott, J. C. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Stokke, K. (1999). *Politisk geografi*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Touraine, A. (1971). *The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*. New York: Random House.

KAPITTEL 12

Politiske representasjoner og diskurser

Elin Sæther

Viktige begreper: representasjoner, sosialkonstruktivisme, diskurs, oss/de andre, in place/out of place

Innledning

Vi er omgitt av ulike representasjoner – framstillinger – av verden. Sosiale medier, internett, aviser og TV formidler tekster og bilder som forteller oss hva som skjer på ulike steder. I tillegg til at massemediene gir oss visuelle eller verbale bilder av ulike forhold fra forskjellige steder, formidler også lærebøker, fag- og skjønnlitteratur representasjoner av verden. Dette kapitlet handler om hvordan slike representasjoner blir meningsbærende og hvordan slik meningskonstruksjon kan forstås som politisk prosesser. Første del av kapitlet handler om hva representasjoner er og setter studier av representasjoner i sammenheng med sosialkonstruktivismen og den språklige vendingen innenfor samfunnsgeografien. Andre del av kapitlet handler om hvordan representasjoner inngår i større meningskapende sammenhenger, som diskurser, og om hvordan man kan gå fram for å analysere politiske representasjoner.

Representasjoner

Representasjon er et begrep med mange ulike betydninger. Når vi bruker begrepet representasjon i sammenheng med politikk, er det oftest i betydningen av at et individ eller ei gruppe snakker på vegne av ei større gruppe mennesker (Pitkin 1967). Denne formen for representasjon er vi vant til å tenke på som politisk, og den analyseres ofte med vekt på retoriske virkemidler. Dette kapitlet har en bredere tilnærming og ser på representasjon som alle

meningsskapende framstillinger, for begrepet representasjon brukes også i betydningen å framstille noen eller noe gjennom tekst, lyd eller visuelle uttrykk. Slike representasjoner er språklige, og de bygges opp av tegn. De er politiske på den måten at de former vår tenkning om virkeligheten og dermed påvirker de også handlingene våre. Språket er et system av tegn, der ulike konkrete og abstrakte fenomener blir betegnet. Når vi tenker på navngiving av konkrete ting, som bord eller stoler, virker dette som en helt ukomplisert prosess. Når vi trekker inn mer abstrakte fenomener, som 'stedsfølelse', 'motstand' eller 'grenser', blir det åpenbart at det å knytte tegn til fenomen er en mer komplisert prosess.

Lingvisten Ferdinand de Saussure holdt forelesninger mellom 1906 og 1911 som senere ble publisert under tittelen *Kurs i generell lingvistikk* (1960). De Saussure var opptatt av hva som gjør det mulig for oss mennesker å kommunisere, til tross for at så mye av det vi sier ikke viser til noe konkret. Han utviklet teorien om språket som et system av tegn, der de forskjellige tegnene får mening gjennom å være forskjellig fra andre tegn. Tegnet 'motstand' får mening gjennom å være forskjellig fra 'makt' eller 'underkastelse'. Forskjellighet, heller enn forbindelsen mellom tegn og det de refererer til, blir dermed nøkkelen til hvordan tegnene får mening for oss. Tegnsystemet er ikke naturgitt, og det er tilfeldig hvilke tegn som knyttes til ulike fenomener. Når språksystemet likevel er ganske stabilt og gjør det mulig for oss å kommunisere, så er det fordi systemet reguleres av en felles kode. Innenfor en språkkultur blir folk enige om hvilke tegn som har hvilken referanse (Jørgensen og Phillips 2002). Derfor kan jeg føle meg ganske sikker på at når jeg spør om å få sendt vannmugga, så får jeg en mugge og ikke saltkaret. Slike koder er stabile, men de kan også forandres over tid.

Det at språket er et system av forskjeller mellom tegn gjør avgrensningene avgjørende for hvilket innhold de ulike tegnene får. Representasjoner, eller framstillinger, av virkeligheten er sammensatt av ulike tegn, og disse tegnkombinasjonene er avgrensninger som skaper bestemte meningssammenhenger. Akkurat som et fotografi rammer inn og synliggjør et utsnitt av virkeligheten, så vil det å framstille *noe* alltid innebære at vi skiller dette fra noe *annet*. For eksempel vil mediens representasjoner av flyktninger være med på å skape bestemte forestillinger om hvem disse menneskene er og hvem *vi* er i forhold til *dem*. Slike forestillinger påvirker holdninger, og de kan påvirke handlingene våre. Mye av tilgangen vår til virkeligheten er indirekte, den er mediert og formidles gjennom

representasjoner. Gjennom sammenstillinger av bestemte tegn kan for eksempel en avistekst kombinere tegnene 'flyktning' og 'lykkejeger' eller den kan sammenstille 'flyktning', 'krig' og 'hjelp' (se også diskusjon av flyktningbegrepet i kapittel 19). Når en bestemt tegnkombinasjon får gjennomslag og blir utbredt, påvirker den hvordan mottakerne av disse representasjonene forstår verden. Også de som stiller seg kritisk til en bestemt virkelighetsframstilling blir nødt til å forholde seg til den i diskusjoner om temaet og gjennom de politiske konsekvensene representasjonen får. For eksempel når negative karakteristikker av flyktninger påvirker praktiseringen av asylpolitikken. På denne måten er representasjoner politiske, fordi de normaliserer bestemte framstillinger av virkeligheten og fortrenger eller problematiserer andre.

Et sosialkonstruktivistisk perspektiv

Når man undersøker hva som kjennetegner politiske representasjoner og hvordan de skaper mening, er dette en sosialkonstruktivistisk tilnærming. Sosialkonstruktivismen er en fellesbetegnelse på en rekke samfunnsvitenskapelige teorier som har det til felles at de studerer hvordan virkeligheten skapes. At noe er sosialt konstruert betyr ikke at det ikke er virkelig eller ekte, men det betyr at fenomenet er skapt og får mening i en sosial kontekst. Få vil være uenig i at bursdagsfeiringer, banker eller skjønnhetsidealer er åpenbart sosiale konstruksjoner. Kjønn derimot er et vanskeligere eksempel, fordi mange vil tenke at det er en biologisk realitet (se kapittel 13). Til det vil en sosialkonstruktivist si at også kjønnsidentiteter skapes på ulike måter. Identiteter er foranderlig og varierer over tid, mellom mennesker og mellom steder.

Et sosialkonstruktivistisk perspektiv tar utgangspunkt i at synet vårt på verden er historisk og kulturelt betinget. Dette betyr at ingen er i stand til å se verden som den egentlig er, vi kan bare se verden fra våre ulike ståsteder. Synet på at all kunnskap er *situert* får også konsekvenser for hva som kan få status som objektivt eller sant. Hvis alle representasjoner – alt som forteller noe om verden – er situerte ytringer, finnes det heller ikke noen objektiv målestokk som kan fortelle oss om disse utsagnene er sanne eller usanne (Haraway 1996). I dette perspektivet blir det viktig å studere representasjonene som vår kunnskap om verden bygger på. Hvordan vi ser på verden påvirker hvordan vi handler, og da blir det også viktig hvordan ulike representasjoner av verden åpner for å forstå ansvar og handlingsrom.

Sosialkonstruktivismen får fram at det er noe grunnleggende ustabil ved kunnskapen vår om verden, og derfor behandles også selvsagt viten med skepsis (Burr 2003). Når vi leser historiske representasjoner av kjønn eller rase, er det lett å se at ubestridt og nøytral kunnskap på ett tidspunkt kan fortone seg som ekstreme ytringer i ettertid (se Tekstboks 12.1).

Tekstboks 12.1 'Buskmænd'

Et eksempel på hvordan historiske vitenskapelige representasjoner forandrer meningsinnhold er oppslaget om 'Buskmænd' i *Aschehougs konversasjonsleksikon* fra 1907:

Buskmænd (San), lavtstående stamme i Syd-Afrikas indre, sedvanlig betraktet som landets urindvaanere. B. er smaa, næsten dvergagtige af vekst og magre, men smidige og overordentlig udholdende; huden er lys gul-brun og bliver tidlig finrynket, haaret er sort og uldent. De lever i faatallige horder, der befinder seg paa stadig vandring i ørkenstrekningerne mellem hottentotternes og betschuanstammernes gebeter og ernærer sig som samlere og jægere. De gaar alm. nesten nøgne, søger om natten ly i huler, naar de ikke (sjeldnere) bygger tarvelige hytter af græs. Deres sprog, der falder i flere dialekter, staar paa et gammelt udviklingstrin; karakteristisk er smæklydene, som de dog har fælles med hottentotterne. En vis grad av naturlig kunstnerisk opfattelsesevne viser helleristninger og farvelagte tegninger af dyr, der findes spredt i huler og paa fjelvægge over den største del av Brit. Syd-Afrika s.f. Nagami.

Dette er en leksikonartikkel, en sjanger som er assosiert med faktaformidling. Slike tekster skal ikke være tendensiøse, men nøytralt forklare hva ulike fenomener er. I dette utdraget fra oppslaget om 'buskmænd' beskriver forfatteren en gruppe mennesker på en måte som gir mest assosiasjoner til dyr. Ikke på noe tidspunkt får leseren inntrykk av at dette er en omtale av mennesker som er likeverdige med forfatteren. Fra nåtidens Norge er det lett å se hvordan denne representasjonen av sanfolket i Sør-Afrika forteller oss mest om kolonitidens forestillinger om den hvite rasens overlegenhet og at denne representasjonen bidro til å forsvare og normalisere dominans og urettferdighet. I vår egen samtid kan det være vanskeligere å få øye på hvilke antakelser som ligger i de representasjonene av verden som vi skaper og omgis av.

Den språklige vendingen i samfunnsvitenskapene

Sosialkonstruktivismen bidro til ei språklig vending i samfunnsgeografien og de andre samfunnsvitenskapene som førte til at ulike former for tekst ble viktig datamateriale for forskere (den språklige vendingen er nært knyttet til den kulturelle vendingen beskrevet i kapittel 2). Tekstbegrepet ble utvidet og man snakket om å lese visuelle, verbale og multimodale tekster. Den språklige vendingen målbar en kritikk av den logiske positivismen som hadde vært det dominerende vitenskapelige idealet i flere tiår fram til 1960-tallet (Hoggart, Lees og Davies 2014). Den logiske positivismen hadde empirisk forskning som sitt ideal, og positivistene mente at hvis utsagnene var tilstrekkelig presise, kunne språket formidle verden som den er – omtrent som et blankpusset vindu gjør det mulig å se akkurat det som befinner seg på utsiden av glasset. Innenfor den språklige vendingen ble denne forestillingen kritisert av filosofer, litteratur- og samfunnsvitere som stilte spørsmål ved hvorvidt det er mulig å oppnå denne klarheten i språket.

Argumentet var at observasjonene våre farges av begrepene vi ser dem gjennom. Vitenskapsmannen som observerte og skrev om 'buskmænd' var skolert i en tradisjon som betraktet afrikanere som underlegne, dyriske og tettere forbundet med natur enn kultur, og dette farget også observasjonene. Forskere innenfor den språklige vendingen framhevet at begrepene og kategoriene våre i seg selv uttrykker og rangerer verdier. Dette kan bli synlig hvis en leter etter de motsetningsparene som ulike representasjoner er strukturert rundt, som nord/sør, hvit/svart, mann/kvinne, i-land/u-land og natur/kultur. I slike par er ofte det første begrepet ansett som utgangspunktet, mens den andre delen av begrepsparet defineres gjennom å være forskjellig fra det første begrepet: A og ikke-A. Slike rangeringer kan være nesten umerkelige, men gjennom å etablere noe som nøytralt og noe som annerledes bidrar de til å si noe om hva verden er. Gjennom språkssystemet kodes begrepene og kategoriene med bestemte verdier, og dette legger føringer på vår forståelse av verden.

Gjennom å legge vekt på betydningen av begreper og kategorier skapte også den språklige vendingen i samfunnsvitenskapene større bevissthet om at hva vi ser har sammenheng med hvilke begreper vi har. En kunsthistoriker vil ha utviklet et språk om billedkunst som gjør det mulig å se andre ting i et maleri enn folk flest gjør. En kunssløper kan skille mellom ulike utøveres utførelse av en dobbel aksel, mens alt jeg ser er folk som, utrolig nok, kan hoppe på skøyter.

Av dette følger at gode empiriske observasjoner ikke bare handler om å være presis, men avhenger av hvilke begreper og kategorier forskeren har med seg i møte med empirien. 'Buskmænd'-eksemplet over viser dette. Forfatteren av leksikonartikkelen observerte nemlig disse menneskene gjennom et sett av begreper som gjorde det umulig for han å gjenkjenne dem som likeverdige mennesker.

Diskurs - systemer for meningsdannelse

Vi har alle erfart at samme fenomen kan ha ulik betydning for forskjellige folk. Selv om språkssystemet gjør at vi stort sett forstår hva hverandre mener, så finnes det likevel ulike og konkurrerende systemer for meningsdannelse. Diskurser er slike systemer og kan enklest defineres som en bestemt måte å forstå og snakke om verden, eller et aspekt av verden, på (Jørgensen og Phillips 2002). Diskursteoretikerne Laclau og Mouffe (2001) skriver om diskurser som meningsdannende system. I utgangspunktet kan verden forstås på uendelig mange måter. Som språklige vesen kan mennesker finne opp nye tegn, nye avgrensninger og lage koblinger mellom disse. Men til tross for at vi kunne ha forstått virkeligheten helt annerledes enn det vi gjør, endrer virkelighetsforståelsen vår seg ganske sakte. Diskursene er systemene vi bruker for å fastholde bestemte virkelighetsoppfatninger, og disse fortrenger og beskytter mot andre, mulige måter å forstå det sosiale på. For Laclau og Mouffe (2001) er det dette politikk handler om – å gi det sosiale en bestemt betydning.

Neumann (2001, s. 18) forklarer diskursbegrepet på denne måten:

En diskurs er et system for frembringelse av et sett utsagn og praksiser som, ved å innskrive seg i institusjoner og fremstå som mer eller mindre normale, er virkelighetskonstituerende for sine bærere og har en viss grad av regularitet i et sett sosiale relasjoner.

Denne definisjonen er en setning som man ikke husker ved første gangs gjennomlesning, kanskje heller ikke etter den andre, men den inneholder alle de sentrale komponentene som inngår i en samfunnsvitenskapelig forståelse av diskurs. Første del av Neumanns (2001) definisjon beskriver diskursen som et system for frambringelse av et sett utsagn eller praksiser. Det som gjør diskursen til et system, er at den knytter sammen tegn på en måte som reduserer

deres mulige betydning. Høyhælte sko er et konkret eksempel. Dette tegnet er, sammen med blonder, langt hår og omsorgsarbeid knyttet til en diskurs om femininitet, men det er ingen ting ved tegnet i seg selv som sier at det skulle ende opp med akkurat denne betydningen. Når diskursen om femininitet forbinder tegnene på denne måten, får det følger for hvilke ytringer og praksiser som blir meningsbærende innenfor diskursen, og hvilke som faller utenfor. Å gå med høyhælte sko blir dermed sett på som naturlig for kvinner, men når menn gjør det, bryter det med diskursen om 'det feminine' som noe som er forbeholdt kvinner.

Den andre delen av definisjonen sier at diskursen innskriver seg i institusjoner og framstår som mer eller mindre normal. Et eksempel på dette er den norske diskursen om barndom. Diskursen om foreldreskap og barndom møter par som venter barn allerede på svangerskapskontrollene. Etter at barnet er født er helsestasjonen, barselgruppene, barnehagen, skolen og fritidsaktivitetene viktige institusjoner som forankrer og formidler diskursen om hva barndom er. Disse institusjonene gjør at det er helt normalt for oss å tenke at barn er helt forskjellige fra voksne, og at vi for eksempel ikke kan stille krav om at barn skal forsørge seg selv. Hvis noen skulle ytre i offentligheten at vi burde ansvarliggjøre barn, at unger burde jobbe og forsørge seg selv fra tolvårs alder, ville dette utsagnet neppe skape særlig debatt. Rett og slett fordi det faller utenfor diskursens grenser og bryter med det vi oppfatter som normalt. Diskursen om barndom er innskrevet i så mange og sterke institusjoner at det er vanskelig å tenke seg den annerledes. Samtidig vet vi jo at det går an å se på barnarbeid som en nødvendighet. Det er faktisk ikke lenge siden unger var en viktig arbeidskraft på norske gårdsbruk, og mange steder utenfor Norge er det fortsatt slik.

Den tredje delen av Neumanns definisjon sier at diskursen er virkelighetskonstituerende for sine bærere. Dette er et sentralt poeng innenfor diskursanalysen, at diskursene ikke bare skapes sosialt, men at de også skaper, eller konstituerer, det sosiale. Diskursene om femininitet er ikke en refleksjon av hva som *er* feminint, og diskursen om barndom reflekterer ikke hva barndom *er*, diskursene skaper fenomenene. Dette er kanskje det mest omstridte aspektet ved diskursteori og analyse fordi det gir språket en helt avgjørende posisjon. Den fjerde og siste delen av definisjonen sier at diskurser har en viss grad av regularitet i et sett sosiale relasjoner. At noe blir ytret, er ikke nok til å gjøre det til en diskurs. Diskurser kjennetegnes av at de produserer gjentatte ytringer og handlinger som baserer seg på tegn som er knyttet sammen på en bestemt

måte. Men diskursene trenger ikke omfatte alle for å være en diskurs. Det er mange eksempler på konkurrerende diskurser og diskurser som bare deles av noen i et sett av relasjoner og ikke av andre.

Hvordan studere representasjoner?

Gjennom å knytte tegn sammen på bestemte måter skaper diskurser bestemte representasjoner av virkeligheten. Diskurser kan forstås som store, overgripende systemer, som 'new public management' (se også kapittel 14), hvor en grunnleggende antakelse er at sykehus, skoler og resten av offentlig sektor blir mer effektiv ved å innføre styringsprinsippene fra privat næringsliv, som konkurranse og internfakturering. Diskurser kan også være mer avgrenset, som barfotløpernes diskurs om hvorfor sko ødelegger for en naturlig løpeteknikk.

Orientalismen av Edward Said (1978) er en stor diskursanalyse. Den handler om hvordan vesten, gjennom blant annet skjønnlitteratur, forskning, reiseberetninger og museer skapte forestillingen om 'Orienten'. Begrepet orienten viste ikke tilbake på en eksisterende enhet, men var en oppfinnelse – en grensedragning på kartet som fikk innhold gjennom fortellingene som forfatterne, forskerne, eventyrene og utstillingene fortalte om den. Disse fortellingene var strukturert rundt motsetningspar. Der hvor vesten, eller 'Occidenten', var utviklet, så var orienten underutviklet. Vesten ble forbundet med det rasjonelle – orienten med det irrasjonelle og følelsesmessige. Begrepspar som maskulin-feminin, voksen-barnlig og kultur-natur fulgte samme mønster.

Et hovedpoeng for Said er at disse forestillingene om den barnlige, følelsesstyrte og underutviklede orienten ikke reflekterte noen realitet, men heller kontrasterte britiske og vestlige menneskers selvforståelse. Europeerne betraktet 'de andre', men så egentlig bare seg selv. I 'Buskmænd'-eksemplet ser vitenskapsmannen san-folket som de andre. Han tenker på seg selv som dannet, sivilisert og utviklet, og ser de andre som en negativ speiling: som usiviliserte og dyriske. Slike orientalistiske framstillinger av de andre trenger ikke ha negativt fortegn, de kan ofte være utformet som hyllester til folk som vi'et oppfatter som sensuelle, ubekymrede og spontane. Slike positivt ladede beskrivelser finner man mange av i reisereportasjer. Like fullt er de representasjoner som er strukturert gjennom en negativ speiling av vi'ets identitet som ansvarlige (og derfor bekymrede) og planstyrte (og derfor rasjonelle og økonomisk framgangsrike).

Hver diskurs er et system av ytringer og praksiser. Slike ytringer kan også studeres i seg selv, som mer avgrensede representasjoner. Innenfor samfunnsgeografien har Tim Cresswell (1996) studert steder på en slik måte (se også kapittel 18). Steder innskriveres med forventninger om at noen identiteter hører hjemme der, mens andre ikke hører til. Oppførsel og identitetsmarkører som passer inn er *in place*, mens det som ikke passer er *out of place*. Alle har erfaring med slike forskjellige stedsforventninger, man demper røsten i et museum, snakker høyt på fest, holder blikket festet på skuespillerne på teaterscenen og slår blikket raskt ned idet noen merker at du ser på dem på t-banen. Denne typen forskjellige forventninger til ulike steder blir først problematisk når forventningene rammer folk ulikt. For eksempel når stedet innskriveres med forventninger om at man må ha mye penger og dyre klær for å være *in place*. For Cresswell (1996) er forventningsbrudd en måte å synliggjøre steders diskursive grenser, i møte med det som er *out of place* blir normene som skiller de som hører til fra de som er ekskludert synlige.

Man kan også studere mindre komponenter som inngår i representasjonene. Lakoff og Johnson (2003) analyserer hvordan metaforer brukt i dagliglivet strukturerer våre forestillinger om verden. I mediene ser vi for eksempel ofte at utsagn om at flyktninger flommer inn over Europa og flyktninger beskrives gjennom metaforer som strøm og flodbølge. Vannmetaforene har konnotasjoner til hva som er naturlig å gjøre for å beskytte seg mot flom, som å sette opp barrierer for å holde flodbølgen ute. Naturmetaforer er retorisk effektive: når noe er som natur, er det liksom ikke så mye å snakke om, fordi da gjelder andre lover enn de menneskelige. Derfor vil gjerne politikere få sitt standpunkt til å framstå som 'det naturlige'.

Avslutning

Når en skal analysere diskurser og andre representasjoner er det derfor nyttig å se etter motsetninger, for eksempel hvordan ulike grupper er beskrevet og hvordan disse forskjellene er rangert. Inspirert av Cresswell (1996) kan man spørre hvordan en konkret representasjon beskriver tilhørighet og grenser, og man kan spørre seg hvilke forventninger til steder eller institusjoner som kommer til syne når grensene tråkkes over. Inspirert av Lakoff og Johnson (2003) kan man studere metaforer for å få øye på hvordan 'det naturlige og selvsagte' konstrueres. Gjennom slike analyser av bilder og tekster kan kritiske lesninger

avdekke hvordan konkrete representasjoner og diskurser forsøker å etablere bestemte framstillinger av virkeligheten som selvsagte og naturlige.

Referanser

- Burr, V. (2003). *Social Constructionism*. London: Routledge.
- Cresswell, T. (1996). *In Place/Out of Place: Geography, Ideology and Transgression*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- de Saussure, F. (1960). *Course in General Linguistics*. London: Peter Owen.
- Haraway, D. (1996). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. I J. Agnew, D. Livingstone og A. Rogers (red.), *Human Geography: An Essential Anthology*. Oxford: Blackwell, s. 108-128.
- Hoggart, K., Lees, L. og Davies, A. (2014). *Researching Human Geography*. New York: Routledge.
- Jørgensen, M. og Phillips, L. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.
- Laclau, E. og Mouffe, C. (2001). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Lakoff, G. og Johnson, M. (2003). *Metaphors we Live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Neumann, I. B. (2001). *Mening, materialitet, makt: En innføring i diskursanalyse*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Pitkin, H. (1967). *The Concept of Representation*. Berkeley: University of California Press.
- Said, E. (1978). *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. London: Penguin.

Identitet, medborgerskap og identitetspolitikk

Kristian Stokke og Marielle Stigum Gleiss

Viktige begreper: identitet, identitetspolitikk, medborgerskap, sosiale bevegelser, eksklusjon, omfordeling, anerkjennelse, representasjon, interseksjonalitet

Innledning

Identitet og identitetspolitikk er sentrale tema i samfunnsgeografi, men samtidig vanskelig å definere på en enkel måte. *Identitet* dreier seg om meningsdimensjonen ved en sosial gruppe, en organisasjon eller en person, det vil si hvordan individer eller fellesskap oppfatter seg selv og blir oppfattet av andre. *Identitetspolitikk* forstås da som mobilisering og krav med utgangspunkt i en gruppeidentitet. Dette omfatter for eksempel feministiske krav om like sosiale og politiske rettigheter for kvinner og menn og arbeiderbevegelsers kamp for sosiale rettigheter og politisk representasjon. Andre eksempler er nasjonalistisk mobilisering for suverenitet og kamp mot diskriminering av religiøse, etniske, seksuelle og andre minoriteter. Men identitetspolitikk dreier seg også om å utfordre og endre identiteter i seg selv, som rådende normer for maskulinitet/femininitet, religionsutøvelse og seksualitet. Dette kapitlet diskuterer identitetspolitikk som politikk som fremmer interessene til en sosial gruppe med tanke på medborgerskap. Kapitlet gir derfor en kort innføring i identitet og medborgerskap som grunnlag for å diskutere identitetspolitikk i form av sosiale bevegelser.

Identitet

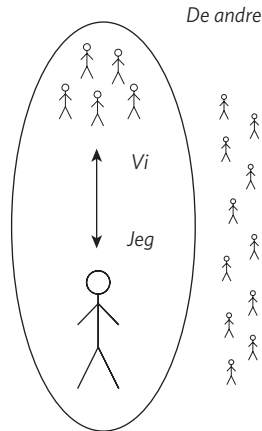
Identitet er et sentralt tema i flere samfunnsvitenskaper, spesielt sosiologi og sosialantropologi (Hylland Eriksen 2010, Schiefloe 2011). Samfunnsgeografer er

særlig opptatt av romlige aspekt ved identitet og identitetspolitikk, det vil si spørsmål om tilhørighet og mobilisering innenfor og på tvers av territorier, steder og skalaer (se kapittel 3). Det er likevel viktig at det romlige ikke kan forstås atskilt fra sosiale og kulturelle dimensjoner ved identitet. Tvert imot er det et kjennetegn ved samfunnsgeografiske studier av identitet at sosiokulturelle og romlige aspekt anses som uatskillelig. Dette betyr at den teoretiske inngangen gjerne går gjennom sosiologiske og antropologiske begreper, som så brukes for å analysere betydningen av sted, territorium, skala og nettverk.

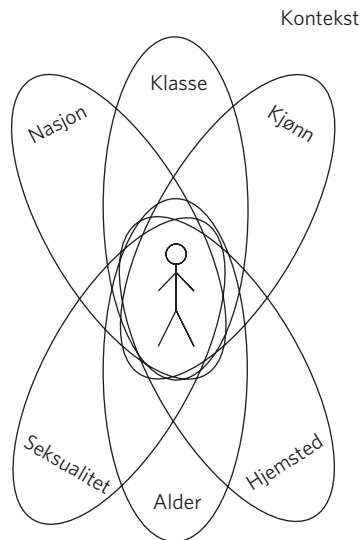
Identitet er både individuell og kollektiv. Selve ordet identitet kommer fra latin og betyr 'det samme', det vil si noe som er likt (identisk). Individuell identitet dreier seg om hva som er særlig sentralt og typisk for en person og hans eller hennes selvforståelse. Innenfor psykologi framheves det som viktig å utvikle et klart selvbylde som man kan akseptere og leve opp til. Det å ha et usikkert selvbylde, gjennomgå en identitetskrise, eller å miste sin identitet forbindes med psykiske lidelser og personlighetsforstyrrelser av ulik alvorlighetsgrad (Larsen, Buss og Wismeijer 2014).

Kollektiv identitet, eller gruppeidentitet, refererer til sosiale, kulturelle, politiske og geografiske fellesskap som enkeltpersoner inngår i. De som *identifiserer* seg med et fellesskap anser seg selv som forskjellig fra de som står på utsiden og blir også oppfattet slik av andre (Figur 13.1). Gruppeidentitet bygger altså på at likheter innad i gruppen (vi) anerkjennes, samtidig som gruppen defineres som annerledes enn de som er på utsiden (de andre). Grupper kan dannes på grunnlag av yrke, nasjonalitet, hjemsted, alder, kjønn, etnisitet, språk, religion, politisk ståsted, klasse, utdanning, seksuell orientering og mange andre slags fellestrekk og forskjeller.

Individuell og kollektiv identitet er tett sammenvevd. Sosiologer framhever at gruppeidentiteter definerer roller og normer som enkeltpersoner sosialiseres inn i (Schiefløe 2011). Samfunnsgeografer har særlig blitt inspirert av diskursteori og framhever at diskurser skaper subjektposisjoner (identitetskategorier) som den enkelte forholder seg til (se kapittel 12). Diskurser om 'ungdom' skaper roller for ungdommer og forventninger om hvordan en skal opptre som ungdom. Dette betyr at det er et element av ytre påvirkning, men også frivillig identifisering med en gruppe. Enkeltpersoner kan også yte motstand og forhandle om innholdet og betydningen av en gruppeidentitet, som for eksempel hvis en velger en klesstil som utfordrer forestillinger om hvordan 'skikkelig' ungdom skal framtre.

Figur 13.1 Relasjonelle identiteter: forholdet mellom 'jeg' og 'vi', og mellom 'vi' og 'de andre'.

Figur 13.2 Flerdimensjonal og kontekstuell identifisering.

I tillegg kommer at vi alle forholder oss til mer enn en identitetskategori (Figur 13.2). Dette kan skape motsetninger mellom ulike forventninger og normer, og dermed behov for avveininger om hva som er viktigst i en situasjon med rollekonflikter. Skal en for eksempel prioritere lojalitet til en arbeidsplass/organisasjon, eller til familie/venner i en situasjon der det er konkurrerende krav på ens tid og lojalitet? *Interseksjonalitet* betyr at flere identitetskategorier kan samvirke og eventuelt virke gjensidig forsterkende, som

når enkelte opplever eksklusjon både på grunnlag av kjønn, etnisitet og klasse. Det er dermed ikke slik at individuell identitet er en enkel refleksjon av én og kun én gruppeidentitet, men heller en forhandlingssituasjon omkring identifisering i forhold til ulike gruppeidentiteter.

Identiteter er også kontekstuelle i den forstand at betydningen av en bestemt identitet kan forandre seg fra en situasjon til en annen. Nasjonal tilhørighet kan for eksempel bli spesielt viktig i en krigssituasjon, men utfordring av nasjonens grenser gjennom globalisering eller internasjonal migrasjon kan også frambringe refleksivitet og forhandlinger omkring meningsinnholdet og viktigheten av nasjonen. Det at vi alle identifiserer oss med mer enn en gruppeidentitet betyr også at det kan oppstå forhandlinger om hvilke tilhørigheter som er viktigst i en sosial samhandlingssituasjon. For eksempel kan et møte mellom en foreleser og en student også involvere identitetsrelasjoner omkring etnisitet, opphavssted, kjønn, alder og annet. Disse aktørene kan forme samhandlingen gjennom å definere hvilke roller og normer som gjelder. Studenten kan for eksempel utfordre foreleserens autoritet ved å synliggjøre dennes posisjonalitet (for eksempel som 'middelaldrende hvit heteroseksuell mann fra den øvre middelklassen'). Tilsvarende kan politiske aktører søke å definere en politisk situasjon som et spørsmål om klasse, kjønn, nasjonalitet eller annet, avhengig av deres egne interesser og strategier.

Kollektive identiteter har vært gjenstand for en vedvarende debatt om hvorvidt de er gitt og statiske eller skapt og foranderlige. Dette omtales ofte som en motsetning mellom *essensialistiske* og *konstruktivistiske* perspektiv på identitet. Dette skillet kan tydeliggjøres med referanse til forståelsen av kjønn. Mens noen vil hevde på essensialistisk vis at kjønn er biologisk betinget og at vi blir født som jenter og gutter med medfødte forutsetninger og karakteristikk, vil andre vektlegge at det som er avgjørende er sosialt konstruerte normer for hva det vil si å være mann og kvinne og hvordan vi sosialiseres inn i slike kjønnsroller.

Tilsvarende motsetninger mellom essensialistiske og konstruktivistiske forståelser finnes også for identiteter der det er vanskelig å forklare gruppedannelser med henvisning til biologiske forskjeller. Et essentialistisk perspektiv på sosiale klasser er at økonomiske strukturer skaper objektive skiller mellom dominerende og dominerte klasser i ulike produksjonssystemer. For eksempel kapitaleiere og arbeidere i kapitalisme, landeiere og leilendinger i føydalisme, og slaveeiere og slaver i antikken. Dette står i motsetning til en konstruktivistisk forståelse som vektlegger at sosiale klasser og klassebevissthet skapes

gjennom diskurser om sosiale ulikheter og politiske mobiliseringer på grunnlag av konstruerte klassekategorier.

Skillet mellom essensialisme og konstruktivisme er også framtreddende i studier og debatter om nasjoner. Essensialistiske perspektiv på nasjon finnes i form av *primordialisme* som forstår nasjoner som naturlige og permanente fellesskap, og *perennialisme* som ser nasjoner som vedvarende enheter med dype historiske røtter selv om de ikke anses som naturlige. Konstruktivistiske syn kommer til uttrykk gjennom *modernisme* som anser nasjoner som oppfinnelser knyttet til framveksten av moderne industrikapitalisme og nasjonalstater, og *konstruktivisme* som hevder at nasjoner er skapt gjennom diskurser heller enn politisk økonomi. Mens de to førstnevnte tilnærmingene framhever at nasjoner er gitt og stabile, vektlegger de to sistnevnte perspektivene at nasjonale fellesskap er samfunnsmessig produsert og foranderlige.

En pionerstudie innenfor konstruktivisme finnes hos Anderson (1983). Han hevder at nasjoner er 'forestilte fellesskap' i den forstand at det eksisterer en klar idé om en felles tilhørighet, selv om en ikke kan bli kjent med alle medlemmene i selv de minste nasjonene. Det som skiller nasjonen fra andre fellesskap er måten den er forestilt på, som et horisontalt fellesskap på tvers av klasse, kjønn og andre skillelinjer. Nasjonen forestilles også som et overordnet fellesskap i den forstand at den gis forrang over andre identiteter og danner grunnlag for krav om politisk suverenitet for territoriale nasjonalstater.

Samfunnsgeografer er spesielt opptatt av romlige aspekt ved identitet. Dette kommer blant annet til uttrykk som en vektlegging på territoriale sider ved identiteter. Gruppeidentiteter bygger på en grensedragning mellom et 'vi' og 'de andre', med grensemarkører som grunnlag for inklusjon og eksklusjon i fellesskapet. Samfunnsgeografer hevder at det på samme måte skjer en geografisk avgrensning av meningsbærende territorier (Paasi 1998, Penrose 2002). Konstruksjoner av nasjonale fellesskap er eksplisitt territoriale i den forstand at forestillinger om territorielt avgrensete hjemland er en integrert del av nasjonen. Symbolske grensemarkører skaper således kulturelle distinksjoner både mellom 'vi' og 'de andre' og mellom 'her' og 'der'. Det vil si at det skapes en distinksjon mellom vår nasjon og hjemland (vi/her) og andre nasjoner/hjemland (de andre/der) (Tabell 13.1). I en slik konstruksjon blir nasjonale diasporaer (vi/der) og nasjonale minoriteter (de andre/her) avvik som kan brukes i nasjonalistisk identitetspolitikk for å oppnå et idealisert sammenfall av nasjon og hjemland.

Tabell 13.1 Nasjonens kulturelle og territorielle avgrensning.

	Her	Der
Vi	Vår nasjon	Nasjonal diaspora
Andre	Nasjonal minoritet	Andre nasjoner

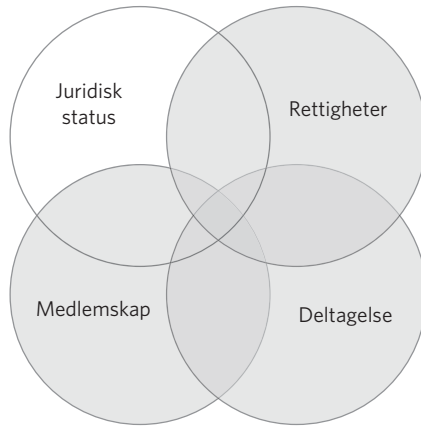
Romlighet er også viktig i konstruksjonen av andre fellesskap. Feministiske geografer har for eksempel vektlagt at kjønnsroller kommer med forestillinger om kvinners og menns plass i geografisk forstand. I mange samfunn finnes det for eksempel et tradisjonelt kjønnsladet skille mellom private og offentlige sfærer der kvinner tilkjennes en begrenset plass i offentlige rom. Ulike steder kan også gis maskuline eller feminine konnotasjoner, for eksempel hvis arbeidsplasser anses som kvinne- eller mannsarbeidsplasser, eller om kvinner opplever byrom som seksualisert og utrygt.

Samfunnsgeografer har vært opptatt av meningsinnholdet i steder, og generelt gått fra en forståelse der steder tillegges et essensielt meningsinnhold, til en forståelse som vektlegger at stedsidentitet må forstås som sosiale konstruksjoner (Cresswell 2015). Stedets identitet blir knyttet til materielle forhold som arkitektur, infrastruktur og naturmiljø, men minst like mye til sosialt liv, grupper og gruppeidentitet. Det siste kan eksemplifiseres med hvordan enkelte bydeler kan ha en identitet knyttet til bestemte gruppeidentiteter omkring etnisitet, seksualitet eller klassetilhørighet. Dette kan endres over tid ettersom byens sosiale geografi endrer seg. Grünerløkka i Oslo har for eksempel gjennomgått en gentrifiseringsprosess der Løkkas identitet har skiftet fra å være et arbeiderboligstrøk til å bli en 'hip' bydel for unge (se også kapittel 16).

Medborgerskap som ramme for identitetspolitikk

Identitetspolitikk fremmer krav om kulturell anerkjennelse, sosial inklusjon og politisk representasjon for en gruppe (Fraser 2009). Dette betyr at identitetspolitikk er nært knyttet til spørsmål om medborgerskap for ulike grupper. Denne delen vil derfor gi en kort innføring i medborgerskap som et grunnlag for diskusjonen av identitetsbevegelser i den påfølgende delen.

Det engelske ordet 'citizenship' er et komplekst begrep som rommer flere bruksmåter. I sin videste betydning kan det oversettes til samfunnsborgerskap

Figur 13.3 Dimensjoner av samfunnsborgerskap og medborgerskap (grå skravur).

(Brochmann 2002). Det kan også oversettes litt mer avgrenset som medborgerskap eller snevert som statsborgerskap. Noe forenklet kan vi si at samfunnsborgerskap rommer fire overlappende kjernedimensjoner: medlemskap, juridisk status, rettigheter og deltagelse (Stokke 2017). Statsborgerskap refererer da spesifikt til juridisk status mens medborgerskap omfatter de tre andre (Figur 13.3).

Medlemskap dreier seg om inklusjon i et fellesskap som også danner grunnlag for juridisk status innenfor en stat, med tilknyttete rettigheter og muligheter for deltagelse. Den moderne modellen for samfunnsborgerskap er sentrert om nasjonalstater, det vil si at nasjonen er det grunnleggende fellesskapet som de andre dimensjonene er basert på. Hvordan nasjonen defineres og hva slags kriterier som brukes for å tildele statsborgerskap kan imidlertid variere. Mens enkelte land vektlegger opphav (foreldrenes nasjonalitet), gir andre land statsborgerstatus basert på fødested eller permanent opphold innenfor statens territorium. I de fleste land er det en kombinasjon av slike prinsipper som ligger til grunn for statsborgerskap, noe som reflekterer at nasjonskonstruksjoner er komplekse og i endring. Rettigheter dreier seg både om grunnleggende sivile og politiske rettigheter som ytringsfrihet, eiendomsrett, rettsbeskyttelse, trosfrihet og stemmerett, og om sosiale rettigheter som helsevesen, trygdeordninger, utdanning og lignende. Deltagelse inkluderer både forpliktelser i form av skatt og eventuelt militærtjeneste, men også muligheter for politisk deltagelse og medbestemmelse (Isin og Turner 2002).

Den dominerende modellen for samfunnsborgerskap er sentrert omkring territorielle stater som gir statsborgerskap, rettigheter og muligheter for

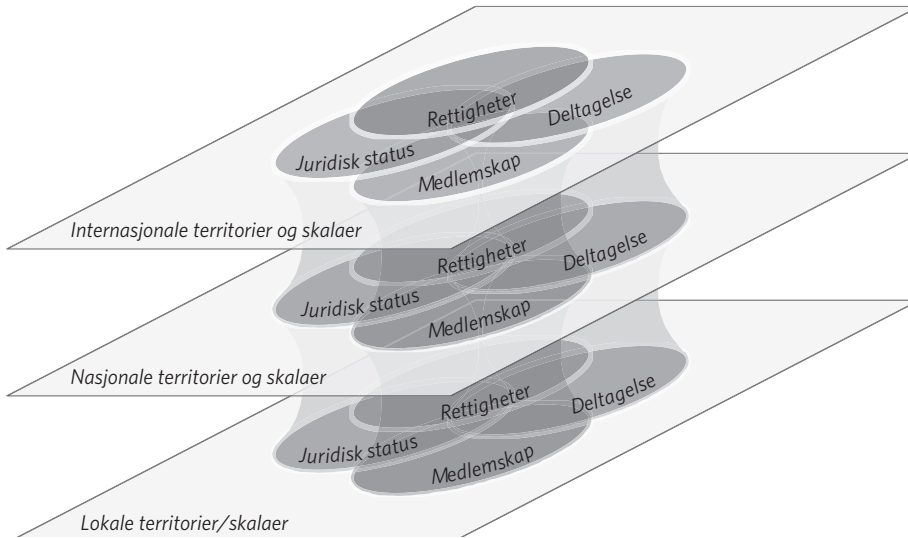
deltagelse for de som inkluderes som medlemmer i det nasjonale fellesskapet. De siste tiårene har denne nasjonalstat-modellen kommet under økt press. Spesielt på grunn av internasjonal migrasjon som har utfordret antagelser om homogene nasjonale fellesskap, og på grunn av økende globalisering som igjen har ført til en reskalering av politisk autoritet og styresett.

Dette reiser spørsmål om inklusjon av minoritetsgrupper i flerkulturelle samfunn. Kymlicka (1995) poengterer at nasjonalstat-modellen skjuler at alle land i dag er flerkulturelle, med minoritetsgrupper som i varierende grad inkluderes i nasjonskonstruksjonen. Dette skaper en spenning mellom universelle individuelle rettigheter på den ene siden og grupperettigheter og politisk representasjon for nasjonale minoriteter på den andre. Young (1990) og andre har mer generelt utfordret antagelsen om universelt og likt medborgerskap, og hevdet at dette idealet skjuler systematiske ulikheter som gjør at bestemte grupper utsettes for eksklusjon og blir annenrangs medborgere. Identitetspolitikk kommer ut av slik eksklusjon og søker å realisere og utvide innholdet i medborgerskap for den aktuelle gruppen. Dette betyr at samfunnsborgerskap er politisk i alle fire dimensjoner, og at hver av dem er både en årsak til, arena for og produkt av ulike aktørers politiske strategier (Van der Heijden 2014).

Samfunnsgeografer har poengtert at samfunnsborgerskapets romlighet er blitt mer kompleks ved at innholdet i medlemskap, formell status, rettigheter og deltagelse bestemmes på overnasjonale, nasjonale og lokale skalaer og innenfor ulike steder og territorier (Figur 13.4). Borgere innenfor EU kan for eksempel stemme på alle tre nivå, og har rettigheter som går på tvers av nasjonalstatenes territoriale grenser. Internasjonale migranter kan føle tilhørighet til ulike land og eventuelt ha dobbelt statsborgerskap (se kapittel 20). Dette betyr at medborgerskap har fått en økt romlig kompleksitet i forhold til den idealiserte nasjonalstats-modellen. Det betyr også at politikken omkring medborgerskap ikke lenger er begrenset til nasjonalstaten, men spiller seg ut innenfor og på tvers av ulike territorier og skalaer.

Identitetspolitikk for medborgerskap

Dette kapitlet bygger på en vid definisjon av identitetspolitikk som politikk for å fremme interessene til en bestemt sosial gruppe. Dette står i kontrast til en snevrere bruk av begrepet for å referere til gruppemobilisering for *kulturell*

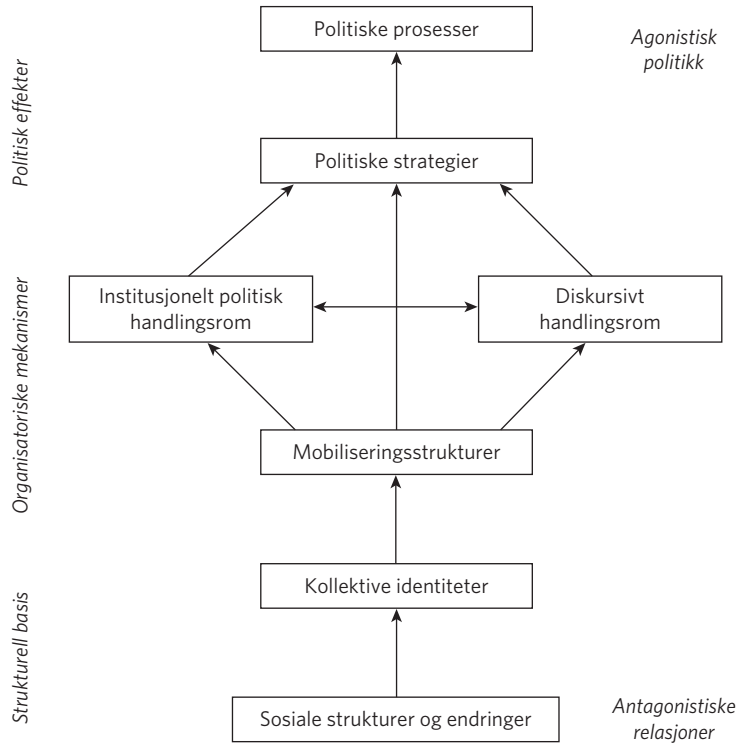

Figur 13.4 Samfunnsborgerskap og skala.

anerkjennelse heller enn *universelle rettigheter*. En slik definisjon skaper et skille mellom for eksempel mobilisering mot kjønnsdiskriminering, rasisme og religiøs intoleranse på den ene siden og arbeiderbevegelser kamp for sosial likhet og velferd på den andre. Dette analytiske skillet utfordres imidlertid av at identitetspolitikk i praksis er preget av at krav om kulturell anerkjennelse kombineres med krav om sosial inklusjon og politisk representasjon. Riktignok med varierende vektlegging mellom ulike bevegelser.

Identitetspolitikk er en politisk strategi som kan anvendes av ulike aktører og i ulike politiske rom (se også kapittel 11). Identitetspolitikk blir gjerne assosiert med sosiale bevegelser – kollektive nettverk og organisasjoner i sivilsamfunnet – men kan også fremmes av politikere, partier, styresmakter og statlige institusjoner. Denne delen vil likevel ha et mer avgrenset fokus på identitetspolitiske bevegelser i samfunnet, både på grunn av plasshensyn og fordi disse vanligvis forstås som den viktigste eksponenten for identitetspolitikk.

Identitetspolitikk omfatter et bredt spekter av bevegelser, inkludert kvinnebevegelser, minoritetsbevegelser, ungdomsbevegelser, nasjonalistiske bevegelser, arbeiderbevegelser og miljøbevegelser. Selv om kollektiv mobilisering har en lang historie, har framveksten av 'nye' identitetsbevegelser i tillegg til 'gamle' arbeiderbevegelser siden 1960-tallet fått spesielt mye oppmerksomhet (Goodwin og Jasper 2015, Nicholson 2008).

Figur 13.5 Analysenivå og nøkkelbegreper i studier av sosiale bevegelser.

Litteraturen om sosiale bevegelser har vært særlig opptatt av *hvorfor* og *hvordan* bevegelser oppstår (Figur 13.5), det vil si de strukturelle årsakene som ligger til grunn for mobilisering og de tilretteleggende mekanismene som muliggjør kollektiv organisering (della Porta og Diani 2006). Etterhvert har det også kommet studier av hvordan bevegelser engasjerer seg i politiske prosesser og hvilke politiske konsekvenser det har (Tarrow 2011; Tilly og Tarrow 2007). Samfunnsgeografer har bidratt med en ekstra vektlegging på romlige aspekt ved bakenforliggende årsaksstrukturer, organisatoriske mekanismer og politiske strategier (Leitner, Peck og Sheppard 2006, Nicholls, Miller og Beaumont 2013). De etterfølgende avsnittene vil gi en kort omtale av hver av disse analysenivåene.

Det første hovedspørsmålet om sosiale bevegelser dreier seg om de bakenforliggende årsakene. Et generelt argument har vært at sosiale bevegelser siden 1960-tallet avspeiler en generell endring i samfunnsformasjon fra industrikapitalisme til postindustrielle samfunn, med utvikling av nye

kollektive identiteter og mobiliseringer. Industrikapitalisme er kjennetegnet av polariserte klassestrukturer som skaper grunnlag for klassebevissthet og klassebevegelser. Postindustrielle samfunn derimot, gir en økende middelklasse og utvikling av sosiale bevegelser basert på andre identiteter enn klasse. Selv om en slik samfunnsmessig overgang utgjør et viktig bakteppe, har det blitt generell enighet om at det er umulig å utvikle universelle teorier som kan dekke det store mangfoldet av identitetspolitiske bevegelser som finnes i dag. Laclau og Mouffe (1985) hevder at motsetninger, eller det de kaller *antagonistiske relasjoner*, alltid finnes og at det ikke kan forutses hva slags mobilisering som vil oppstå. Det avhenger av hvilke fellesskap som konstrueres og mobiliseres politisk. Dette betyr likevel ikke at alt er mulig. Enhver kollektiv bevegelse forutsetter at folk identifiserer seg med fellesskapet, og finner det meningsfullt å engasjere seg i ressurskrevende kollektiv mobilisering (Crossley 2002).

Fraser (2009) velger en teoretisk mellomløsning ved å identifisere tre former for urettferdighet – kulturell, sosial og politisk eksklusjon – som grunnlag for identitetsbevegelser. Hun hevder videre at dette skaper ulike kollektive identiteter og bevegelser. Mens *sosial* eksklusjon skaper fellesskap omkring materielle interesser (spesielt klassebevegelser), er *kulturell* eksklusjon grunnlag for mobilisering omkring ikke-materielle identiteter (for eksempel seksuell orientering). Mens enkelte hevder at en kan skille mellom identitetspolitikk for anerkjennelse (eng. *recognition*) og interessepolitikk for sosial rettferd (eng. *redistribution*), poengterer Fraser at dette i virkeligheten er et kunstig og umulig skille. De fleste kollektive bevegelser kommer ut av kombinasjoner av sosial, kulturell og politisk ekskludering, selv om den relative balansen mellom disse tre vil variere. Dette er spesielt tydelig i feministisk og antirasistisk mobilisering, der kamp mot sosial og kulturell undertrykking går sammen.

Ulike perioder av kvinnekamp har således hatt forskjellige orienteringer og kampsaker. En første bølge av kvinnekamp fra 1800-tallet fokuserte spesielt på grunnleggende sivile og politiske rettigheter (spesielt eiendomsrett og stemmerett for kvinner). Dette ble etterfulgt av en andre bølge fra 1960-tallet som politiserte tradisjonelle kjønnsroller og krevde likestilling. Mens begge disse bølgene var basert på tatt-for-gitt antagelser om kvinners felles interesser, vokste det fram en tredjebølgefeminisme på 1990-tallet. Denne bølgen utfordrer essensialiseringen av identitet, dekonstruerer kjønnskategorier og framhever mangfold og ulikhet blant kvinner (Fraser 2005). Dette illustrerer at

identitetspolitikk er basert på og forsterker gruppeidentiteter, men også kan ha som siktemål å utfordre og endre identitetskonstruksjoner og de roller og normer de medfører.

Det andre hovedspørsmålet om sosiale bevegelser dreier seg om hvilke mellomliggende faktorer som muliggjør sosiale bevegelser. Antagonismer finnes i alle samfunn og til alle tider, men det er bare unntaksvis at det produserer kollektiv mobilisering. Studier av sosiale bevegelser har særlig identifisert tre typer ressurser som er kritiske for utviklingen av en kollektiv bevegelse:

1. *Mobiliseringsstrukturer*, det vil si sosiale nettverk og arenaer der deltagere mobiliseres og ledere utvikles.
2. *Institusjonelle politiske handlingsrom*, det vil si frihet til å organisere seg, kanaler for politisk tilgang og innflytelse, og politiske allianser som skaper bredere støtte og gjennomslag for bevegelsens krav.
3. *Diskursive handlingsrom*, det vil si diskurser som legitimerer bevegelsen overfor deltagere, samarbeidspartnere og politiske motstandere.

For alle tre dimensjonene er romlighet en synlig og viktig dimensjon (se kapittel 11).

Mobiliseringsstrukturer vektlegger at kollektive bevegelser fremmes av at det finnes en sosial infrastruktur for rekruttering av deltagere og ledere. Dette trekker oppmerksomheten til sted som arena for sosial samhandling, for eksempel arbeidsplasser, læresteder og religiøse institusjoner der folk utvikler en felles identitet og rekrutteres til en organisasjon. For arbeiderbevegelser har den tradisjonelle industriarbeidsplassen vært en viktig arena, mens framveksten av en globalisert økonomi og et arbeidsliv preget av fleksibilisering og uformelt arbeid gjør det vanskeligere å organisere arbeidere (se kapittel 8). I andre tilfeller, som i kampen for demokrati i Sør-Afrika, var urbane nabolag viktige arenaer. Sosial infrastruktur kan også være i form av nettverk som binder sammen og organiserer en fragmentert etnisk diaspora. Denne bevegelsen kan være på tvers av nasjonale territorier og spesifikke steder, enten siktemålet er gruppetilhørighet eller det er å bidra til utvikling og politiske endringer i diasporaens hjemland (les om samspillet mellom integrering og transnasjonalisme i kapittel 20).

Institusjonelle politiske handlingsrom (se også kapittel 11) dreier seg om i hvilken grad det politiske systemet skaper muligheter og begrensninger for ulike kollektive bevegelser. Slike handlingsrom er geografiske i den forstand at

politiske institusjoner og kanaler er organisert territorielt og i forhold til skala (internasjonalt, nasjonalt og lokalt). For sosiale bevegelser er det krevende å forstå handlingsrommet og utvikle strategier og kapasiteter som er tilpasset handlingsrommets geografi. Dette betyr gjerne at politiske allianser blir spesielt viktig for lokale organisasjoner for å oppskalere og påvirke på nasjonale eller internasjonale skalaer. Eksempler inkluderer hvordan arbeidere i ulike deler av et globalt produksjonsnettverk forsøker å bygge allianser på tvers av steder, territorier og skalaer for å matche produksjonsnettverkets struktur (se kapitlene 7 og 8). Men det finnes også eksempler på at det globale nivået kan utgjøre en politisk ressurs, som for eksempel når globale menneskerettighetskonvensjoner brukes i nasjonal og lokal politikk. For sosiale bevegelser skaper det politiske handlingsrommet således både muligheter og utfordringer til å påvirke på ulike skalaer.

Diskursive handlingsrom dreier seg om hvordan sosiale bevegelser skaper og benytter politiske diskurser for å mobilisere deltakere og fremme felles interesser (se kapittel 11). Dette er viktig fordi enkeltpersoners deltagelse i kollektive bevegelser er basert på deres fortolkninger av egne og andres livsvilkår. Slike diskurser er også representasjoner av geografi. Det er mange eksempler på at territorier og steder har en viktig symbolsk plass innenfor en bevegelse. Dette er spesielt synlig i nasjonalistiske bevegelser, som vektlegger det symboliske innholdet i hjemlandet og viktige steder i nasjonens historie. Men romlige representasjoner er også viktig for andre bevegelser, som for eksempel betydningen av Alta i den norske miljøbevegelsen; Tiananmenplassen og Tahrirplassen for demokratibevegelser i Kina og Egypt; Montgomery i den amerikanske borgerrettighetsbevegelsen; Soweto og Robben Island i anti-apartheidbevegelsen i Sør-Afrika; San Francisco i den amerikanske og internasjonale LHBTI-bevegelsen; og Chicago Hay Market; Gdansk og Menstad for nasjonale og internasjonale arbeiderbevegelser.

Det tredje hovedspørsmålet dreier seg om den politiske betydningen av kollektive bevegelser? Mens hovedfokuset i studier av sosiale bevegelser har vært på å forklare framveksten av disse, har det de siste årene blitt større oppmerksomhet omkring bevegelsenes politiske kapasitet og konsekvenser. Utgangspunktet her er at politikk forstås som motsetningsfylt samhandling mellom ulike politiske aktører og interesser (Tarrow 2011, Tilly og Tarrow 2007). I denne situasjonen blir måten en bevegelse forstår og utnytter sine mobiliseringsstrukturer, og politiske og diskursive handlingsrom, avgjørende

for bevegelsens politiske påvirkning. Som allerede nevnt er hver av disse romlige i sin karakter og en bevegelses strategier og kapasiteter vil dermed også variere med territorier, nettverk og skalaer. Et sentralt spørsmål har dreid seg om behovet for oppskalering for å være politisk effektiv. I en situasjon der globale strukturer former grupper livssituasjon er dette viktig. Spesielt når det institusjonaliserte politiske rammeverket er knyttet til territorielle stater og mobiliseringer ofte har en lokal karakter (Fraser 2009). Dette kan vi bevitne i globale produksjonsnettverk som former arbeidernes livssituasjon, mens deres organisasjoner og handlingsrom gjerne er begrenset til den lokale arbeidsplassen eller nasjonal arbeidsmarkedspolitik.

Dette reiser spørsmål om hva det er som skaper et overordnet felleskap blant mangfoldet av saksspesifikke og lokale identitetsmobiliseringer. Mens noen vektlegger behovet for å bygge brede allianser og globale sosiale bevegelser, for eksempel med fagforeninger i en sentral rolle, går andre i den motsatte retningen og framhever at mangfoldet av lokale mobiliseringer er det som sikrer at folks interesser blir synlige i offentligheten og representert politisk (Haarstad 2007).

Mouffe (2013) vektlegger i stedet at et inkluderende (radikalt) demokrati er det som integrerer mangfoldet av identitetsmobiliseringer og gir dem mulighet til politisk påvirkning. Hennes argument er at politiske konflikter (antagonismer) er uunngåelig, og at sosiale bevegelser er viktige fordi de bidrar til reell politisk representasjon for mangfoldet av identiteter og interesser. Dette forutsetter at bevegelser har politisk kapasitet, men også at det finnes et politisk system som tolererer pluralisme og virker integrerende i forhold til motstridende politiske interesser. Et velfungerende demokrati omformer antagoniske relasjoner til agonistisk politikk. Det vil si at det finnes politiske prosedyrer som gjør at en fiende i en antagonistisk relasjon gjøres til en motstander i en legitim politisk prosess. Dette reiser dermed viktige spørsmål om kanaler og arenaer for demokratisk representasjon og deltagelse innenfor ulike former for styresett, men det går ut over rammene for dette kapitlet (les mer om styresett i kapittel 14).

Avslutning

I dette kapitlet har vi redegjort for meningsinnholdet i identitet og betydningen av identitetspolitikk for å fremme reelt medborgerskap. Mens den begrepsmessige inngangen til identitet og identitetspolitikk gjerne går gjennom

sosiologiske, antropologiske og statsvitenskapelige teorier, har vi også framhevet at disse fenomenene er romlige i sitt vesen og formet av geografiske steder, skalaer og nettverk.

Referanser

- Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Brochmann, G. (2002). Velferdsstat, integrasjon og majoritetens legitimitet. I G. Brochmann, T. Borchgrevink og J. Rogstad (red.), *Sand i maskineriet: Makt og demokrati i det flerkulturelle Norge*. Oslo: Gyldendal Akademisk, s. 27-55.
- Cresswell, T. (2015). *Place: An Introduction*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Crossley, N. (2002). *Making Sense of Social Movements*. Buckingham: Open University Press.
- della Porta, D. og Diani, M. (2006). *Social Movements: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Fraser, N. (2005). Mapping the feminist imagination: From redistribution to recognition to representation. *Constellations*, 12(3), s. 295-307.
- Fraser, N. (2009). *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. New York: Columbia University Press.
- Goodwin, J. og Jasper, J. M. (red.) (2015). *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Haarstad, H. (2007). Collective political subjectivity and the problem of scale. *Contemporary Politics*, 13(1), s. 57-74.
- Hylland Eriksen, T. (2010). *Små steder, store spørsmål*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Inis, E. F. og Turner, B. S. (red.) (2002). *Handbook of Citizenship Studies*. London: Sage.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship*. New York: Oxford University Press.
- Laclau, E. og Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Larsen, R., Buss, D. og Wismeijer, A. (2014). *Personality Psychology: Domains of Knowledge about Human Nature*. London: McGraw-Hill.
- Leitner, H., Peck, J. og Sheppard, E. S. (red.) (2006). *Contesting neoliberalism: Urban Frontiers*. New York: Guildford.
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking the World Politically*. London: Verso.
- Nicholls, W., Miller, B. og Beaumont, J. (red.) (2013). *Spaces of Contention: Spatialities of Social Movements*. Surrey: Ashgate.
- Nicholson, L. (2008). *Identity before Identity Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paasi, A. (1998). Boundaries as social processes: Territoriality in the world of flows. *Geopolitics*, 3(1), s. 69-88.
- Penrose, J. (2002). Nations, states and homelands: Territory and territoriality in nationalist thought. *Nations and Nationalism*, 8(3), s. 277-297.

- Schiefloe, P. M. (2011). *Mennesker og samfunn: Innføring i sosiologisk forståelse*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Stokke, K. (2017). Politics of Citizenship. *Norwegian Journal of Geography* 71(4).
- Tarrow, S. G. (2011). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (3 utg.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, C. og Tarrow, S. (2007). *Contentious Politics*. Boulder: Paradigm.
- Van der Heijden, H.-A. (red.) (2014). *Handbook of Political Citizenship and Social Movements*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.

KAPITTEL 14

Styresett og deltagelse

Marianne Millstein

Viktige begreper: styresett, flerskala og polysentriske styresett, nyliberale styresettformer, deltagelse, inviterte og konstruerte deltagelsesarenaer

Innledning

I dette kapitlet ser vi på hvordan stater styrer samfunnsutviklingen i samarbeid eller konflikt med ikke-statlige aktører, og hvordan innbyggere kan delta i disse prosessene og få gjennomslag for sine interesser. Enkelt sett handler styresett om forholdet mellom de som styrer, og de som blir styrt. Vi skiller for eksempel mellom demokrati, diktatur eller andre former for styresett. Samtidig innebærer styresett-begrepet mye mer enn en definisjon av politiske regimer.

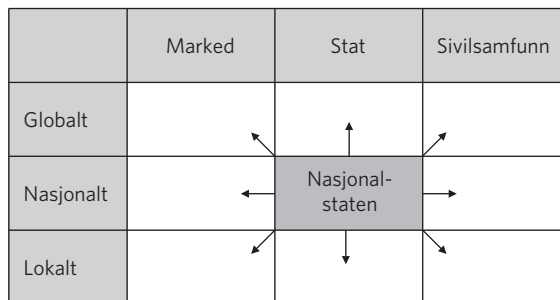
I samfunnsgeografi dreier debatter om styresett seg om mangfoldet av strukturer, institusjoner og prosesser som kobler marked, stat og sivilsamfunn. Shirlow (2009) definerer styresett som mekanismer myndigheter bruker for å etablere et akkumulasjonsregime og sosial regulering. Mens akkumulasjonsregime dreier seg om økonomisk utvikling og måter staten kan styre markedet på, handler sosial regulering om myndighetenes makt og kapasitet til å styre samfunnsutviklingen og skape velferd for befolkningen. I demokratiske regimer vil forholdet mellom statsmakt og befolkningen institusjonaliseres gjennom ulike former for deltagelse. Slik deltagelse kan begrense seg til valg, men også utvides ved at sivilsamfunnsorganisasjoner og innbyggere deltar i konkrete prosjekter, eller mobiliserer for kollektiv handling og protester.

Samfunnsgeografiske tilnærminger til styresett og deltagelse fokuserer på endringer i staters makt, politiske institusjoner og styring. Globaliseringens betydning for disse endringene har vært et sentralt spørsmål (se også kapittel 5). I løpet av de siste tiårene har forvaltningen i land både i det globale nord og sør gjennomgått endringer inspirert av nyliberal styringsideologi, som privatisering og konkurranseutsetting av offentlige tjenester. (les mer

om nyliberalisme i kapittel 8). Mens staten før har styrt sitt territorium gjennom hierarkiske strukturer og prosesser, ser vi nå former for nettverksregulering der staten styrer i samarbeid med næringsliv, sivilsamfunn og innbyggere på ulike geografiske nivåer. I den engelske litteraturen beskrives denne forskyvningen av ansvar og makt fra staten mot andre aktører, som en overgang fra *government* til *governance*. Makt som tidligere lå hos sentrale myndigheter, er skjøvet 'oppover' mot globale institusjoner, 'nedover' mot lokale forvaltningsnivåer, og 'utover' mot sivilsamfunn og markedsaktører (Jessop 2002, Scholte 2005).

Styresett er i dag en form for styring som går på tvers av geografiske nivåer. Denne formen er basert på «forhandling og koordinering av beslutningsprosesser» (Rossi og Vanolo 2012, s. 183), og involverer aktører fra staten, næringslivet og sivilsamfunnet. Styresettprosesser har blitt *pluralistiske* (det vil si at mange ulike aktører er involvert og har påvirkning i styringsprosessene), og *polysentriske* (det vil si at nasjonalstaten ikke alltid er den mest sentrale aktøren, selv om stater fortsatt spiller en stor rolle). Videre skjer styring gjennom institusjonelle relasjoner på tvers av geografiske nivåer – det vi kaller for *fjernnivåstyring* (se Figur 14.1). Dette gjør maktutøvelse mer sammensatt, kanskje også mer skjult, og endrer hvordan vi sikrer at beslutningsprosesser er representative, åpne, pålitelige og legitime. Styresett handler derfor i bunn og grunn om makt og politikk, og om demokrati.

Senere i kapitlet skal vi se mer på sammenhengene mellom globalisering, styresett, demokrati og deltagelse. Men før det er det viktig å se hvordan perspektiver på styresett henger sammen med et av geografisens kjernebegreper, nemlig skala.

Figur 14.1 Flerskala og polysentrisk styresett.

Flernivåstyring og skala

Mange analyser av flernivåstyring bygger på en forståelse av skala som nivåer plassert i et hierarki (les mer om skala i kapittel 3). Vi snakker for eksempel om globalt styresett, nasjonalt styresett, bystyresett, og lokalt styresett, som reflekterer hvordan styresettprosesser fungerer på ulike geografiske nivåer. Denne hierarkiske tenkningen er kritisert, fordi den impliserer at makt opererer nedover i hierarkiet fra det globale til det lokale. Lokale styringsprosesser blir dermed mer eller mindre bestemt av prosesser som foregår på et høyere nivå.

I kontrast til det hierarkiske perspektivet, ble *nettverk* et alternativt begrep i diskusjonen om hvordan styresettprosesser fungerer som et samspill mellom statlige og ikke-statlige aktører. En fordel med nettverksbegrepet er at det globale og det lokale ikke rangeres, men heller viser hvordan ulike aktører med mer eller mindre makt samhandler og påvirker hverandre i nettverkene (Scholte 2005). Slike nettverksanalyser vil for eksempel se på hvordan makt fungerer gjennom nettverkene mellom statlige aktører, markedet og sivilsamfunnet (Pieterse 2008). Det betyr ikke at skala-begrepet bør forkastes, men at vi må se på dette som relasjonelle sammenhenger, der aktører og prosesser på ulike geografiske nivåer påvirker hverandre.

En annen kritikk av skala er at de geografiske nivåene ofte fremstår som uforanderlige. I realiteten er de sosiale konstruksjoner som er i bevegelse og formes av økonomiske, sosiale og kulturelle prosesser (se kapittel 3). Forvaltningsnivåer kan endres som respons til eksterne forhold, som økonomisk globalisering, eller interne spørsmål som for eksempel når minoriteter gjør krav på mer selvstyre. De lokale forvaltningsnivåene kan også endres ovenfra gjennom nasjonalstatlige initiativer utfra effektivitetshensyn, som er tilfelle med kommunereformen (se Tekstboks 1.4.1).

Den økonomiske globaliseringen har bidratt til en sterkere overnasjonal regionalisering og er et interessant eksempel på de komplekse styringsprosesser som er involvert, og hvordan forvaltningsnivåer kan endres og konstrueres. Den europeiske unionen (EU) er en overnasjonal institusjon som over tid har skapt tettere politisk, økonomisk og sosial integrering og som dermed påvirker handlingsrommet til de enkelte medlemslandene. Vi ser samtidig at forsøk på å skape et europeisk felleskap møter motbør fra nasjonale og subnasjonale identiteter.

Tekstboks 14.1 Kommunereformen i Norge

Den pågående kommunereformen i Norge er et godt eksempel på endringer i forvaltningsnivåer og maktrelasjoner. Regjeringen ønsker å skape større kommuner gjennom kommunesammenslåinger, en prosess som har skapt mye motstand. De har også lansert en regionsmelding, der de foreslår en sammenslåing av fylkeskommuner. Statsråden og andre støttespillere mener reformen vil gi bedre samordning i statsapparatet og effektiv ressursutnyttelse. Kritikere hevder at større kommuner flytter tjenester og beslutninger vekk fra befolkningen. Argumentene om stordriftsfordeler handler om effektiv ressursutnyttelse og andre økonomiske hensyn, mens motstanderne argumenterer for at det lokale folkestyret svekkes.

Stedsidentiteter kan også være viktige i kampen om slike forvaltningsreformer. Selv om kommunen som enhet er konstruert, er den også reell for innbyggerne, som knytter egen tilhørighet og erfaringer med å engasjere seg i lokalsamfunnet sitt til den eksisterende kommunen. Dette kan også styrke den lokale motstanden mot å slå seg sammen med omliggende kommuner.

Lignende forsøk på regionalisering finner vi i andre deler av verden også, selv om disse ikke har gått like langt i integreringen som EU. Afrikanske regionale samarbeid som Southern Africa Development Cooperation (SADC), har en overordnet økonomisk og til dels politisk funksjon, men de enkelte statenes interesser har vanskeliggjort sterkere regional integrering. Afrikanske sivilsamfunnsaktører har, inntil nylig, i liten grad jobbet på regionale nivåer. De siste årene har imidlertid afrikanske regionale institusjoner (men også den kontinentale African Union, AU) fått en større politisk betydning. Dette skaper nye politiske handlingsrom for sivilsamfunnet, som i mange tilfeller får status som observatører eller deltagere i regionale prosesser. Iheduru (2014) mener etableringen av den vestafrikanske regionale institusjonen ECOWAS også har formet ideer og strategier i sivilsamfunnet, som i økende grad har utviklet en regional identitet. Sivilsamfunnet jobber tettere sammen i regionale nettverk rundt felles saker, og bruker det regionale nivået strategisk for å presse nasjonale myndigheter (Godsäter 2014, Iheduru 2014). I det sørlige Afrika finnes det nå regionale nettverk som arbeider med HIV/Aids-spørsmål, og flere nettverk som jobber med handelspolitiske spørsmål (Godsäter 2014).

Globalisering og styresett

Som nevnt over ble statens posisjon og makt utfordret av nyliberale ideer utover 1980-tallet. I følge nyliberale økonomer hadde de europeiske velferdsstatene vokst seg for store, og ble ikke lenger sett på som bærekraftige i møtet med den nye globale virkeligheten. Markedet ble fremmet som alternativet til en statssentrert og hierarkisk styresettmodell. Sentrale globale institusjoner som Verdensbanken og det internasjonale pengefondet (IMF), sammen med toneangivende stormakter som USA og England, mente at liberalisering av økonomien ville være fordelaktig for alle. De mente at markedet ville kunne levere velferd som både var bedre og mer effektiv enn det staten kunne klare. Det er likevel få eksempler (om noen) på rene markedsbaserte styringsmodeller.

Utover 1990-tallet svingte pendelen tilbake mot et fokus på rollen til statlige institusjoner i regulering av økonomien og velferdsutviklingen. I disse institusjonelle perspektivene ble staten igjen anerkjent som en viktig, om enn ikke den eneste, aktøren. Det betyr ikke at nyliberale ideer hadde utspilt sin rolle. Nyliberale ideer fortsatte å prege utviklingen av statlige forvaltningssystemer, som for eksempel ved at viktige deler av statsforvaltningen som helse og utdanning, skulle forvaltes etter bedriftsøkonomiske prinsipper. Dette blir kalt for 'new public management' (NPM). Man gikk fra et fokus på at staten skulle trekke seg tilbake, slik vi så under Margareth Thatchers statsministerperiode i Storbritannia, til at staten kunne spille en mer effektiv rolle i samspill med markedet. I Storbritannia ble fokuset på offentlig-privat samarbeid en del av statsminister Tony Blair sin politikk om 'den tredje vei' – den gylne middelveien mellom markedsliberalisme og sterk statlig styring av økonomien.

I dette institusjonelle perspektivet ble to mekanismer spesielt sentrale. *Partnerskap* mellom stat og marked, eller det vi kaller offentlig-private samarbeid, og *deltagelse* som på ulike måter skal skape god dialog med sivilsamfunn og medborgere, og sikre deres innflytelse. Et viktig poeng er at disse institusjonelle reformene fortsatt hvilte på en nyliberal styringsideologi, noe som for eksempel kom til uttrykk gjennom godt styresettagendaen (eng. *good governance*) i utviklingspolitikken (Abrahamsen 2000). Mange land i sør gjennomgikk store omveltninger i kjølvannet av Sovjetunionens fall. Reformagendaen på 90-tallet kombinerte en liberaldemokratisk modell med en markedsliberal økonomisk politikk. Selv om retorikken om partnerskap, deltagelse og samordning ofte hadde et demokratisk tilsnitt, satte nyliberal globalisering og

liberaldemokratiske reformer begrensninger for mer gjennomgripende demokratiske reformer.

Nyliberale styresettreformer fikk altså global gjennomslagskraft, men med forskjellige uttrykk i ulike kontekster. Staten kom under press, men mange har argumentert for at det dreier seg om en endring av statens makt og kapasitet og ikke bare tap av makt til andre aktører. Hvordan disse prosessene har blitt institusjonalisert, avhenger dessuten av historie og geografi. Nyliberale ideer tas opp, forhandles og tilpasses eksisterende (og motstridende) ideer og institusjoner og får ulike utslag.

I veletablerte demokratier som Norge og andre vesteuropeiske land, har man diskutert nyliberal styringsideologi. Spesielt hvorvidt denne har bidratt til maktforskyvninger vekk fra demokratisk valgte institusjoner mot ulike typer nettverk utenfor politisk kontroll eller inn i forvaltningen, og hvordan dette svekker eller endrer demokratiet (Mydske, Claes og Lie 2007). Staten har fortsatt stor innflytelse, men framstår samtidig som mer fragmentert, noe som gjør flernivåstyringen komplisert og delvis utenfor politisk kontroll.

Problemstillingen ser litt annerledes ut i land i for eksempel Latin-Amerika og Afrika, som relativt nylig har gjennomgått demokratiseringsprosesser. Her har man spurt seg om i hvilken grad innføringen av liberaldemokratiet, kombinert med nyliberal økonomisk politikk, har vært tilstrekkelig for å gi demokratiet et reelt innhold og sikre velferdsutvikling og omfordeling. Styresettreformene på 1990-tallet ble for eksempel kritisert for å redusere dypt politiske spørsmål om demokratisering og utvikling, til teknokratiske spørsmål om å finne de riktige institusjonelle løsningene. Og dette uten kobling til realitetene i de enkelte landene (Abrahamsen 2000).

Deltagelse og deltagende styresett

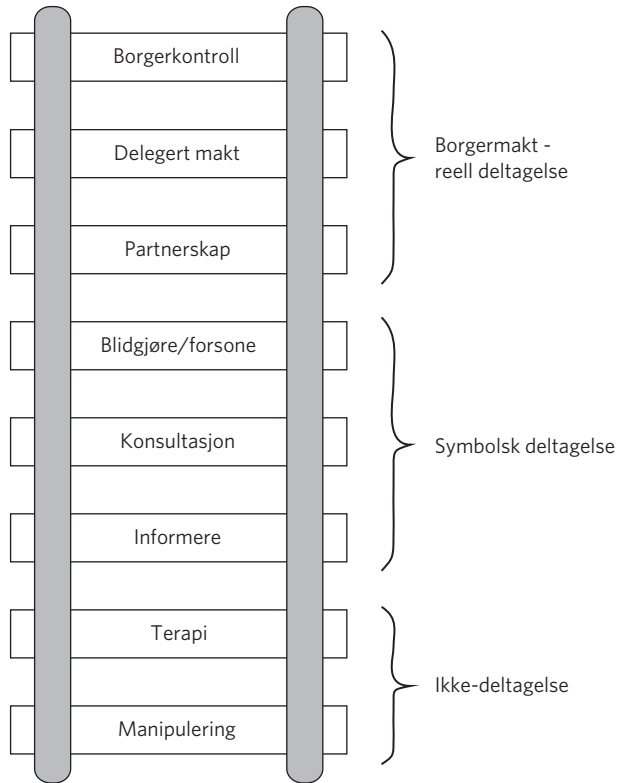
I demokratiske land er det en rekke muligheter for innbyggere å påvirke staten og delta i politiske prosesser. Den mest åpenbare formen for deltagelse i demokratiske regimer, er gjennom valg. Samtidig finnes det andre måter vi kan påvirke og delta i beslutningsprosesser på – altså ha en rolle i styresettprosesser utover de periodiske valgene. Diskusjoner om *deltagelse* har derfor blitt en integrert del av debatter om hvordan styresettprosesser fungerer og former samfunnsutviklingen.

Som begrep, har deltagelse ulike ideologiske utgangspunkt. Fra å være et radikalt begrep med fokus på å styrke marginaliserte gruppers stemme og krav om innflytelse gjennom kollektiv mobilisering og solidaritet, har deltagelse blitt et moteord som brukes like ofte av Verdensbanken som av sivilsamfunnsorganisasjoner. I boka *Participation: The New Tyranny?* (Cooke og Kothari 2001) argumenterte utviklingsgeografen Uma Kothari at deltagelse hadde blitt overtatt av makthavere og nærmest blitt en tvangstrøye for alle typer utviklingsprosjekter. Deltagelse ble dessuten en del av det nyliberale vokabularet, men med fokus på individets rettigheter og rolle. Vi utøver ikke lenger makt som deltakere i et felleskap, men som kunder og forbrukere av velferdstjenester.

Giles Mohan og Sam Hickey ga Kothari et tilsvarende svar i boka *Participation: From Tyranny To Transformation* (2004). De delte mye av bekymringen for at deltagelse i mange sammenhenger hadde liten reell betydning. Likevel argumenterte de for at disse prosessene kunne få fornyet politisk innhold og styrke blant annet gjennom å gjenreise ideen om deltagelse som medborgerpraksiser i et radikalt perspektiv (les mer om medborgerskap i kapittel 13). Disse to bøkene – og mange andre i perioden – var del av en sentral diskusjon om forutsetninger for deltagende styresettprosesser som kunne skape legitimitet, åpenhet og gjennomsiktighet i beslutningsprosesser, og sikre marginaliserte grupper reell makt i disse prosessene. Deltagelse kan sees på både som et middel for eksempel i fattigdomsbekjempelse og utvikling, og et mål i seg selv. Debatten viste blant annet at det er viktig at vi er kritiske til hvordan begreper som deltagelse brukes og av hvem, for hva slags formål.

Allerede i 1969 beskrev Arnstein et hierarki av deltagelsesformer som gjenspeiler hvor omfattende eller reell deltagelsen er. Hun så deltagelse som meningsfull i den grad den ga marginaliserte grupper makt i sosiale reformer som gjør at de kan ta del i velferdsutviklingen. Stigemodellen (Figur 14.2) reflekterer ulike former for deltagelse, som går fra ikke-deltagelse, gjennom ulike former for symbolhandlinger uten reelt innhold, til mekanismer hun mener gir reell makt til deltagerne. I denne tilnærmingen er det en underliggende forståelse av at mer og kvalitativt bedre deltagelse også vil skape en bedre samfunnsutvikling. Det betyr at deltagelse uten omfordeling av makt, er meningsløs (Arnstein 2012 [1969]).

Deltagelse settes ofte i sammenheng med desentralisering, som er institusjonelle reformer som skal bidra til å flytte makt nærmere befolkningen.

Figur 14.2 Hierarki av deltagelsesformer (kilde: Arnstein, 2012).

Desentraliseringsreformer kan skje på ulike måter. *Devolusjon* (politisk desentralisering) innebærer en prosess der lokale myndigheter får mer makt til å ta egne beslutninger. *Dekonsentrasjon* (administrativ desentralisering) er en prosess der sentralstaten flytter ansvar til lokale representanter for sentrale myndigheter, og som dermed betyr mindre reell makt til et lokalt forvaltningsnivå. Hvor mye makt og ansvar lokale myndigheter får og hvor stor autonomi de har fra regionale og sentrale myndigheter, vil variere og endre seg over tid. I Norge har vi for eksempel hatt tradisjon for et relativt sterkt lokaldemokrati, men der nasjonale myndigheter har brukt ulike virkemidler for å sikre nasjonal fordeling og utjevning. I Sør-Afrika har historien med segregasjon under apartheid bidratt til at lokaldemokratiet har en ambivalent posisjon, selv om regjeringen er retorisk opptatt av folkelig deltagelse og har gjennomført delvise desentraliseringstiltak.

Desentralisering og lokal deltagelse er blitt frontet av aktører med svært ulike ideologiske og politiske synspunkter, men naturligvis med ulike argumenter.

Det lokale fokuset passet godt med nyliberale styringsideologier, som så nytten av å bruke sivilsamfunnsaktører som lokale tjenesteytere. Dette skapte spenninger for eksempel i NGO-sektoren mellom to ulike, og noen ganger motstridende, roller som vaktbikkje ovenfor staten, og som ansvarlige for velferdstjenester når myndighetene enten ikke ville eller kunne levere tjenester. For en del aktivister og akademikere som var kritiske til den globale nyliberalismen, ble derimot lokalsamfunnet nøkkelen til motstand (les om nyliberalisme i kapittel 8). Mobilisering som tok utgangspunkt i folks hverdagsliv, kunne oppskaleres og bli del av en større kamp mot staten eller, i noen perspektiver, den globale kapitalismen.

Mohan og Stokke (2000) advarte mot en romantisering av det lokale både fra høyre- og venstresiden. Det lokale er ikke iboende mer demokratisk enn andre nivåer (Purcell 2006), og lokal deltagelse vil påvirkes av sosiale forskjeller og maktforhold. Mange lokale nettverk og organisasjoner er først og fremst opptatt av hverdagsproblemer som ikke alltid enkelt kan kobles opp mot en ideologisk kamp mot kapitalismen. Kjønn, klasse og etnisitet kan også forme hvem som har mulighet til å delta når og på hvilke måter. Når for eksempel lokale møter i en fattig bydel i Cape Town ble lagt til kvelden, ble det vanskelig for kvinner å delta fordi det var langt til møtelokale og utrygt å bevege seg gjennom området (Millstein 2008).

Det er altså mange utfordringer og dilemmaer knyttet til hvordan deltagelse skal forstås og praktiseres. Under hva slags forutsetninger fungerer deltagelse, og hvordan kan deltagelse sikre påvirkning? Kan man designe institusjoner for deltagende styresett som er inkluderende og sikrer befolkningen reell makt i møtet med andre aktører som ofte har mer kapasitet og makt til å styre? Er deltagelse et mer effektivt middel i kampen mot fattigdom enn andre mekanismer? Og hvem er det egentlig som deltar i beslutningsprosessene? Dersom lokal deltagelse skal gi mening, må det innebære at det lokale nivået har reell beslutningsmyndighet, eller i alle fall en tydelig rolle i forhold til myndigheter på andre nivåer. I realiteten har ofte lokale fora liten innflytelse fordi de viktigste beslutningene tas på andre forvaltningsnivåer, slik at den lokale deltagelsen har liten effekt. Og selv om både makt og ansvar er desentralisert, er det ikke tilfeldig hvem som deltar og på hvilke måter.

I mange styringsmodeller er deltagelsen styrt utfra forhåndsbestemte kriterier for hvem som skal få delta, og på hvilke måter. 'Stakeholder'-deltagelse reflekterer det Cornwall (2002) kaller inviterte deltagelsesarenaer (eng. *spaces of participation*). Stakeholder betyr 'interessent' på norsk, og er en representant for en gitt

gruppe eller interesse. Sivilsamfunnsaktører, som også kan være representanter for et lokalsamfunn, inviteres inn i myndighetsstyrte prosesser fordi de anses å ha en spesiell interesse i det aktuelle saksområdet. I Cape Town har man for eksempel lokale bydelskomitéer som er sammensatt av representanter for forhåndsdefinerte sosiale grupper bestemt av myndighetene. Det kan være kvinne- og ungdomsorganisasjoner, beboerforeninger, lokale entreprenørforeninger, eller aktører som representerer sosialt marginaliserte grupper.

Inviterte deltagelsesarenaer kan gi muligheter for direkte å påvirke prosesser, men gruppene risikerer også å bli integrert inn i systemet – det vi kaller kooptering. Det kan føre til at de mister kontakt med dem de skal representere, og blir mindre kritiske i sin rolle ovenfor staten. Det er heller ikke gitt at sivilsamfunnsorganisasjonene som deltar har tilstrekkelig legitimitet til å snakke på vegne av alle grupper som berøres, og dermed kan inviterte deltagelsesprosesser ekskludere de mest marginaliserte gruppene i lokalsamfunnet. Myndighetene kan ha en snever forståelse av hvilke grupper som berøres, og de kan velge ikke å invitere sivilsamfunnsaktører de vet er kritiske til et gitt prosjekt. Dette er dessuten en form for styringsprosess der makt til å påvirke viktige beslutninger tas i til dels lukkede fora før de fremmes gjennom ordinære politiske prosesser, noe som bidrar til at beslutninger til dels er utenfor demokratisk politisk kontroll.

I kontrast til invitert deltagelse, skisserer Cornwall (2002) en alternativ arena (eng. *invented participation*). Dette er deltagende prosesser og praksiser skapt nedenfra, i lokalsamfunn og i sivilsamfunnet, utenfor myndighetenes kontroll. Arenaene preges av selvorganisering og selvhjelpspraksiser, men omfatter også organiserte former for kollektiv mobilisering og protester (se også kapittel 11 og 13). I motsetning til aktører som deltar i inviterte fora, er det lettere å forbli uavhengig fordi man ikke inngår i samarbeid med statlige aktører og kan beholde en kritisk posisjon. Ulempen er at man mister muligheter til å påvirke prosesser gjennom andre kanaler enn protester og andre former for direkte aksjoner.

I praksis er ikke de to deltagelsesarenaene så adskilte som beskrivelsen over kan gi inntrykk av. Som vi beskriver i Tekstboks 14.2, var evnen til å manøvrere mellom alternative og inviterte arenaer for deltagelse en viktig strategi for sosiale bevegelser i kampen mot utkastelser og privatisering i Cape Town. Et viktig poeng er derfor at dette er relasjonelle handlingsrom som aktører kan bruke strategisk for å oppnå sine målsetninger.

Tekstboks 14.2 Invitert og konstruert deltagelse i Cape Town

Miraftab og Willis (2005) brukte delingen mellom inviterte og alternative arenaer for deltagelse, til å analysere strategiene og praksisene til en sørafrikansk sosial bevegelse. Western Cape Anti-Eviction Campaign (AEC) ble etablert i kjølvannet av at lokale myndigheter privatiserte en rekke velferdstjenester rundt årtusenskiftet. I noen tilfeller ble vann- og elektrisitetsforsyningen overlatt til private selskaper. I andre tilfeller, som i Cape Town, innførte de markedsbaserte prinsipper for vannforsyningen, selv om tjenesteytingen forble under offentlig kontroll. Konsekvensen av begge modellene var prisøkninger som mange fattige ikke evnet å betale. Når de ikke klarte å betale for de kommunale tjenestene, fikk mange kuttet vann og elektrisitet. Noen ble også kastet ut av de kommunale leilighetene de bodde i, og enda flere ble truet med utkastelse.

AEC var en av flere bevegelser som mobiliserte mot denne privatiseringen. De hentet inspirasjon både fra Sør-Afrikas historiske erfaring med folkelig mobilisering mot apartheid-regimet, og de globale bevegelsene som var aktive i denne perioden. AEC var sterkt kritiske til myndighetene, og tok i bruk en rekke aksjonsformer for å protestere og kjempe mot utkastelser. Sammen med andre bevegelser i byen og nasjonalt, er de eksempler på hvordan alternative rom for deltagelse kan skapes nedenfra og utfordre maktutøvere. Samtidig så tok aktivistene strategisk i bruk de inviterte mulighetene som fantes, og gikk i dialog med lokale myndigheter for å få gjennomslag for sine krav. De brukte også rettsvesenet aktivt i kampen mot utkastelser.

Avslutning

I dette kapitlet har vi sett hvordan endringer i forvaltningsstrukturer og prosesser både kan være begrensende og muliggjørende for folkelig deltagelse og demokratisering. Samfunnsgeografer er opptatt av å finne ut hva som karakteriserer styresettstrukturer, relasjoner og praksiser på ulike nivåer og steder, og med hvilke effekter. Globaliseringen har satt viktige rammer for hvordan forvaltningsreformer har blitt formulert og gjennomført, men reformene formes også av nasjonal og lokal historie og geografi. I dette landskapet kan det noen ganger se ut som det er universell enighet om at

deltagelse er viktig og riktig, men ulike ideologiske retninger har svært ulik forståelse av hva deltagelse er og hvordan deltagelse skal bidra til demokratisering og samfunnsutvikling. Det betyr at vi må forstå de bakenforliggende ideene som former deltagelsesstrategier, så vel som hvordan deltagende styresett utøves i praksis.

Referanser

- Abrahamsen, R. (2000). *Disciplining Democracy: Development Discourse and Good Governance in Africa*. London: Zed Books.
- Arnstein, S. (2012). A ladder of citizen participation. I A. Cornwall (red.), *The Participation Reader*. London: Sage, s. 3-18.
- Cooke, B. og Kothari, U. (red.) (2001). *Participation: The New Tyranny?* London: Zed.
- Cornwall, A. (2002). Locating citizen participation. *IDS Bulletin*, 33(2), s. 49-58.
- Godsäter, A. (2014). Regionalization "from below" in Southern Africa: The role of civil society in regional trade and HIV/AIDS policy making. I L. Fioramonti (red.), *Civil Society and World Regions: How Citizens are Reshaping Regional Governance in Times of Crisis*. Plymouth: Lexington Books, s. 123-136.
- Hickey, S. og Mohan, G. (red.) (2004). *Participation: From Tyranny to Transformation? Exploring New Approaches to Participation in Development*. London: Zed.
- Iheduru, O. C. (2014). Civil society and regional integration in West Africa: Partners, legitimizers, and counter-hegemonic actors. I L. Fioramonti (red.), *Civil Society and World Regions: How Citizens are Reshaping Regional Governance in Times of Crisis*. Plymouth: Lexington Books, s. 137-160.
- Jessop, B. (2002). *The Future of the Capitalist State*. Cambridge: Polity.
- Millstein, M. (2008). *Challenges to Substantive Democracy in Post-Apartheid Cape Town: The Politics of Urban Governance Transformations and Community Organising in Delft*. PhD-avhandling, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.
- Miraftab, F. og Wills, S. (2005). Insurgency and spaces of active citizenship: The story of Western Cape Anti-Eviction Campaign in South Africa. *Journal of Planning Education and Research*, 25(2), s. 200-217.
- Mohan, G. og Stokke, K. (2000). Participatory development and empowerment: The dangers of localism. *Third World Quarterly*, 21(2), s. 247-268.
- Mydske, P. K., Claes, D. H. og Lie, A. (2007). *Nyliberalisme - Ideer og politisk virkelighet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Pieterse, E. (2008). *City Futures: Confronting the Crisis of Urban Development*. London: Zed.
- Purcell, M. (2006). Urban democracy and the local trap. *Urban Studies*, 43(11), s. 1921-1941.

- Rossi, U. og Vanolo, A. (2012). *Urban Political Geographies: A Global Perspective*. London: Sage.
- Scholte, J. A. (2005). *Globalization. A Critical Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
- Shirlow, P. (2009). Governance. I C. Gallaher, C. T. Dahlman, M. Gilmartin, A. Mountz og P. Shirlow (red.), *Key Concepts in Political Geography*. London: Sage, s. 41-50.

KAPITTEL 15

Urbanisering

Terje Wessel

Viktige begreper: urbanisering, byregion, urbanisme, forsteder, bysystem

Innledning

Veksten i byer og bylignende områder utgjør et sentralt tema i samfunnsgeografi. Det er også et særdeles omstridt tema. Noen samfunnsgeografer legger størst vekt på byenes bidrag til sivilisering, kreativitet, innovasjoner og sosial utvikling. Andre ser på byvekst som en uønsket utvikling – en prosess som bryter ned økologien, bidrar til forflytning av mennesker og undergraver livsgrunnlaget for småsamfunn. Selv om mange plasserer seg mellom disse posisjonene, er det fremdeles en skarp kontrast mellom de som uten å skjemmes kaller seg for ‘urbanister’ og de som frykter både byvekst og byenes innflytelse på utkanten. Dette kapitlet gir en viss indikasjon på stridene innenfor feltet. Hovedmålet er imidlertid å gi en innføring i begreper, målemetoder og teorier.

Begreper og målemetoder

I 1925 utkom en bok som bidro til å etablere den første forståelsesrammen for byforskning. Boka hadde tittelen *The City* og besto av åtte kapitler som dekket ulike aspekter ved storbyen, dels sett fra gateplan og dels fra et luftperspektiv. Alle kapitlene er fylt av komplekse betraktninger, men ingen av dem reiser tvil ved at byen skiller seg fra andre bosteder. I det innledende kapitlet definerer Robert Park byen som en motsats til landsbyen, særlig ved at storbyen utøver sosial kontroll gjennom formelle kanaler i stedet for nære relasjoner. Den samme forståelsen ligger til grunn for en rekke klassiske arbeider innenfor den såkalte Chicago-skolen, der Park regnes som grunnlegger og forgrunnsfigur. Byen var for dette miljøet en fortetning av mennesker, bygningsmasse, gater,

jernbaner, havneanlegg og annen infrastruktur. Like selvfølgelig tenker man seg at byen er omgitt av et *annet* landskap, enten det dreier seg om småbyer, landsbyer, bygdesamfunn eller ren villmark.

Utpå 1950-tallet var det vanlig å betrakte urbanisering som en prosess der byene vokser og får en mer dominerende rolle i samfunnet. Noen stringent definisjon av urbanisering fantes likevel ikke før i 1965. Dette året utkom en banebrytende artikkel av Kingsley Davis, en amerikansk sosiolog. I artikkelen «The urbanization of the human population» påpeker han at byvekst og urbanisering er to overlappende, men likevel forskjellige fenomener. Byer kan vokse selv om byene danner egne stater, uten noe omgivende samfunn. Byveksten kan også fortsette lenge etter at veksten begynte, slik at ny vekst ikke påvirker sentraliseringen av befolkningen. Urbanisering må derimot forstås som et *relativt* fenomen: B_u/B_t , der B_u er byenes samlede befolkning og B_t er befolkningen i hele landet. Både i denne artikkelen og en artikkel som kom ti år tidligere, diskuterer Davis problemene med å fastsette grenser for byenes utbredelse og terskler for byenes størrelse. Hans egne beregninger tok utgangspunkt i minstestørrelser på 20 000 og 100 000 innbyggere, men han aksepterte at byer kunne være ned i et par tusen innbyggere.

Davis' definisjon av byer har satt dype spor både i forskning og offisiell statistikk. Mange land har offisielle avgrensninger av byer, og beregner urbaniseringsgraden etter Davis' formel. Det samme gjør FN i sine jevnlige rapporter om urbanisering i verden – den siste fra 2014. Problemet for FN er at verden aldri har blitt enig om en felles operasjonalisering av byer. I Japan er minstestørrelsen 50 000, i Nederland 20 000; i Storbritannia 10 000; i USA 2500; i Frankrike 2000; i Canada 1000; og i de nordiske land 200 innbyggere. På toppen av denne variasjonen har noen land kriterier om næringsstruktur, mens andre land holder seg til terskelkravet og et tilleggskrav om tetthet. Tilleggskravet skyldes at man prøver å måle fysiske fortetninger, såkalte 'urbane agglomerasjoner', og ikke administrative enheter eller funksjonelle regioner. Igjen finnes det ulike typer av avvik. Noen land opererer med innbyggertall innenfor bykommuner, uten å ta hensyn til fortetninger utenfor kommunenes grenser. Andre land måler innbyggertallet i byregioner (metropoler), som består av flere kommuner.

FN prøver å tilpasse tallene på to måter. For det første modifierer de tallene for land som mangler tetthetsmålinger, slik at tall for urbaniseringen på høyere geografiske nivåer, for eksempel hele verden, baseres på tettstedsforståelsen.

For det andre prøver de å optimalisere konsistensen i tidsserier for det enkelte land. Dersom landene justerer målekriteriene, tar FN hensyn til dette. Derimot må FN fullt ut bygge på terskelkriteriene i de enkelte land, det vil si at variasjonen fra land til land reflekteres i FNs statistikk og analyser over urbaniseringen i verden.

Vi begynner nå å ane at urbanisering er vanskelig å måle. Mange av de tekniske finurlighetene som FN og enkeltland sliter med stammer fra det faktum at byene har blitt et mer og mer utflytende fenomen. Da Park og hans kolleger utga *The City*, var det liten grunn til å bekymre seg for at tittelen skulle være misvisende. Byer kunne ha glidende overganger, men de fremsto som en spesifikk form for bosetting. På samme måte kan man få en god pekepinn på urbaniseringen for 150 år siden ved å se på kommuner med bystatus. Det vil si kommuner som hadde privilegier innenfor handel og produksjon. Disse kommunene (kjøps- og ladesteder) inngår for eksempel i en presentasjon av urbanisering på 1800-tallet (Myhre 2006). Å bruke slike avgrensinger i forhold til dagens situasjon, er derimot meningsløst. Både i Norge og andre land kan bittesmå steder ha bystatus, mens større steder aldri har brydd seg om å søke tittel som 'by'.

Mange vil også si at FNs tilnærming er utdatert. Å avgrense byene på fysisk grunnlag er ikke riv ruskende feil, men det gir et snevert inntrykk av urbaniseringen. Boligområder som ligger rundt byene har ofte vokst fram som en direkte konsekvens av byveksten. Uten byenes tilbud av arbeidsplasser og service, hadde områdene fremdeles vært ubebygde. For å ta et eksempel: Kun 14 prosent av innbyggerne i Sørums kommun (Akershus) tilhører Oslo tettsted, men over 60 prosent av yrkesbefolkningen har sitt arbeid i tettstedet. Det virker derfor tvilsomt å regne Sørums kommun som en 'ikke-urban' kommun, selv om bebyggelsen er spredd over et stort område. Alternativet er å si at Sørums kommun inngår i Osloregionen, og at kommunen slik sett er en del av det urbane Norge.

Begrepet 'byregion' er rundt hundre år gammelt, men har røtter tilbake til 1800-tallet. Tanken er at byer står i et gjensidig forhold til omkringliggende områder, der byene tilbyr service, varer og arbeidsplasser, mens omegnen tilbyr kjøpekraft og boliger. Den første litteraturen på feltet vektla også sosiale og kulturelle trekk, for eksempel språk og folkløse, som kunne skape avstand utad og fellesskap innad. Dette gjaldt for eksempel Patrick Geddes, som i 1915 foreslo å analysere alle former for sosial samhandling (eng. *sociography*) innenfor enkeltstående byregioner. Et halvt århundre senere hadde mange

byer fått regionale planer, med London (1944), København (1948), Stockholm (1952) og Randstad (1966) som kjente eksempler. Disse planene dreide seg hovedsakelig om transport- og arealutvikling, og la liten vekt på sosiale og kulturelle aspekter ved byvekst. I tråd med denne praksisen ble det vanlig å avgrense byregioner med utgangspunkt i bolig- og arbeidsmarkedet: Alle kommuner med en viss andel pendlere inngikk i regionene, gitt at kommunene dannet et sammenhengende område. På dette grunnlag kunne man beregne urbaniseringen på funksjonelt grunnlag, i stedet for å måle utbredelsen av tettbebygde strøk. Et av de første landene som fikk en slik beregning var faktisk Norge, utført av samfunnsgeografen Tor Fredrik Rasmussen (1969).

Mye av forskningen på urbanisering, ja, faktisk store deler av bygeografien, har et bredt perspektiv på byer, der omlandet er en del av byene. Men selv en slik forståelse er hyppig kritisert. Innenfor flere samfunnsfag, særlig sosiologi, er det vanlig å spørre om byene og urbaniseringen utgjør *sosiale* fenomener. Danner byene eller byregionene en samfunnsform som skiller seg fra landsbygda? Opptrer byfolk annerledes enn folk på mindre steder? Det mest kjente svaret ble gitt av sosiologen Louis Wirth i 1938. I artikkelen «Urbanism as a way of life» defineres urbanisme som et levesett, en måte å leve livet i byene. Essensen er at mylderet av mennesker og aktiviteter bidrar til å fremme en kombinasjon av reservert atferd og toleranse overfor sosiale avvik. Disse effektene er en direkte konsekvens av tre aspekter ved byene – tetthet (korte avstander), variasjon/mangfold (spekteret av grupper) og størrelse (antall innbyggere). Senere utforskning av teorien kan sies å gi et delt svar: Visse trekk ved levesettet i byene er markant annerledes enn levesettet på små steder, for eksempel har byfolk mindre kontakt med familien. Vel så viktig er likevel observasjonen av at livet på små og store steder blir mer og mer likt hverandre. Med en kjent formulering kan man si at byene blir ruralisert og landsbygda urbanisert (Dewey 1960; Larsen 1984). Noen forfattere går enda lenger, og hevder at skillene mellom tettbebygde og mindre tettbebygde steder, eller mellom byregioner og andre regioner, har gått i oppløsning (Saunders 1986, Østerberg 1998). Andre mener at byene (forstått som kompakte sentra) er i ferd med å forsvinne, mens 'det urbane' er mer synlig enn noen gang. En innflytelsesrik fransk filosof, Henri Lefebvre, diskuterte allerede i 1970 hvordan etablerte territorier, regioner og steder omformes i én og samme retning, hele tiden i takt med utviklingen av det rådende økonomiske systemet. Den samme tanken går igjen i flere nye bøker og artikler om urbanisering. En av de mest kjente forfatterne,

Neil Brenner, omtaler jordkloden som et «tett urbanisert landskap». Dette landskapet har «uklare konturer og er ekstremt vanskelig [...] å teoretisere, for ikke å si å kartlegge, med utgangspunkt i etablerte tilnærminger» (Brenner 2014, s. 18). Å måle befolkningen i tettsteder eller byregioner, gir ifølge Brenner et mangelfullt inntrykk av urbaniseringen.

Det er lett å være enig med kritikerne i at todelingen mellom urbane og rurale steder er lite relevant. Et gjennomgående trekk ved høyt urbaniserte land er at størstedelen av befolkningen bor i tette, halvtette og spredtbygde *forsteder*. Likedan finnes det produksjonsanlegg, kabler og annen infrastruktur i de mest perifere delene av verden, blant annet til havs. Men å akseptere disse premisene er ikke det samme som å forkaste alle eksisterende begreper, metoder og analyser. En bedre tilnærming er å bruke innsiktene for det de er verdt. Det vil si at noe forkastes og noe beholdes, samtidig som dagens utvikling fanges gjennom ny metodologi.

Implikasjonen av dette resonnementet er at urbanisering forstås som en kontinuerlig akse med glidende overganger mellom ulike typer av omgivelser. I det ene hjørnet finner vi områder som er spekket med 'byliv', ofte i gangavstand til sentrum. På midten av skalaen kommer mellomsonen, med sine mer eller mindre velregulerte klynger av boliger, bedrifter og institusjoner. Beveger vi oss enda lenger ut, svekkes inntrykket av storskala og variasjon, men fremdeles gir nærheten til sentrum sterke føringer for levestedet. Dette innebærer samtidig at urbaniseringen handler om utviklingen i byregioner (se Wessel og Barstad 2016).

Det er viktig å påpeke at byregionene ikke er spredt tilfeldig i landskapet. En av de mest klassiske teoriene i samfunnsgeografi, sentralstedsteorien, beskriver hvordan sentra med omland vokser fram i relasjon til hverandre. Innenfor et større område, for eksempel en landsdel, finnes det ofte ett stort senter, et par mindre sentra og mange småsentra. Omlandet til det største senteret vil inneholde omlandet til alle mellomstore og mindre sentra, og det samme gjelder mellomstore sentra i forhold til småsentrenes omland. Sentra av samme størrelse og betydning vil derimot aldri ha overlappende omland, siden overlapping kunne danne grunnlag for et nytt senter. Teorien spesifiserer med andre ord at sentra og omland, det vil si byregioner, henger sammen i et større system, et såkalt *bysystem*. Da teorien ble lansert på 1930-tallet, var det langt mindre kontakter mellom sentra i ulike land enn det er i dag. Det var mange forbindelser mellom byregioner i samme land, innenfor *nasjonale* bysystemer,

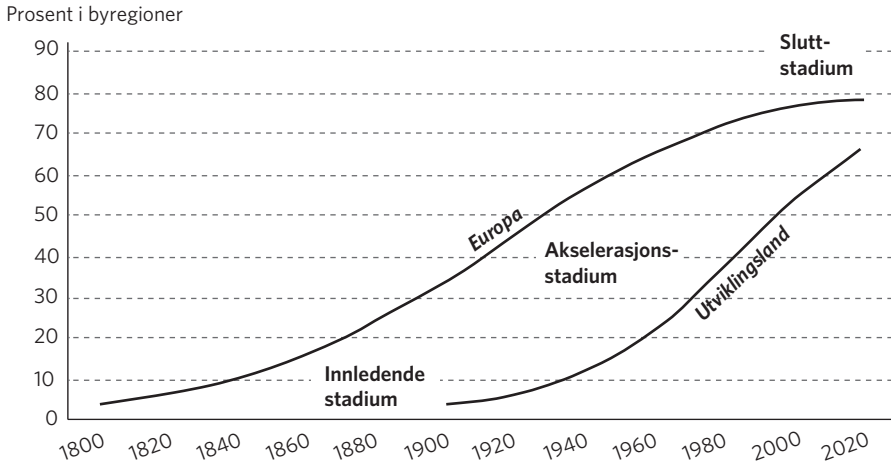
men ikke så mye på tvers av store byer i forskjellige land. I dag er situasjonen helt annerledes. Med globaliseringen har det vokst fram et internasjonalt bysystem, med 'verdensbyer' av ulik dignitet (se også kapittel 5 og 7). Foretak i disse byene har ofte sine viktigste forbindelser til foretak i utenlandske verdensbyer, for eksempel er det et meget tett samkvem mellom foretak i London og New York.

Som det fremgår, er bysystem både en konsekvens av urbaniseringen og en årsak til ny urbanisering. Først vokser det fram regionale systemer, deretter nasjonale systemer og til slutt et internasjonalt system. Det som er felles på alle geografiske nivåer er at befolkningen og foretakene i de enhetene som utgjør systemet har utstrakt kontakt med hverandre. Når kontaktene øker på ett nivå, svekkes de ofte på et annet nivå. Det vil si at utviklingen i det internasjonale bysystemet har ført til svakere kontakter regionalt og til dels nasjonalt.

Teorier om urbanisering

Henri Lefebvres teori om urbanisering i alle deler av verden, som i dag betegnes med begrepet 'planetary urbanization', er beslektet med moderniserings-teori fra samme periode. Der Lefebvre anså kapitalismen som en drivkraft i sentralisering og utvisking av tradisjonelle levesett, pekte andre på effekter av industrialisering og utvikling av samfunnsinstitusjoner. En av de mest kjente forestillingene ble lansert av Kingsley Davis, og er kjent som 'urbaniseringskurven' (se Figur 15.1). Davis så for seg at økonomisk og teknologisk utvikling ville omdanne alle samfunn etter et S-formet mønster: I en lang fase er urbaniseringen ytterst langsom, inntil rundt 20 prosent av befolkningen bor i byer. I en mellomfase, omtrent på lengde med den første, øker urbaniseringen raskt, men flater ut når byenes befolkning når 50 prosent. Dette mønsteret ville ikke bare gjelde for vestlige land, men også for utviklingsland. Mens byveksten i Europa nådde opp i et gjennomsnitt på 2,1 prosent per år, var tilsvarende vekst i utviklingslandene over dobbelt så høy. *Urbaniseringen* ville derimot foregå i nesten samme fart, bare litt raskere i utviklingslandene, siden medisinske innovasjoner får effekt både i og utenfor byene (Davis 1965). Senere har andre forskere påvist at Davis hadde rett med hensyn til *formen* på kurven, men ikke med hensyn til urbaniseringstakt i ulike deler av verden. Haggett (1979) viser at urbaniseringen går langt raskere i utviklingsland, hovedsakelig som følge av naturlig tilvekst. Det er også gjort en rekke forsøk på å spesifisere fasene bedre

Figur 15.1 Urbaniseringskurven: skisse for Europa og utviklingsland.

enn Davis klarte. I disse modellene begynner utflatingen på langt høyere nivåer enn 50 prosent.

En mer detaljert teori, eller snarere et perspektiv, prøver å fastlegge sammenhengen mellom teknologi og urbanisering. De første ansatsene i denne retning diskuterer hvordan primitiv teknologi, både vannmøller og utvinning av kull, bandt byveksten til avgrensede områder, mens elektrisk kraft gjorde det mulig å bygge byer på steder som lå langt unna energikildene (Geddes 1997 [1915]). Senere har mange forfattere forsøkt å utnytte en økonomisk teori fra mellomkrigstiden. Ifølge Nikolai Kondratiev (1892-1938) vil økonomien svinge i bølger på 50-60 år, der hver bølge utløses av en teknologisk innovasjon. På denne måten kan man skille mellom distinkte faser i urbaniseringen. Først, fra slutten av 1700-tallet til 1845, er den sentrale innovasjonen mekaniske møller, som utnytter vannkraft, samt primitive versjoner av damp-teknologi. Urbaniseringen foregår i denne fasen hovedsakelig i Storbritannia, med Manchester og Birmingham som de første industribyene. I neste fase, fra 1846 til 1895, har damp-teknologien tatt over, blant annet med damp-tog og dampskip. Nå vokser det fram industribyer i flere land, blant annet Frankrike, Tyskland, USA og Japan. Utviklingen skyter ytterligere fart i den tredje fasen, fra 1896 til 1945, med elektrisk kraft som nøkkelinnovasjon. Spredningen skjer ikke bare gjennom *transport* av kraft, slik Geddes foreslo, men også gjennom utvikling av nye industriprodukter. Særlig fører produksjon av biler til at byene 'sprenger sine grenser'. Både bilene og mange av de andre

industriproduktene gjør at middelklassen får nye valgmuligheter, noe som kan avleses i befolkningsstatistikk. Det betyr at mens veksten i de første fasene kommer gjennom flytting fra landsbygda til byene, begynner byene nå å vokse gjennom en kombinasjon av flytting og naturlig tilvekst. I neste fase, fra 1945 til tusenårsskiftet, bidrar transistorteknologi til effektiv kommunikasjon og synkende transportkostnader. Verden trekkes mer og mer sammen, slik at det blir vanskelig å forutse hvordan vekstimpulser sprer seg. Hvis et foretak ekspanderer i Oslo, kan ringvirkningene av veksten like gjerne komme i København som i Oslo-området. Til slutt kan vi også utskille en femte fase, der internett skaper et grunnlag for nye foretak og økt urbanisering, med sterk omvandling av Asia, Afrika og Latin-Amerika.

Mange vil mene at 'bølgeteorien' undervurderer betydningen av økonomiske mekanismer. Fra 1970-tallet og utover prøvde flere forfattere å påvise hvordan byvekst og urbanisering formes av premisser ved den kapitalistiske økonomi. Jeg har allerede nevnt Henri Lefebvre som en av disse forfatterne. En annen, og vel så viktig, er David Harvey. Med samfunnsgeografi som basis, prøvde Harvey å forbedre Karl Marx' teori om overskudd (profitt) i private foretak. Marx hevdet at disse overskuddene hoper seg opp i bestemte perioder, det vil si at det oppstår 'kapitalakkumulasjon', som følge av måten kapitalismen er organisert på. I hovedsak drives kapitalismen av enkeltaktører; foretak som forfølger egne interesser uten å tilpasse seg til felles produksjonsbetingelser. Det Harvey gjør, er å vise hvordan svingningene over tid skaper ujevnheter og ulikhet på tvers av geografisk rom. Konkret, og sterkt forenklet, hevder han at kapitalismen fører til regelmessig overakkumulasjon, det vil si en opphopning av profitt som ikke kan reinvesteres i etablerte aktiviteter. Man har utnyttet alle muligheter til å øke og effektivisere produksjonen, og har fremdeles overskudd av kapital. Løsningen på problemet ligger i å overføre kapital fra produksjon til byutvikling, det vil si at kontorbygg, hoteller, boliger, veianlegg, flyplasser, havner, trikkespor, parkeringshus og andre installasjoner bygges i sluttfasen av oppgangsbølger. Etter noe tid vil også denne kanalen bli uttømt; man klarer verken å utnytte nye anlegg eller å oppdrive nye profitable prosjekter. Det som da skjer, er at kapitalen vris mot kunnskap og teknologi (Harvey 1978).

Harveys teori er ikke lett å etterprøve, siden den krever innsamling og sammenstilling av komplekse data fra mange steder. På et bredt historisk plan kan man likevel si at teorien kaster lys over variasjoner i urbaniseringen. For eksempel er det et påfallende sammenfall mellom utviklingen i amerikansk økonomi og den

massive utbyggingen av forsteder på 1950- og 60-tallet. Andre eksempler er spekulasjonsbølger i eiendomsmarkedet på slutten av 1960-tallet, midten av 1980-tallet og begynnelsen av 2000-tallet. Et viktig trekk ved disse bølgene er at de slår sterkere inn i noen byregioner enn andre. Også innenfor byene er det store variasjoner, for eksempel mellom sentrum, mellomsonen og de ytre forstedene.

Sammenfattende perspektiv

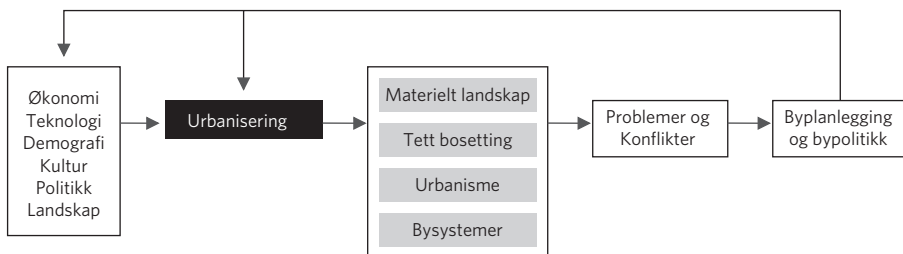
Nyere forskning legger stor vekt på tempo og geografiske variasjoner i urbaniseringen. Samtidig har perspektivet hele tiden blitt utvidet – fra studier av nasjonale regioner, via studier av nasjoner og nasjonsgrupper (vestlige land) til studier av urbanisering i hele verden (se Robinson 2006, Roy og Ong 2011, Brenner 2014). Derimot er det sjelden forfattere prøver å belyse byvekst og urbanisering som en gjennomgripende kraft i menneskehetens historie. Hvorfor konsentreres befolkningen på en liten del av landarealet? Et mulig svar ser slik ut: Byer oppstår og utvikles fordi økonomiske, politiske og religiøse aktiviteter har fordeler av å være lokalisert tett innpå hverandre. Slike fordeler (såkalte 'hopningsfordeler') handler alltid om muligheter for økt arbeidsdeling, samarbeid og satsing på kollektive tiltak/investeringer (for eksempel infrastruktur). Byer vil til enhver tid, på godt og ondt, reflektere trekk ved det økonomiske systemet de inngår i. Når systemet endres, vil også byene endres. Samtidig produserer byene sine egne goder og ulemper, blant annet fordi aktiviteter med ulikt innhold berører hverandre (Scott og Storper 2015).

Økonomiske aspekter er derved innebygget i selve urbaniseringen. Økonomi og teknologi er også viktige årsaker til urbanisering, enten man vektlegger markedsbaserte innovasjoner, kapitalakkumulasjon eller mer diffuse trekk ved evolusjonen av økonomiske systemer. Andre trekk som påvirker urbaniseringen er kultur, politikk og fysiske aspekter ved landskapet. Det er nokså åpenbart at byene får større utbredelse i flate områder enn når fjorder og fjell skjærer tvers gjennom landskapet. Det er også en sannsynlig sammenheng mellom tusenårgamle bosettingstradisjoner og forståelsen for urbane levesett. I noen land har folk vendt seg til å bo tett i landsbyer og småbyer, mens andre land har vært dominert av spredt gårdsbebyggelse.

Når folk bor tett innpå hverandre, kan det fort oppstå problemer og konflikter. Generelt sett har byer og byregioner større ulikhet og en skarpere konkurranse mellom ulike grupper enn mindre steder. Disse utfordringene

utgjør et siktepunkt for politikk og planlegging, både lokalt og sentralt (se kapittel 17). Myndighetenes innsats vil i neste runde påvirke både drivkreftene bak urbanisering og selve urbaniseringen. La meg ta et eksempel: Oslo har i årevis hatt stigende boligpriser og beskjedne takt i boligbyggingen. Problemene er et hyppig tema i samfunnsdebatten, særlig i begynnelsen på studieåret. En første indikasjon på at folk lar seg påvirke får en ved å se på flyttetall: Mellom 1996 og 2005 var nettoutflyttingen (innflytting minus utflytting) mellom Oslo og resten av landet klart positiv (2780 individer). Den etterfølgende tiårsperioden (2006-2015) flyttet det flere personer ut enn inn (- 2060).

Figur 15.2 sammenfatter argumentasjonen i kapitlet: Urbanisering oppstår som følge av endringer i hele samfunnet, blant annet innenfor økonomi og teknologi. Urbaniseringen innebærer at befolkningen hopper seg opp på små områder, samtidig som disse områdene endrer fysisk karakter. Over litt tid endres levemåter og verdier blant folk, blant annet ved at nettverk og vennskskapsrelasjoner erstatter familierelasjoner. Et fjerde utfall er endring i relasjonene, for eksempel handel, mellom byer på ulike steder. Neste ledd består av problemer og konflikter som oppstår i kjølvannet av fortetting, endring i landskapet, nye levemåter og utvikling av bysystemer. Problemene og konfliktene er 'råstoff' i politikk og planlegging, slik den siste pila fra venstre mot høyre i Figur 15.2 illustrerer (se også kapittel 17). Til slutt må vi ta med at problemene og myndighetenes håndtering av problemene virker *tilbake på* urbaniseringen, samt årsakene til urbanisering. Disse virkningene er representert ved pilene fra høyre til venstre i Figur 15.2. Et eksempel på slike tilbakevirkninger er mangelfull boligpolitikk: Hvis ikke myndighetene klarer å stimulere boligbyggingen, vil urbaniseringen avta. En mer utfyllende diskusjon av elementene i Figur 15.2 gis i Wessel og Barstad (2016).

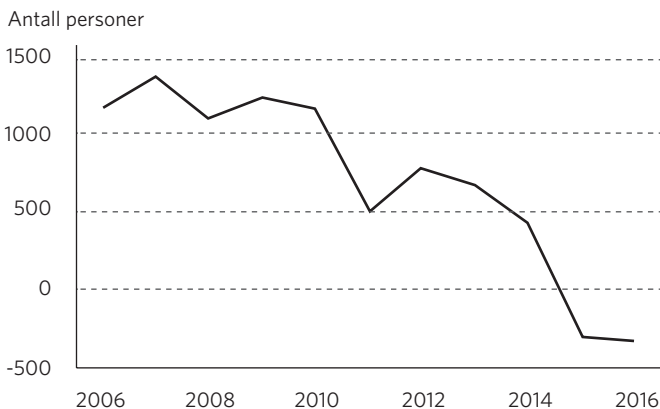

Figur 15.2 Urbanisering - en skisse av sammenhenger.

Avslutning

Et hvert forsøk på å beskrive urbanisering hviler på en geografisk analyse-ramme. Denne rammen varierer enormt i kompleksitet, fra satellittbilder som viser byene og deres omland som lyspunkter mot en mørkere bakgrunn til komplekse kart over urbane landskap. Uansett hvilken tilnærming man bruker, vil valget av geografisk analysenivå (se analytisk skala i kapittel 3) være viktig. Her er et eksempel: Etter krigen var det først vekst i størstedelen av Norge. Deretter begynte nedgangen i grisgrendte strøk, og spredte seg til de minste byregionene (1980-tallet) og videre til noe større regioner (1990-tallet). Urbaniseringen nedfeller seg altså på høyere og høyere geografiske nivåer (Rasmussen 2003, Wessel og Barstad 2016). Hvis man utelater disse nivåene i analysen, forsvinner en rekke interessante detaljer.

Geografisk nivå er også viktig når man skal *forstå* urbanisering og byvekst. Et nærliggende eksempel er utviklingen i Stavanger-området (Figur 15.3). Rundt 2014 ble byen først rammet av nedskjæringer i oljerelaterte virksomheter, som følge av nedtrapping på etablerte oljefelt. Senere kom et dramatisk fall i oljeprisen, en nedgang på over 70 prosent i løpet av kort tid. I sum førte dette til raskt økende økonomiske og sosiale problemer. I Stavanger kommune hadde arbeidsledigheten lenge variert mellom 1 og 2 prosent – nå steg den til 5 prosent i løpet av kort tid. Ikke overraskende slo dette umiddelbart inn i boligprisene, med et prisfall på over 11 prosent i 2015. Selv om dette er helt ferske endringer, ser vi allerede nå en virkning på flyttetall og vekst i hele området.

Figur 15.3 Nettoflytting mellom Stavanger kommune og andre norske kommuner, 2006-2016.

Utviklingen i Stavanger viser med andre ord at byvekst og urbanisering kan være knyttet til næringer som ikke er lokalisert i byene. Eksemplet viser også at norske byer utvikler seg i takt med internasjonale økonomiske betingelser.

Referanser

- Brenner, N. (2014). Introduction: Urban theory without an outside. I N. Brenner (red.), *Implosions/Explosions: Towards a Study of Planetary Urbanization*. Berlin: Jovis, s. 14-35.
- Davis, K. (1965). The urbanization of the human population. *Scientific American*, 213, s. 41-53.
- Dewey, R. (1960). The rural-urban continuum: Real but relatively unimportant. *American Journal of Sociology*, 66, s. 60-66.
- Geddes, P. (1997 [1915]). *Cities in Evolution: An Introduction to the Town Planning Movement and to the Studies of Civics*. London: Routledge.
- Haggett, P. (1979). *Geography: A Modern Synthesis*. New York: Harper and Row.
- Harvey, D. (1978). The urban process under capitalism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2, s. 101-131.
- Larsen, T. (1984). Bønder i byen: På jakt etter den norske konfigurasjonen. I A. M. Klausen (red.), *Den norske væremåten*. Oslo: Cappelen.
- Lefebvre, H. (2003 [1970]). *The Urban Revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Myhre, J. E. (2006). Den eksplosive byutviklingen. I K. Helle, F.-E. Eliassen, J. E. Myhre og O. S. Stugu (red.), *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo: Pax.
- Park, R. E., Burgess, E. W. og McKenzie, R. D. (1925). *The City*. Chicago: Chicago University Press.
- Østerberg, D. (1998). *Arkitektur og sosiologi i Oslo: En sosiomateriell fortolkning*. Oslo: Pax.
- Rasmussen, T. F. (1969). *Byregioner i Norge: Den regionale konsentrasjon i bosettingsmønsteret*. Oslo: Norsk Institutt for By- og Regionforskning, NIBR-rapport 11.
- Rasmussen, T. F. (2003). *Bosetting og byutvikling: Planlegging og politikk i Norge – i går, i dag, i morgen*. Oslo: Kommuneforlaget.
- Robinson, J. (2006). *Ordinary Cities: Between Modernity and Development*. London: Routledge.
- Roy, A. og Ong, A. (2011). *Worlding Cities: Asian Experiments and the Art of Being Global*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Saunders, P. (1986). *Social Theory and the Urban Question*. London: Routledge.
- Scott, A. J. og Storper, M. (2015). The nature of cities: The scope and limits of urban theory. *International Journal of Urban and Regional Research* 39, s. 1-15.
- Wessel, T. og Barstad, A. (2016). Urbanisering og urbanisme. I L. Kjølørød og I. Frønes (red.), *Det norske samfunn*. Oslo: Gyldendal, s. 61-86.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of life. *The American Journal of Sociology*, s. 44, 1-24.

KAPITTEL 16

Boligsegregasjon

*Michael Gentile*¹

Viktige begreper: segregasjon, boligmarkedsmobilitet, gentrifisering, horisontal og vertikal boligsegregasjon, redlining

Innledning

“Poor people tend to live in clusters” (Eric Cartman i *South Park*, sesong 2, episode 3, 1999)

Segregering eller segregasjon betyr at mennesker er fysisk adskilt basert på gruppetilhørighet. Fenomenet kan forekomme på mange områder og man kan snakke om for eksempel et segregert arbeidsliv eller segregerte fritidsarenaer (van Ham og Tammaru 2016). Dette kapitlet konsentrerer seg om boligsegregasjon, som handler om at grupper *bor* adskilt. Kapitlet innledes med en diskusjon om hva som menes med boligsegregasjon, og hvilke typer av segregering som er mest vanlig i byer. Deretter følger et historisk tilbakeblikk som viser hvordan boligsegregasjon har vært et vedvarende trekk ved bysamfunn, og hvordan det har forandret seg over tid. Til slutt diskuteres boligsegregasjonens romlige uttrykk, og dens årsaker og konsekvenser.

Boligsegregasjon kan forstås som et mønster (noe som er) eller som en prosess (noe som skjer), der mønsteret er det sosioromlige resultatet av segregerings- og desegregeringsprosesser som alle bygger på hverandre. Segregering som prosess innebærer en rekke fenomener, som boligmarkedsmobilitet, migrasjon, gentrifisering, fordeling av sosialboliger, og så videre. Noen prosesser forsterker segregeringsmønstre mens andre trekker i motsatt retning. Gentrifisering (se Tekstboks 16.1), for eksempel, kan virke begge veier, avhengig av om nabolaget er segregert eller blandet.

---

¹ Kapitlet er oversatt til norsk av Halvor Berggrav.

Tekstboks 16.1 Hva er gentrifisering?

Gentrifisering innebærer at mennesker som tilhører middelklassen, eller som har høyere utdanning, fatter interesse for og flytter inn i en bydel dominert av arbeiderklassen, eller underprivilegerte grupper (Lees, Slater og Wily 2008). Skritt for skritt vil bydelens befolkningssammensetning endres og boligprisene øke, mens den opprinnelige befolkningsgruppen presses ut, eller får problemer med å etablere seg der. Gentrifisering fører også til fysiske og funksjonelle endringer, som at boliger oppgraderes, nye butikker, restauranter og kafeer kommer inn og det etableres nye arbeidsplasser. Den britiske sosiologen Ruth Glass var den første som brukte ordet gentrifisering, som kommer av det engelske ordet for lavadel, 'the gentry'. Hun observerte at denne gruppen fattet interesse for og flyttet inn i det som hadde vært arbeiderklassestrøk i London på 1960-tallet. Men gentrifisering som prosess er eldre og kan spores tilbake til 1930-tallet og enkelte amerikanske byer. Eksempler på gentrifiserte bydeler er Greenwich Village (i New York City), Notting Hill (i London) og Grünerløkka (i Oslo).

Forskere hevder at gentrifisering er blitt en generell trend som radikalt endrer de indre delene av dagens byer. Det er to hovedteorier som brukes til å forklare gentrifisering. (1) *Økonomisk hovedforklaring*: At investorer, eiendomsutviklere og individer oppdager at det er et gap mellom eiendommers eller boligens markedsverdi og den potensielle verdien i nær framtid. Et slikt gap gjør at utsikten til fortjeneste er stor, hvis man kjøper en bolig eller en eiendom i et strøk som ser ut til å bli gentrifisert. (2) *Sosio-kulturell hovedforklaring*: At interessen for å bo i sentrale deler av byer har økt, på grunn av endrede livsstiler og preferanser, og fordi folk utsetter å etablere seg og få barn (som vanligvis fører til at familier flytter ut til forstedene). Disse forklaringene utelukker ikke hverandre, og de kan suppleres av andre forklaringer, som at offentlige myndigheter ruster opp eller investerer i bykjernen, eller at en stadig større andel kvinner får høyere utdanning og dermed utsetter barnefødsler. Gentrifisering har fått meget stor oppmerksomhet i samfunnsgeografi, og blir i dag også brukt om en rekke tilgrensende fenomener, som for eksempel ny-bygd gentrifisering (gjennom nybygging av boliger og kontorer) rural gentrifisering (i landbruksområder) og super-gentrifisering (når overklassen 'overtar' et område). Gentrifisering knyttes ofte til økende sosial ulikhet, eksklusjon og segregasjon.

Figur 16.1 Utleieboliger i Stockholmbydelen Tensta (foto: Michael Gentile).

Når vi sier at en by er segregert, så snakker vi med andre ord om reelle – eller noen ganger bare opplevde – mønstre. Det antas vanligvis at disse mønstrene har negativ effekt på forskjellige aspekter ved det urbane liv, særlig på livene til de fattige og sosialt marginaliserte gruppene, inkludert etniske og religiøse minoriteter. Det er forskjellige former for boligsegregasjon. Selv om de etniske skillelinjene dominerer diskursen i de nordiske landene, er den demografiske og sosioøkonomiske segregasjonen klart mer til stede i våre byer og forsteder. I tillegg er det ofte stor grad av overlapp mellom ulike former. I bydelen Tensta i Stockholm (Figur 16.1), for eksempel, er befolkningen betydelig yngre og fattigere enn gjennomsnittet forøvrig i byen, og andelen med utenlandsk bakgrunn er ekstremt høy (87,4 prosent mot 31,5 prosent som gjennomsnitt for Stockholm) (Stockholms stad 2016a).²

Demografisk segregasjon

De ulike behovene man har gjennom livsløpet, stimulerer boligmarkedsmobilitet og segregering eller samling av aldersgrupper i områder hvor boligmassen

² Den statistiske definisjonen på utenlandsk bakgrunn som er brukt her inkluderer de som er født utenfor Sverige og de som er født i Sverige av to foreldre som selv er født i utlandet.

særlig møter slike behov (Rossi 1955). Studenter som flytter hjemmefra ønsker for eksempel typisk lav husleie, trenger ikke stor plass, men vil ha nærhet til tilbud og tjenester de bruker ofte. Når de kommer i 30-årene vil de mest sannsynlig være i etableringsfase, og husholdet består typisk av to voksne og ett eller flere barn. De har dermed behov for den større plassen som forstedene byr på – de blir suburbanisert. Når barna vokser opp og flytter ut, reduseres behovet for plass igjen og mange flytter til mindre boliger. Et typisk kjennetegn ved demografisk segregering er at beboere blir eldre i takt med nabolaget, og behovene for tjenester og infrastruktur (barnehager, skoler, handels- og underholdningstilbud, og så videre) endres over tid.

Sosial eller sosioøkonomisk segregasjon

I markedsøkonomier betyr inntektsulikhet at enkelte hushold har flere valg på boligmarkedet enn andre. Resultatet er en geografisk sortering av befolkningen basert på kjøpekraft eller evne til å betale husleie. Siden inntekt, utdanning, profesjonell og sosial status (til en viss grad) korrelerer, får vi det som kalles 'sosioromlig differensiering'. Slik differensiering oppstår gjennom at fire økonomiske faktorer virker sammen: (1) husholdningens inntekt, (2) bankers utlånspraksis, (3) markedsregulering (som tak på husleie, subsidier, markedsregulerte lån, og så videre) og (4) eksistens, omfang og trekk ved sosialboliger.

Etnisk segregasjon

Byer er ofte segregert etter etniske eller religiøse skillelinjer. Etnisk segregering kan være en bivirkning av sosioromlig differensiering, men er typisk knyttet til tilleggsfaktorer som systematisk minoritetsdiskriminering på boligmarkedet og en rekke institusjonelle begrensninger. Denne typen segregering har gjennom historien ofte vært en villet og håndhevet politikk, som under apartheid i Sør-Afrika.

Etnisk segregering har imidlertid ofte opphav i frivillighet, siden medlemmer av minoritetsgrupper gjerne foretrekker å bo i nærheten av hverandre, slik tilfellet er i nordamerikanske byers Little Italy, Korea-Town, Little Tokyo, og så videre. Til tross for at minoritetsnabolag i nordiske land er mer blandet – med unntak av fravær av majoritetsbefolkningen – ser vi også her etnisk fortetting.

I Stor-Stockholm finner man for eksempel assyrere særlig konsentrert i byen Södertälje. Boligsegregasjon kan også være tilfelle blant andre slags grupper av befolkningen. Mest kjent er kanskje 'gaybourhoods' (Brown 2014), enklaver hvor LHBTI-minoriteter samles for å skape et rom fritt for majoritetens normer og fordommer (Cresswell 2015).

2000 år med segregering

Boligsegregasjon har vært et sentralt trekk ved det urbane liv siden antikken. Kjennetegnene har dog endret seg med tiden, ikke minst på grunn av utviklingen innenfor byggeteknikk og moderne transport.

I Romerrikets glansdager telte Romas innbyggere omtrent en million. Som i dag, var bolig et viktig statussymbol. De rikeste innbyggerne bodde i store, innovervendte private hus kalt *domus*, mens resten bodde i *insulae*, flerbruks høyblokker med leiligheter. Byens varierte topografi var knyttet til sosial geografi, der elitene foretrakk det luftige og tørrere høylandet og de fattige var overgitt til de ikke akkurat helsebringende og tidvis oversvømte lavereliggende dalene (Scobie 1986). Dette mønsteret ser ut til å vare ved (Burgess 1929), og kan sees den dag i dag, ikke bare i Roma men i de fleste byer med variert topografi, inkludert Oslo, Teheran, Almaty og Los Angeles. Antikkens boligsegregasjon var likevel hovedsakelig en lokal sak, og de viktigste sosioromlige forskjellene var snarere vertikale enn horisontale, det vil si at det var større forskjeller mellom de enkelte *insulae* sine etasjer enn det var mellom husene.

Til førindustriell by å være var antikkens Roma uvanlig stor, og befolkningen var avhengig av den jevne strømmen av korn fra hele imperiet. De fleste samtidige byer var og forble imidlertid små nettopp på grunn av den begrensede produksjonskapasiteten til de omkringliggende markene (Sjoberg 1955). Men også disse mindre byene var boligsegregerte. Mønsteret var gjerne at eliten bodde i sentrum mens de lavere lag var bosatt i utkanten. De ytre områdene var igjen sterkt segregerte etter etniske og håndverksmessige skillelinjer (Sjoberg 1960). Sjobergs modell er blitt kalt en 'motsatt Burgess-modell' (se Abbott 1974), siden den sosiale geografien hans går på tvers av Chicagoskolens mest innflytelsesrike modell (se under).

Ved midten av det nittende århundret hadde industrialisering, mekanisering av jordbruket og forbedrede transportforhold, transformert fundamentet for urban utvikling. Økt jordbruksproduktivitet åpnet for urban vekst, og

industrialiseringen krevde umiddelbar tilgjengelighet til et stort antall arbeidere innenfor små områder. Samtidig la 'Haussmanniserte' (det vil si brede) innfartsårer og moderne transportmidler til rette for utvidelse av byen utover de tidligere gangbare avstandene. Resultatet kan vi lese om først hos Friedrich Engels i hans klassiske verk *Arbeiderklassens forhold i England i 1844*. Om bosetting i Manchester skriver Engels at overklassen foretrakk byens utkant, i sunne og landlige miljøer uberørt av den fordervete luften i indre by. Arbeiderklassen, ute av stand til å pendle, var derimot tvunget til å bli boende, noe som førte til en opphopning av fattige i sentrum og i nærheten av fabrikkene. De bedrestilte pendlerne ble imidlertid aldri eksponert for dette miljøet, for langs de store innfartsårene lå småborgerskapets boliger og forretninger som dekkende fasader.

Nyere arbeid støtter ikke Engels syn på den viktorianske byen som særlig segregert, men utfordrer likevel ikke direkte hans teoretiske og empiriske grunnlag. Pooleys (1984) studie av Liverpool i 1870-årene viser samme mønster på makronivå, men også at befolkningen i den indre by var mer blandet. Wards (1980) studie av Leeds på midten av 1800-tallet viser at øvre middel- og overklassen var mest segregert (boende i utkanten), mens resten av befolkningen levde side om side i indre by. Ward la også merke til en tendens som ofte finnes på den nordlige halvkule. Vinden kommer hovedsakelig fra vest og bærer med seg forurensning over de østlige delene av byer, og gjør dem dermed mindre attraktive og bebodd av fattigere grupper. Selv om kildene til forurensningen ikke lenger er til stede, ser vi dette mønsteret fortsatt i dag i for eksempel Paris, Roma, London, Moskva, Helsinki, Oslo og Warszawa.

Forskning på segregasjonsmønstre og -prosesser gjorde et kvantesprang gjennom den urbane sosiologien til Chicagoskolen. Aller viktigst er Ernest Burgess (1925) og Homer Hoyt (1939), opphavsmenn til henholdsvis den konsentriske sonemodellen og den sosialgeografiske sektormodellen. Det nye i disse modellene var ikke forklaringskraften *per se* – ingen av dem er særlig presise eller universelt anvendbare – men den underliggende dynamikken. Der Ward (1980) antok (feilaktig) at den urbane befolkningen var statisk, ser Burgess og Hoyt den urbane sosialgeografien derimot som reproduisert gjennom dynamiske prosesser. Sonemodellen til Burgess innebærer suksessive ringer utover fra et sentrum, der hver ring er en sone bebodd av mer eller mindre homogene sosiale grupper. Den sentrale ideen er at dette er et resultat av markedsprosesser: Ferske innflyttere bosetter seg først i sentrum, og flytter gradvis

utover ettersom de integreres i arbeids- og boligmarkedet. Hoyts sektormodell er derimot fokusert rundt infrastruktur og transport, som betyr radielle sektorer ut fra sentrum, heller enn sirkulære soner. Grunnlaget for urban industriell utvikling har gjerne ligget i og ved kanaler og skinneganger (og senere motorveier), som alle går inn mot sentrum og dermed danner kjegleformede industriområder. Siden fattige nabolag typisk følger industrien, ligger lavstatus boligområder i nærheten. Slik påvirkes hele byens sosiale geografi.

Alle modellene nevnt over er generaliseringer av sosioromlige mønstre i førindustrielle og industrielle byer. De var aldri ment å skulle gi presise bilder av individuelle byer. Over tid har de blitt testet, tilpasset, endret og omfortolket for å få dem til å passe med lokale forhold. Av og til gjennom regionale eller 'kontinentale' bytypologier (følgelig fikk vi utviklingen av spesifikke modeller for latinamerikanske byer, afrikanske byer, og så videre).

Siden 1950-årene ser vi særlig tre karakteristiske utviklingstrekk ved byer i utviklede land. For det første har byer kunnet utvide som følge av økt bileierskap og voldsomme forbedringer innen kollektiv transport. For det andre har etterkrigstidens avkolonisering og arbeidsmangel i mange europeiske byer ført til rask innvandring til arbeidsintensive industri- og gruvesentra. Mer generelt til de tidligere kolonimaktens høyseter, som har økt størrelsen og endret den etniske og sosiale sammensetningen i byene.³ For det tredje har det økonomiske grunnlaget til byene blitt stadig mer postindustrielt, og arbeidslivet i de fleste store europeiske og nordamerikanske byer domineres av tertiær- (service), kvartier- (kunnskapsøkonomi) og til og med kvintærnæringer (toppnivå, beslutningstakere)(se også kapittel 5 og 6). Disse tre utviklingstrekkene har endret forholdene som lå til grunn for Burgess og Hoyts modeller.

Det kanskje mest omtalte trekket ved dagens byer er at deres sosioromlige strukturer i økende grad ser ut som timeglass: De øvre og nedre klasser øker samtidig som middelklassen forvitrer. Med utgangspunkt i et sett verdensbyer som New York og Los Angeles, ser man en økende, bemedlet elite som betjenes av et tilsvarende eller ytterligere økende serviceproletariat, ofte bestående av etniske minoriteter (Mollenkopf og Castells 1991, Sassen 1991). Denne polariseringen av klassestruktur i byene skulle dermed gi en forsterkning av boligsegregasjon, men ikke nødvendigvis av samme type som beskrevet av de tidligere

3 Innvandring som sådan var naturligvis ikke noe nytt i Europa; det som var nytt var omfanget. I nordamerikanske byer hadde innvandring vært et sentralt trekk ved urbant liv i århundrer.

modellene. Resultatet er en dobbelt eller todelt by der sosial polarisering er direkte overført i 'sosioromlig polarisering' (se Hamnett 2001 for en oversikt).

Hypotesen om todelt byer er blitt kritisert for å gi et feil bilde på endringen i sosial struktur og at den generaliserer fra et begrenset antall ikke-representative byer. Data om arbeidsmarked og inntektsfordeling gir ikke grunnlag for å snakke om en timeglasstruktur, vil kritikerne si. Et av de viktigste motargumentene kommer fra Hamnett (1994), som heller snakker om et 'profesjonalisert' fremfor et polarisert arbeidsmarked (og ergo inntektsstruktur) i globale byer, og at New York og Los Angeles er unntak fra en trend. Det er snarere en 'klasseoppgradering' som finner sted blant den urbane befolkningen.⁴ I europeiske byer blir i tillegg dualiteten i alle tilfeller begrenset av statlig intervensjon (van Kempen og Murie 2009). Det viktigste poenget å ta med seg er kanskje at enhver analyse av segregeringsmønstre og -prosesser i samtidige samfunn må ta inn over seg lokale kontekstuelle variasjoner og at man bør være forsiktig med generaliseringer.

Horisontal boligsegregasjon

Boligsegregasjon er nesten alltid forstått som et fenomen som finner sted over horisontale flater, det vil si noe som kan representeres visuelt i et kart. Det forekommer imidlertid i ulik utstrekning, fra relativt store homogene områder til lommer av fattigdom eller velstand nær hverandre. Innenfor den samme byen, for eksempel Brussel, Oslo eller Roma, kan man finne begge mønstre samtidig. I andre tilfeller er innbyggere segregert på mikronivå, mens det større bildet minner mer om en mosaikk som unndrar seg generelle mønstre à la Sjøberg, Engels, Burgess og Hoyts modeller.

Massey og Denton (1988) skiller mellom fem dimensjoner ved boligsegregasjon, nemlig likhet, eksponering, konsentrasjon, sentralisering og opphopning:

1. *Likhet* betegner graden av over- eller underrepresentasjon av en gitt gruppe innenfor et bestemt område (for eksempel svensker i Oslo)
2. *Eksponering* er graden av potensiell kontakt mellom en minoritets- og en majoritetsgruppe, eller sannsynligheten for at et minoritetsmedlem vil møte et medlem av majoriteten i sitt eget nabolag

⁴ Profesjonalisering og oppgradering spiller her på at arbeiderklassen blir færre (de eldre faller fra), til fordel for den utdannede middel- og øvre middelklassen.

3. *Konsentrasjon* handler om størrelsen på området bebodd av en bestemt gruppe og sier dermed noe om tetthet i forhold til andre grupper
4. *Sentralisering* er graden av tilstedeværelse i byens sentrale strøk (med en antakelse om at dette er negativt for gruppen, til forskjell fra 'motsatte Burgess-byer')
5. *Opphopning* handler om hvor minoriteters konsentrasjonsområder ligger i forhold til hverandre, nært eller spredt.

Boligsegregasjon kan med andre ord forklares ut fra både romlige (konsentrasjon, sentralisering og opphopning) og ikke-romlige (likhet og eksponering) kjennetegn.

Det vanligste målet på segregasjon er den såkalte dissimilaritetsindeksen (D), der likhet angis på en skala fra 0 (ingen segregasjon) til 100 (fullstendig segregasjon). Verdien kan forstås som prosentandelen av en gruppe som måtte ha flyttet for å oppnå lik fordeling innenfor et område. Boligsegregasjon er imidlertid notorisk vanskelig å måle, og D er intet unntak, fordi endring i analysenivå gir så stort utslag. Man kan ende med en D-verdi på 100 dersom man utgår fra små geografiske enheter, men få motsatt utfall og D-verdi på null dersom man slår disse sammen til større enheter (Kaplan og Holloway 1998). Like problematisk er tolkningen av D, ikke minst fordi en verdi på 40, for eksempel, betyr forskjellige ting på forskjellige analysenivåer. Iceland (2014) opererer med D-verdi på 60 som en vanlig grenseverdi for høy segregasjon, 30-60 som moderat og under 30 som lav, men disse grensene er vilkårlig satt.

Vertikal boligsegregasjon

Mønstre som ligner den vertikale sosiale differensieringen i antikke Romas *insulae* er å finne over hele verden også i dag, i bydeler bygget før det 20. århundre: Andre etasje er kjent som 'bel-étage' eller 'piano nobile' (Kohl 1841, Bater 2006). Vertikal differensiering er stadig et sentralt trekk ved dagens byer (Maloutas og Karadimitriou 2001, Gentile 2015) (se Figur 16.2). Gentrifisering, offentlig investering i bykjernen og heiser i byggene tar bort den tradisjonelle, negative sammenhengen mellom hvilken etasje man bor i og ens sosiale status. Likevel har en ny vertikal differensiering tatt over de siste tiårene, ved at man finner de høyeste prisene i de øverste etasjene i bygg med heis.

Figur 16.2 Boligdifferensiering i Luhansk, Ukraina. (foto: Michael Gentile)

Figur 16.2. Viser i Luhansk, Ukraina. I dette høyhusmiljøet sentralt i Luhansk er det en tendens til at de som lever i toppetasjen har lavere inntekt, dårligere inneklime og lavere levestandard sammenlignet med de som bor i mellometasjene. De største forskjellene finner man imidlertid mellom de relativt velstående høyhusbeboerne og de som bor i de mye eldre og lavere boligene i forgrunnen av bildet.

Årsaker til boligsegregasjon i markedsøkonomier

Boligsegregasjon forklares vanligvis ut fra fem brede og delvis overlappende årsaker: (1) sosioøkonomisk sortering på det private boligmarkedet, (2) preferanser, (3) institusjonell praksis, (4) den relative størrelsen og plasseringen av boliger med ulike typer boformer og (5) diskriminering. Sosioøkonomisk sortering er hovedfaktoren bak boligsegregasjon. Siden boliger er ulikt priset i ulike områder i det urbane rom, har lavinntektshushold ikke annet valg enn de lavest priset boligene. Typisk nok er dette boliger som er dårlig plassert, av dårlig standard eller begge deler.

Så snart et element av valg kommer inn i bildet, vil preferanser være relevant. Boligpreferanser kan handle om alt fra kvaliteten på omgivelsene under ett, til kjent eller antatt kvalitet på skoler, typer av bygg,

befolknings sammensetning, og så videre. Preferanser varierer mellom individer, men også mellom befolkningsgrupper, og de varierer for hver enkelt gjennom livsløpets faser.

Det er forsket mye på forholdet mellom preferanser og segregering. En av de viktigste studiene er gjort av nobelprisvinner Thomas Schelling (1978), som beskriver hvordan segregering eller integrering – i studiens tilfelle mellom svarte og hvite – avhenger av graden av toleranse gruppene har for hverandre. Når den minst tolerante gruppens tålegrense nås, starter en kjedereaksjon som fører til nesten total segregasjon. Schelling advarer derfor om at det som starter som et moderat ønske om å unngå minoritetsstatus, kan resultere i forvitring av integrasjon og opprettelsen av segregerte nabolag. Hvis andelen svarte tilflyttere øker i et område der hvite har lavere toleranse for blandete nabolag (slik situasjonen ofte ser ut til å være, se Farley, Fielding og Krysan 1997), er såkalt 'hvit flukt' (eng. *white flight*) et sannsynlig utfall. På samme måte er 'hvit unngåelse' (eng. *white avoidance*), det vil si majoritetsgruppens (eller hvite i USA eller Sør-Afrika) tendens til ikke å flytte inn i områder med en stor minoritetsandel (eller svarte), en viktig faktor i opprettholdelsen eller forsterkningen av segregeringsmønstre (for Stockholm, se Andersson 2013).

Institusjonell praksis kan innvirke på boligsegregasjon på flere, ofte diskriminerende, måter. I USA bruker for eksempel lokale myndigheter reguleringsplaner som verktøy for å sørge for stabil eiendomsverdi og dermed sikre stabil inntekt fra eiendomsskatt. I ekstreme tilfeller har områder endog blitt regulert med minimumsstørrelser på boliger (Teaford 2008). Fordeling av sosialboliger kan brukes strategisk for å spre eller samle ulike grupper på måter som bidrar til segregasjon eller integrasjon. Banker har også ulike utlånsregler, favoriserer bestemte kundegrupper fremfor andre (som gjerne er medlemmer av etniske minoriteter). Bankene kan også drive med såkalt 'redlining', det vil si at lån ikke gis med sikkerhet i eiendommer i bestemte risikoområder. Redlining er særlig problematisk fordi det stopper alle transaksjoner som er avhengig av kreditt i området og sementerer dermed bosettingsmønstre, og verdien av eiendommene reduseres betraktelig. Praksisen har vært kjent fra USA lenge, men nå har man også sett den i Europa. Aalbers (2005, 2010), for eksempel, har påvist det både i Amsterdam og Rotterdam, dog delvis i form av 'yellowlining' (som innebærer at lån gis, men til dårligere vilkår).

Geografien og den relative fordelingen av boformer er knyttet til gruppene som besitter de ulike boligene. Siden tilgang til sosial- eller kommunalboliger typisk er behovsprøvet, det vil si med en inntekts- og formuesgrense (med hederlig unntak i Sverige), vil den geografiske fordelingen av lavinntektshushold speile plasseringen av kommunalboliger. Skifter-Andersen, Andersson, Wessel og Vilkkama (2016) har i en ny studie av etnisk segregasjon i de nordiske hovedstedene påvist den samme effekten for etniske minoriteter, som også er overrepresentert i offentlige boliger.

Den siste faktoren, diskriminering, kan forekomme både på eie- og leiemarkedet. Minoriteter har gjerne vanskelig for å finne utleieboliger, og det forsterkes ved høyt boligpress (Pager og Shepherd 2008, Skifter-Andersen m.fl. 2016). Problemet er mindre synlig på eiemarkedet, men opptrer typisk i form av de institusjonelle mekanismene nevnt over (som redlining).

Konsekvensene av boligsegregasjon

Boligsegregasjon er like gammel som urbaniteten selv. Men er det et problem? Svaret avhenger av hvem du spør. Å bo i et velstående nabolag betyr vanligvis at du bor i et attraktivt miljø, med andre velstående hushold og sannsynligvis skoler og andre tilbud og tjenester som er bedre enn gjennomsnittet. Derfor ser de rike typisk etter boliger i de rike nabolagene.

De fattige, på den annen side, bor ikke i fattige nabolag fordi de ønsker det, men fordi de ikke har noe valg. Befolkningen i fattigere områder er ofte etnisk segregert, og de er utsatt for flere negative elementer i nabolaget, som dårlig boligstandard, mer kriminalitet, begrenset tilgang på arbeid, og så videre. De opplever i større grad sosialt og politisk utenforskap, og de risikerer stigmatisering på bakgrunn av 'feil adresse'. I tillegg er de utsatt for en 'nabolagseffekt', at de får dårligere sjanser bare fordi de bor i et fattig nabolag. På toppen av det hele blir de sittende fast uten sjanse til å selge eiendommene sine på grunn av red- eller yellowlining.

Konsekvensene av etnisk boligsegregasjon avhenger av om det er en frivillig ansamling eller ikke. Den sterke segregeringen av svarte i amerikanske byer fører ikke noe godt med seg. Samtidig kan dannelsen av en 'post-Sovjet'-klynge i Little Odessa (New York) eller en assyrisk i Södertälje nettopp gi det grunnlaget som førstegenerasjons innvandrere trenger for å starte sin integrering i samfunnet.

Avslutning

Dette kapitlet har drøftet former, mønstre, årsaker og konsekvenser av boligsegregasjon. Kapitlet har vist at dette komplekse fenomenet har vært en del av det urbane livet i tusenvis av år, og at livene og mulighetene til byboere over hele verden har vært formet av boligsegregasjonens – til tider avgjørende – innflytelse. Følgelig har studiet av segregering etablert seg som et av de sentrale temaene innenfor urban sosialgeografi. Likevel, det er mer enn det. Boligsegregasjon, og ulikhetene som ofte er forbundet med det, påvirker måten samfunnet tenker om byer, og sosioromlige forskjeller er avgjørende for hvordan byene er fremstilt i media og i populærkulturen (se kapittel 18). Forskning på boligsegregasjon er dermed ikke bare motivert av fenomenets akademiske relevans – det er også et moralsk ansvar, fordi mye av det som påstås om boligsegregasjon også bidra til at det forverres.

Referanser

- Aalbers, M. (2005). Place-based social exclusion: Redlining in the Netherlands. *Area*, 37 (1), s. 100-109.
- Aalbers, M. (2010). Redlining: terug van weggeweest, *Kennislink*. Lastet ned 2. november 2016 fra <http://www.nemokennislink.nl/publicaties/redlining-terug-van-weggeweest>.
- Abbott, W. (1974). Moscow in 1897 as a preindustrial city: A test of the inverse Burgess zonal hypothesis. *American Sociological Review*, 39, s. 542-550.
- Andersson, R. (2013). Reproducing and replacing ethnic residential segregation in Stockholm: The role of selective migration moves. *Geografiska Annaler B*, 95(2), s. 163-187.
- Bater, J. (2006). Central St. Petersburg: Continuity and change in privilege and place. *Eurasian Geography and Economics*, 47(1), s. 4-27.
- Brown, M. (2014). Gender and sexuality II: There goes the gayborhood? *Progress in Human Geography*, 38(3), s. 457-465.
- Burgess, E. (1925). The growth of the city. I R. Park, E. Burgess og R. McKenzie (red.), *The City*. Chicago: University of Chicago Press, s 47-62.
- Burgess, E. (1929). Urban areas. I T. Smith og L. White (red.), *Chicago, an Experiment in Social Science Research*. Chicago: University of Chicago Press, s. 113-138.
- Cresswell, T. (2015). *Place: An Introduction*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Engels, F. (1987 [1845]). *The Condition of the Working Class in England*. New York: Penguin.
- Farley, R., Fielding, E. og Krysa, M. N. (1997). The residential preferences of blacks and whites: A four-metropolis analysis. *Housing Policy Debate*, 8(4), s. 763-800.

- Gentile, M. (2015). The post-Soviet urban poor and where they live: Khrushchev-era blocks, "bad" areas, and the vertical dimension in Luhansk, Ukraine. *Annals of the Association of American Geographers*, 105(3), s. 583-603.
- Hamnett, C. (1994). Social polarisation in global cities: Theory and evidence. *Urban studies*, 31(3), s. 401-424.
- Hamnett, C. (2001). Social segregation and social polarization. I R. Paddison (red.), *Handbook of Urban Studies*. London: Sage, s. 162-176.
- Hoyt, H. (1939). *The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities*. Washington D.C.: Federal Housing Administration.
- Iceland, J. (2014). *Residential Segregation – a Transatlantic Analysis*. Washington D.C.: Migration Policy Institute.
- Kaplan, D. og Holloway, S. (1998). *Segregation in Cities*. Washington D.C.: Association of American Geographers.
- Kohl, J. (1841). *Der Verkehr und die Ansiedlung der Menschen in Ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche mit 24 steindruckstafeln*. Leipzig og Dresden: egenpublisert.
- Lees, L., Slater, T. og Wyly, E. (2008). *Gentrification*. New York: Routledge.
- Maloutas, T. og Karadimitriou, N. (2001). Vertical social differentiation in Athens: Alternative or complement to community segregation? *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(4), s. 699-758.
- Massey, D. og Denton, N. (1988). The dimensions of residential segregation. *Social Forces*, 67(2), s. 281-315.
- Mollenkopf, J. og Castells, M. (red.) (1991). *Dual City: Restructuring New York*. New York: Russell Sage.
- Pager, D. og Shepherd, H. (2008). The sociology of discrimination: Racial discrimination in employment, housing, credit, and consumer markets. *Annual Review of Sociology*, 34(1), s. 181-209.
- Pooley, C. (1984). Residential differentiation in Victorian cities: A reassessment. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 9(2), s. 131-144.
- Rossi, P. (1955). *Why Families Move*. Glencoe: Free Press.
- Sassen, S. (1991). *Global City: New York, London and Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Schelling, T. (1978). *Micromotives and Macrobehavior*. New York: W.W. Norton.
- Scobie, A. (1986). Slums, sanitation, and mortality in the Roman world. *Klio*, 68(2), s. 399-433.
- Sjoberg, G. (1955). The preindustrial city. *American Journal of Sociology*, 60(5), s. 438-455.
- Sjoberg, G. (1960). *The Preindustrial City: Past and Present*. Glencoe: Free Press.
- Skifter-Andersen, H., Andersson, R., Wessel, T. og Vilkkama, K. (2016). The impact of housing policies and housing markets on ethnic spatial segregation: Comparing the capital cities of four Nordic welfare states. *International Journal of Housing Policy*, 16(1), s. 1-30.

- Stockholms stad (2016a). *Områdesfakta Tensta Stadsdel*. Lastet ned 31. oktober 2016 fra <http://statistik.stockholm.se/omradesfaktax>
- Stockholms stad (2016b). *Områdesfakta Oscars k:a*. Lastet ned 31. oktober 2016 fra <http://statistik.stockholm.se/omradesfaktax>
- Teaford, J. (2008). *The American Suburb –the Basics*. New York: Routledge.
- Van Ham, M. og Tammaru, T. (2016). New perspectives on ethnic segregation over time and space: A domains approach. *Urban Geography*, 37(7), s. 953-962.
- Van Kempen, R. og Murie, A. (2009). The new divided city: Changing patterns in European cities. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 100(4), s. 377-398.
- Ward, D. (1980). Environs and neighbours in the “Two Nations”: Residential differentiation in mid-nineteenth-century Leeds. *Journal of Historical Geography*, 6(2), s. 133-162.

Byplanleggingens idealer og motsetninger

Per Gunnar Røe

Viktige begreper: byplanlegging, utopier, modernisme, postmodernisme, entreprenørisme, ny-rasjonalisme

Innledning

Byer er store kompliserte systemer, som består av mennesker, ting og strukturer. Samspillet mellom disse elementene gjør byer både attraktive og interessante. Det er kanskje den viktigste grunnen til at så mange mennesker strømmer til New York City og Manhattan. Byer er imidlertid også preget av konflikter og friksjon, for eksempel trafikkproblemer og kriminalitet. For å håndtere alt dette, og for å unngå kaos, er planlegging og styring nødvendig. Men byer er i ulik grad planlagt, og det er uenighet om hvordan byene bør planlegges. Man kan også si at byer er et resultat av ulike og ofte motstridende ideer og interesser, som i større eller mindre grad kommer til uttrykk gjennom planlegging. I dette kapitlet tar jeg for meg denne byplanleggingen. Spørsmålene jeg stiller er: hva er egentlig byplanlegging, og hvordan utfordres byplanleggingen i dag? Den moderne byplanleggingen, slik den tok form på begynnelsen av det 20. århundret, hadde som mål å skape bedre livsmiljøer for innbyggerne i de voksende industribyene. Hvis denne ideen om byplanlegging utfordres, så er spørsmålet hva som kommer istedenfor. Er det andre måter å utvikle byene på som kan skape gode livsmiljøer for innbyggerne?

Disse spørsmålene opptar fagfolk og diskuteres hyppig i offentligheten. Avisene er fulle av artikler om nye utbyggingsprosjekter, protester fra innbyggere, forsinkelser i trafikksystemene og mye annet. Det diskuteres også hvor sterk innflytelse private investorer og utbyggere bør ha i forhold til offentlige myndigheter, som har ansvar for å ivareta samfunnets og felleskapets interesser. Dette er temaer som står sentralt i samfunnsgeografi. Særlig i underdisiplinen

bygeografi, fordi det dreier seg om forholdet mellom produksjonen av rom (absolutt, relativt og relasjonelt) på den ene siden, og sosiale prosesser og strukturer på den andre (se kapittel 3). Byplanlegging er et godt eksempel på hvordan politikk og styring (se kapittel 14) får geografiske konsekvenser. Samfunnsgeografer har derfor vært opptatte av det faglige grunnlaget for byplanlegging, hvordan byplanleggingen foregår, og hva som er resultatene av planleggingen. I motsetning til arkitekter og fysiske planleggere, som tradisjonelt har vært opptatt av fysisk utforming, så har samfunnsgeografer kompetanse til å analysere de samfunnsmessige og sosiale sidene ved byutviklingen.

To eksempler kan illustrere hvordan byplanleggingens innhold er oppe til debatt i dag, og hvorfor byplanlegging er et viktig tema i samfunnsgeografien (se Tekstboksene 17.1 og 17.2).

Dette er eksempler på hvordan man gjennom byplanlegging forsøker å håndtere sosiale problemer (at en stor andel av befolkningen har vanskeligheter med å skaffe seg en bolig), og miljøpolitiske mål (å redusere persontransporten i en storbyregion). Disse byplangrepene, som offentlige myndigheter tar initiativ til, skal iverksettes i en faktisk byutvikling som i stor grad skjer som følge av private aktørs beslutninger. Kritikere, som David Harvey (2012), betegner denne utviklingen som 'nyliberalistisk' (les også om nyliberalisme i kapittel 8), det vil si at den

Tekstboks 17.1 Byplanlegging og boligpolitikk i London

London er, som en rekke andre byer (inkludert Oslo), preget av sterk befolkningsvekst og stadig høyere boligpriser, som mer eller mindre tvinger mennesker og familier med middels eller lavt inntektsnivå å bosette seg i byens ytterkanter og omkringliggende byer. Dette fører til at mange av dem som jobber i de sentrale delene av denne storbyen må pendle over store avstander. Det er særlig tre byplant-strategier som diskuteres for å håndtere dette. For det første kan det bygges sentralt lokaliserte boliger i et høyere tempo, noe som vil gjøre at tilbudet i større grad tilpasses etterspørselen etter boliger. For det andre kan det bygges boliger i rekreasjons- og landbruksområdene rundt byen, det såkalte 'Green Belt', som ble vernet i en plan fra 1944 for Stor-London (Abercrombie 1944) (se Figur 17.4). For det tredje kan en større andel boliger forbeholdes vanskeligstilte på boligmarkedet, gjennom offentlige oppkjøp og subsidiering. Dette er alternativer som diskuteres av fagmiljøer der samfunnsgeografene har en viktig stemme.

Tekstboks 17.2 Samordnet areal- og transportplanlegging i Osloregionen

Byutvikling er utpekt som viktig i arbeidet for å redusere energibruk og utslipp av klimagasser (se kapittel 24). Høsten 2015 vedtok Oslo kommune og kommunene i Akershus «*Regional plan for areal og transport i Oslo og Akershus*», der hovedgrepet er å fortette rundt knutepunkter i kollektivtransportsystemet. Det vil si at den videre utbyggingen av boliger og virksomheter (kontorer, butikker og institusjoner som er transportskapende) skal konsentreres på steder med effektiv kollektivtransport (skinnegående transport, som tog, T-bane og trikk) til andre deler av byregionen, og særlig de sentrale delene av Oslo.

Denne planen er kommunene i prinsippet enige om. Det kan likevel bli vanskelig å gjennomføre planen, fordi kommunene av andre årsaker ønsker å tillate for eksempel boligbygging i perifere områder med lite utbygget kollektivtransport. Det kan også bli vanskelig fordi private utbyggere står for hoveddelen av de detaljerte planene, som i stor grad utvikles på bakgrunn av markedsøkonomiske hensyn. I Bærum kommune planlegger man for eksempel å bygge ut et større boligområde i kommunens nord-vestre hjørne (ved Sollihøgda), der det i utgangspunktet ikke finnes en god kollektivtransportforbindelse, og der en plan om å etablere en jernbanestasjon på den framtidige Ringeriksbanen kan se ut til å bli omgjort. Hvordan man kan få til en klimavennlig omstilling av byutviklingen, er et viktig spørsmål for samfunnsgeografer (les mer om grønn byutvikling i kapittel 24 og om omstilling i kapittel 25).

primært drives fram av markedsøkonomiske mekanismer. Men dette er dilemmaer som har preget den moderne byplanleggingen siden den vokste fram på begynnelsen av 1900-tallet. For eksempel ble byutviklingen i Kristiania på slutten av 1800-tallet, da byen som nå var en av de hurtigst voksende i Europa, betegnet som 'spekulasjonsbygging'. Det som i dag kalles 'murbyen', består i stor grad av leiegårder bygget i høy hastighet av private aktører for å huse den voksende befolkningen og mennesker som strømmet til byen for å arbeide i industrien. Dette har likhetstrekk med dagens situasjon, preget av befolkningsøkning, stor byggeaktivitet og privatisert utbygging, riktignok under et offentlig overoppsyn.

Jeg vil her se nærmere på noen av 'byggesteinene' i den moderne byplanleggingen, som skulle håndtere de problematiske implikasjonene av en uhindret

og spekulativ byggevirksomhet og byutvikling. Deretter skal jeg med utgangspunkt i samfunnsgeografisk teori diskutere hvordan denne byplanleggingen utfordres i dagens regime for byutvikling.

Utopistenes byplanlegging

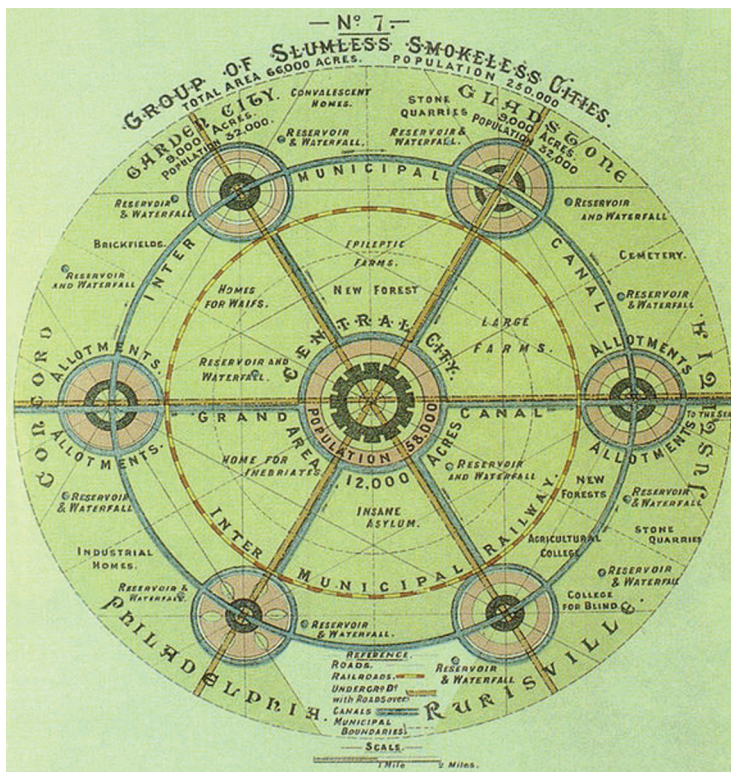
Det er utarbeidet byplaner helt siden de første byene oppstod, for eksempel i Mesopotamia og i antikkens Hellas. Denne tidlige byplanleggingen dreide seg mest om å regulere gatestrukturen og plassere viktige institusjoner og bygninger. Den hadde ofte også et militært siktemål, som da Oslo i 1624 ble flyttet til området bak Akershus festning og fikk navnet Kristiania, etter den dansk-norske kongen. I Norge ble rutenettsplaner, av den typen Kristiania fikk, utarbeidet for flere byer. For eksempel som i etableringen av Kristiansand (1641) og gjenoppbyggingen av Trondheim etter bybrannen i 1681 (Lorange og Myhre 1991).

Men byplanlegging som en måte å kontrollere sterk byvekst og håndtere de sosiale og miljømessige konsekvensene av denne veksten på, ble først utviklet på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Bakgrunnen var fattigdom, trangbodddhet, helseproblemer og sosial uro i den industrielle revolusjonens byer. Det Peter Hall (2014) har kalt den moderne byplanleggingen hadde som ambisjon å anvende moderne vitenskap og progressive politiske ideer til å håndtere byutviklingen. I denne ambisiøse og helhetlige formen for byplanlegging var man imidlertid ikke bare opptatt av å regulere byen til beste for alle dens innbyggere. Planleggingen skulle også kontrollere og styre mengden av fattige og underprivilegerte mennesker, i en tid hvor revolusjonære ideer florererte.

De første utkastene til slike moderne og sosialt orienterte byplaner ble ikke laget av offentlige myndigheter, men av progressive tenkere og filantroper. Et av de første eksemplene er den sosiale reformatoren Robert Owens idealby 'New Lanark', grunnlagt i 1786, sørøst for Glasgow i den hurtig industrialiserte delen av Skottland. I tilknytning til Owens bomullsspinneri ble det bygget et samfunn preget av hans sosialistiske ideer, med boliger etter en minstestandard, skole, sykehus og andre offentlige institusjoner.

Det var imidlertid de utopiske byplanideene som skulle få størst oppmerksomhet, trolig fordi de var preget av dristig nytenkning (det var for øvrig ikke bare utopistene som skapte seg utopier om byen, les om urbane utopier på kinolerretet i kapittel 18). På samme måte som Thomas Moores bok *Utopia* fra 1516 beskrev et virkelig idealsamfunn (Davis 1981), var de utopiske

byplanideene preget av en radikalitet og idealisme som gjorde det vanskelig å virkeliggjøre dem. Det kanskje mest kjente av disse utopiske byplankonseptene er Ebenezer Howards 'Garden Cities of Tomorrow', eller hagebyen. Hovedgrepet var å kombinere det beste fra byen (som arbeidsplasser, tjenestetilbud og kulturtilbud) med det beste fra landet (som naturskjønne omgivelser, ren luft og lys). Han foreslo å etablere helt nye byer med ca. 32 000 innbyggere. Bebyggelsen skulle ikke danne kvartaler, som var den vanlige i datidens byer, men ha en åpen struktur der bygningene dannet rekker slik at det ble plass til både gater, hager og parker. Selve arkitekturen var inspirert av tyske småbyer. Disse hagebyene skulle knyttes sammen ved hjelp av et system for kollektivtransport, det vil si jernbane. Mellom byene skulle det være grønne belter, for jordbruksproduksjon, rekreasjon og institusjoner som krevde ro og naturskjønne omgivelser (se Figur 17.1).

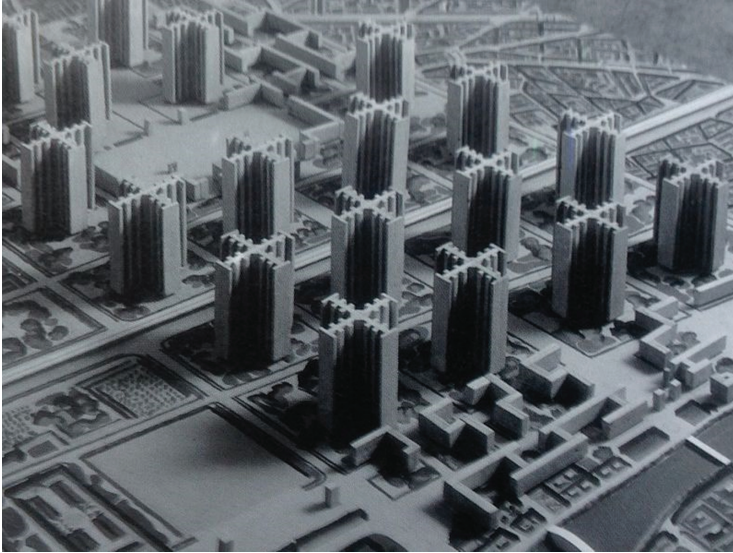

Figur 17.1 Ebenezer Howards skjema for utvikling av en samling av hagebyer (Kilde: Wikimedia Commons).

Hagebykonseptet dreide seg ikke bare om de fysiske rammene for menneskers liv, men også om hvordan livet skulle organiseres sosialt, noe som er typisk for utopistene. Det er preget av en sosialistisk tenkning, som blant annet gikk ut på at inntektene fra eiendomssalg skulle komme lokalsamfunnet til gode, i form av skoler, sykehus og andre offentlige institusjoner. Dette skulle organiseres gjennom et hagebyselskap. Det ble etablert bare noen få slike 'ekte' hagebyer (Letchworth og Welwyn i London), der Howards prinsipper ble fulgt (Hall 2014). Men det ble bygget mange hagebyforsteder, basert på de arkitektoniske og planmessige prinsippene. Ullevål hageby i Oslo er den største og mest kjente av de norske hagebyforstedene. Ordet hageby brukes i dag for å markedsføre også nye boligprosjekter, som har et grønt preg og en hagebylignende struktur, men som ellers ikke har mye til felles med Howards ideer.

Den andre innflytelsesrike, men langt mer omstridte, av disse utopistene er Le Corbusier. Denne fransk-sveitsiske arkitektens spektakulære ideer bidro til en gjennomgripende endring av byplanleggingens idealer og resultater. I likhet med Howard, var Le Corbusier opptatt av de store sosiale problemene og kaoset i datidens storbyer, som London og Paris. Han mente det var nødvendig med store grep og en nærmest revolusjonerende omveltning for å løse problemene. Hovedideen var å bygge i høyden for å frigjøre arealer til rekreasjon og avlastning for byens stressede innbyggere. Dessuten ville han erstatte gatene, som han foraktet for sin uryddighet, med veier bygget med tanke på effektiv og moderne kommunikasjon. Han mente det var nødvendig å rive den eksisterende byen, noe som klart kom til uttrykk i hans plan om 'den kontemporære by' (fransk '*Ville Contemporaine*'), som forutsatte en sanering av det sentrale Paris (se Figur 17.2).

En annen og mindre kjent byplanidé fra denne perioden er Ildefons Cerdà sin plan for Barcelona. Dette er en plan som har høstet anerkjennelse for sine plassdannelser, og som preger bydelen Eixample. Cerdà, som utarbeidet sine planer i siste halvdel av 1800-tallet, var opptatt av at innbyggerne trengte frisk luft, naturlig lys og tilgang til grøntarealer. Dessuten var han opptatt av avfallshåndtering. Bydelen Eixample er preget av en grundig planlagt struktur, med brede gater i et rutenettsystem og 'avkuttede' bygningshjørner ved gatekryssene, noe som skaper offentlige byrom. Bydelen er i dag meget populær, besøkt av turister og i stor grad befolket av velstående mennesker. Denne siste byplanideen, som ikke er utopisk fordi den i stor grad ble gjennomført, hadde ikke så store samfunnsmessige ambisjoner som de nevnte utopistene.

Figur 17.2 Le Corbusiers plan for 'en kontemporær by' i sentrum av Paris (Kilde: Wikimedia Commons).

Modernismens byplanlegging

De store problemene i byene på begynnelsen av 1900-tallet opptok ikke bare enkeltpersoner som tenkte nytt om byplanlegging. Journalister og fagfolk omtalte problemene, og folk kunne ikke unngå å se dem (selv om mange velstående flyttet ut av sentrumsområdene til nye forsteder, se kapittel 15 og 16). Etterhvert vokste det fram en politisk vilje til å gjøre noe, også på grunn av den tidligere nevnte frykten for opprør med utspring i underklassen. Det hadde eksistert regler for minimum gatebredde og maksimal kvartalsstørrelse, for å gi lys og luft og motvirke brannspredning. Men på denne tiden begynte offentlige myndigheter å sette seg mål, endre lovene og bygge opp institusjoner for å håndtere de sosiale og miljømessige problemene. Ideene ovenfor ble på et vis satt i system, men i en modifisert form. Jeg vil her fokusere på tre viktige temaer: sosial boligbygging, transportplanlegging og helhetlig planlegging.

Noe av det første myndighetene i byer som London, Berlin, Stockholm og Oslo ble opptatte av, var boligspørsmålet. Det ble betraktet som et problem at byenes fattige og lavtlønnede arbeidere bodde trangt i boliger i svært dårlig fysisk forfatning. Mange av boligene var dessuten oppført av private

spekulanter som ønsket å huse flest mulig mennesker, til lavest mulig kostnad. Løsningen på dette problemet ble at offentlige myndigheter (staten, kommunen eller bymyndighetene) bygget boliger for vanskeligstilte, tilbød lån, eller på andre måter subsidierte en boligbygging som ga høyere bokvalitet. På begynnelsen av 1900-tallet ble det derfor bygget en rekke boligområder som var tiltenkt den voksende arbeiderklassen, og som delvis var preget av utopistenes ideer. Eksempler på slike områder er George-Washington-Hof i Wien og Arctanderbyen i Oslo (se Figur 17.3).

Den sosiale boligbyggingen utgjorde etter hvert en viss andel av boligbyggingen, en andel som i dag varierer fra by til by (i Singapore bor over 80

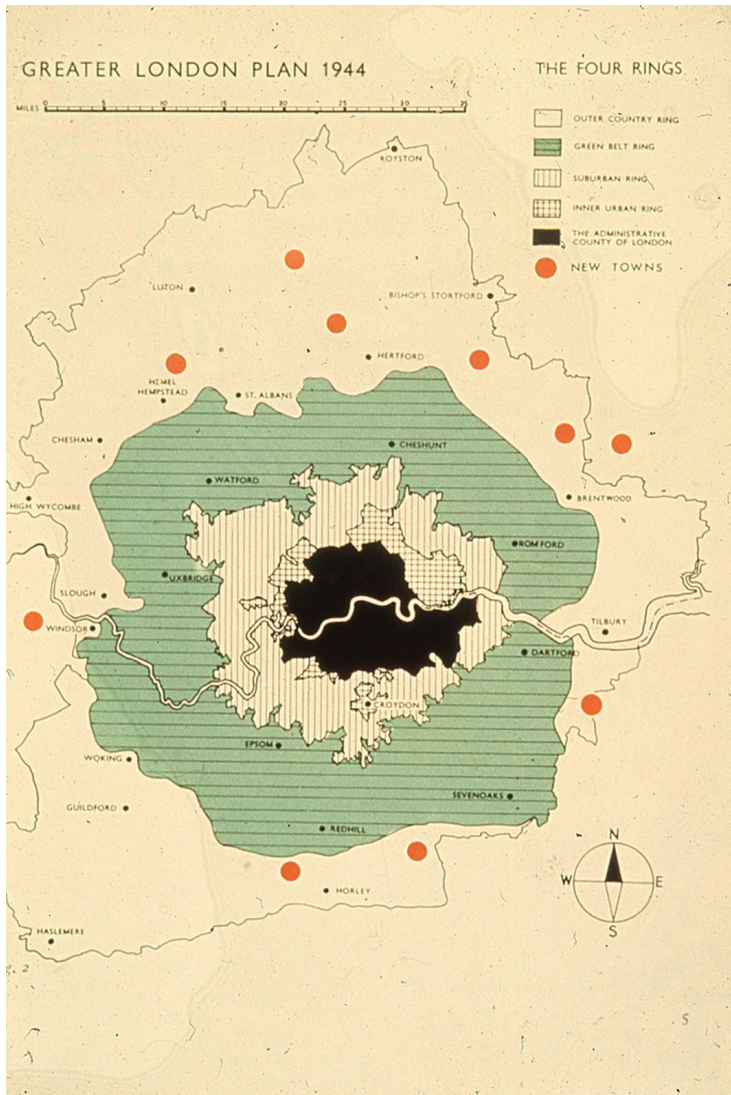
Figur 17.3 Eksempler på sosial boligbygging: George Washington Hof fra 1930 i Wien (øverst) og Arctanderbyen fra 1911 i Oslo (nederst) (Kilde: Wikimedia Commons).

prosent i boliger som er offentlig eid eller forvaltet, mens andelen er langt lavere i de fleste byer). I Oslo og andre norske byer ble det etter hvert opprettet boligkooperasjoner (eller boligsamvirke der medlemmene går sammen om å bygge boliger) som overtok mye av den sosiale boligbyggingen. Drabantbyene, som ble bygget ut på 1950-, -60 og -70-tallet, var i stor grad et resultat av dette (Benum 1994). Denne måten å organisere boligbyggingen på var en viktig del av den framvoksende velferdsstaten.

Det andre temaet jeg vil fokusere på er transportplanlegging (se også kapittel 21 om pendling og mobilitet). Før motorisert transport ble introdusert, var persontransporten i byer dominert av individuell mobilitet. Da tog, trikk og buss etter hvert ble utbredt, ble det etablert private selskaper som bygget ut og organiserte kollektiv transport. Men på samme måte som for boligbyggingen, tok offentlige myndigheter etter hvert over mye av planleggingen og driften av kollektivtransporten. Det også som et ledd i velferdsstaten. Kollektivtransport ble sett på som et offentlig gode som alle byens innbyggere skulle ha tilgang til. I Oslo ble derfor byggingen av trikk og etter hvert T-bane en viktig del av drabantbyutbyggingen. Bygging av veier, som skjøt fart da busser og privatbiler ble utbredt, var også et offentlig ansvar i mange byer. I New York stod den berømte byplanleggeren Robert Moses for byggingen av motorveier som skulle gjøre det mulig for dem som bodde i byens leiegårder, å reise ut til rekreasjonsområdene utenfor byen (Hall 2014). Samtidig gjorde de nye veiene og kollektivtrafikklinjene det mulig for familier å bosette seg i byenes ytterkanter, der det var mindre trafikk, støy og forurensning. Utbygging av transportsystemene, bidro dermed til den såkalte suburbaniseringen. Det vil si at en stadig større andel av byenes befolkning kom til å bo i boligområder utenfor den tette byen, eller i forsteder (eng. *suburbs*).

Et av den moderne byplanleggingens viktigste implikasjoner var innføringen av et system (det vil si lover og regler, institusjoner og profesjoner) for å planlegge byen på ulike geografiske nivåer. Dette arbeidet skjøt fart parallelt med oppbyggingen av velferdsstaten etter den 2. verdenskrig. Det ble etablert lovverk for planlegging som skulle sikre utbygging av boliger, veier, infrastruktur og funksjoner. Dette lovverket skulle planlegges med tanke på å redusere uheldige konsekvenser (som støy, forurensning og trangboddhet) og sikre fellesgoder (som parker, kollektivtransport, skoler, sykehus og andre offentlig

tjenester). Det ble innført mer eller mindre bindende arealplaner, som reguleringsplaner, generalplaner og regionale planer, der disse prinsippene skulle sikres i praksis. Abercrombies plan for Stor-London fra 1944 (se Figur 17.4 og Generalplanen for Oslo fra 1950 (etterfulgte planer fra 1929 og 1934) er eksempler på planer for byområder.

Figur 17.4 Abercrombies Greater London Plan fra 1944. (Kilde: flickr.com).

Generalplanen for Oslo, fra 1950, er et eksempel på en plan som i stor grad ble virkeliggjort. Denne planen la for eksempel grunnlaget for utbyggingen av de store boligområdene i Groruddalen og rundt Østensjø. I planen ble boligområdene sett i sammenheng med transportsystem og rekreasjonsområder. Hver enkelt drabantby ble planlagt i detalj, med et visst antall innbyggere, offentlige institusjoner (som skole, bibliotek og helsetjenester), offentlig transport (trikk, buss og T-bane), butikker og kommersiell virksomhet, og grøntområder og lekeplasser. Men planen la også rammer for den private utbyggingen, ved å peke ut områder for boligbygging og næringsvirksomhet.

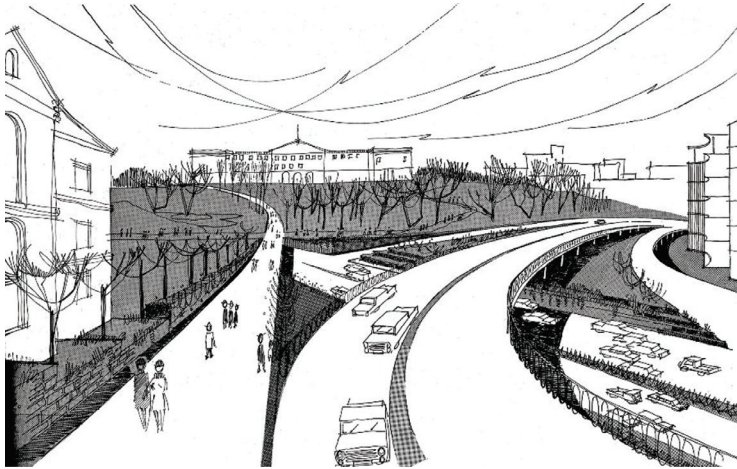
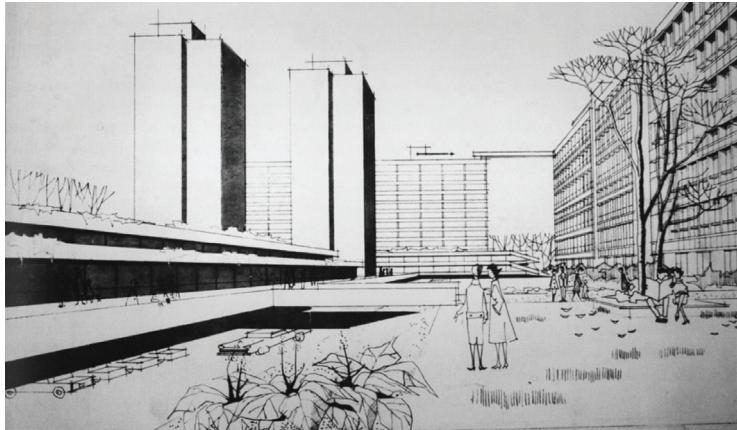
Til tross for at denne måten å planlegge byer på er kritisert og utfordret (se nedenfor), er store deler av dagens byer preget av modernismens ideer, institusjoner og planer. Boligområdene står der, og transportsystemene er fortsatt hovedårene i dagens system.

Postmodernismens byplanlegging

Den modernistiske byplanleggingen, som hadde som mål å styre byenes utvikling med tanke på å fordele goder og minimalisere negative effekter, ble etter hvert kritisert. Denne kritikken kom til uttrykk i helt konkrete saker, men også i form av en systemkritikk, som var rettet mot den modernistiske byplanleggingens ideer og apparat av institusjoner og praksiser (se Ley 2003). Dette ble både en folkelig protestbevegelse og en intellektuell kritikk. Samfunnsgeografer var betydningsfulle faglige aktører i oppbyggingen og utøvelse av modernistisk byplanlegging, men var også sentrale i kritikken av den samme byplanleggingen (David Harvey er internasjonalt den mest betydningsfulle av disse).

Det er mange eksempler på lokale protester mot byplanlegging og utbygging. Protestene mot sanering av trehusbebyggelsen på Enerhaugen i Oslo, for å bygge høyblokker som skulle gi byen flere moderne boliger, er ett eksempel på aksjoner som ikke førte fram og planer som ble virkeliggjorte. Andre planer, som å erstatte de i dag lovpriste bygårdskvartalene på Grünerløkka med boligblokker, eller å bygge firefelts motorvei gjennom slottsparken i Oslo, ble det ikke noe av (se Figur 17.5).

Den modernistiske planleggingens ideer og idealmodeller ble også utfordret. En av de sterkeste kritikerne, Jane Jacobs, skrev boka *The Death and Life of Great American Cities* i 1961 som inspirerte til kritikk og la grunnlag for andre ideer som senere kom til å prege byplanleggingen. En annen viktig

Figur 17.5 Eksempler på planlagte byutviklingsprosjekter i Oslo som ikke ble gjennomført: Saneringen av Grünerløkka (øverst) og motorveien gjennom slottsparken (nederst)⁵.

stemme tilhørte Lewis Mumford, som gikk hardt ut mot motorveitbyggingen og suburbaniseringen som preget nordamerikanske byer.

På slutten av 1960-tallet ble kritikken mot drabantbyene, som var det viktigste boligpolitiske og byplanmessige grepet i byer som Stockholm og Oslo, stadig sterkere ettersom sosiale problemer som mistriivsel og kriminalitet kom til uttrykk. I Norge ble den såkalte drabantbykritikken så sterk at den satte en stopper for videre utbygging, særlig etter at en gruppe forskere og fagfolk

1 https://morgenbladet.no/sites/default/files/styles/full_width/public/legacy_images/14BOK_arkitektur_11095.jpg?itok=P-AbJlt3
<https://www.idunn.no/file/ci/65750189/900x/kok-1401-0300-img-013.jpg>

hadde analysert det sosiale livet i drabantbyene og presentert dette i den såkalte 'Ammerudrapporten' (Brattbakk og Hansen 2005), navngitt etter drabantbyen med de største boligblokkene av dem alle. Mye av skylden ble lagt på arkitekturen, selv om de sosiale strukturene (hvilke mennesker som bodde der, og hvordan de samhandlet) var viktige for hvordan disse stedene fungerte. 1970-tallet ble en periode preget av eksperimentering og utprøving av nye ideer, som utfordret den modernistiske planleggingstankegangen. Ett eksempel er boligområdet Skjettenbyen nord for Oslo, der det ble bygget et stort antall rekkehus, inspirert av det danske 'tett-og-lav'-prinsippet og sosialpsykologiske studier av arkitekturens virkninger i boligområder (Røe 2015). Her ble beboerne selv gitt mulighet til å modifisere sine boliger og boformer, ved å bygge på moduler, som likevel opprettholdt bebyggelsens arkitektoniske preg.

Kritikken mot modernismen var også en systemkritikk, som utfordret dens ideologiske og teoretiske grunnlag. Det ble pekt på at byutviklingen hadde et betydelig demokratisk underskudd (se kapittel 14 om styresett og deltagelse). Byens innbyggere hadde liten medbestemmelse i arbeidet med de store byplanene og prosjektene som ble til gjennom 'top down'-prosesser. Det vil si at beslutningene ble fattet av politikerne og eksperter og iverksatt gjennom en hierarkisk organisasjon. Fagfolkene, som arkitekter, planleggere og samfunnsgeografer, hadde stor makt til å gjennomføre sine ideer, som når gamle bydeler ble revet for å gi plass til boligblokker, kontorbygg og motorveier. De mange protestbevegelsene, en økende intern faglig kritikk og framveksten av nye ideer om hvordan planleggingen kunne gjøres mer demokratisk, førte etterhvert til endringer i de systemene og byplanleggingen. Planleggingsteoretikere, som John Friedmann, utviklet ideer for demokratiske og 'bottom up'-planleggingsprosesser, og planleggingslovgivningen ble derfor endret slik at det ble obligatorisk å trekke lokalbefolkningen og berørte interesser inn i beslutningsprosessene (se Hudson, Galloway og Kaufman 1979). 'Sannhetene' om hva som var god byplanlegging ble utfordret på måter som gjenspeilet kritikken mot modernismen som ideologi. Dette la grunnlaget for framveksten av postmodernismen, der kunnskap ikke ble betraktet objektiv, og der mangfold og variasjon ble gjort til et mål.

Entreprenørismens byplanlegging

Den modernistiske byplanleggingens tilbakegang på 1970- og 80-tallet gjorde at det oppstod et slags bypolitisk tomrom. Samtidig opplevde mange

vestlige byer økonomiske nedgangstider og nedleggelse av industrivirksomhet, som førte til arbeidsledighet og sosiale problemer. I kjølvannet av kritikken mot en modernistisk og offentlig styrt byplanlegging, de voksende sosiale problemene og en politisk dreining mot markedsøkonomiske løsninger, vokste det fram en ny bypolitikk. Det vil si nye former for byplanlegging, og en søken etter vekstmuligheter som ikke bygget på tradisjonell industriproduksjon. I stadig flere byer ble det satset på de framvoksende servicenæringene og kunnskapsintensive bransjene i en utadrettet og markedsorientert strategi som har fått navnet entreprenørpolitikk. I entreprenørpolitikken legges vekt på innovasjon og utviklingen av byene som en slags 'vare' som konkurrerer i et 'marked', og der mobile selskaper og arbeidstakere i attraktive bransjer er de ønskede 'kundene'. Denne bypolitiske omstillingen førte til at private interesser ble trukket mer inn i bypolitikken, samtidig som målene for politikken ble endret. Byplanlegging skulle omdefineres fra å regulere vekst til å fremme vekst, noe som førte til bygging av nye bydeler som skulle tiltrekke seg internasjonale selskaper og høyt utdannede arbeidstakere. Eksempler på slike bydeler er London Docklands, øst for byens finanssentrum, og Aker brygge i Oslo, bygget på tomten til et nedlagt skipsverft. Byen skulle, ifølge Hall (2014), være en vekstmaskin, og byplanleggingen skulle olje dette maskineriet.

En av de mest innflytelsesrike ideologene i denne perioden har vært Richard Florida, som i boka *The City and the Creative Class* fra 2005 argumenterte for at kreative mennesker flytter fra byer med tradisjonelt næringsliv til såkalte kreative sentre. Dette er sentre som kan tilby opplevelser, åpenhet, mangfold og muligheter. Floridas teori har fått stor innflytelse, men er kritisert fordi han fokuserer ensidig på utdanning, og fordi det kan stilles spørsmål ved om mennesker primært søker til attraktive byer (med et godt tjenestetilbud, spennende kulturtilbud og flott arkitektur) og ikke etter attraktive arbeidsmarkeder. Dessuten pekes det på at en satsing på den kreative klassen og en entreprenørpolitikk kan få store sosiale og ulikhetsskapende konsekvenser, som reduserte velferdstiltak, økte boligpriser i sentrale bystrøk og en gentrifisering (se kapittel 16). Denne politikken gjør det vanskelig for mennesker med lavere inntekter å bosette i byens sentrale deler.

Den omfattende transformasjonen av de tidligere havneområdene i Oslo, som begynte med utbyggingen av Aker brygge på 1980-tallet, og som ennå ikke er fullført, er et eksempel på en slik byplanlegging. Disse

Figur 17.6 Eksempel på nytt og stort byutviklingsprosjekt i Oslo: Barcode i Bjørvika (Kilde: Wikimedia Commons).

bydelene er lovpriste for sin arkitektur, sine mange servicetilbud og sine rekreasjonsområder, men de har også så høye boligpriser og leiepriser at de blir utilgjengelige som bosted for folk med lavere inntekter (se Figur 17.6). Det skapes en attraktiv bydel designet av de fremste arkitektene, men også en velstående enklave i et område som tidligere var preget av havnearbeidere og hjemløse (Andersen og Røe 2016).

Denne typen prosjekter er typiske for mange byer i verden, og setter preg på de byene som ser ut til å lykkes i konkurransen, som København og Singapore. Men byene følger ulike oppskrifter i håndteringen av de uheldige konsekvensene av politikken. For eksempel de boligsosiale problemene det store presset på sentrumsområdene skaper i London og etter hvert i Oslo.

Ny-rasjonalismens byplanlegging

De store miljøutfordringene der byene spiller en nøkkelrolle (se kapittel 24), og de stadig mer omfattende sosiale implikasjonene (sosial ulikhet og segregasjon – se også kapittel 16) av en entreprenørorientert byutvikling, har på ny styrket argumentasjonen for at det er behov for sterkere offentlig styring av

byutviklingen. Dessuten argumenteres det for at styringen må skje på et tilstrekkelig høyt geografisk nivå. Større utbyggingsprosjekter bør ikke betraktes løsrevet fra utviklingen i en bydel eller i kommunen, og utviklingen i en bydel bør ses i sammenheng med byregionens utvikling. Det kan også argumenteres for at byer som inngår i globale nettverk av handel og innflytelse, må sees i relasjon til hverandre (se kapittel 3 om relasjonelt rom og nettverksbegrepet), særlig med tanke på global sosial ulikhet og globale miljøproblemer (se kapittel 22). På bakgrunn av dette har det vokst fram nye planleggingskonsortier, planleggings-samarbeid og forslag om sammenslåing av administrative enheter (som kommunesammenslåing), som minner om det fagfolk anbefalte på 1960- og 70-tallet. Internasjonalt er det også økende oppmerksomhet om dette, for eksempel i regi av FN med sin *Habitat III – The New Urban Agenda* fra 2016.

Et norsk eksempel på regional byplanlegging er den nylig vedtatte regionale plan for areal og transport i Oslo og Akershus, som ble beskrevet i innledningen. Den ligner på planene for utviklingen av Osloregionen, som ble utarbeidet av det såkalte Regionplanrådet fram til 1974, da det siste planforslaget ble lagt i skuffen. Den er et eksempel på det jeg har kalt ny-rasjonalistisk byplanlegging fordi den i stor grad er en ekspertbasert plan med tydelige faglige mål, som forventes å bli virkeliggjort gjennom en 'top-down' og hierarkisk beslutningsprosess. Det regionale nivåets politikk, eller politikk med en regional skala (det vil si Oslo kommune og Akershus fylke), skal veie tungt ved kommunale interesser, selv om kommunene er viktige samarbeidsaktører i gjennomføringen av planen. Plansystemet fungerer i dag på en annen måte enn på 1960-tallet. Blant annet fordi det er et klart krav om medvirkning, men denne nye ny-rasjonelle planen inneholder ingen forslag til hvordan man skal få lokalbefolkningen med på disse planene. Det er ofte vanskelig, som de store protestene mot byggingen av blokker på Grefsen i Oslo viser. Det såkalte NIMBY-syndromet (eng. '*not in my backyard*'), eller at folk motsetter seg nye-tableringer og endringer i sitt nærmiljø, kan hindre eller forsinke prosjekter.

Paradokset med denne typen planer og strategier er at de i dag bærer preg av de samme ambisjonene om sosial ingeniørkunst (eng. *social engineering*), en ambisjon om å skape eller styre sosiale prosesser og relasjoner gjennom fysisk planlegging, som gjorde at de kom under kritikk på 1970-tallet. Planene beskriver en regional omstrukturering av boliger, arbeidsplasser og infrastruktur, uavhengig av politiske realiteter og maktforhold. Eller de beskriver en fortetting som skal iverksettes gjennom storstilt utbygging, uten å analysere

sosiale konsekvenser, eller ta i bruk virkemidler som kan forhindre at de nye byområdene blir velstående enklaver. I et internasjonalt perspektiv er dannelsen av enklaver og segregasjon, og manglende folkelig medvirkning, et langt større problem, særlig i byer der de underprivilegerte bor i uformell bebyggelse uten offentlig regulering og infrastruktur, mens de velstående bor i beskyttede områder med høykvalitets infrastruktur (Graham og Marvin 2001).

Denne ny-rasjonalistiske planleggingen ser ut til å ta opp igjen tråden fra den modernistiske planleggingstradisjonen, uten å ta lærdom av postmodernismens kritiske diskurs når det gjelder maktforhold, medvirkning og mangfold. Dessuten forventes det at disse planene skal implementeres gjennom et i stor grad markedsstyrt regime, til tross for at det finnes for få insentiver for at private markedsaktører skal handle til kollektivets eller samfunnets beste.

Avslutning

I dette kapitlet har jeg satt søkelyset på den moderne byplanleggingens, det vil si ideer og planer som har preget byutviklingen, og diskusjonene om den, de siste 150 årene. Jeg har vært opptatt av hvordan ideene om og praktiseringen av byplanlegging, med tanke på innbyggernes livsmiljø, har endret seg og hvilken rolle byplanlegging har i dag. Dette er på ingen måte en fullstendig redegjørelse for byplanleggingens framvekst og situasjon. Ambisjonen har vært å peke på noen sentrale problemstillinger, og gi noen konkrete eksempler som er relevante i et samfunnsgeografisk og bygeografisk perspektiv.

Som jeg har vist i dette kapitlet, har både sosiale spørsmål og miljøspørsmål stått sentralt i den offentlig organiserte byplanleggingen. Men disse målene, som fordeling av goder og reduksjon av ulemper for befolkningen, har blitt utfordret særlig av målene om økonomisk effektivitet og vekst. Dessuten har byplanleggingen vært en arena for konflikter mellom private interesser, markedsøkonomiske interesser og kollektive interesser definert av offentlige myndigheter. Man kan si at vekten i byplanleggingen har svingt fram og tilbake som en pendel. Fra spekulasjonsbyggingen på slutten av 1800-tallet, til innføringen av moderne byplanlegging i første halvdel av 1900-tallet og til den sterke kritikken av og opposisjonen mot offentlig styring og planlegging på slutten av 1900-tallet. Og nå argumenteres det for at offentlige myndigheters rolle må styrkes, og at det i større grad utarbeides helhetlige byplaner som skal løse viktige samfunnsproblemer.

Samfunnsgeografer og bygeografer har viktige roller i dette arbeidet. Dette fordi de i motsetning til arkitekter og fysiske planleggere, har en teoretisk og metodisk skoloring som gjør dem i stand til å analysere de sosiale, kulturelle og politiske implikasjonene av byutviklingen. I tillegg kan de utarbeide byplaner som tar hensyn til viktige mål for samfunnsutviklingen. Dessuten har samfunnsgeografer kunnskap om sosiale prosesser som er viktig for å sikre demokratisk medvirkning. Samfunnsgeografer med spesialisering innenfor byutvikling og urbanisme jobber derfor i særlig offentlige, men også private, institusjoner og virksomheter innenfor byplanlegging.

Referanser

- Abercrombie, P. (1944). *Greater London Plan*. London: University of London Press.
- Andersen, B. og Røe, P. G. (2016). The social context and politics of large scale urban architecture: Investigating the design of Barcode, Oslo. *European Urban and Regional Studies*. DOI: 10.1177/0969776416643751.
- Benum, E. (1994). *Oslo Bys historie 5: Byråkratenes by*. Oslo: Cappelen forlag.
- Brattbakk, I. og Hansen, T. (2005). Drabantbyene: Bedre enn sitt rykte? I R. Barlindhaug (red.) *Storbyens boligmarked: Drivkrefter, rammebetingelser og handlingsvalg*. Oslo: Spartacus, s. 33-66.
- Davis, J. C. (1981). *Utopia and the Ideal Society: A Study of English Utopian Writing 1516-1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Florida, R. (2005). *Cities and the Creative Class*. New York: Routledge.
- Graham, S. og Marvin, S. (2001). *Splintering Urbanism: Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*. Oxon: Routledge.
- Hall, P. (2014). *Cities of Tomorrow*. London: Blackwell.
- Harvey, D. (2012). *Rebel Cities. From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso.
- Hudson, B. M., Galloway, T. D. og Kaufman, J. L. (1979). Comparison of current planning theories: Counterparts and contradictions. *Journal of the American Planning Association*. 45(4), s. 387-398.
- Ley, D. (2003). Forgetting postmodernism? Recuperating a social history of local knowledge. *Progress in Human Geography*, 27(5), s. 537-560.
- Lorange, E. og Myhre, J. E. (1991). Urban planning in Norway. I T. Hall (red.), *Planning and Urban Growth in the Nordic Countries*. London: E. and F. N. Spon, s. 116-166.
- Røe, P. G. (2015). The construction of a suburb: Ideology, architecture and everyday culture in Skjettenbyen. *Built Environment*, 41(4), s. 538-549.

KAPITTEL 18

Representasjoner av steder, by og byliv

Aleksander Bern

Viktige begreper: representasjon, sted, by, dystopier, utopier, stereotyper, stedfølelse, stedsløshet

Innledning

Vi har alle følelser og meninger om steder vi ikke har vært. Det kan være vi drømmer om en uke i Sydney eller New Orleans, eller det kan være steder vi tenker det hadde vært spennende (og kanskje litt farlig) å besøke – som Beirut eller Istanbul. Slike oppfatninger om steder er formet av mange ulike fortellinger og ideer. Dermed kan vi si at steder er både konkrete og ideologiske. Med ideologi menes her en samling oppfatninger og ideer som en person eller en gruppe har. Det betyr at sted må forstås både gjennom sine fysiske egenskaper og hva folk føler, tror og tenker om det.

Geografi kommer altså ikke ene og alene fra jorden, men også fra vår ide om jorden. Denne ideen, eller mentale geografien, kan ofte være geografien vi faktisk forholder oss til og dermed være viktigere enn den fysiske geografien. (Watson 1969) En måte å studere steders ideologiske dimensjon er gjennom representasjoner. I dette kapitlet skal vi ta for oss representasjon av steder generelt, og deretter gå nærmere inn på hvordan byer representeres i filmer.

Steder som representasjoner

En representasjon er en meningsskapende fremstilling, det kan være tekst, lyd eller andre visuelle uttrykk. Å representere betyr å bruke språk for å formidle noe meningsfullt til andre (se også kapittel 12 om politiske representasjoner).

Representasjon er å fremstille, for samfunnet, et bilde av samfunnet - dette er kunsten, teaterets, og filmens eldste funksjon (Aitken og Zonn 1994). Alle representasjoner er skapt med et formål i tankene, enten det er å underholde, informere, provosere eller kritisere. De fleste filmer vil vise frem representasjoner av steder på en eller annen måte selv om handlingen 'finder sted' for lenge siden i en galakse langt, langt borte.

Representasjoner er en nødvendig del av stedet. Steder er både representert til oss og av oss samtidig som de også kan oppleves. For å ta et enkelt eksempel: I norske nyhetsmedier har det i en periode blitt skrevet mye om all den kriminaliteten som finnes på Grønland i Oslo. Samtidig er Grønland kjent for å være preget av folk med minoritetsbakgrunn gjennom blant annet filmer som *Izzat* (2005) og *Schpaaa* (1998). Slik kan representasjoner skape en oppfatning om et sted. Denne oppfatningen kan få konsekvenser ved at mange kanskje vegrer seg for bo på eller besøke Grønland.

På denne måten eksisterer sted både som representasjoner og noe konkret og fysisk på en og samme tid. Steder er aldri kun mentale eller kun materielle og steder kan ikke reduseres til det ene eller andre. Representasjoner blir sentralt for vår forståelse av steder og byer gjennom den kulturelle vendingen samfunnsgeografien gjennomgikk på 1980- og 1990-tallet (se kapittel 2). I hovedsak handlet dette om å ta kultur mer på alvor enn man hadde gjort tidligere. Dette skiftet førte blant annet til at mange bygeografer ble opptatt av å utforske byens representasjoner.

Representasjonens begrensninger

I flere sammenhenger når man diskuterer representasjoner gjøres det ofte en vurdering av i hvilken grad representasjonen er sann, og om den gir et riktig bilde av virkeligheten. Etter den kulturelle vendingen blir dette et mindre relevant spørsmål. Ingen representasjoner kan noen gang være detaljerte og nyanseerte nok til å formidle et steds hele virkelighet. Representasjoner er altså begrenset i innhold og omfang.

Et kart over Oslo er et eksempel som gjør disse begrensningene tydelige. Kart må, for å være nyttige, forenkle virkeligheten. For å være forståelig må et kart utelate en stor mengde informasjon slik at kun det viktige står igjen. I et veikart vil for eksempel jernbaneskinner som ligger i tunell ikke tegnes inn, mens bilveier som går i tunell er tegnet likt som andre deler av strekningen.

Et kart som viser arealbruk for et område vil på sin side tegne både jernbane og bilvei med samme farge da de begge kan inngå i kategorien samferdsel. Disse kartene viser ulike aspekter ved byen, men er begrenset av sitt formål og sitt medium. «Byen er uendelig» skriver Rebecca Solnit (2010) i sitt atlas for San Francisco og demonstrerer dette med en rekke kart. Blant annet et kart med tittelen «*Monarchs and Queens*» som viser områder der sjeldne sommerfugler holder til, og viktige offentlige steder for San Franciscos LHBTI-samfunn og historie.

Representasjoner er altså begrenset ved sin sjanger. Et kart skal kommunisere en viss informasjon, en film eller en roman skal ha en spennende fortelling og god dramatik, en nyhetssak har alltid en vinkling. Motstridende representasjoner om et sted betyr nødvendigvis ikke at den ene er sann og den andre ikke, ulike representasjoner trekker frem ulike deler av samme sted. Hvilke sosiale betingelser en representasjon er produsert under kan også påvirke innholdet. Makt, konvensjoner og normer påvirker hvilke representasjoner som skapes. Representasjoner er med på å forme steder og samfunn, samtidig som de gir et bilde av våre steder og samfunn.

Byen på film

Byer på film kan være en konkret by der handlingen utspiller seg på steder som er navngitt og som finnes i virkeligheten. Det kan også være en generisk by der steder og nabolag viser generelle trekk men aldri navngis. Filmens byer kan være fiktive og fantastiske byer som aldri har eksistert og ikke kan eksistere. Ingen av disse 'typene' er bedre eller mer interessante enn de andre, men det kan ha stor betydning for tolkningen. Det er viktig å huske på at selv om en film er satt til en kjent by så betyr det ikke at en eneste scene er filmet der. Bruken av ikoniske bygninger som Eiffeltårnet, Empire State Building eller Taj Mahal, er enkle måter en film kan fortelle hvor handlingen er lagt, mens filmen kan være tatt opp et helt annet sted. Kennedy og Lukinbeal (1997) omtaler dette humoristisk som 'crimes against geography', men dette er i seg selv ikke noe som undergraver en representasjon eller gjør den mindre viktig for stedets ideologiske dimensjon. En film skaper representasjoner av steder uten å vise dem frem i det hele tatt. For eksempel i den tragiske *Revolutionary Road* (2008) der de to hovedpersonene planlegger å dra til Paris i et håp om å redde ekteskapet sitt. Paris vises aldri i filmen, men måten hovedpersonene snakker og drømmer om å flytte dit leder seeren til

selv å forestille seg Paris, og hvordan de kunne fått det bedre der. Slik skaper filmen et inntrykk av steder uten å vise stedet i filmen.

Tekstboksene 18.1 og 18.2 tar for seg representasjoner av byen på film. En vanlig og enkel inndeling som ofte gjøres er å se på hvordan filmer ofte fremsetter tydelige anti-urbane eller pro-urbane fortellinger om byen. Eksemplene som benyttes i de følgende avsnittene er enten klassiske produksjoner eller av nyere data, og er i hovedsak produsert for et Nordamerikansk og Europeisk publikum. Dette er gjort for å øke sannsynligheten for at leseren kjenner noen av eksemplene, og for at det skal være lett å finne frem til eksemplene dersom man vil se dem selv.

Tekstboks 18.1 Urbane dystopier

«All the animals come out at night - whores, skunk pussies, buggers, queens, fairies, dopers, junkies, sick, venal. Someday a real rain will come and wash all this scum off the streets.» (Taxi Driver, M. Scorsese 1976)

Martin Scorseses film *Taxi Driver* er et meget godt eksempel på en vanlig måte å representere byen på. Byer og særlig indre by blir her representert som et svært dårlig sted. Den er preget av vold, dop og andre former for kriminalitet. Det er et sted med mange farer, preget av dysfunksjonelle sosiale relasjoner, og et samfunn der alle står i konflikt med deler av sine omgivelser. Dette dystre bildet av byen som moralske og fysiske farer er en vanlig representasjon av byen. I *Taxi Driver* får publikum oppleve dette gjennom en rasistisk, sexistisk og psykopatisk hovedperson som ikke har annet enn forakt for samfunnet og kulturen han er en del av.

I Spike Lees *Do the Right Thing* fra 1989 er mange av de samme farer og problemer sentrale men perspektivet er motsatt. Mens Travis Bickle i *Taxi Driver* står på utsiden og vil rense byen for disse problemene, viser *Do the Right Thing* hvordan menneskene i Bed-Stuy (Bedford-Stuyvesant, Brooklyn) forsøker å leve sammen i et nabolag der fattigdom, arbeidsledighet, gentrifisering og rasisme er opphav til mange konflikter.

Slike anti-urbane myter står ofte i kontrast til en landlig idyll og har en lang historie. Allerede i bibelen står det om byene Sodoma og Gomorrah som Herren drukner i svovel og ild på grunn av deres store synder (primært homofili), og på 1800-tallet skriver Charles Dickens om London i flere romaner og gir et dystert bilde av byen under den industrielle revolusjon.

Tekstboks 18.2 Urbane utopier

«The city seen from the Queensboro Bridge is always the city seen for the first time. In its first wild promise of all the mystery and the beauty in the world. Anything can happen, now that we have slid over this bridge, I thought.» (The Great Gatsby, F. Scott Fitzgerald)

Positive representasjoner av byer viser hvilket mangfold av muligheter byen gir. Om du vil være artist, baker, advokat eller lege, er det i storbyen du kan iscenesette ditt gode liv. Det er i byen du kan jobbe hardt og bedre din sosiale og økonomiske stand, byene har de framtidsrettede, nytenkende og de intellektuelle miljøene. Byen er også arena for det flotteste innen kunst og kultur, uansett om det er opera eller punk, moderne dans eller billedkunst. Byen byr på positive opplevelser, spennende utfordringer i et tolerant og åpent miljø.

Ofte er de pro-urbane mytene preget av mer eller mindre prangende forbruk og rikdom, som i *The Great Gatsby* (både i Fitzgeralds book [1925] og i Baz Luhrmans filmatisering [2013]). Andre ganger er det den kreative og intellektuelle middelklassen som preger filmene. I filmene *While We're Young* (2014) og *American Mistress* (2015) viser Noah Baumbach New York som en fargerik og spennende lekeplass for den kreative og intellektuelle middelklassen. Byen gir her spillerom for å dyrke enhver interesse og lidenskap og byens kaotiske mangfold gjøres til en ressurs for et bedre liv. Hovedpersonene i disse filmene står på den andre siden av gentrifisering enn de som er hovedpersoner i *Do The Right Thing*.

De to motstående kategoriene mellom de urbane utopier og dystopier er et generelt mønster og det er mange filmer som ikke enkelt lar seg plassere. Filmene analyseres her ut ifra hva de forteller om byen, men det er mulig å angripe dette fra en litt annen vinkel. Med en endring i synsvinkel kan vi prøve å forstå hvilken rolle og funksjon byen har i filmen, og på den måten forstå hvilken mening byen gis.

Byens rolle i filmen

Ifølge Higson (1948) og senere Lukinbeal (2005) kan byen fylle fire ulike funksjoner på film. Den kan være et sted, et rom, en metafor eller noe spektakulært.

Disse er ikke gjensidig utelukkende og byen kan, og vil ofte, ta på seg flere av disse rollene.

Byen som sted og som rom. Lukinbeal (2005) knytter byen som rom til begrepet stedsløshet, eller representasjon av et generisk sted. Den sosiale betydningen av sted og meninger knyttet til sted settes til side for et ensidig fokus på handlingene og narrativets utfoldelse. Stedsløshet er et viktig begrep innen humanistisk geografi (se kapittel 2 om samfunnsgeografiens faghistorie). I følge Relph (1976) sikter det til en mangel på de emosjonelle relasjonene og den dype kontakten som preger sted og gir en 'sense of place', noe som kan resultere i fremmedgjøring.

Byen som sted oppstår når handlingen og narrativet er tydelig forankret i et sted. Dette kan knyttes til 'sense of place', som her blir oversatt som stedsfølelse. Tuan (1977) betrakter sted som noe vi opplever, og en stedsfølelse oppstår gjennom vår erfaring og tilknytning til sted. En ofte sitert frase er: «Steder er brennpunkt for opplevde verdier» (Tuan 1977, s. 4). I følge Relph (1976) handler sted også om å føle en tilhørighet, en følelse av at man er på innsiden. Stedsfølelse handler altså både om hvordan noen steder har en spesiell identitet, og den tilknytning mennesker føler til steder. Tuan (1974) bruker begrepene 'stedskjærlighet' og 'stedsfrykt' for å snakke om de positive og de negative følelsene og tankene som er knyttet til steder.

Det oppstår ofte en spenning i filmer mellom byen representert som sted og som rom, og det blir ofte vanskelig å skille mellom det konkrete og det generelle. Når man ser en by på film, vil man på samme tid se elementer som gjør at man oppfatter byen som felles for byer generelt, og elementer som gjelder denne konkrete byen. De elementene som trekker mot byen som rom, lar oss se hvordan dette er en generell type by ved at vi kjenner igjen noe fra vår egen virkelighet og andre representasjoner. For eksempel kjenner vi en forstad fra indre by, basert på den generelle oppfatning vi har av hvordan disse rommene ser ut. Samtidig kan filmer helt tydelig også formidle at dette er akkurat denne forstaden. Når filmens narrativ benytter seg av detaljer i byen, blir vi dratt mot å tenke på dette som et spesifikt sted. Vi gjenkjenner med andre ord at dette rommet er gitt mening både for oss som seere og innenfor filmens egen verden.

Om filmer i seg selv kan skape en stedsfølelse preget enten av frykt eller kjærlighet, er problematisk å avgjøre i det enkelte tilfellet. Muligheten for at filmer kan formidle slike stedsfølelser er reell. Ofte spiller filmer på stedsfølelse

vi i ulik grad allerede har og dermed tar med oss i filmen. Filmene *Paris, je t'aime* (2006) og *New York I love you* (2009) er gode eksempler. *Paris, je t'aimie* spiller bevisst på ideen om Paris som en romantisk by, mens *New York I love you* spiller på en romantisering av 'The Big Apple'. Seerens reelle erfaring og oppfatning om steder kan også påvirkes av filmer. Ideen om Paris som romantisk og New York som en by man elsker, fungerer for et filmpublikum som kanskje aldri har levd eller besøkt disse byene.

Det er flere grep en film kan gjøre for å formidle en sterk stedsfølelse. Filmer kan benytte flere tegn for et sted fremfor kun de stereotypiske og dermed la hverdagslige kompleksiteter bli synlige. Sted kan posisjoneres i forgrunnen som en støttende skuespiller heller enn bakteppe. Når narrativevene forankres i sted gir det narrative mer realisme (Nietschmann 1993).

Landskap er ofte vist gjennom en takning som etablerer hvor handlingen finner sted, skriver Higson (1984, s.3), og kaller den for «That-shot-of-our-town-from-that-hill-over-there». Slike takninger har visuelt sett noe til felles med landskapskunst. Det er bilder som viser store områder, og viser den brede geografiske rammen rundt handlingen. De brukes også for å vise at handlingen har forflyttet seg til et annet sted, eller at vi har forflyttet oss for å se noe som skjer et annet sted (Bordwell og Thompson 2010). Her benyttes ofte velkjente ikoner for enkelt og raskt å fortelle seeren hvor handlinger er: Eiffeltårnet eller triumfbuen for Paris, Empire State Building eller Times Square for New York, Colosseum eller Pantheon for Roma, Big Ben for London, Golden Gate Bridge for San Fransisco, og Vasilijkatedralen i Moskva. Listen er ganske lang. Dette viser hvor sterke assosiasjoner slike symboler gir.

Den spektakulære byen. Byen som noe spektakulært handler om at byen kan være visuelt fascinerende i seg selv og gi en voyeuristisk tilfredstillelse. Byen kan i denne sammenheng bli kodet med maktrelasjoner. Slike bilder kan vise hva som i en gitt representasjon regnes for vakkert og hva som er forferdelig; hva som er det riktige og gode og hva som er galt. Den berømte åpningssekvensen i *American Beauty* (1999) bruker byen på denne måten. Kameraet glir inn i den velstelte og svært homogene forstaden, og viser 'den riktige' måten å leve på, samtidig som fortellerstemmen undergraver bildene og setter den fatalistiske og subversive tonen for filmen. Som en interessant kontrast kan vi se på *Saturday Night Fever* (1977) sine to første klipp. Her starter kameraet med Manhattan og de ikoniske skyskraperne, men trekker seg ut og vekk. Så klippes det til et landskap der disse ligger langt i bakgrunnen, og kameraet

panorerer ned og finner John Travolta ute på gaten i Bronx, en arbeiderklassebydel. Slik blir filmens hovedperson plassert geografisk og sosioøkonomisk på samme tid.

Byen som metafor. Byen brukes noen ganger som en metafor, byen tillegges narrativ mening og blir en viktig del av hvordan filmens budskap og karakterer fortolkes. Det vanligste eksempelet på dette er hvordan byen ilegges menneskelige karakteristikk, og hvordan byen kan bli en del av karakteren og en del av personens sinnstilstand. Lukinbeal (2005) beskriver dette på to måter. Den første måten er virkemidler som når det begynner å regne samtidig som karakteren er trist. Eller at en trist og deprimeret karakter foretrekker mørke omgivelser.

Å finne det som mangler

Like viktig som å se på hva som representeres, er å se på hva som *ikke* representeres. Hall (1997) presiserer at vi hvis vi skal forstå en representasjon, må også det som ikke vises – det som ikke blir representert – inkluderes i analysen. Det som av en eller annen grunn er blitt glemt eller valgt bort i en representasjon, er ofte nært knyttet til det vi tar for gitt og dermed også til ideologi (Hopkins 1994). Binære begrep og typologier lar oss enkelt forstå og forholde oss til verden rundt oss. Vi forstår handlinger, objekter og individer i vår omverden basert på en klassifisering i typer vi synes de passer i. Dette er ofte grunnlaget for ulike stereotypier. Prosessen kan betraktes som en måte å skape orden på, noe som er nødvendig for å forholde seg til verden. Samtidig kan en slik orden feilaktig bli oppfattet som en fullstendig beskrivelse av virkeligheten.

Stereotypier er enkle, lett forståelige, slående former for representasjon. I en fortelling blir stereotypier en måte å skape karakterer på. Denne typen karakter er definert av noen få lett gjenkjennelige trekk, og slike karakterer gjennomgår aldri noen utvikling gjennom historien. Stereotypier er også et uttrykk for verdier og tilhørighet. De summerer opp hva 'vi' tenker, mener og synes om 'dem', og de trekker tydelige skiller mellom det normale/unormale og det legitime/illegitime. Hall (1997) beskriver hvordan stereotypier rendyrker noen få egenskaper på bekostning av alle nyanser og variasjoner. En stereotypisk representasjon er svært forenklet og blir ofte fremstilt som noe naturlig og uforanderlig fremfor noe kulturelt og dynamisk.

I min studie av hvordan norske drabantbyer er representert i Norsk film viser jeg hvordan eliten ikke blir representert som en del av drabantbyen (Bern 2012). Man strekker seg så vidt opp i middelklassen i enkelte filmer, men generelt er drabantbyen arbeiderklassens arena. Det er heller ingen meningsfull representasjon av lesbiske eller homofile som en del av den norske drabantbyen i disse filmene. Filmene inneholder også påfallende få innvandrere, særlig med tanke på hva vi for eksempel vet om bosetningsmønstrene i Groruddalen de siste tiårene.

Avslutning

I dette kapitlet har vi diskutert hvordan vi studerer representasjoner av steder for å forstå de ideologiske sidene av stedet. Vi har sett på hvordan representasjoner er påvirket av hvilket formål de har og hvilket medium de består av. Byer blir representert på ulike måter i ulike medier. I film er byer ofte fremstilt enten som utopiske eller dystopiske steder. I et forsøk på å finne en mer nyanisert forståelse av representasjoner av byer i film har vi tatt for oss de ulike funksjonene steder kan ha. Hvordan filmens steder er spesifikke for den aktuelle filmen og generelle slik at publikum kan forstå dem er sentralt her. Vi har også sett på hvordan det som ikke representeres også kan være viktig for å forstå en representasjon.

Å analysere representasjoner er viktig for å forstå dagens byer, hvordan de fungerer, hvordan de er å leve i, hvordan de endres og hvordan vi betrakter det urbane liv og kultur. Samtidig er representasjoner en del av vår aktive deltakelse i å utforme byer og våre tanker om byen. Ved å være åpne for nye og annerledes representasjoner av byen, samtidig som man er kritisk og klar over de begrensninger en representasjon alltid har, kan man lære mye om byen, dens kultur og dens innbyggere.

Filmreferanser

(tittel, regissør, år og IMDB-lenke)

American Beauty, Sam Mendes, 1999, <http://www.imdb.com/title/tt0169547>

Do the Right Thing, Spike Lee, 1989, <http://www.imdb.com/title/tt0097216>

Izzat, Ulrik Imtiaz Rolfsen, 2005, <http://www.imdb.com/title/tt0469443>

Mistress America, Noah Baumbach, 2015, <http://www.imdb.com/title/tt2872462>

New York, I love you, 2008, <http://www.imdb.com/title/tt0808399>
Paris, je t'aime, 2006, <http://www.imdb.com/title/tt0401711>
Revolutionary Road, Sam Mendes, 2008, <http://www.imdb.com/title/tt0959337>
Saturday Night Fever, John Badham, 1977, <http://www.imdb.com/title/tt0076666>
Schpaaa, Erik Poppe, 1998, <http://www.imdb.com/title/tt0175136>
Taxi Driver, Martin Scorsese, 1976, <http://www.imdb.com/title/tt0075314>
(The Get Down), Baz Luhrmann, 2016, <http://www.imdb.com/title/tt4592410>
The Great Gatsby, Baz Luhrmann, 2013, <http://www.imdb.com/title/tt1343092>
While We're Young, Noah Baumbach, 2014, <http://www.imdb.com/title/tt1791682>

Referanser

- Aitken, S. C. og Zonn, L. (1994). Re-presenting the place pastiche. I S. C. Aitken og L. Zonn (red.), *Place, Power, Situation, and Spectacle: A Geography of Film*. London: Rowman and Littlefield, s. 3-25.
- Bern, A. (2012). *Drabantbyen i norsk film*. Masteroppgave, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.
- Bordwell, D. og Thompson, K. (2010). *Film Art: An Introduction*. New York: McGraw-Hill.
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Higson, A. (1984). Space, place, spectacle. *Screen*, 25(4-5), s. 2-21.
- Hopkins, J. (1994). A mapping of cinematic places: Icons, ideology, and the power of (mis)representation. I S. C. Aitken og L. Zonn (red.), *Place, Power, Situation, and Spectacle: A Geography of Film*. London: Rowman and Littlefield, s. 47-65.
- Kennedy, C. og Lukinbeal, C. (1997). Towards a holistic approach to geographic research on film. *Progress in Human Geography*, 21(1), s. 33-50.
- Lukinbeal, C. (2005). Cinematic landscapes. *Journal of Cultural Geography*, 23(1), s. 3-22.
- Nietschmann, B. (1993). Authentic, state, and virtual geography in film. *Wide angle*, 15(4), s. 4-12.
- Relph, E. C. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion
- Solnit, R. (2010). *Infinite City: A San Francisco Atlas*. Berkeley: University of California Press.
- Tuan, Y. F. (1974). *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. New York: Columbia University Press.
- Tuan, Y. F. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Watson, J. W. (1969). The role of illusion in North American geography: A note on the geography of North American settlement. *Canadian Geographer*, 13(1), s. 10-27.

KAPITTEL 19

Migrasjon

Jørgen Carling

Viktige begreper: migrasjon, opprinnelses- og bosettingsland, push- og pull-faktorer, immobilitet, transnasjonalisme

Innledning

Når mennesker flytter fra et sted til et annet forandrer både stedene og menneskene seg. Migrasjon er derfor viktig som eget tema i samfunnsgeografi. I tillegg er migrasjon en del av prosesser på mange andre områder i faget, inkludert byutvikling, globalisering, og arbeidsliv.

Grovt sett kan man gjøre en tredeling av temaet migrasjon. Den første delen dreier seg om selve migrasjonen, for eksempel hva som gjør at folk flytter, hvordan migrasjonsmønstre kan forklares, og hvordan migrasjon blir regulert av myndigheter. Den andre delen dreier seg om hva som skjer videre med migrantere i det samfunnet de har flyttet til, gjerne knyttet til begreper som integrering, tilhørighet og mangfold. Den tredje delen handler om båndene tilbake til samfunnet som ble forlatt, som ofte kan være viktige over lang tid. Et viktig begrep her er transnasjonalisme. Dette kapitlet tar for seg selve migrasjonsprosessene og båndene tilbake til opprinnelseslandet, mens integreringsprosesser blir tatt opp i kapittel 20 om mobilitet og tilhørighet. Kapittel 21 dreier seg også om mobilitet, men i en videre forstand som ikke bare er knyttet til menneskers skifte av bosted.

Nøkkelbegreper

Migrasjon kan defineres som et bytte av bosted. Vanligvis bruker vi bare ordet migrasjon om flytting over en viss avstand, og ikke for eksempel om flytting til et annet område innenfor samme by. Når man skal føre statistikk over migrasjon bygger det gjerne på flytting fra ett administrativt område til et annet, for eksempel på tvers av kommune- eller landegrenser.

Migrasjon fra et land til et annet er på mange måter i en særstilling. Slik migrasjon er som regel strengere regulert av lover og regler, den er ofte et politisk stridstema, og den innebærer ofte nye møter mellom språk og kulturer. 'Internasjonal migrasjon' har derfor blitt betraktet som et eget fagområde. Samtidig er ikke dette skillet alltid like meningsfullt. For eksempel er internmigrasjon i Kina strengt regulert, mens migrasjon mellom land i EØS-området er regulert etter prinsippet om fri mobilitet. Og mange av koblingene mellom utvandring og utvikling – som vi kommer tilbake til senere i kapitlet – kan være de samme enten migrantene har reist til utlandet eller til andre deler av samme land. Siden årtusenskiftet har migrasjon fått en sentral plass på internasjonale agendaer, for eksempel innenfor utviklingspolitikk. I de fleste slike sammenhenger brukes begrepet 'migrasjon' alene, selv om det i praksis er snakk om internasjonal migrasjon (King og Skeldon 2010).

På engelsk er det en åpenbar kobling mellom ordene *migration*, *emigration* og *immigration*. På norsk har vi bare begrepene utvandring og innvandring, men har i tillegg importert fremmedordet migrasjon. Enhver som flytter fra et land til et annet er både en utvandrer og en innvandrer. Ordvalget sier dermed ikke så mye om personen selv, men viser perspektivet til oss som observerer. Vi tenker på marokkanere i Norge som 'innvandrere' men sett fra Marokko er de samme menneskene 'utvandrere'. Fordelen med ordet 'migrant' er at det ikke er definert av noen andres perspektiv. Dette ordet har lenge virket kunstig å bruke på norsk, men er stadig mer utbredt. Differansen mellom innvandring og utvandring kalles *nettoinnvandring*. Hvis det er mer utvandring enn innvandring, blir nettoutvandringen negativ. Ved å regne ut nettoinnvandring pr 1000 innbyggere får man et mål som kan brukes til å sammenlikne land eller områder.

Internasjonal migrasjon omfatter alltid to land. Men hva kaller vi disse landene? Det har vært vanlig å snakke om 'avsenderland' og 'mottagerland', men det gir et feilaktig bilde av at det er landene, snarere enn menneskene, som er aktørene. En annen variant er 'hjemland' og 'vertsland', men det er enda mer problematisk. For det første er det viktig å la mennesker selv få avgjøre hva de oppfatter som sitt hjemland. Å omtale Pakistan som hjemlandet til norskpakistanere generelt blir helt galt, selv om noen vil bruke dette begrepet selv. For det andre gir begrepet vertsland et misvisende inntrykk av innvandrere som 'gjester' og står i veien for en god forståelse av integreringsprosesser. Landet som migranter flyttet fra kan best omtales

som deres *opprinnelsesland*. Det bygger på at det er der de har sin opprinnelse, men åpner for ulike former for følelsesmessig og politisk tilknytning. Det er vanskeligere å finne noe fullgodt begrep for det andre landet, men ofte vil det være riktig med *bosettingsland*.

Hvem som regnes som innvandrere er et annet spørsmål der både definisjoner og assosiasjoner er viktige. To avgrensninger er ganske enkle og universelle: *Utenlandsfødte* er alle som er født i et annet land. De er innvandrere i demografisk forstand. *Utenlandske statsborgere* er mennesker som ikke har statsborgerskap i landet der de bor. Men ingen av disse er nødvendigvis overlappende med gruppen som blir oppfattet, eller oppfatter seg selv, som innvandrere. Med utenlandsfødte trekker vi et litt tilfeldig skille mellom de som er født i landet og de som innvandret som småbarn. Dette skillet kan gå tvers gjennom en søskenflokk. Og gruppen av utenlandske statsborgere vil forandre seg over tid ettersom mange innvandrere får statsborgerskap i landet der de bor. Her er det variasjoner mellom bosettingsland og mellom innvandrergrupper både i hvor raskt denne muligheten kommer, og i hvorvidt innvandrere velger å bruke den. Sammenlikninger på bakgrunn av utenlandsk statsborgerskap kan derfor være misvisende.

Hvilken definisjon som er fornuftig å bruke kommer an på sammenhengen. I Norge fører Statistisk sentralbyrå for eksempel statistikk over kriminalitet etter gjerningspersonens statsborgerskap ettersom statsborgerskap spiller en rolle i straffeforfølgelsen. Men for andre typer statistikk brukes kategorien *landbakgrunn*. Dette er en variabel som er basert på eget fødeland pluss foreldrenes fødeland. Personer med for eksempel Etiopia som landbakgrunn er (litt forenklet) de som enten er født i Etiopia selv eller er født i Norge av etiopiskfødte foreldre. Denne definisjonen har den fordel at den er basert på enkle demografiske variable og samtidig overlapper grovt sett med de som oppfatter seg som etiopiske eller etiopisk-norske.

Kategorisering av migranter

Migrasjonsstrømmer på tvers av landegrenser er ekstremt mangfoldige. Hvordan kan vi på en meningsfull måte skille mellom ulike typer migrasjon? Grovt sett kan man gjøre det fra to retninger. For det første kan vi tenke oss ulike *årsaker* til at folk migrerer – for eksempel for å unnsnippe forfølgelse, søke arbeid eller bli forent med familiemedlemmer. For det andre kan vi ta

utgangspunkt i *regelverket* for innvandring, der oppholdstillatelser blir gitt på et bestemt grunnlag. Her kan det virke som om det er en grei sammenheng – de som flykter fra forfølgelse blir registrert som flyktninger, de som søker arbeid får opphold som arbeidsinnvandrere, og så videre. Men i virkeligheten er det ikke alltid så enkelt.

Våre forestillinger om årsaker til migrasjon er gjerne begrenset av politikens kategorier. For eksempel kan lyst til å utforske verden og oppleve noe nytt være en viktig motivasjon for å migrere, men det passer ikke inn og blir sjelden tenkt på som en årsak til migrasjon. Dessuten kan det ofte være slik at flere grunner er viktige samtidig. Når en brasiliansk kvinne flytter til Norge for å gifte seg med sin norske kjæreste er det en form for familiemigrasjon, men gjenspeiler også parets vurdering av fordelene ved å bo i Norge framfor i Brasil eller i et annet land.

I en studie av migrasjon fra Brasil, Ukraina og Marokko til fire europeiske land stilte vi spørsmål om både motivasjon for å reise og om type oppholdstillatelse. Tabell 19.1 viser resultater for Norge. Blant de som hadde en oppholdstillatelse knyttet til familiegjenforening var det bare tre av fire som oppga gjenforening med familie som den viktigste motivasjonen for å flytte. Resten oppga arbeid, studier eller møtet med en ny kultur som det viktigste. Og blant de som fikk opphold som arbeidsinnvandrere var det en av fire som sa at de migrerte først og fremst for å bli gjenforent med familiemedlemmer.

Denne typen avvik betyr ikke at folk lyver eller utnytter systemet. Oppholdstillatelser gis utfra at man oppfyller bestemte kriterier, og hvis man

Tabell 19.1 Motivasjon for å migrere, etter grunnlag for oppholdstillatelse blant et utvalg brasilianere, marokkanere og ukrainere i Norge (prosent) (kilde: rådata fra prosjektet *Theorizing the Evolution of European Migration Systems*, THEMIS).

	Grunnlag for oppholdstillatelse			
	Familie- gjenforening	Arbeid	Au pair	Studier
Å bli gjenforent med familiemedlemmer	74	25	3	8
Muligheter for arbeid	11	44	45	8
Muligheter for å studere	6	8	27	68
Å oppleve en annen kultur	10	23	25	16
<i>Sum</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
Antall respondenter	155	48	64	38

for eksempel både har ektefelle og jobb i Norge kan det være et pragmatisk valg om det er enklest å få oppholdstillatelse på den ene eller den andre måten. Lærdommen for oss som samfunnsvitere er at både de administrative kategoriene og de selvopplevde motivasjonene er viktige, men at de ikke uten videre er sammenfallende.

For asylsøkere er spørsmålet om årsaken til migrasjon mer utfordrende. Mennesker som søker asyl har krav på beskyttelse dersom de har flyktet fra landet sitt og frykter for forfølgelse på individuelt grunnlag (se Tekstboks 19.1). De må gjennom to store hindringer: de må komme seg til Norge eller et annet trygt land for å søke asyl, og de må overbevise myndighetene der om at deres motivasjon for å reise faller innunder definisjonen (Mountz 2010).

Norge og andre europeiske land har sluttet seg til FNs flyktningkonvensjon og dermed forpliktet seg til å gi beskyttelse til alle som måtte komme og innfri kravene, uansett hvor mange de er. Samtidig er det ikke politisk vilje i Europa til å ta imot flere flyktninger enn høyst nødvendig. I flere tiår har europeisk flyktningpolitikk derfor vært fokusert på å gjøre det så vanskelig som mulig å reise til Europa og kunne søke asyl. Dette har igjen skapt et marked for

Tekstboks 19.1 Hvem er flyktninger?

‘Flyktning’ er et viktig begrep, men ikke noen entydig kategori. Det kan forstås på minst tre måter. For det første inneholder FNs flyktningkonvensjon en juridisk definisjon av flyktninger: det er mennesker som har flyktet fra sitt hjemland og med rette frykter for forfølgelse på grunn av rase, religion, nasjonalitet, politisk oppfatning eller tilhørighet til en bestemt sosial gruppe. Denne definisjonen ligger blant annet til grunn for norske myndigheters behandling av asylsøknader. Anerkjennelse som flyktning er en viktig juridisk ressurs som gir grunnlag for oppholdstillatelse og andre rettigheter.

For det andre brukes flyktningbegrepet ofte på en mer omtrentlig måte om mennesker som antas å være på flukt, for eksempel om båtflyktninger i Middelhavet. Da er det ikke lenger en spesifikk juridisk betegnelse, men den mest treffende beskrivelsen av en gruppe mennesker. For det tredje kan begrepet flyktning være viktig (eller ikke) for identiteten til enkeltmennesker og grupper. Hvordan man forvalter og formidler flyktningidentiteten over tid kan være et politisert tema som det er uenighet om innad i en gruppe fra samme land.

menneskesmugling. De aller fleste som søker asyl i Europa har vært avhengige av menneskesmuglere for å kunne ta seg fram til europeisk territorium og dermed kunne levere en søknad. Noen opplever å bli truet, svindlet, eller på andre måter dårlig behandlet av smuglerne. Andre opplever at de får den tjenesten de har betalt for. Noen ganske få flyktninger blir plukket ut i flyktningleire og fløyet til Norge eller et annet trygt land som *overføringsflyktninger*. Men sjansen for å få denne muligheten er forsvinnende liten. Mange velger derfor å reise på egen hånd og søke asyl.

Tvang og frivillighet

Flyktningstatus kan man bare få dersom man krysser en landegrense. De som flykter internt i sitt eget land kalles 'internt fordrevne' (eng. *internally displaced persons* [IDPs]). Siden flyktningkonvensjonen viser til forfølgelse på individuelt grunnlag er det også mange som reiser av frykt for sin egen sikkerhet men likevel faller utenfor definisjonen. Begrepet 'tvungen migrasjon' (eng. *forced migration*) er derfor innført som en samlebetegnelse for alle som er drevet på flukt, uavhengig av om de er flyktninger i streng forstand. Av og til brukes dette begrepet også om mennesker som fordrives av store utviklingsprosjekter, for eksempel kraftverk med store reservoarer som setter landsbyer under vann og gjør at befolkningen må bosettes et annet sted.

Begrepet tvungen migrasjon er imidlertid problematisk av flere grunner, og mange velger å ikke bruke det. For det første skaper det et galt bilde av at mennesker blir skjøvet fra et sted til et annet uten å gjøre egne vurderinger og fatte egne valg. Selv i en krigssituasjon innebærer flukt mange beslutninger: skal man reise eller bli igjen og kjempe? Når, hvor, og hvordan skal man flykte? Og skal hele familien flykte sammen eller dele seg? For det andre vil det ofte være slik at de som klarer å reise er relativt heldige. De oppnår et mål de har satt seg, mens mange andre er igjen uten ressurser til å unnsnippe den samme farlige situasjonen. For det tredje forbindes tvungen migrasjon bare med noen former for migrasjon der mennesker har begrenset valgmulighet. Det omfatter for eksempel ikke tvangsreturer, der mennesker uten lovlig opphold fraktes ut av landet med makt. Mange mennesker – særlig kvinner og barn – flytter også uten noe reelt valg fordi andre i familien har bestemt det, men heller ikke dette faller inn under den vanlige forståelsen

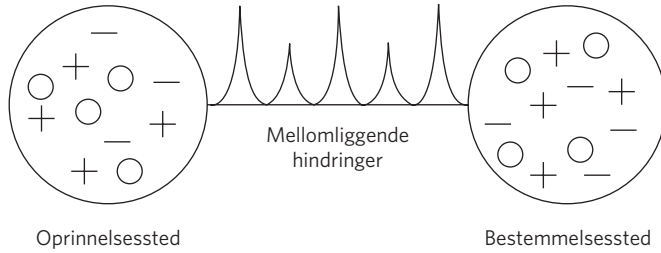

av tvungen migrasjon. En siste utfordring med dette begrepet er at det implisitt definerer alle andre former for migrasjon som frivillig. Og begrepsparet 'tvungen' og 'frivillig' migrasjon er ikke et fruktbart utgangspunkt for å forstå migrasjonsprosesser.

Av og til blir 'migranter' og 'flyktninger' satt opp mot hverandre som to ulike kategorier. Dette begrepsparet er knyttet til en faglig uenighet. Alle er enige om at noen mennesker kan defineres som flyktninger. Uenigheten ligger i om migranter bør være en fellesbetegnelse for alle som migrerer eller bare brukes om de som *ikke* er flyktninger. FNs høykommissær for flyktninger (UNHCR) holder fast ved det siste. Mange andre organisasjoner og forskere bruker migranter som en fellesbetegnelse som også omfatter de som søker beskyttelse i et annet land. Mennesker på vandring er ofte en sammensatt gruppe med ukjente motivasjoner, erfaringer og rettigheter, og det er derfor fordeler ved å kunne bruke ett ord om alle. Når man bruker migranter på en inkluderende måte åpner man også for at enhver migrasjonsstrøm kan inneholde enkeltpersoner som trenger beskyttelse og har krav på flyktningstatus. Det er også viktige humanitære prinsipper knyttet til å ivareta grunnleggende rettigheter for alle mennesker som har reist ut av sitt eget land for å bosette seg i et annet.

Everett Lees migrasjonsmodell

En av de viktigste teoretiske modellene for migrasjon ble lansert av demografen Everett Lee (1966). Han mente at migrasjonsbeslutninger måtte forklares ut fra fire sett med faktorer: (1) forhold knyttet til opprinnelsesstedet, (2) forhold knyttet til bestemmelsesstedet, (3) mellomliggende hindringer og (4) personlige forhold (se Figur 19.1). De to første består av alle slags kjennetegn ved hvert sted som oppfattes som enten positive, negative eller nøytrale. Hvis man vurderer å flytte fra Oslo til Barcelona vil man med andre ord gjøre en vurdering av alt som oppleves som positivt og negativt ved de to byene. Deretter vil man sitte igjen med en oppfatning av om helhetsvurderingen tipper den ene eller andre veien. Så kommer de mellomliggende hindringene inn i bildet: dersom det alt i alt virker mer fordelaktig å bo i Barcelona, er forskjellen stor nok til å overgå alle kostnadene og utfordringene med å flytte? Hvor store disse hindringene er, og om de kommer i form av økonomiske kostnader, psykiske påkjenninger, eller fysisk fare, vil åpenbart variere.

Figur 19.1 En modell for analyse av migrasjon (kilde: Lee 1966).

Til slutt spiller personlige forhold en viktig rolle. Mennesker vil vurdere forhold ved opprinnelses- og bestemmelsesstedet ulikt, for eksempel utfra sin egen familiesituasjon og fritidsinteresser. Dessuten vil mennesker med ulik personlighet forholde seg ulikt til forandring og risiko og dermed gjøre ulike migrasjonsbeslutninger.

Denne modellen har stor forklaringskraft på tvers av ulike former for migrasjon, vel å merke hvis man forholder seg til hele modellen og dens nyanser. Ofte omtales den som *push-pull*-modellen, siden migrasjonen gjerne forklares utfra de negative *push*-faktorene ved opprinnelsesstedet og de positive *pull*-faktorene ved bestemmelsesstedet. Begrepsparet 'push-pull' brukes ofte i nedsettende sammenhenger om en analyse av migrasjon som er altfor enkel, men det er ikke noen treffsikker kritikk av den originale modellen. For eksempel er det like viktig å forstå faktorene som *holder igjen* på opprinnelsesstedet og *frastøter* på bestemmelsesstedet, og som gjør at de fleste mennesker *ikke* ønsker å flytte til et annet land. Et annet viktig poeng som Lee understreket, var at det ikke er de faktiske forhold ved opprinnelses- og bestemmelsesstedet som avgjør, men snarere hvordan stedene oppfattes. Hvis jeg vurderer å flytte fra Oslo til Barcelona er det mine forestillinger om Oslo og Barcelona som avgjør. Her er det en klar kobling fra Lees modell til samfunnsgeografiske tilnærminger til konstruksjon av steder som meningsbærende enheter (se kapittel 18).

Lee sin modell kan et stykke på vei også brukes til å forstå flyktingers migrasjon. Tenker vi oss en familie i Syria som vurderer å reise til Europa er det åpenbare *push*-faktorer som følge av krigen. Samtidig har mange av faktorene som ville holdt dem tilbake i Syria kanskje forsvunnet, for eksempel ved at familiemedlemmer er blitt drept eller har flyktet, eller at man ikke lenger har en arbeidsplass. Beslutningen om å reise i retning av Europa er preget av

forestillingene av Europa, som igjen er farget av hvilke informasjonskanaler familien har tilgang til og fester lit til. I dette eksempelet er det også klart at de mellomliggende hindringene er svært store, først og fremst i form av en farlig reise. De fleste som begir seg ut på slike reiser er klar over risikoen, men vurderer den opp mot verdien av å komme fram dit man vil og kunne søke beskyttelse.

Ufrivillig immobilitet

Noen ganger er de mellomliggende hindringene så store at Lee sin modell kommer til kort. En alternativ tilnærming er å studere migrasjon som en todelt prosess som forutsetter både *ønske* og *evne* til å migrere (Carling 2002). I første trinn utvikler noen mennesker et ønske om å migrere mens andre foretrekker å bli værende. Disse vurderingene kan delvis forstås utfra Lee sin ide om positive og negative forhold ved opprinnelses- og bestemmelsesstedet, men preges også av kulturelle og institusjonelle rammer. I noen samfunn oppstår det som kan kalles en *migrasjonskultur*, der utvandring er et utbredt fenomen. Terskelen for å reise blir lavere fordi man kan følge i andres fotspor. Det spiller også en viktig rolle hva som er alternativene, særlig for unge mennesker. Hvilke strategier kan man velge for å skaffe seg et levebrød og stifte familie? Hvis for eksempel utdanning blir sett på som en uegnet eller utilgjengelig strategi for å bedre sine livsvilkår, kan konsekvensen bli at flere vender seg mot migrasjon.

Andre trinn i modellen dreier seg om hvordan evnen til å migrere oppstår og varierer. Det vil alltid være mange måter å migrere på, for eksempel gjennom familiegjenforening, med et turistvisum, eller gjennom menneskesmugling. Hver slik migrasjonsmåte har imidlertid begrensninger. Man kan for eksempel bare få familiegjenforening dersom man har noen å forenes med, og man kan bare kjøpe tjenester fra en menneskesmugler dersom man klarer å skaffe de store pengesummene som er nødvendige. Ulike mennesker vil ha ulike forutsetninger for å lykkes.

Den migrasjonen som finner sted kan forklares med utgangspunkt i hvem som har *både* ønsket og evnen til å migrere. Her ligger noe av forklaringen til at det ofte er hverken de fattigste eller de rikeste som reiser. De fattigste har ofte ønsket men ikke muligheten; de rikeste kunne ofte ha fått det til hvis de ville,

men har mindre å vinne på å flytte til et annet land der de ikke ville kunnet opprettholde samme status.

Svært mange mennesker i verden har et ønske om å migrere men mangler muligheten. I enkelte land er det over en tredel av den voksne befolkningen som sier at de helst skulle utvandret. For noen er det kanskje bare en diffus drøm, men mange har gjort aktive forsøk. Det spiller en rolle både for menneskers liv og for samfunnene de lever i hvis de blir gående i årevis med et uoppfylt ønske om å migrere. Jeg har selv beskrevet denne situasjonen som *ufrivillig immobilitet* og argumentert for at det er dette fenomenet – snarere enn migrasjon i stor skala – som er karakteristisk for vår tid (Carling 2002). De britiske geografene Richard Black og Michael Collyer (2014) har pekt på at det å være ‘fanget’ på denne måten er en stor utfordring i mange humanitære kriser, der vi kanskje har rettet for mye av oppmerksomheten mot de som klarer å flykte.

Transnasjonalisme

På 1990-tallet ble en gruppe migrasjonsforskere i USA slått av hvordan innvanderne de studerte levde liv som strakte seg utover USAs grenser (Basch, Glick Schiller og Szanton Blanc 1994). Forskerne hadde tradisjonelt vært opptatt av innvandrernes tilpasning til et nytt liv i USA, og antatt at det var omgivelsene der som var den naturlige rammen for forskningen. Men for mange av innvanderne handlet sosiale relasjoner, familieøkonomi, og politisk engasjement like mye om båndene tilbake til samfunnet de hadde forlatt. Disse observasjonene la grunnlaget for *den transnasjonale vendingen* i migrasjonsforskning. Denne vendingen innebar en anerkjennelse av at migrasjon ofte ikke *bryter* sosiale bånd, men snarere strekker dem ut i geografisk rom. Flere nye teoretiske begreper oppsto. ‘Transnasjonalisme’ ble brukt som en samlebetegnelse på de mangfoldige prosessene som knytter migranter sammen med sine opprinnelsesland. Det var et relativt diffust begrep og hadde en litt forvirrende og misvisende likhet med ‘nasjonalisme’. Et annet begrep som ble analytisk viktigere var ‘transnasjonale sosiale felt’. Dette er en betegnelse på arenaene som oppsto når mennesker migrerte, men som likefullt opprettholdt sosiale bånd. Mange innvandrere lever delvis innenfor et transnasjonalt sosialt felt som kan være like viktig som de lokale omgivelsene i bosettingslandet.

Et annet nøkkelbegrep er 'transnasjonal praksis', det vil si ting som mennesker foretar seg som knytter sammen opprinnelseslandet og bosettingslandet. Det omfatter blant annet mobilitet i begge retninger, utveksling av informasjon, politisk aktivisme, og pengeoverføringer. Nettopp pengeoverføringer er viktige både for transnasjonalisme og for koblingene mellom migrasjon og utvikling. På verdensbasis gir migranternes pengeoverføringer (eng. *remittances*) flere ganger så store inntekter til utviklingsland som det offisiell bistand gjør. I noen land tilsvarer pengeoverføringer fra utvandrere mer enn 10 prosent av bruttonasjonalproduktet og er den viktigste kilden til utenlandsk valuta.

Innad i familier som er splittet av migrasjon er pengeoverføringer et viktig uttrykk for utvandrerens fortsatte tilhørighet. Mange migranter kommer fra land uten alderspensjon og sender penger til sine gamle foreldre. Millioner av slike overføringer til familiemedlemmer i fattige land blir til sammen et vesentlig bidrag til utjevning av global ulikhet. Samtidig kan de være en kilde til frustrasjon og spenninger innad i familien, slik det lett blir når man faller inn i et mønster der noen alltid gir og noen andre alltid får. For flyktninger som klarer å reise til et trygt land kan det bli en uforutsett byrde at de stadig får forespørsler om hjelp fra de som er igjen.

Tekstboks 19.2 Hvem har egentlig migrert?

I en studie av mennesker som lever delt mellom to land gjorde Marta Bivand Erdal (forfatter av kapittel 20) og jeg blant annet intervjuer med nordmenn i Spania. Vi så en glidende overgang mellom de som bare er i Spania som turister og de som har bosatt seg der fullt og helt. Variasjonen mellom disse ytterpunktene dreier seg delvis om håndfaste ting som hvor man eier bolig, om man har meldt flytting fra Norge, om man har oppholdstillatelse i Spania og hvor mye av året man tilbringer i hvert land. Gjennom å snakke om dette fikk vi innblikk i mer abstrakte samfunnsgeografiske temaer som hjem, tilhørighet og identitet. Det ble også klart at transnasjonale livsløp kan utfordre selve grunnideen om migrasjon: at mennesker bor et sted av gangen og migrerer fra et sted til et annet. Noen mennesker bor faktisk i to land.

*Kilde: Feltarbeidsnotater fra prosjektet *Transnational Lives in the Welfare State*.*

Migrasjon og utvikling

Pengeoverføringer og andre former for transnasjonal praksis blir til sammen transnasjonale bånd mellom mennesker og steder. Både steder med stor utflytting og stor innflytting kan etter hvert bli preget av sine transnasjonale bånd til steder langt unna. Kroneksemplet på innvandringssiden er Chinatowns i amerikanske storbyer. På utvandringssiden er de transnasjonale båndene ofte mindre synlige, men likefullt viktige. For eksempel er det vanlig i store deler av verden at utvandrere bygger hus i landsbyene der de vokste opp, eller i byer i nærheten. Disse husene er ofte påkostede og prangende, men står tomme store deler av året. Hvis mange av familiene i området mottar pengeoverføringer fra utlandet vil det også påvirke de økonomiske strukturene. Kanskje bidrar pengeoverføringene til investeringer som øker produktiviteten i jordbruket, men det kan også føre til mangel på arbeidskraft fordi folk er mindre villige til å ta dårlig betalt arbeid som landarbeidere.

Siden årtusenskiftet har det vært stor interesse for koblingene mellom migrasjon og utvikling. Grunnholdningen har vært positiv, og Verdensbanken, FNs utviklingsprogram og andre viktige aktører har pekt på positive ringvirkninger for samfunnene som folk reiser fra. Pengeoverføringer er spesielt viktige, ikke bare på grunn av selve verdiene som overføres, men også fordi de bidrar til å trekke flere fattige mennesker inn i den organiserte finanssektoren. Pengeoverføringene gjør at mange åpner sin første bankkonto og dermed legger grunnlaget for sparing, lån og langsiktig planlegging av egen økonomi.

Tidligere ble det ofte hevdet at pengeoverføringer i kjølvannet av migrasjon ble sløst bort på forbruk og statussymboler, men så enkelt er det ikke. Når pengene går til mat, helse og utdanning for barn i familien er det i stor grad en investering i framtiden. Og når pengene brukes på husbygging så spres verdiene videre i form av lønninger til bygningsarbeidere som kanskje er blant de fattigste i lokalsamfunnet. Hvorvidt migrasjon alt i alt er positivt eller negativt for landet folk flytter fra, er umulig å gi et entydig svar på. Det vil ha ulik effekt på ulike grupper i samfunnet og gjerne bidra til en samfunnsutvikling som vurderes ulikt avhengig av hvem man spør.

Koblingene mellom migrasjon og utvikling går begge veier: migrasjon påvirker utviklingsprosesser, som igjen påvirker migrasjonsprosesser. På engelsk brukes begrepet *the migration–development nexus* for å beskrive dette komplekset. En viktig politisk målsetning har vært å bidra til best mulig

utviklingseffekt av den migrasjonen som faktisk finner sted. Dette har vært sentralt ikke minst fordi det er en målsetning som alle kan være enige om. Politisk styring av selve migrasjonen er både vanskelig og kontroversielt, særlig fordi det ofte er interessemotsetninger mellom land. Land som mottar mange innvandrere kan endre sitt regelverk, men er også bundet av internasjonale avtaler, for eksempel om retten til asyl. Opprinnelseslandene kan ikke hindre folk i å reise – siden det er en menneskerett å få forlate et land – og har kanskje heller ikke noen interesse av å gjøre det. Samtidig er samarbeid med opprinnelsesland nødvendig for at land med stor innvandring skal kunne returnere personer uten lovlig opphold og for å bekjempe menneskesmugling. Internasjonalt samarbeid om migrasjon får derfor av og til preg av hestehandel: fattige land med stor utvandring er samarbeidsvillige på disse områdene i bytte mot bistandsmidler eller innrømmelser på andre områder.

Både politikere og aktivister peker av og til på at ressursene som brukes på migrasjonskontroll heller burde vært brukt på utviklingstiltak i opprinnelseslandene, slik at folk ikke hadde behov for å utvandre. Dette er en fin tanke, men neppe noen realistisk tilnærming til å påvirke migrasjonsstrømmer. Faktisk er det i hovedsak slik at når fattige land blir rikere, så *øker* presset på utvandring. Det er fordi menneskenes ambisjoner gjerne stiger raskere enn den faktiske levestandarden, og fordi det er lettere å legge planer for framtiden når man ikke lever fra hånd til munn. Historiske erfaringer viser at utviklingsprosessene ofte må komme svært langt før utvandring avtar og blir erstattet av innvandring. I Sør-Europa skjedde det først på 1980-tallet.

Det er lett å tenke at migrasjon er et symptom på noe galt og burde forebygges. Ofte er det jo kriser eller nød som gjør at folk reiser. Samtidig er det viktig å huske at migrasjon drives av menneskers evner til å se muligheter, ta sjanser, og finne løsninger for seg selv og sin familie.

Referanser

- Basch, L., Glick Schiller, N. og Szanton Blanc, C. (1994). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. Amsterdam: Gordon and Breach.
- Black, R. og Collyer, M. (2014). "Trapped" populations: Limits on mobility at times of crisis. I S. F. Martin, S. Weerasinghe og A. Taylor (red.), *Humanitarian Crises and Migration: Causes, Consequences and Responses*. Abingdon: Routledge, s. 287–305.

- Carling, J. (2002). Migration in the age of involuntary immobility: Theoretical reflections and Cape Verdean experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28(1), s. 5–42.
- King, R. og Skeldon, R. (2010). “Mind the Gap!” Integrating approaches to internal and international migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36(10), s. 1619–1646.
- Lee, E. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1), s. 47–57.
- Mountz, A. (2010). *Seeking Asylum: Human Smuggling and Bureaucracy at the Border*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Mobilitet og tilhørighet

Marta Bivand Erdal

Viktige begreper: mobilitet, hjem, tilhørighet, migrasjonsrelatert mangfold, transnasjonale bånd

Innledning

Dette kapitlet ser på hvordan menneskers tilhørighet til steder og grupper henger sammen med egen og andres geografiske mobilitet. Dette knyttes til hvor man føler seg hjemme (eller ikke føler seg hjemme) og til spørsmål om identitet (se også kapittel 12 og 13). Kapitlet diskuterer koblingene mellom hvor man føler seg hjemme og hvordan man beskriver sin identitet, og hvordan dette påvirkes av mobilitet, spesielt på tvers av landegrenser.

Samspillet mellom mobilitet og tilhørighet kan utspille seg på ulike skalaer. Tilhørighet kan uttrykkes lokalt og knyttes til fysiske steder, som leiligheten, barndommens fotballbane, eller til en by/kommune, et land, eller hele verden. Tilhørighet er også relasjonelt og dreier seg om *hvem* man føler seg hjemme med, på ulike skalaer fra vennegjengen, via nasjonen til den globale menneskeheden. Det relasjonelle avhenger av hvordan jeg som individ opplever å høre hjemme eller ikke, at jeg finner min plass eller ei, men også hvorvidt de rundt meg anerkjenner at jeg hører til. Slik dreier tilhørighet seg om noe personlig og individuelt (identifisering), og noe kollektivt (gruppeidentitet), som det er ulike meninger om. Dette beskriver Nina Yuval-Davis (2010) som 'tilhørighetens politikk' (eng. *politics of belonging*). Marco Antonsich (2010) understreker behovet for å se på samspillet mellom det individuelle og det kollektive i spørsmål om tilhørighet, og minner om at hvor man føler seg hjemme – identiteters romlige uttrykk – også er viktig. Dette samspillet mellom det sosiale og det romlige er viktig for samfunnsgeografer og blir synlig i forbindelse med mobilitet.

I resten av kapitlet vil jeg se nærmere på hvordan sammenhenger mellom mobilitet og tilhørighet får konkrete sosiale og romlige utslag i spørsmål

omkring migrasjon og nasjonalstat; hjem og identitet; om integrering, multi-kulturalisme og mangfold; om lojalitet, tillit og dobbelt statsborgerskap; og i samspillet mellom integrering og transnasjonalisme. Jeg avslutter med kritikken av samfunnsvitenskap som preget av 'metodologisk nasjonalisme'.

Migrasjon og nasjonalstaten

I samfunnsdebatten dreier spørsmål om mobilitet og tilhørighet seg ofte om 'migrasjonsrelatert mangfold'. Med migrasjonsrelatert mangfold menes mangfold i befolkningssammensetning, med tanke på geografisk opprinnelse, som oppstår som konsekvens av internasjonal migrasjon. Dette handler om 'synlig mangfold': i Norge var annen hudfarge enn hvit relativt uvanlig frem til for et halvt århundre siden. Dette har endret seg over tid, og det er i dag mange mennesker i Norge med ulike hudfarger. Men det dreier seg også om 'usynlig mangfold', hvor språk, kultur og tro, kan være noen eksempler.

Mens det norske samfunnet nå er blitt mangfoldig, var det ikke enhetlig tidligere. Mangfold langs aksene kjønn og seksuell legning, klasse og geografisk opprinnelse innenfor landets grenser, eller politisk ståsted, er ikke nytt. Men det er heller ikke mangfold ved tro- og livssyn, til tross for at kristendommen og den norske kirke lenge har hatt en privilegert stilling. Samer, tatere og romfolks historie i Norge, minner oss om at et enhetlig norsk folk før innvandringen fra 1960-tallet av, er en selektiv historiefortelling. Historien om paragraf 2 i Grunnloven som ble vedtatt i 1814, der jøder ble nektet adgang til riket, er en påminnelse om at spørsmålene om mobilitet og tilhørighet til alle tider har vært politiserte.

Internasjonal migrasjon (se også kapittel 19) synliggjør romlige koblinger mellom steder og individers og gruppers tilhørighet. Mennesker føler ofte tilhørighet til flere steder og grupper samtidig, og dette kan endre seg gjennom livet. Men når dette løftes fra en lokal til en internasjonal skala, stilles det spørsmålsteget ved mangfoldige tilhørigheter. Kan man flytte fra Norge til Pakistan og føle seg hjemme her? Eller fra Norge til Brasil? Vil de andre som bor i Norge, eller i Brasil, også akseptere den nyinnflyttede? Og hvordan definerer vi hvem som er 'en av oss' og hvem som ikke er det?

Slike spørsmål er viktige for individer, men også for fellesskapet. En endring der befolkningssammensetningen i et samfunn blir mer mangfoldig som følge av migrasjon, kan oppleves som en trussel. Men det er uklart om denne

trusselen dreier seg om kulturelle spørsmål, eller om det dreier seg om økonomi, arbeidsplasser og velferdsstatens fremtid. Kanskje dreier det seg om begge deler.

På et kollektivt nivå handler dette om hvordan man skaper skiller mellom 'oss/her' og 'dem/der', basert på ulike forståelser av tilhørighet til et samfunn. Hvordan kollektive identiteter utvikler seg, som fellesskap der 'vi' står sammen, eller fellesskap der 'oss' defineres opp mot 'de andre', er viktig for hvordan sammenhenger mellom mobilitet og tilhørighet i praksis oppleves (se også kapittel 13).

Hvem som er 'en av oss', eller hvem som er en del av en nasjon – den norske, for eksempel – er høyt på agendaen i mange samfunn. En av grunnene til det er migrasjon. Dette gjelder ikke bare land i Europa. Dette er spørsmål som er normative – det vil si at det er en verdimessig vurdering av hvordan man mener det *bør* være. Hvem som er eller bør være del av fellesskapet, for eksempel innenfor nasjonalstaten, er det også politisk uenighet om. Dette gjør at faglige diskusjoner om hva en nasjon er eller bør være, i høy grad er politisert. For eksempel, kan man bli norsk? Og dersom man kan få norsk statsborgerskap, kan det sammenfalle med *å ikke bli norsk*?

Nasjonalstaten danner oftest rammen for hvordan vi tenker om samfunn og fellesskap, om gjensidig tilhørighet, tillit og solidaritet. Men hvordan forener man behovet for gjensidig tilhørighet, tillit og solidaritet i et samfunn, med en virkelighet der mobilitet over internasjonale grenser og sammensatte tilhørigheter er mer og mer vanlig (Kymlicka 2015)? Det er ulike meninger om dette, og kunnskap på dette feltet er sjelden nøytral, men snarere farget av et ståsted i spørsmål omkring hvorvidt mangfold sees på som et gode eller en trussel.

Sentrale spørsmål blir da: Hvordan regulerer man migrasjon, og ut ifra hvilke premisser? Hvordan håndterer man migrasjonsrelatert mangfold? Hvem kan få bli statsborger, og hvilke kriterier skal det være for dette? Hvordan sikrer man likebehandling og ikke-diskriminering? Er man norsk, dersom man er født i Norge, men ens foreldre var innvandrere, og utelukker det eventuelt at man også kan være italiensk samtidig?

Et utgangspunkt for å se på sammenhenger mellom mobilitet og tilhørighet, er spørsmålet om hvor mennesker hører hjemme. Mens geografisk mobilitet ofte sees som unntaksfenomen, ønsket man gjennom 'mobilitetsparadigmet' å utfordre dette synet (Sheller og Urry 2006, Urry 2007) (les mer om dette i kapittel 21). Med mobilitetsparadigmet satte man fokus på mobilitet som en

naturlig del av menneskers hverdag, fra de små mobilitetene som å gå til butikken, å ta t-banen, og til de internasjonale reisene (Cresswell 2006, Cresswell og Merriman 2011).

Synet på menneskers tilhørighet som naturlig forankret bestemte steder, med røtter bestemte steder, blir utfordret av et fokus på mobilitet, på at mennesker også har føtter, er mobile, og kan slå røtter nye steder (Malkki 1992). Denne diskusjonen fant spesielt sted i flyktningstudier, med utgangspunkt i spørsmålet om hvorvidt personer som har bodd i flyktningleire i flere tiår, kan sies å 'vende hjem' når de flytter tilbake til det landet de opprinnelig flyktet fra. På et overordnet identitetsmessig nivå, antakeligvis ja. Men på et mer praktisk nivå, viste det seg at dette slett ikke alltid var tilfellet, blant flyktinger fra Etiopia (Hammond 1999) eller Burundiere i Tanzania (Malkki 1992).

I begge tilfeller ble et statisk syn på mennesker som ideelt sett ikke-mobile utfordret. På den ene siden ved at man med et fokus på mobilitet som en normal menneskelig praksis, stilte spørsmålsteget ved det å se på mobilitet som en unntakstilstand. Altså en tilstand som snarest mulig burde rettes opp til den opprinnelige ikke-mobile tilstanden. Det betyr at man ved internasjonal migrasjon, for eksempel, ville tenke at den ideelle tilstanden som skal gjenopprettes er at innvandreren bør reise tilbake dit hun kom fra. På den andre siden satte man fokus på at mennesker, som foruten å ha føtter som muliggjør mobilitet, også har evnen til å etablere nye røtter. I motsetning til trær, som har røtter et sted, kan mennesker gjerne opprettholde gamle røtter et sted, og samtidig etablere nye røtter et annet sted.

Hjem og identitet

'Hjem' er et sentralt samfunnsgeografisk begrep, kanskje fordi det er et sted for sosialt liv og tilhørighet, samtidig som det bygger på en relasjonell tilnærming til det romlige (se også kapittel 3 og Gielis 2009). Det å føle seg 'hjemme' er romlig i den forstand at det knyttes til konkrete steder, slik som barndoms-hjemmet, men er samtidig relasjonelt fordi det avhenger av et gjensidighetsforhold med andre mennesker (og steder). 'Hjem' kan dermed forstås både som en abstrakt og konkret størrelse, som dreier seg om identitet og tilhørighet, og noe som konkret kan erfares, også gjennom fysiske strukturer, slik som i et hus (Blunt og Dowling 2006).

En tradisjonell tilnærming til hjem har vært å forstå det som et fredelig, uforanderlig og homogent sted (Mohan 2002). Dette er en *essensialistisk* tilnærming til hjem, der hjem er noe som er fast bestemt og unikt. En alternativ tilnærming til hjem har vært å se mer *pluralistisk* på hjem, som både dynamisk, og noe som defineres forskjellig ettersom hvem det er som definerer og hvor de befinner seg (Mohan 2002). De fleste som skriver om hjem vil omfavne begge disse forståelsene (Al-Ali og Koser 2002).

For de fleste av oss vil hva som er hjem endre seg over tid, og ofte vil det kanskje være flere fysiske steder som kan beskrives som hjem. For eksempel, hjemme hos både mor og far, dersom de bor forskjellige steder. Eller barndomshjemmet, og kollektivet man bor i som student. På samme måten vil de mer abstrakte sidene ved hjem, som dreier seg om å føle seg hjemme, om tilhørighet, også kunne omfatte ulike dimensjoner samtidig.

For migranter som opprettholder transnasjonale bånd til sine opprinnelsessteder, vil levd erfaring av hjem ofte foregå på flere steder samtidig. På den ene siden kan man tenke seg et 'praktisk hjem' i det landet man har flyttet til (Black og Koser 1999), mens man på den andre siden opprettholder en kulturell tilhørighet til et hjem som en gang er blitt forlatt et annet sted. For mange migranter vil det å opprettholde bånd til opprinnelsessteder være sterkt forbundet, nettopp med tanken om et hjem som en gang ble forlatt, og en tilhørighet man søker å vedlikeholde. Dette kan gjøres ved at man bygger et hus på familiens opprinnelsessted som et tegn på fortsatt tilhørighet (Erdal 2012). Andre vil kanskje velge alternative former for å bekrefte tilhørighet, for eksempel gjennom økonomiske bidrag til utvikling på opprinnelsesstedet. Slike transnasjonale forbindelser kan sees i sammenheng med migranternes strategier for å opprettholde en tilhørighet to steder – der de har reist fra og der de har reist til (se også kapittel 19).

For mange internasjonale migranter vil spørsmål om identitet spesielt komme i søkelyset som følge av mobilitet internasjonalt. Erfaringer med å være ny, annerledes og fremmed kan på den ene siden styrke ens opprinnelige nasjonale, etniske, kulturelle, religiøse, eller språklige identitet. På den annen side vil mobilitet ofte føre til at identiteter endrer seg over tid, slik at mange migranter opplever en ikke helt fullstendig tilhørighet hverken 'her' hvor de bor i dag, eller 'der' som de engang har reist fra. Denne ambivalensen over dels dobbel tilhørighet, og dels ufullstendig tilhørighet, er en sentral erfaring for mange migranter, og i noen grad også for deres barn. Samtidig er det viktig

Tekstboks 20.1 'Dette er mitt hjem'

Hva og hvor som er hjem, og hvorfor, varierer og kan endre seg over tid. Likevel er det noen nøkkelmomenter som er viktige for en analyse av hva 'hjem' betyr. Man kan tenke seg *en romlig akse*, som synliggjør viktigheten av bestemte steder, enten de er fysiske, forestilte, eller som minner. Den romlige aksene innbefatter såvel det relasjonelle stedet, som den territorielle lokaliseringen. Man kan også tenke seg en *tidsakse*, der endringer over tid og i ulike livsfaser er sentralt.

Men 'hjemme' er også noe som fordrer en *emosjonell akse*, som fremhver at det er hos noen man føler seg hjemme, sammen med noen, enten det er familien eller andre som har nære relasjoner. Mennesker er også høyst rasjonelle, og midt i all mobilitet og kvaler omkring egen eller andres tilhørighet, er også *en rasjonell akse* viktig å ta med. Her anerkjennes individet som aktør, og spørsmål om tilhørighet viser seg å ikke bare dreie seg om tilhørighet i en abstrakt forstand, men snarere også noe man tar beslutninger om i løpet av livet. Slik som en av mine forskningsdeltakere som opprinnelig kom fra Pakistan, men hadde bodd i Oslo i over tjue år, forklarte om sitt forhold til Oslo: 'Dette er mitt hjem'. Disse aksene vil for ulike individer kobles sammen, være overlappende, eller kunne komme i konflikt med hverandre (Erdal 2014).

å huske at identitet og tilhørighet, ikke bare dreier seg om kulturell, nasjonal eller språklig bakgrunn, men også om kjønn, klasse, religion og andre identitetsmarkører. I tillegg kommer hverdags erfaringer med ulike mennesker man opplever (eller ikke opplever) fellesskap med.

Integrering, multikulturalisme og mangfold

Tilnærminger til hvordan mennesker som kommer til et nytt land, skal bli en del av det samfunnet de flytter inn i, har tradisjonelt fulgt to retninger. Man har tilnærmet seg spørsmålet enten ved å forvente at de nye skal tilpasse seg og bli som oss – *assimilering* – i det som ofte beskrives som 'melting pot'-tilnærminger. Eller ved at man aksepterer at forskjeller vil bestå, men har som overordnet mål at alle borgere skal behandles likeverdig, og at dette kan oppnås gjennom ulike typer grupperettigheter, som gir definerte minoritetsgrupper

bestemte muligheter. Denne tilnærmingen har tradisjonelt blitt beskrevet som *multikulturalisme*, eller ‘salad bowl’-tilnærminger.

Imidlertid er begge disse ‘idealtyper’. Det vil si at de er reindyrkede beskrivelser av prosesser som i virkeligheten er mye mer komplekse, og aldri vil passe inn i forenklete beskrivelser. Spesielt har multikulturalisme-begrepet fått hard medfart det siste tiåret, og er blitt erklært dødt gjentatte ganger. Samtidig har assimilering-begrepet fått en renessanse, i en reformert utgave der man anerkjenner behovet for en gjensidig tilpasningsprosess.

I norsk sammenheng snakker vi gjerne om ‘integrering’. Dette har noen ganger blitt sett på som en ‘middelvei’ mellom assimilering og multikulturalisme, fordi det både innlemmer en gjensidig tilpasning og rom for annerkjennelse av forskjellighet. Integrering som begrep er svært omdiskutert. Blant annet fordi det ikke finnes én definisjon alle kan enes om, men også fordi begrepet samtidig beskriver empirisk målbare prosesser, politiske mål og folks hverdags erfaringer (Erdal 2013). Begrepet brukes likevel, kanskje nettopp fordi det er en sekkebetegnelse for prosesser som er høyst gjenkjennelige. Som Peter Kivisto (2003) beskriver – uavhengig av ordvalg, så er dette prosesser som dreier seg om at nyinnflyttere på ulike måter gradvis tilpasser seg og får livet til å fungere i et nytt land.

Det er etterhvert blitt aksept for at integrering er prosesser som må forstås som ‘to-veis’ (Ager og Strang 2008). Det er altså ikke bare innvandrere som skal tilpasse seg det norske samfunnet. Det norske samfunnet tilpasser seg samtidig også en mer mangfoldig befolkning, og legger på individnivå til rette for likeverdig behandling på tvers av mangfoldige bakgrunner. Her er diskrimineringsvern og fokus på anti-rasisme viktig.

Det er likevel grunn til å være kritisk til integreringsbegrepet som analytisk verktøy, fordi integrering er en beskrivelse av svært ulike fenomener, som opererer på ulike skalaer. Integrering er et normativt program, der staten definerer hvordan et velfungerende samfunn med nye og gamle borgere skal fungere, med utgangspunkt i bestemte antakelser om dette samfunnet. Sammenlignet med befolkningen forøvrig, dreier integrering seg også om måloppnåelse blant innvandrerbefolkningen på definerte variabler, som for eksempel deltakelse i arbeidsmarkedet eller språkkunnskaper. Integrering handler imidlertid også om den levde erfaringen som personer med og uten innvandrerbakgrunn har av gjensidige tilpasningsprosesser, der større eller mindre justeringer er nødvendige for å kunne leve sammen.

Migrasjonsrelatert mangfold dreier seg om det mangfoldet som over tid har oppstått i samfunnet, som konsekvens av internasjonal migrasjon. Mangfold dreier seg åpenbart om mye mer enn det som kun er migrasjonsrelatert, slik som klasse, religion, kjønn, seksuell legning eller funksjonsnivå. En kritisk tilnærming til studier av mangfold (eng. *diversity*), vil ikke ta utgangspunkt i et bestemt nasjonalt definert majoritetsbegrep, og definere majoritet opp mot minoritet, men i stedet se på de mange former for kulturell kompleksitet som finnes (Eriksen 2007, Vertovec 2007). Et kritisk perspektiv på mangfold stiller spørsmålsteget ved – den ofte tatt for gitt – betydningen av nasjonalstatsrammen og forestillingen om en homogen majoritet. Dette innebærer ikke å automatisk sette minoriteter opp mot en slik statisk, tatt for gitt, homogen majoritet. I stedet ser man på empiriske realiteter som finnes, for eksempel i en gitt bydel, eller en annen geografisk eller sosial arena. Slike mangfoldsstudier søker å finne alternative tilnærminger til spørsmål om håndtering av forskjellighet, der man *istedenfor et fokus på likhet, fremhever likeverd*. Tanken her er at utfordringer som økt mangfold medfører, ikke dreier seg om forskjellighet. Utfordringene kan dreie seg om økende sosial ulikhet med behov for fokus på likeverd. Dette fordi mennesker iboende er forskjellige. Her dreier toleranse seg om en dyptgående respekt for at mennesker iboende er mangfoldige vesener, som har komplekse og dynamiske identiteter (Amin 2013, Matejsova og Antonsich 2015).

Lojalitet, tillit og dobbelt statsborgerskap

Mobilitet og tilhørighet har også formelle forbindelser til hvordan stater forholder seg til befolkninger. Stater tillater i økende grad i dag dobbelt statsborgerskap, som en formell anerkjennelse av at tilhørighetsbånd og lojalitet kan være mangfoldige. Norge tillater per idag ikke dobbelt statsborgerskap, og er det eneste landet i Norden som ikke tillater dette.

Statsborgerskapet er en gjensidig kontrakt mellom staten og borgeren, som innbefatter en tillitsrelasjon og en lojalitet (se også kapittel 13). Når stater likevel tillater dobbelt statsborgerskap, er dette en refleksjon og en erkjennelse av at identiteter og tilhørigheter ikke er et null-sum-spill. Identiteter er ikke brøker som går opp i tallet 1. Når noen sier at de er halvt amerikansk og halvt norsk, vil det ofte være fordi de har en mor fra et land og en far fra et annet. Likevel er identiteten til personen hel. Hva en identifiserer seg med vil

være avhengig av tid og sted, av sammenhenger og personer rundt en. Noen ganger kan identifiseringen vippe mer mot det norske, mer mot det amerikanske, eller kanskje begge deler forsterkes samtidig.

Dobbelt statsborgerskap er viktig for mange i tilknytning til spørsmål om mobilitet og tilhørighet, nettopp fordi dobbelt statsborgerskap kan være det formelle redskapet man trenger for å kunne opprettholde en dobbelt tilhørighet, som for eksempel å investere i et hus i opprinnelseslandet.

Samtidig er ikke det formelle statsborgerskapet noen betingelse for følelsesmessig tilknytning og identitet, hverken i det ene eller det andre samfunnet. Men det kan være en medvirkende faktor, som bidrar til styrket eller svekket tilhørighetsfølelse. Lojalitet til *et samfunn og til en stat*, kan heller ikke nødvendigvis likestilles, og det er også ulike størrelser enn det å opprettholde en bestemt identitet. Svært ofte vil personer opprettholde en identitet og tilhørighet til et land, et folk og et samfunn, mens de kan være svært kritiske til styret i det gitte landet.

Tilhørighet dreier seg også om tillit, som er en toveis prosess. Dersom man som ny i et land skal føle tillit, for eksempel til statens systemer for barnevern, er det nødvendig å oppleve en tilhørighet og et eierskap til det samfunnet man er blitt en del av. Dersom man ikke forstår det som foregår, ikke har noe eierskap til systemet, og samtidig opplever prosesser som fremmedgjørende, vil man heller ikke ha tillit til systemet. Tillit kan imidlertid utvikles over tid, ettersom man får økt forståelse og opplever å bli behandlet som likeverdig borger av et samfunn. Slik tillit og lojalitet til samfunnet og dets strukturer, er imidlertid ikke noe som kan dikteres, men noe som må utvikles gjennom sameksistens over tid. Dette er prosesser som er krevende. Ikke bare for dem som er nye i et samfunn, men også for strukturene i samfunnet og for befolkningen for øvrig, i det tilpasningsprosesser og endring foregår. Her er samspillet mellom individers aktørskap og strukturene i samfunnet sentrale (se kapittel 11).

Samspillet mellom integrering og transnasjonalisme

Identiteter og tilhørigheter er altså ikke et null-sum-spill, der man enten hører til her, eller hører til der. For mange vil tilhørigheter som følge av internasjonal mobilitet endre seg, og balansen mellom det å føle seg hjemme 'her' i Norge og

‘der’ i opprinnelseslandet, vil veksle over tid. Man kan derfor snakke om et samspill mellom menneskers integreringsprosesser og deres transnasjonale forbindelser. Det antas imidlertid ofte at dette er størrelser som motvirker hverandre. Dette gjøres ut ifra en null-sum-spillforståelse av tilhørighet, og spesielt nasjonale identiteter. Helt konkret innebærer det at man legger til grunn at et individ kun kan tilhøre én nasjon. Selv om virkeligheten er mer kompleks for mange, er denne implisitte antakelsen nokså vanlig.

Til tross for at disse prosessene ikke er nye, slik sammensatte identiteter heller ikke er det, har en økende anerkjennelse av at integrering og transnasjonalisme pågår parallelt kommet nokså seint. Samtidig er det fortsatt vanlig i samfunnsdebatten at en persons lojalitet til Norge, settes opp mot hennes tilknytning til mennesker og steder i andre land. Forskning om samspillet mellom parallelle tilhørigheter til flere land, gjennom transnasjonal praksis og integreringsprosesser, viser at det ikke er snakk om noen entydige årsakssammenhenger. Snarere kan man snakke om sammenhenger der disse prosessene kan forsterke hverandre, svekke hverandre, eller foregå parallelt uten vesentlig påvirkning på hverandre (Erdal og Oeppen 2013).

Tabell 20.1. viser fire typer samspill mellom integrering og transnasjonalisme. Noen personer med innvandrerbakgrunn kan være godt integrert, og samtidig ha sterke transnasjonale bånd. I høy grad deltar de både i det norske samfunnet og i samfunnet i sitt opprinnelsesland. Andre kan være svakt integrert, og også ha svake transnasjonale bånd. Andre igjen vil ha sterke transnasjonale bånd, men være svakt integrert, mens andre vil ha svake transnasjonale bånd, men være sterkt integrert. Det er med andre ord mulig å se alle slags typer samspill mellom integrering og transnasjonalisme (Carling og Pettersen 2014). Det er imidlertid i liten grad belegg for å hevde at dette er prosesser som er årsakssrelatert. Det vil si at sterke transnasjonale bånd fører ikke til svak integrering, ei heller motsatt.

Det komplekse samspillet mellom integrering og transnasjonalisme understreker at tilhørigheter er mangfoldige og dynamiske. Man kan tenke seg at samspillet mellom integrering og transnasjonalisme kan føre til *synergier*, det vil si at det kan gi en bonus der man virkelig opplever en dobbelt tilhørighet. Man kan tenke seg at det ikke fører til synergier, men heller til *lagvis tilhørighet*, der man har en fot her og en fot der. Og man kan tenke seg et samspill som i sum blir *antagonistisk*, det vil at tilhørighetene arbeider mot hverandre,

Tekstboks 20.2 Et engasjement 'her' og 'der'?

Mange migranter engasjerer seg i sine opprinnelsesland ved å hjelpe familie, bidra til utvikling og delta politisk. Et slikt engasjement kan beskrives som 'transnasjonalt' fordi det spenner over landegrensene og tilbake til et opprinnelsesland. Mange muslimer i Norge er for eksempel engasjert i å hjelpe familie og slekt, i eget eller foreldres opprinnessamfunn. Dette kan sees på som transnasjonalt engasjement, som for noen er betinget av familieband, andre av religiøs praksis, og andre av internasjonal solidaritet.

Man kan tenke seg at et slikt transnasjonalt engasjement kan spille sammen med integrering på gjensidig forsterkende eller svekkende måter, eller som prosesser som er relativt uavhengig av hverandre. For de aller fleste er engasjementet noe som er viktig for dem, og noe som spenner over aktiviteter i Oslo og det som skjer i et annet land, som Pakistan eller Somalia. For muslimer i Norge innebærer den religiøse dimensjonen en annen dynamikk i det transnasjonale engasjementet enn det som var tilfellet dersom det bare hadde dreid seg om kontakt med foreldres opprinnelsesland. Den religiøse dimensjonen er dessuten viktig for samfunnsdeltagelsen i Norge. Unge muslimer kunne føle et behov for å stå sammen, for å vise at de nettopp som muslimer bidrar positivt. Slik kunne deres engasjement være både 'her' og 'der'.

Tabell 20.1 Fire typer kombinasjoner av integrering og transnasjonale bånd.

	Liten grad av integrering	Høy grad av integrering
Liten grad av transnasjonale bånd	Lite kontakt med naboer i Norge; lite kontakt med slekt i opprinnelseslandet	Mye kontakt med naboer i Norge; lite kontakt med slekt i opprinnelseslandet
Høy grad av transnasjonale bånd	Lite kontakt med naboer i Norge; mye kontakt med slekt i opprinnelseslandet	Mye kontakt med naboer i Norge; mye kontakt med slekt i opprinnelseslandet

og man opplever konflikt og mangel på ordentlig forankring både 'her' og 'der' (Erdal og Oeppen 2013). Med andre ord kan samspeillet mellom integrering og transnasjonalisme gi ulike utslag med tanke på tilhørighet til et eller flere samfunn, med ulike mulige følger på individnivå og kollektivt for samfunnet det gjelder.

'Metodologisk nasjonalisme'

I samfunnsvitenskapelige tilnærminger til mobilitet og tilhørighet har det i økende grad blitt satt søkelys på hvordan man forholder seg til nasjonalstatens rammer, som ofte har blitt tatt for gitt. 'Metodologisk nasjonalisme' (Wimmer og Glick Schiller 2002), det at man ukritisk tar utgangspunkt i nasjonalstatens politiske og territorielle rammer, er blitt pekt på som en viktig utfordring for moderne samfunnsvitenskap, også samfunnsgeografi. Denne kritikken dreier seg ikke om et fokus på de-territorialisering, altså at det romlige og stedlige ikke spiller noen rolle. Snarere dreier det seg om å kritisk vurdere hva som er relevante territorielle rammer for en studie, og i hvilken grad den nasjonale konteksten er viktig, eller ikke så viktig, for å forstå fenomenet man ser på.

Kritikken dreier seg ikke om at nasjonalstaten har utspilt sin rolle. Tvert imot kan det svært ofte hende at nasjonalstaten er svært relevant. Poenget er at dette ikke bør tas for gitt, men snarere belyses kritisk. Mens nasjonalstatens politiske rammer i noen tilfeller er relevante, viser det seg i andre tilfeller at et slikt utgangspunkt bidrar til å tåkelegge prosessene man kanskje egentlig ville belyse. I dette ligger også større vitenskapsteoretiske spørsmål. Skal kunnskapsproduksjonens mål fremme nasjonalstatens interesser, eller ulike enkelt-individuers eller gruppers interesser? Eller hva med å belyse problemstillinger der det ofte vil være paradokser og dilemmaer, som ikke alltid lett kan håndteres i politikktutvikling?

Med tanke på mobilitet og tilhørighet, der migrasjonsrelatert mangfold er sentralt, vil kritikken om metodologisk nasjonalisme bety at man ikke tar for gitt at det er nasjonale tilhørigheter som er de mest sentrale, men undersøker hva som er viktig for hvem og når. Dette blir relevant når spørsmål om velferdsstatens økonomiske fremtid stilles, for hvordan vurderer man hvem som inkluderes i et solidarisk 'vi', og hvem som defineres ut som de 'andre', og som vår velferdsstat ikke inkluderer? Er statsborgerskap en klar avgrensing? Eller er det familiens historie i generasjoner? Eller dreier det seg om hvem som har betalt skatt det siste året?

Slik blir spørsmål om migrasjonsrelatert mangfold, tilhørighet og identitet på individuelt nivå, tett sammenvevd med spørsmål om kollektiv identitet og fellesskap på samfunnsnivå. Her er det få klare grenseoppganger, nettopp fordi tilhørighet endrer seg over tid og er en relasjonell størrelse. Dermed er det i

mindre grad snakk om entydige definisjoner på 'oss' og 'de andre', men mer et behov for kritisk refleksjon rundt hvilke begreper og definisjoner som anvendes, og hvilke følger dette har på individuelt og kollektivt nivå.

Man kan også stille spørsmålsteget ved hvorvidt man skal ta for gitt at det er nasjonalstatens territorielle grenser eller politiske system, som er det mest avgjørende for beslutninger mennesker tar, eller for de aktiviteter de velger å engasjere seg i. For mange vil det være 'byen' som er hovedskala for tilhørighet og levd erfaring. Dersom man vil undersøke migranternes religiøsitet, for eksempel, vil man kanskje oppdage at dette ofte er fenomener som strekker seg utover nasjonalstatens territorielle og politiske grenser. Enten man ser på Islam, Hinduismen, eller den katolske kirke, så er den norske stats grenser ikke nødvendigvis en naturlig analytisk avgrensning av fenomenet man studerer. Snarere vil man antakelig forholde seg til en lokal skala, der mennesker møtes og aktiviteter pågår, og samtidig til andre skalaer, ofte på tvers av det nasjonale nivået, som kan vise seg viktige for analyser av migranternes religiøsitet.

Kritikken om en iboende metodologisk nasjonalisme i samfunnsvitenskapene utfordrer et fokus der nasjonalstatens grenser automatisk danner rammene. Menneskelig mobilitet og tilhørighet utfordrer slike antatte rammer, og utfordrer oss til å tenke kritisk gjennom hva som er relevant skala og analytisk referanseramme.

Avslutning

I dette kapitlet har vi sett på hvordan sammenhenger mellom mobilitet og tilhørighet kan sees på som romlige fenomener. Dette dreier seg om hvor man føler seg hjemme, der spørsmålet om hvor, for de fleste også vil avhenge av med hvem, noe som understreker hvordan det romlige og relasjonelle henger tett sammen. Individets identiteter og tilhørigheter er mangfoldige og endres over tid, noe internasjonal migrasjon på bestemte måter illustrerer. Individets identitet og tilhørighet henger imidlertid også sammen med medlemskap i ulike fellesskap, og dermed kollektive identiteter, slik som innenfor en nasjon. Ved å se på sammenhenger mellom mobilitet og tilhørighet, ser vi at mennesker har både røtter og føtter, og evne til å utvikle nye røtter, samtidig som gamle røtter ivaretas.

Referanser

- Ager, A. og Strang, A. (2008). Understanding integration: A conceptual framework. *Journal of refugee studies*, 21(2), s. 166–191.
- Al-Ali, N. og Koser, K. (2002). *New Approaches to Migration: Transnationalism and Transformations of Home*. Abingdon: Routledge.
- Amin, A. (2013). Land of strangers. *Identities*, 20(1), s. 1–8.
- Antonsich, M. (2010). Searching for belonging: An analytical framework. *Geography Compass*, 4(6), s. 644–659.
- Black, R. og Koser, K. (red.) (1999). *The End of the Refugee Cycle? Refugee Repatriation and Reconstruction*. Oxford: Berghahn Books.
- Blunt, A. og Dowling, R. (2006). *Home*. New York: Routledge.
- Carling, J. og Pettersen, S. V. (2014). Return migration intentions in the integration–transnationalism matrix. *International Migration*, 52(6), s. 13–30.
- Cresswell, T. (2006). *On the Move: Mobility in the Modern Western World*. New York: Routledge.
- Cresswell, T. og Merriman, P. (2011). *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*. Farnham: Ashgate.
- Erdal, M. B. (2012). 'A Place to Stay in Pakistan': Why migrants build houses in their country of origin. *Population, Space and Place*, 18(5), s. 629–641.
- Erdal, M.B. (2013). Migrant transnationalism and multi-layered integration: Norwegian-Pakistani migrants' own reflections, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39(6), s. 983–999.
- Erdal, M. B. (2014). 'This is my home': Pakistani and Polish Migrants' return considerations as articulations about 'home'. *Comparative Migration Studies*, 2(3), s. 361–384.
- Erdal, M.B. og Oeppen, C. (2013). Migrant balancing acts: Understanding the interactions between integration and transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(6), s. 867–884.
- Eriksen, T. H. (2007). Complexity in social and cultural integration: Some analytical dimensions. *Ethnic and Racial Studies*, 30(6), s. 1055–1069.
- Gielis, R. (2009). A global sense of migrant places: Towards a place perspective in the study of migrant transnationalism. *Global Networks*, 9(2), s. 271–28.
- Hammond, L. (1999). Examining the discourse of repatriation: Towards a more proactive theory of return migration. I R. Black og K. Koser (red.), *The End of the Refugee Cycle? Refugee Repatriation and Reconstruction*. Oxford: Berghahn Books, s. 227–244.
- Kivisto, P. (2003). Social spaces, transnational immigrant communities, and the politics of incorporation. *Ethnicities*, 3(1), s. 5–28.
- Kymlicka, W. (2015). Solidarity in diverse societies: Beyond neoliberal multiculturalism and welfare chauvinism. *Comparative Migration Studies*, 3(1), s. 1–14.

- Malkki, L. (1992). National geographic: The rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees. *Cultural anthropology*, 7(1), s. 24–44.
- Matejskova, T. og Antonsich, M. (red.) (2015). *Governing Through Diversity: Migration Societies in Post-Multiculturalist Times*. London: Springer.
- Mohan, G. (2002). Diaspora and development: The Black Atlantic and African transformation. I J. Robinson (red.), *Development and Displacement*. Oxford University Press, s. 77–139.
- Sheller, M. og Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and planning A*, 38(2), s. 207–226.
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. Cambridge: Polity.
- Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. *Ethnic and racial studies*, 30(6), s. 1024–1054.
- Wimmer, A. og Glick Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: Nation–state building, migration and the social sciences. *Global networks*, 2(4), s. 301–334.
- Yuval-Davis, N. (2010). Theorizing identity: Beyond the ‘us’ and ‘them’ dichotomy. *Patterns of prejudice*, 44(3), s. 261–280.

KAPITTEL 21

Mobilitet i tid og rom

Lars Böcker og David Jordhus-Lier

Viktige begreper: mobilitet, mobilitetsparadigmet, tidsgeografi, stier, preferanser, begrensninger, rytme, friksjon, beskatning og subsidiering

Innledning

Mobilitet, bevegelighet og forflytning har lenge vært sentralt innenfor samfunnsgeografien, selv om det har blitt vektlagt i ulik grad opp igjennom fagets historie. I 2007 ga den britiske sosiologen John Urry ut boken *Mobilities* som kan sies å oppsummere mobilitetsparadigmet som allerede hadde avtegnet seg som en retning innen samfunnsvitenskapen gjennom de siste årene. Urry og geografer som Nigel Thrift, Tim Cresswell og Peter Adey, har hevdet at samfunnsvitere i altfor stor grad betrakter sosiale fenomener som statiske og stedbundne – når disse som oftest er i bevegelse. For å tydeliggjøre denne vendingen, brukes i noen tilfeller metaforer fra fysikken, som kinetisk energi og friksjon, for å beskrive menneskelig mobilitet (Cresswell, 2010). I dette kapitlet vil vi først introdusere mobilitetsbegrepet, før vi diskuterer ulike samfunnsgeografiske tilnærminger til mobilitet og mobilitets politikk.

Hva er mobilitet?

Mobilitet refererer i denne sammenhengen både til fysisk bevegelse og evnen til fysisk bevegelse. Mobilitet kan altså være både en handling og en ressurs. Evnen til fysisk bevegelse er en viktig dimensjon i samfunnsutviklingen. I følge Urry har alle samfunn en felles utfordring – de må organiseres over avstand. For at et samfunn skal kunne skape relasjoner over korte og lange avstander, kreves ulike former for bevegelighet. Urry (2007) nevner fem typer mobiliteter som sammen former samfunnet:

1. *Legemlig reise*, som innebærer menneskers fysiske bevegelighet fra daglig pendling til livslangt eksil
2. *Objektets fysiske bevegelse*, ofte organisert i kapitalistiske distribusjonsnettverk der produsenter, forhandlere og kunder samhandler
3. *Forestilte reiser*, som refererer til representasjoner av steder i trykte og digitale medier, samt følelsene de vekker hos folk
4. *Virtuelle reiser*, inkludert mobilitet i dataspill og i virtuelle rom på internett, der mennesker og deres avatare beveger seg
5. *Kommunikasjon*, der beskjeder mellom mennesker formidles via sosiale medier, eller tradisjonelle formater som telefon, faks og post

Finanskrisen, innvandring og bompengeproblematikk er alle eksempler på felt som ifølge mobilitetsparadigmet ikke bør forstås som statiske størrelser, men som fysiske strømmer av kapital, mennesker og maskiner. Disse knytter vår verden sammen, og reproducerer samtidig strukturer som er med å styre våre handlinger. Men det er ikke bare den fysiske mobiliteten som er viktig i det globaliserte forbrukersamfunnet. Turismenæringen er helt avhengig av at forbrukere motiveres av sine forestilte reiser. Og virtuelle reiser har blitt en integrert del av hverdagen vår, enten det er i form av søk på Ruter-appen eller spillet Pokémon GO.

Cresswell (2010) hevder at mobiliteten har tre grunnleggende aspekter ved seg: den faktiske fysiske bevegelsen, bevegelsens representasjon og den erfarte bevegelsen. Det *fysiske aspektet av mobilitet* refererer til det som lar seg kartlegge og måle ved mobilitet – som avreise- og ankomstpunkt, avstand og reisehastighet – og som lar seg modellere i blant annet transportgeografisk forskning. Det andre aspektet er hvordan alle former for bevegelse er gjenstand for *representasjoner* (se kapitlene 12 og 18 om representasjoner). Når politikere beskriver reisene til syriske eller afrikanske flyktninger som ‘folkevandringer’, eller når en mosjonist beskriver joggeturen som ‘frigjørende’, er dette med på å gi mening til mobiliteten – et normativt innhold. Det tredje aspektet er *bevegelsens erfarte praksis*. Menneskelig mobilitet oppleves av noen. Det som er i bevegelse er tross alt kropp med bevissthet. Og det er denne erfaringen som skiller de to representasjonene over. Mens mosjonistens beskrivelse av jogging som frigjøring er erfaringsbasert, mangler ofte representasjonene av migrasjon som presenteres i media et tilsvarende erfaringsgrunnlag.

Selv om mobilitetsparadigmet er en relativt ny retning med økende innflytelse på faget, har samfunnsgeografien en lang tradisjon for å anerkjenne bevegelse og flyt. I boken *Geographies of mobilities* (2011) peker Cresswell og Merriman på ulike samfunnsgeografiske forskningsfelt som på forskjellige måter vektlegger mobilitet i sine analyser. Eksempler på disse ulike feltene kan være utviklingen av migrasjonsteori innenfor befolkningsgeografien (se kapittel 19 om migrasjon); tidsgeografien til Torsten Hägerstrand (1970); feministiske geografers studier av subjekters ulike opplevelser av mobilitet og trygghet (Law 1999); transportgeografiens kvantitative studier av urbane transportsystemer; turismegeografien der alle former for fritidsreiser står sentralt; samt fokuset på globale varekjeder og produksjonsnettverk i økonomisk geografi (se kapittel 7 om kjeder og nettverk). Vi har ikke plass til å gå igjennom alle disse retningene i dette kapittelet, og har derfor valgt å gi en av disse retningene – tidsgeografien – en litt grundigere behandling, før vi diskuterer mobilitetens politiske natur i kapittellets siste del. Grunnen til at vi velger å se på tidsgeografien i dette kapittelet, er fordi den ofte har blitt brukt til å se på hverdagslige og rutiniserte former for urban mobilitet og på den måten utgjør en kontrast til migrasjonsfokuset i kapittel 19 og 20.

Hva er tidsgeografi?

En banebrytende måte å kombinere forståelsen av romlige og tidsmessige sider ved mobilitet er *tidsgeografien*, utviklet på 1970- og 1980-tallet. I en tid da kvantitativt orienterte geografer fokuserte på romlige mønstre av økonomisk aktivitet på et aggregert nivå (i større regioner og over lengre perioder), publiserte den svenske geografen Torstein Hägerstrand sine ideer i en publikasjon med tittelen *What about people in regional science?* (1970). I stedet for å analysere større regioner, hevdet han at romlige mønstre best kunne forstås gjennom å studere menneskelig aktivitet på et mikronivå.

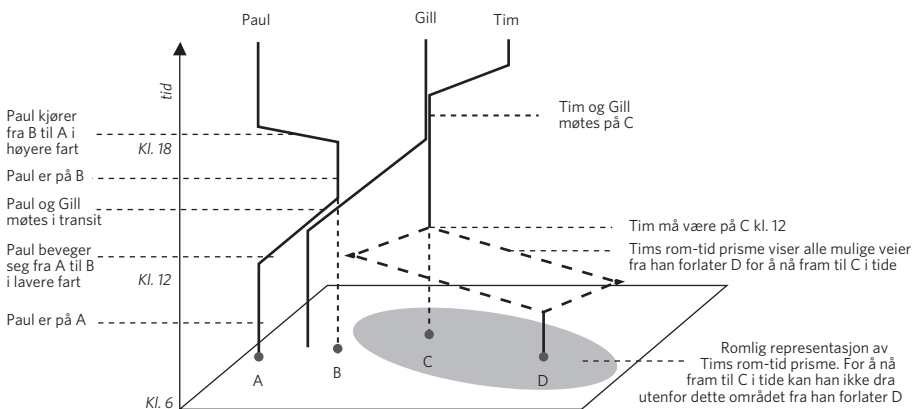
Tidsgeografien tar utgangspunkt i menneskers bevegelse gjennom tid og rom, for å delta i aktiviteter av ulik lengde, på ulike tidspunkt og på ulike steder. Slike individuelle *rom/tid-stier* muliggjøres, formes og hindres av menneskers ressurser, preferanser og begrensninger. *Ressurser* inkluderer penger, sosiale nettverk og tilgang til tjenester og hjelpemidler, som for eksempel å eie en bil eller sykkel, eller å bo nær en t-banestasjon. *Preferanser* kan referere til

folks tilbøyelighet til å bevege på seg, ønske om å være ute/inne, møte eller unngå folk, eller å oppsøke kulturtilbud.

Begrensninger kan deles inn i tre underkategorier: 1) *Biofysiske begrensninger* er hindringer som utgjøres av den menneskelige kroppen, blant annet at den ikke kan være to steder på en gang, og at et menneske trenger tid og rom for å spise, drikke og sove. (2) *Koblingsbegrensninger* dreier seg om når, hvor og hvor lenge et individ må befinne seg på et sted for å møte andre mennesker eller objekter. Fysiske møter krever både planlegging og en overkommelig avstand. 3) *Autoritetsbegrensninger* er begrensninger som oppstår ved at ting og hendelser er kontrollert og regulert av andre. Åpningstider, rushtidsavgifter og kollektivtrafikkens rutetilbud er eksempler på slike.

Hvordan kan tidsgeografien være med på å forklare urbane mobilitetsmønstre? En av tidsgeografiens hovedstyrker er dens evne til å visualisere mobilitetsmønstre. Individuets rom/tid-stier kan grafisk fremstilles, individuelt eller kollektivt, i en tredimensjonal modell bestående av et horisontalt plan, som representerer todimensjonalt rom (lik et kart av en by eller et nabolag), og en vertikal akse som angir tidsforløpet. Figur 21.1 viser et eksempel på en tidsgeografisk visualisering som følger tre tenkte individers daglige rom/tid-stier.

Når et individ er stasjonært, eller er i ro et sted, vil stien løpe vertikalt gjennom tidsaksen. Så snart det begynner å bevege seg, vil tidsforløpet kombineres med en reise gjennom rommet som skaper en diagonal sti. Helningen på denne stien forteller oss hvor lang tid det tar å nå et gitt romlig mål, eller med

Figur 21.1 Tidsgeografisk visualisering.

andre ord angir hastighet. En bratt helning indikerer lav hastighet, en slak helning indikerer høy hastighet. Figur 21.1 kombinerer stiene til ulike individer, og viser tydelig hvor stiene veves sammen i *bunter*. Her har mennesker mulighet til å møtes, enten på en fast lokasjon eller i transit (for eksempel i kollektivtrafikk).

Visualiseringer viser oss ikke bare menneskers faktiske bevegelser (rom/tid-stier), men også de potensielle stiene de kan ta. Eksempelen i Figur 21.1 viser de ulike mulighetene Tim har for å komme seg fra lokasjon D til lokasjon C innen klokka 12. Et såkalt *rom/tid-prisme* beskriver alle de potensielle stiene et individ kan ta, gitt tiden individet har til rådighet, avstanden som skal dekkes og den maksimale hastigheten som kan oppnås. Tim kan velge å bli på lokasjon D litt lenger, han kan bestemme seg for å ankomme lokasjon C litt tidlig, redusere hastigheten, eller til og med dra i motsatt retning, så lenge han ankommer lokasjon C før klokka 12. Et ellipseformet rom viser den romlige representasjonen av Tims muligheter – området han kan dekke til enhver tid.

Tidsgeografi kan altså være effektivt og illustrativt verktøy for å kartlegge individuelle mobilitetsmønstre. Assistert av GPS-teknologi, som vi alle har i smart-telefonene våre, kan informasjonen som trengs for å beskrive våre rom/tid-stier, samles raskt, presist og uten aktiv innsats fra respondenten. Fra én respondents rom/tid-stier kan man analysere sekvensen av aktiviteter personen har deltatt i, koordinatene til lokasjonene hun/han har besøkt, besøkenes tid og varighet, og hastigheten på reisene mellom disse. GIS (se kapittel 4) gjør det mulig å knytte denne informasjonen til elektroniske kart. Dermed kan også kvaliteter ved lokasjonene og rutene analyseres. Har respondenten for eksempel fulgt veier, sykkelstier, skinneganger, eller bussruter? Ved å koble til hastighetsdata, kan man også finne ut hvilke transportmidler som har blitt benyttet.

Studier av respondenter over tid gjør det også mulig å gjenkjenne repetitive mønstre i reiseatferd. Disse kalles ofte reiserutiner eller reisevaner. En typisk reiserutine vil være å forlate hjemmet omkring klokken sju om morgenen, levere barna i barnehage, for deretter å kjøre til arbeidsplassen, kjøre via barnehage og kanskje en butikk på vei hjem, og ankomme hjemmet klokken halv fem. I et slikt tenkt tilfelle kan butikken man benytter være langt fra hjemmet, men en tidsgeografisk analyse kan vise oss hvorfor denne butikken likevel foretrekkes: fordi den ligger langs en daglig rute (en rom/tid-sti), trygt plassert

innenfor et rom/tid-prisme, som angis av arbeidstid/-sted, barnehagens åpningstider og privatbilens muligheter.

Rom/tid-stier kan også analyseres for flere individer samtidig. Legger man rom/tid-stiene til flere medlemmer av en husholdning over hverandre, kan man observere hvor disse kommer sammen i bunter, viker fra hverandre, eller holder hverandre igjen. En person som forlater hjemmet i husholdningens eneste bil, kan begrense rom/tid-prismene til sin partner, som nå må reise til fots, sykkel eller med kollektivtransport. Har man et sykt barn hjemme, må en forsørger vente til partneren er tilbake, før hjemmet kan forlates. Tidsgeografi kan også vise hvordan noen husholdninger, eller medlemmer av husholdninger, er langt mer begrensede i sine rom/tid-prismer enn andre. En eldre person vil kunne oppleve flere biofysiske begrensninger, mens en alenemor vil ha mindre muligheter til å håndtere en rekke autoritetsbegrensninger (barnehagens åpningstider) eller koblingsbegrensninger (behov for å eskortere barn).

Tidsgeografi kan også benyttes på et enda mer aggregert nivå. Rom/tid-stiene til hundrevis av individer kan kartlegges og visualiseres. På denne måten følger man ikke lenger enkelte stier, men stibunter. Dette kan avdekke daglige mobilitetsmønstre i en by eller i et nabolag. Stibunter viser når og hvor individer besøker samme lokaliteter, og når og hvor de reiser felles ruter. De viser daglige endringer i mobilitetsmønstre og kan avdekke rom/tid-rytmer av ulik lengde: daglige rytmer gjennom ukedagene, helgerytmer eller ferierytmer. På denne måten kan man bedre forstå et urbant transportsystem og dets funksjoner. Dette er nyttig for samferdselsmyndigheter, som kan få mer kunnskap om rom/tid-mønstre i trafikken, og dermed ha et bedre grunnlag for å planlegge bedre trafikkavvikling av rushtiden, for å unngå trafikkorker, eller for å vurdere de sosiale konsekvensene av trafikkreduksjon for å bedre miljøet i byer. Et kollektivtilbud kan på kort sikt planlegge kapasiteten sin bedre, eller på lang sikt legge om ruter og stoppesteder. En problematisk og gjentakende bunt av pendlende bilister kan for eksempel gi grunnlag for et vellykket kollektivstoppested.

En kritikk av tidsgeografien

Det fagfeltet innen samfunnsgeografi der tidsgeografien har hatt størst innflytelse er transportgeografien. Fokuset på forholdet mellom menneskelig handling og romlige strukturer (se kapittel 11 om politisk aktørskap) hos Hägerstrand

utgjorde et viktig korrektiv i et felt der kvantitative metoder var dominerende (Røe 2000). Den raske utviklingen av digital teknologi har gjort at tidsgeografisk visualisering har fått fornyet popularitet innenfor transportgeografi, men også for et bredere publikum gjennom programvare som GeoTime. Utenfor transportgeografien har derimot tidsgeografien ikke hatt samme påvirkningskraft. Dette henger sammen med at retningen møtte ulike former for kritikk gjennom 1980-tallet. Vi skal her se på noen av disse argumentene.

Den første innvendingen mot tidsgeografien er at den er en metode uten teori. Det vil si at den tilbyr verktøy til å vise hvordan aktørers handlinger på ulike måter er begrenset av romlige strukturer, men ingen bakenforliggende forklaringer på hvorfor slike strukturer finnes. Som diskutert i kapittel 11, var forholdet mellom struktur og aktør et spørsmål som opptok samfunnsvitenskapen på 1980-tallet. Opphavsmannen til struktureringsteorien, Anthony Giddens (se kapittel 11), lot seg inspirere av Hägerstrand, men var samtidig klar over denne svakheten ved tidsgeografien. Giddens kritiserte tidsgeografien for å være «begrepsmessig ganske primitiv, men metodologisk ganske sofistisert» (et intervju sitat gjengitt i Fløysand 2006, s. 231). I 'tidsakvariene' utgjør mennesker stier som beveger seg i henhold til ulike individuelle prosjekter, mens moderne samfunnsvitenskapelige teorier har en langt mer avansert forståelse av hvordan institusjoner konstituerer handling.

En annen innvending er at Hägerstrand og hans etterfølgere reduserte rommet til et abstrahert, relativt rom (se diskusjon om rombegrepene i kapittel 3), der avstander og hindringer aktørene møter alltid presenteres som fysiske (Fløysand 2006). Denne innvendingen krever litt forklaring, siden den tilsynelatende kritiserer tidsgeografien både for å være abstrakt og materiell. Og det er nettopp det den gjør. På den ene siden er tidsakvariene abstraksjoner som kun gjengir *hvor* aktører befinner seg i forhold til hverandre (relativt rom). Dette kan virke fjernt fra de faktiske bylandskapene, nattbussene eller humpete grusveiene der aktørers bevegelse finner sted. På den andre siden er restriksjonene i disse tidsakvariene alltid av en materiell karakter (avstander, hastigheter eller fysiske hindre). Dette utelukker det erfarte aspektet som Cresswell (se over) hevder preger menneskelig mobilitet, og som ikke kan lokaliseres i relativt rom. For eksempel, er det ofte et manglende samsvar mellom geografisk avstand og opplevd avstand. Dessuten kan visse transportmidler være forbundet med frykt og sårbarhet for noen aktører (men ikke andre). Andre former for mobilitet, som menneskesmugling, kan være styrt av ulik grad av tvang.

Slike tilfeller forklares ikke godt gjennom tidsgeografisk analyse. For å få tilgang til dette perspektivet, må man gjøre kvalitative undersøkelser, som å snakke med mennesker om sine reiser.

I løpet av 1980-tallet, et tiår der feministisk geografi og andre tilnærminger ble toneangivende ved å vise hvordan det sosiale rommet opplevdes ulikt av ulike subjekter, måtte tidsgeografien gradvis vike plass for andre forklaringsmodeller. Hägerstrand (1989) innrømmet selv at tidsgeografien innebar en viss grad av reduksjonisme men hevdet dette både var tilsiktet og nødvendig for å kunne bygge sitt argument om forholdet mellom aktører og rom.

Tross disse og andre innvendinger, som har blitt rettet mot tidsgeografien, er ikke tilnærmingen uten relevans i dag. Ved å insistere på at aktører er udelelige og alltid posisjonert i både tid og rom, gjøres vi oppmerksomme på hvordan *summen* av ulike strukturer rammer inn og begrenser oss mennesker og våre biografier gjennom hverdagen og livssyklusen. Dessuten har mange samfunnsgeografer på ny blitt interessert i rommets materialitet, blant annet gjennom såkalte 'non-representational geographies' (Thrift 2008), der fysisk bevegelse og materiell praksis får forrang framfor tekstlige representasjoner. Man kan også se inspirasjonen fra Hägerstrand i metodeutviklingen i faget. Det har blitt vanligere med mobile metoder, som for eksempel å bruke gåturer eller vandrende intervjuer i datainnsamlingen. På et aggregert nivå kan tidsgeografiske verktøy være med å legge grunnlaget for samfunnsplanlegging. Men uten en overordnet teoretisering av samfunnsstrukturene som former mobilitet, blir dette lett en apolitisk og teknokratisk øvelse. Derfor skal vi plassere dette i et større rammeverk, og bruke resten av kapitlet til å diskutere mobilitetens politikk.

Mobilitetens politikk

Så langt har menneskelig mobilitet blitt beskrevet uten tanke på dets politiske natur. Nyere mobilitetsgeografi er imidlertid svært opptatt av hvordan all mobilitet inngår i maktrelasjoner. Adey (2014) illustrerer dette med eksempelet London Heathrow. Denne flyplassen er et sosialt rom der mobilitet praktiseres og erfares svært ulikt av ulike grupper. I dette rommet finner vi businessreisende som uanfektet kjøper seg forbi køene som en del av sin ukentlige rutine, nervøse migranter i lange pass- og sikkerhetskøer, eller hjemløse som bruker flyplassen som overnattingssted. Mobilitet er med andre ord

et relativt fenomen. Som Cresswell (2010, s. 21) formulerer det, «en persons treghet er en annen persons fart».

For å forstå hvordan mobilitet blir til maktrelasjoner og politikk hevder Cresswell at det er seks vesentlige spørsmål man må stille. Vi skal her bruke et velkjent uttrykk for mobilitet til å gjennomgå hver av disse, nemlig pendling. Pendling refererer til folks regelmessige reiser til sitt arbeids- eller studiested.

Det første er *hvorfor beveger man seg?* Det ligger i pendlingens natur at reisen motiveres av arbeid eller skole. Cresswell skiller mellom frivillig og ufrivillig bevegelse. Selv om pendling må regnes som frivillig, relativt sett, er det nok noe de fleste ønsker å unngå eller redusere. For mange gjør storbyenes boligmarked pendlingen til en økonomisk nødvendighet.

Spørsmål nummer to er *hvor raskt beveger man seg?* Også dette er ofte et spørsmål om sosial ulikhet. I mange land er ulike hastigheter for ulike kollektivtilbud forbundet med store klasseforskjeller. Også i Norge kan dette være en problemstilling, der de som har råd til bil (eller billett til Flytoget) kommer fortere fram.

Det tredje spørsmålet Cresswell stiller er: *hvordan er bevegelsens rytme?* Pendling er en av de mest rytmiske (eller sykliske) former for mobilitet. I en tidsgeografisk visualisering vil man se at mange pendlerstier møtes ved faste tider. Det er nettopp denne rytmen som også skaper et av hovedproblemene ved pendling, nemlig rushtrafikk. Mennesker med en fleksibel arbeidstid kan utnytte dette til å unngå rushtiden. For arbeidere som må jobbe kvelds- og nattskift, kan problemet være motsatt, nemlig at det ikke finnes et kollektivtilbud.

For det fjerde, *hvilken rute følger bevegelsen?* Appene til Ruter eller GoogleMaps kan fortelle deg hvordan du kan komme deg raskest på jobb. Men de tidsgeografiske buntene som skapes av pendlerstier på vei til arbeid er resultatet av politisk styring og planlegging. Hvor togene og bussene stopper er uttrykk for prioriteringer, og ofte stopper de raskeste alternativene kun på flyplasser og i finans- og bysentrum.

Hvordan oppleves bevegelsen? er Cresswells femte spørsmål. Her er kontrastene store blant pendlere. Mens bilister isoleres i private rom, skaper kollektivtrafikk møter mellom ulike grupper mennesker. Selv om det kan være hyggelig å møte kjentfolk på trikken, viser Bissell (2016) hvordan slike møter også gjør at mennesker kan oppleve uttrygghet eller rasistisk hets.

Det siste spørsmålet – *når og hvordan stopper bevegelsen?* – omhandler det Cresswell kaller friksjon. Pendlere møter mye friksjon i form av køer, redusert

hastighet, bomstasjoner eller billettkontroller. Skal vi bruke et tidsgeografisk begrepsapparat, kan vi si at friksjonen oppstår som en kombinasjon av koblingsbegrensninger (mange skal til samme sted samtidig) og autoritetsbegrensninger (reisen reguleres av ulike myndigheter).

Reguleringen av pendling er med på å gjøre pendling til et politisk fenomen som overskrider spørsmål om lokale transportsystemer. Pendling berører også store spørsmål om skattlegging, klimapolitikk og geografisk ulikhet. Høyt trafikkerte innfartsårer gir de statlige myndighetene mulighet til målrettet skattlegging av bilister i form av *bompenger*. Bompenger skaper gjerne sterke reaksjoner i befolkningen (se Tekstboks 21.1). Hensiktene med bompenger er gjerne å finansiere lokale samferdselstiltak, men har også potensielle fordeler ved at den rettes mot de som bruker tiltaket uten å påføre andre økte skatter. Tilhengere av bompenger viser også til prinsippet om at 'forurenseren betaler', ettersom fossil privatbilisme både har lokale og globale miljøkonsekvenser. Bompenger har også en positiv effekt på bruken av kollektivtransport. Hvis den differensieres etter urbane rom/tidrytmer, kan den også fungere som en rushtidsavgift som reduserer kø og drivstoffutslipp.

På en annen side, er bompenger ofte upopulære fordi de opptrer som en svært synlig beskatning i hverdagen, og fordi en del grupper opplever seg særlig rammet – for eksempel mennesker som bor rett utenfor en bomring, som har lav inntekt eller har et stort behov for bil i jobb. Bompenger er kun én av flere måter å finansiere samferdsel på, og må veies mot alternativer som lokale og nasjonale drivstoffavgifter eller andre former for skatt. Mens skattlegging av bilisme preger den politiske agendaen i mange land, viser Tekstboks 21.2 hvordan et oljeproduerende utviklingsland som Nigeria lenge har opprettholdt systemer for *subsidiering av fossilt drivstoff*. Men også dette skaper politiske konflikter mellom ulike grupper, som i sin tur påvirker hvordan storsamfunnet organiserer innbyggernes mobilitet.

Avslutning

Mobilitetsparadigmet er et overordnet tankesett som ønsker å vri vårt fokus fra statisk samfunnsanalyse til strømmer av mennesker, ideer, kapital og objekter. I dette kapitlet har vi forsøkt å vise noen tilnærminger som eksplisitt anerkjenner flyt og bevegelse i studiet av samfunnet. Tidsgeografien er en metode

Tekstboks 21.1 Skattlegging av trafikanter i Norge og Sør-Afrika

Fremskrittspartiet (FrP) har bemerket seg som et parti for folk som motsetter seg bompengeneinnkreving. Før valget i 2013 gikk partiets samferdselspolitiske talsmann ut i Nettavisen og garanterte at landet ville bli bompengefritt hvis han ble samferdselsminister. Fire år senere medga samferdselsminister Ketil Solvik-Olsen i en kronikk i Stavanger Aftenblad at dette løftet ikke har vært mulig å innfri gitt den parlamentariske situasjonen. Solvik-Olsen brukte også kronikken til å utdype hvordan FrP ser for seg et alternativt finansieringssystem for samferdselsprosjekter. I stedet for lokale bomringsystemer ønsker FrP seg en massiv investering av oljefondspenger i samferdselsprosjekter på norsk jord. En slik forflytning av kapital fra et internasjonalt finanssystem til fysisk infrastruktur innenfor landets grenser viser hvordan bompengepolitikk har politiske og økonomiske ringvirkninger på ulike skalaer.

Men politisk strid om bompenger er ikke et særnorsk fenomen. I den tett befolkede Gauteng-regionen i Sør-Afrika, der millionbyene Johannesburg, Ekurhuleni og Tshwane (tidligere Pretoria) ligger, ble det innført et automatisk avgiftssystem i perioden 2007 til 2011. Basert på elektronisk registrering og fakturering, beskattet dette såkalte «e-toll»-systemet bilister blant annet langs ringveien rundt Johannesburg. Formålet var å finansiere nye, store motorveiprosjekter i en raskt urbaniserende region. I et land der forskjellene er blant de største i verden, ble den flate beskatningsmodellen opplevd som svært urettferdig for mange fattige med begrenset betalingsevne. Som et resultat av dette, ble den største fagføderasjonen COSATU ledende i folkelige protester mot «e-tolls». Demonstrantene hevder at bompengene ekskluderer jobbsøkende fattige fra bykjernen og oppfordret bilister til å avstå fra å betale regningene. Denne strategien må sees i lys av landets politiske historie, der avgiftsboikott var et viktig verktøy i kampen mot apartheid.

for å visualisere og kombinere data om menneskers reise gjennom rommet og tiden. Utviklingen innen GIS og mobilteknologi gjør at denne tilnærmingen, som stammer fra 1970-tallet, i de senere årene har fått en rekke nye metodiske muligheter. Samtidig har den blitt kritisert for å være lite teoretisk og uten en forståelse av aktørers erfaringer og samfunnets institusjoner.

Tekstboks 21.2 Subsidierting av trafikanter i Nigeria

I motsetning til avgiftsregimene beskrevet i Tekstboks 21.1 har oljeøkonomien i Nigeria subsidiert drivstoffprisene til sine innbyggere siden 1966. Subsidiene har vært populære i befolkningen, ikke minst i lys av ellers manglende velferdsgoder. Ulike presidenters gjentatte forsøk på å fjerne dem har blitt møtt med landsdekkende protester fra fagbevegelse og sivilsamfunn. Den største av disse protestaksjonene fant sted i 2012. Regjeringen forsøkte å fjerne subsidiene, noe som forårsaket en sterk økning i transportpriser og dermed også på alle varer som var avhengig av transport. Byens motorveier ble blokkert av demonstranter, og gjorde at hovedstaden Lagos av medier ble omtalt som 'en spøkelsesby'. Denne handlingen er symboltung i byen som Business Insider har referert til som 'verdens verste trafikkork'. Som mange andre byer i utviklingsland, mangler Lagos et godt kollektivtilbud og både fattige og velstående innbyggere er avhengige av veitrafikk. Selv om motstanden vant fram, ble subsidiene igjen fjernet i 2016 og denne gangen fikk fagbevegelsen knapt støtte for sine protester. Internasjonale finansinstitusjoner hadde over flere tiår lagt press på Nigeria for å få dem til å fjerne subsidiene. Kombinasjonen av fallende oljepriser, global finanskriser og en nigeriansk gjeldskrise gjorde at flere godtok nødvendigheten av å kutte subsidiene. Som før varslet fagbevegelsen store streiker og truet med å stenge av både veinett og luftfart, men denne gangen gikk trafikken som normalt.

Kilde: Denne tekstboksen er basert på Camilla Houelands PhD-prosjekt ved Norges miljø- og biovitenskapelige universitet, samt avisartikler fra afrikanske nettaviser.

For å tydeliggjøre mobilitetsparadigmets muligheter, har vi også inkludert noen eksempler på hvordan mobilitet er grunnleggende politisk, med eksempler fra Norge og to afrikanske land. Ved å fokusere på bomringer og drivstoffsubsidier, har vi dermed blottlagt oss for en kritikk som tidligere også har blitt rettet mot tids- og transportgeografien, nemlig å prioritere bilisten som den viktigste aktøren. Dette er en aktørgruppe som ofte domineres av menn, og ved å tillegge bilen hovedvekt overser vi kollektivtrafikk, gange og sykkel – former for mobilitet som i større grad praktiseres av barn, unge, eldre og (i noen land) kvinner. Ved å forske på mer bærekraftige transportformer i et klimaperspektiv, kan mobilitetsstudier gi viktige bidrag i kampen mot menneskeskapte klimaendringer.

Mobilitetsformene som har blitt diskutert i dette kapitlet skiller seg fra fokuset i kapitlene 19 og 20 i både avstand og frekvens. Ved å vektlegge de hverdagslige reisene mennesker gjør gjennom urbane landskap, i stedet for lengre reiser av mer dramatisk karakter, er kapitlet med på å utfylle et bilde av menneskelig mobilitet i samfunnet og i samfunnsvitenskapen. Eksempelene over viser at pendling, bomringer og regionale drivstoffregimer skaper politikk på tvers av skala og landegrenser, på samme måte som flyktningestrømmer og arbeidsinnvandring.

Referanser

- Adey, P. (2014). Mobilities: Politics, practices, places. I P. Cloke, P. Crang og M. Goodwin (red.), *Introducing human geographies* (3. utg.). Abingdon: Routledge, s. 791–805.
- Bissell, D. (2016). Micropolitics of mobility: Public transport commuting and everyday encounters with forces of enablement and constraint. *Annals of the American Association of Geographers*, 106(2), s. 394–403.
- Cresswell, T. 2010. Towards a politics of mobility. *Environment and Planning D: Society and Space*, 28, s. 17–31.
- Cresswell, T., og Merriman, P. (2011). Introduction. Geographies of mobilities: Practices, spaces, subjects. In Cresswell, T., og Merriman, P. (eds), *Geographies of mobilities: Practices, Spaces, Subjects*. Farnham: Ashgate, s. 1–15.
- Fløysand, A. (2006). Hågerstrands tidsgeografi: Arealet og tidens begrensing på menneskets handlingsvalg. I S. U. Larsen (red.), *Teori og metode i geografi*. Bergen: Fagbokforlaget, s. 226–237.
- Hågerstrand, T. (1970). What about people in regional science? *Papers in regional science*, 24, s. 7–24.
- Hågerstrand, T. (1989). Reflections on ‘what about people in regional science?’. *Papers of the Regional Science Association*, 66(1), s. 1–6.
- Law, R. (1999). Beyond ‘women and transport’: Towards new geographies of gender and daily mobility. *Progress in Human Geography*, 23(4), s. 567–588.
- Røe, P. G. (2000). Qualitative research on intra-urban travel: An alternative approach. *Journal of Transport Geography*, 8(2), s. 99–106.
- Thrift, N. (2008). *Non-Representational Theory: Space, Politics, Affect*. Routledge, London.
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. London: Polity.

Klima- og samfunnsendringer

Elin Selboe, Milda Jonusaite Nordbø og Karen O'Brien

Viktige begreper: klimaendring, 'dobbel eksponering', vinnere og tapere, utslippsreduksjon, klimatilpasning

Innledning

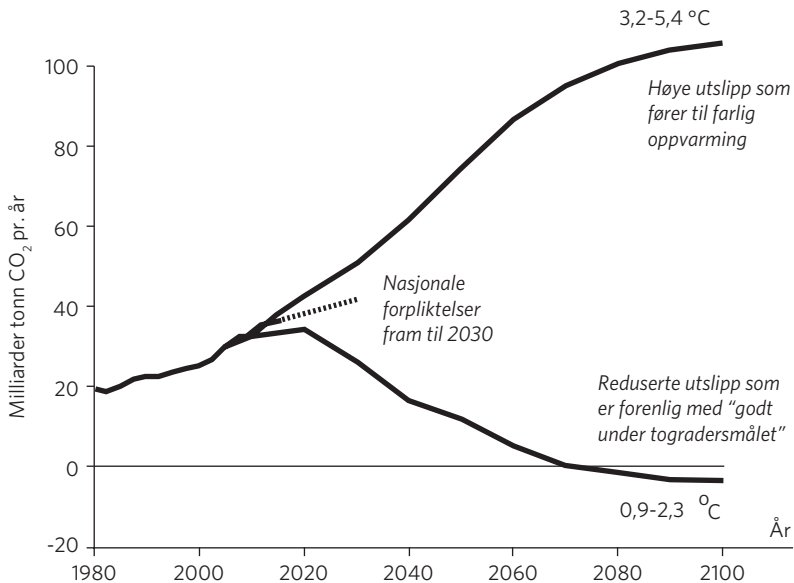
Dette kapitlet handler om globale klimaendringer, og tar for seg hvorfor og hvordan klimatilpasning og utslippsreduksjon er viktige responser. Vi argumenterer for at flere og større endringer er nødvendige for å skape et bærekraftig og rettferdig samfunn. Det finnes mange forslag til løsninger, blant annet delingsøkonomi, atomkraft og grønn teknologi. Det er uenighet om disse; noen insisterer på at teknologi kan løse alt, mens andre argumenterer for at det også trengs mer radikale endringer i økonomien og politikken. Uansett hvilke løsninger og tilpasninger som velges, og hvordan disse gjennomføres, er dette uløselig knyttet til makt, interesser og verdier.

Klimaendringene

Verdens klima har alltid vært i endring og mennesker har påvirket klimaet på mange måter. Forskjellen er at de menneskeskapte klimaendringene vi nå ser er systemiske forandringer i stor skala, og at den globale oppvarmingen skjer svært raskt. Siden industrialiseringen på 1700-tallet har vi brukt fossile brennstoff som kull, olje og gass som energikilder. Dette har ført til økonomisk vekst og historisk utvikling av levekår, men også til store utslipp av klima- eller drivhusgasser. Det er mest fokus på CO₂ fordi denne klimagassen er den dominerende blant de menneskeskapte påvirkningene på klima. CO₂ forekommer naturlig i atmosfæren men konsentrasjonene har økt på grunn av bruk

av fossile brensler, produksjon av sement og avskoging. Gassen fjernes fra atmosfæren gjennom opptak i havet og terrestrisk biosfære, men effekten på klima varer i flere hundre år. Dagens handlinger setter derfor premisene for fremtiden og understreker behovet for langsiktige forpliktelser.

Forskning viser at det er en tett og nesten-lineær sammenheng mellom mengden CO_2 i atmosfæren og den globale temperaturen. Flere hundre år med økende bruk av fossilt brensel har ført til store mengder CO_2 i atmosfæren, og til at den globale gjennomsnittstemperaturen har økt med nesten 1°C sammenlignet med før-industriell tid (Blunden og Arndt 2016). Under klimatoppmøtet i Paris i 2015 ble verdens ledere enige om at klimaendringene er en trussel mot verdens fremtid og krever umiddelbar oppmerksomhet. Det ble satt som mål å holde den globale oppvarmingen til 2°C , men også gjøre en innsats for å begrense den til $1,5^\circ\text{C}$ for å redusere de alvorlige konsekvensene (UNFCCC 2015). Det er svært positivt at målet er satt til $2^\circ\text{C} / 1,5^\circ\text{C}$, men det er viktig å anerkjenne at dette er et ambisiøst mål som krever rask handling med ekstreme kutt i klimagassutslippene i løpet av de neste tiårene (se Figur 22.1). Hvis vi tar utgangspunkt i dagens utslippsnivå, så har

Figur 22.1 Globale CO_2 -utslipp siden 1980. Nasjonale forpliktelser i Parisavtalen sammenlignet med et høyt og et lavt utslippsscenario (basert på Global Carbon Project 2016).

vi en lang vei å gå, for selv med 20 år med klimaforhandlinger og kunnskap fra forskning på klimaendringene fortsetter veksten i klimagassutslipp. Det er stor sannsynlighet for at vi vil passere en global oppvarming på 2°C innen få tiår, og mulig at verden blir ~4°C varmere mot slutten av dette århundret hvis vi ikke gjør store endringer relativt raskt (Friedlingstein, Andrew, Rogelj, Peters, Canadell m.fl. 2014, IPCC 2014b).

Det er viktig å tenke over betydningen av klimaendringer for samfunnet, og hvordan de henger sammen med politikk, økonomi og kultur. Hvem er det som har makten til å bestemme hvordan fremtidens klima blir, og hvilke interesser og verdier ligger bak valgene?

Effekter og 'dobbel eksponering'

Effektene av klimaendringene er forskjellige i ulike geografiske områder og skalaer (se Tekstboks 22.1). Med effekt mener vi de biofysiske utslagene i atmosfæren, biosfæren og havet. Dette medfører blant annet høyere temperaturer, økt havnivå, tap av biomangfold og endring i nedbør som igjen kan føre

Tekstboks 22.1 Skala, effekter og konsekvenser

For å kartlegge den geografiske spredningen av utslipp og effektene av klimaendringene kan det være nyttig å ta i bruk skalabegrepet (se kapittel 3). Klimaet er et globalt system og drivhuseffekten er et globalt fenomen. Utslippene av klimagasser skjer allikevel alltid *lokalt*, et sted det foregår en forbrenningsprosess på kloden, men får over tid effekter på både *global* og *lokal* skala. Global, fordi utslipp aggregeres og skaper global oppvarming, og lokal, fordi dette deretter får forskjellige effekter i ulike lokaliteter.

Klimaendringenes *effekter* er de biofysiske utslagene i atmosfæren, biosfæren og havet. Disse fører blant annet til høyere temperaturer, økt havnivå, tap av biomangfold, flom og tørke. Klimaendringenes *konsekvenser* formes av samspillet mellom de biofysiske effektene og 'menneskeskapte forhold' som ulike politiske, sosiale og økonomiske prosesser (som globalisering, se kapittel 5). *Konsekvensene* er de samlede følgene av hvordan disse effektene og prosessene sammen spiller ut i ulike lokaliteter og preges av stedsspesifikke forhold.

til flom og tørke (IPCC 2014b). Disse effektene preger forskjellige geografiske områder på helt ulike måter. For eksempel vil temperaturendringene i Arktis bli dobbelt så høye som det globale gjennomsnittet. Et annet eksempel er hvordan havnivåstigningen vil få store konsekvenser for lavtliggende øystater som Maldivene og Tuvalu, og kyststater som Bangladesh og Nederland (Jansen 2016). Effektene av globale klimaendringer varierer mellom og innad i regioner, land og lokaliteter. I Norge vil for eksempel Finnmark få større temperaturøkning enn Vestlandet, som imidlertid vil oppleve større effekter av havnivåstigning og sterkere økning i nedbør, for eksempel i form av styrtregn (Hanssen-Bauer, Førland, Haddeland, Hisdal, Mayer m.fl. 2009).

Klimaendringene er menneskeskapte og påvirkes derfor av ulike økonomiske, teknologiske, politiske og sosiale prosesser. Disse kan enten forsterke eller dempe de sosiale konsekvensene av de biofysiske effektene av klimaendringene. Blant annet kan de sammenvevde prosessene påvirke den kapasiteten land, lokalsamfunn og sosiale grupper har til å oppfatte og tilpasse seg ulike typer endringer. Dobbel eksponering er en tilnærming utviklet av Leichenko og O'Brien (2008) for å belyse samspillet og den gjensidige påvirkningen mellom globalisering og klimaendringer. Begrepet dobbel eksponering kommer fra fotografering der et bilde dannes ved å eksponere to ulike motiv på toppen av hverandre. Dobbel eksponering kan brukes for å vise hvordan områder og mennesker utsettes for de to parallelle prosessene, globalisering og klimaendringer.

Resultatet av samspillet mellom globalisering og klimaendringene er ofte at disse prosessene forsterker hverandre. Økt produksjon og global handel har preget de siste tiår med økonomisk globalisering (se kapittel 5). Frihandel og flytting av produksjon til nye geografiske områder har bidratt til billigere og lettere tilgjengelige varer, noe som igjen fører til økt globalt forbruk. Alle produksjons-, frakt-, lagrings- og avfallshåndteringsprosesser bak dette forbruket bidrar til klimagassutslipp som medvirker til den globale oppvarmingen. En av de biofysiske effektene av klimaendringene er sterkt redusert sjøisutbredelse i Arktis. Dette reduserer jordens evne til å reflektere solinnstråling, og på grunn av slike lokale forsterkningsmekanismer vil mer av varmen bli absorbert i havet, noe som igjen gir temperaturøkning og økt issmelting. Samtidig skaper den reduserte sjøisutbredelsen økte forutsetninger for utvinning av ressurser og transport i området, da skip kan frakte varer gjennom en isfri og kortere rute. En slik transportrute er mer

kostnadseffektiv, og bidrar til å øke transporten, global handel og økt forbruk, som igjen fører til økte klimagassutslipp og forsterket global oppvarming (Jansen 2016, Leichenko og O'Brien 2008). Her ser vi et dynamisk samspill mellom klimaendringene og økonomisk globalisering som understreker hvordan disse prosessene kan forsterke hverandre, og hvor viktig det er å se dem i sammenheng og undersøke hvilke systemer og maktrelasjoner som opprettholder denne dynamikken.

Sårbarhet og kapasitet

Selv om klimaendringer og globalisering er globale prosesser, er utslagene svært ulike på de forskjellige skalaene, fordi konsekvensene preges av den spesifikke lokale konteksten. Klimaendringene fører til ekstremvær som hetebølger og flom, samt endringer i naturlige klimavariasjoner, for eksempel at vinteren kommer senere og er kortere i Norge, og at regntiden i mange land kommer senere eller uteblir helt enkelte år. Klimaendringenes konsekvenser (se Tekstboks 22.1) er med på å forme hvilke steder og sosiale grupper som er spesielt sårbare for effektene av klimaendringene og hva slags kapasitet de har til å håndtere og tilpasse seg disse. Mennesker blir enkelte steder hardere rammet av klimaendringer ikke bare fordi de biofysiske effektene varierer sterkt geografisk, men også fordi sårbarheten og kapasiteten til å håndtere disse endringene er skjevt fordelt i verden, innad i land og i lokalsamfunn.

Med sårbarhet mener vi sannsynligheten for å erfare negative effekter og konsekvenser av klimaendringene. Tilpasningskapasitet refererer til i hvilken grad systemer, institusjoner, mennesker og andre organismer har evne til å justere eller endre seg for å motstå potensielle skader, imøtegå konsekvenser eller dra nytte av muligheter (IPCC 2014a). Sårbarhet og kapasitet er altså ujevnt fordelt mellom sosiale grupper og geografiske områder, og er en konsekvens av hvordan ulike politiske, økonomiske, kulturelle og sosiale prosesser spiller sammen i ulike kontekster (Pelling 2011). Stor avhengighet av naturressurser, krig, fattigdom, sult og økonomiske kriser er eksempler på forhold som påvirker sårbarhet og kapasitet til å håndtere klimaendringene i negativ retning (les mer om fattigdom i kapittel 9 og ressursbasert utvikling i kapittel 10). FNs klimapanel (IPCC) har påpekt at klimaendringene ikke bare vil føre til dårligere tilgang på vann og mat, og skader på natur,

infrastruktur og bygninger, men også økt økonomisk ulikhet, helseproblemer, konflikter og flere mennesker på flukt (IPCC 2014a).

Vinnere og tapere

Poenget vi prøver å få frem er at klimaendringene ikke er noen jevn eller nøytral prosess. Dette fordi de gir ulike effekter forskjellige steder i verden, og fordi de spiller sammen med andre sosiale og økonomiske prosesser og kontekster på ulike skalaer som ofte bidrar til ujevn påvirkning (konsekvenser) og håndteringsevne (sårbarhet og kapasitet). Dette skaper 'vinnere og tapere', og påvirker mulighetene mennesker ulike steder i verden har for en trygg fremtid med et klima i endring. Det er ikke tilfeldig, eller rettferdig, at de som er på det tapende laget er dem som allerede er marginalisert, ikke har ressurser til å håndtere eksterne stressfaktorer og endringer, og derfor heller ikke konsekvensene av klimaendringene. Norge blir ofte fremstilt som en 'vinner', fordi økte temperaturer vil føre til lengre vekstsesong for jordbruket i noen områder. Imidlertid er det et viktig poeng at 'vinnerne' også kan bli rammet av andre effekter av klimaendringene. For eksempel vil et våtere og varmere klima i Norge også kunne gi skade på avlinger, som råte, sopp og økt flomfare.

Historisk sett har vestlige land i Europa og USA sluppet ut mest CO₂, samtidig som de har bygget opp sin egen økonomi og levestandard. Siden årtusenskiftet har derimot stadig flere land i det globale sør fått fart på den økonomiske utviklingen og økt sine utslipp. Kina har de siste tiårene blitt en av de store bidragsyterne til utslipp av globale klimagasser, og land som Brasil og India har begynt å bevege seg i samme retning. Nå som verdenslederne har blitt enige om en avtale for å begrense utslippene for å holde oppvarmingen til 2°C /1,5°C, er spørsmålet hvordan dette skal gjøres. Det som er utfordringen i denne sammenheng er sterkt knyttet til globale fordelingsspørsmål med et historisk perspektiv. Hvem skal bære kostnadene ved de nødvendige utslippsreduksjonene og klimatilpasningene som må komme? Her diskuteres det om det er vestlige land som har hovedansvar siden disse har hatt de største klimagassutslippene historisk sett. Eller om utviklingsland med nylig vekst i sine økonomier og økt forbruk, og derfor økte utslipp, vil måtte ta en større del av kostnader og omstillinger for utslippsreduksjon og klimatilpasning. Her ser vi igjen at det ikke bare er hvordan vi skapte, men også hvordan vi håndterer

klimaendringene, som er sterkt politisk og henger tett sammen med makt og interesser. Dette er ikke nøytrale prosesser.

Utslippsreduksjon

En rask og drastisk reduksjon i utslipp av klimagasser er nødvendig hvis den globale oppvarmingen skal kunne begrenses til 2°C /1,5°C. Men selv det å begrense oppvarmingen til 3°C vil kreve store endringer, og jo lenger vi venter, desto høyere blir kostnadene, og jo mer drastisk blir omstillingene. Omfattende endringer er nødvendig, og målet blir ofte omtalt som et lavutslippssamfunn. I korte trekk innebærer det at samfunnet legges om til å slippe ut svært lave mengder med klimagasser, det skal bli et samfunn som kan fungere uten å være avhengig av fossile ressurser. Fornybar energi og annen grønn teknologi er viktige skritt i riktig retning for å oppnå utslippsreduksjon. I tillegg er mat-, bygnings-, skog-, og logistikk-industrien store bidragsytere til klimaendringene. Disse, og mange andre deler av samfunnet, må omstilles for å kunne legge om til et lavutslippssamfunn.

Det er viktig å se på de politiske og økonomiske prosessene bak en satsning mot et lavutslippssamfunn. I dag er det mest fokus på teknologiske løsninger, noe el-bil satsningen i Norge er et eksempel på. Det er svært positivt at det er en satsning på grønn teknologi, samtidig er vi i samfunnsgeografi opptatt av å se på helheten i samfunnet og stille kritiske spørsmål. For eksempel må vi gå tilbake til systemene som skaper og opprettholder behovet for transport, og stille spørsmål ved disse. Kanskje er det nødvendig i fremtiden å skape tettere bosetting og bedre fordeling av tjenester der det er mulig, slik at behovet for transport blir mindre? På samme måte vil tilrettelegging for økt kollektivtransport og trygge sykkelveier og gangfelt kunne redusere bruken av privatbil.

Et annet betimelig spørsmål er hvorfor det fortsatt er billigere, og derfor lønnsomt, med fossile ressurser. Dagens kapitalistiske samfunn gir ikke insentiver for å totalt erstatte fossilbasert energi med fornybar energi og grønn teknologi. Det er store økonomiske interesser i å opprettholde utvinningen av olje og gass, og mange stater subsidierer olje og gassindustrien i landet, også Norge. Vi har gjennom internasjonale avtaler forpliktet oss til utslippsreduksjon. Det viser seg imidlertid å være vanskelig å kutte utslipp i Norge, for eksempel gjennom å redusere eller stoppe utvinning av olje og gass, eller redusere utslipp fra transportsektoren. Hvis ikke Norge som ett av verdens rikeste land, klarer å la

oljen ligge og redusere sine utslipp av klimagasser, hvordan skal da andre land med større sosiale og økonomiske utfordringer få til eller ville det?

I Norge har vi sett en debatt rundt olje- og gasssektorens rolle i reduksjonen av nasjonale utslipp. En av symbolsakene er om Norge skal starte oljevirkksomhet i områdene rundt Lofoten, Vesterålen og Senja. Oljevirkksomheten er bra for norsk økonomi og den skaper arbeidsplasser, men den bidrar til klimagassutslipp vi nå kjenner konsekvensene av. Selv om politikerne i flere omganger har forsøkt å godkjenne en konsekvensutredning av oljevirkksomhet i sårbare områder i nord som et første steg mot oljeutvinning, har vi også sett hvordan samfunnsborgere, organisasjoner og politiske partier som samarbeider mot et felles mål har klart å utfordre makthavernes posisjon. De har sammen blitt en kollektiv motmakt som har klart å utsette oljevirkksomheten i området siden 2001.

I tillegg ser vi en økende bevissthet blant deler av befolkningen som velger å leve mer miljøvennlig. De etterspør muligheter for reparasjon, varige kvalitetsprodukter, delingsøkonomi, og reduserer kjøttforbruket. Individens handlinger, som enkeltpersoner og gjennom kollektiv organisering, påvirker både økonomiske og politiske systemer, og kan bidra til å skape forandring og redusere utslipp. Samtidig krever den nødvendige omstillingen til et lavutslippssamfunn endringer i en så stor utstrekning, på tvers av geografiske skalaer i et så drastisk tempo, at systematiske endringer i politiske og økonomiske strukturer er helt nødvendige. De politiske og økonomiske kreftene trekker stadig mot vekst i økonomien, noe som bremser arbeidet med utslippsreduksjon og overgangen til et lavutslippssamfunn. Denne motstanden, sammen med tregheten i klimasystemet, gjør at vi ikke vil kunne unngå en større temperaturøkning og derfor også må arbeide aktivt med klimatilpasning.

Klimatilpasning

Klimatilpasning kan være mange ulike ting, men innebærer samfunnsmessige endringsprosesser der justeringer gjøres for å håndtere konsekvenser av klimaendringene. Dette omfatter myndigheter, bedrifter, lokalsamfunn, individer og samfunnet generelt, ettersom vi kollektivt vil måtte tilpasse oss nye normer, regler, rutiner og måter å leve på. Klimatilpasning kan innebære formelle prosesser som endringer i internasjonale lover og nasjonalt regelverk, men også uformelle prosesser som gjør at vi forandrer vårt levesett. Ofte portretteres

klimatilpasning som tekniske engangsløsninger, fordi åpenbare tilpasninger til biofysiske effekter av klimaendringene som ekstremvær, økt nedbør og flom vil være tekniske grep som krever ekspertise og teknologi. Ulike eksempler på slike grep kan være å øke dimensjonene på avløpssystemet, oppgradere strømmnett, vei og jernbane, samt bygge infrastruktur som takler utfordringer ved havnivåstigning og avrenningsproblemer. Men klimatilpasning er ikke bare tekniske løsninger, det er en samfunnsprosess som i bunn og grunn handler om forholdet mellom mennesker og miljø (se kapittel 25). Å få til nødvendige tilpasninger til klimaendringene handler om hvordan vi forholder oss til endringer. Det første vi må tilpasse oss til, er *ideen* om at vi faktisk endrer det globale klimaet og ta innover oss konsekvensene det medfører (O'Brien og Selboe 2015a). Da kan vi ta ansvar for å forstå, og endre vår relasjon til naturen.

Hvem bestemmer fremtiden?

Klimaendringene utgjør en stor trussel for verdens fremtid, og for å oppfylle Paris-avtalens mål om å begrense den globale oppvarmingen til 1,5-2°C for å redusere de alvorlige konsekvensene (UNFCCC 2015), kreves raske og store kutt i klimagassutslipp og en omgripende omlegging av samfunnet. Satsningen på fornybar energi og grønn teknologi er sentral, men den er ikke tilstrekkelig. Som samfunnsgeografer er det viktig at vi går et skritt videre fra klimagassutslipp og biofysiske effekter, til også å undersøke de underliggende årsakene til klimaendringene og de sosiale konsekvensene de får. Som vi har sett henger klimaendringene sammen med hvordan samfunnet er organisert, våre handlinger og de interesser, verdier og antagelser vi har. Det vil si at klimaendringene ikke er isolert fra andre samfunnsprosesser som for eksempel globalisering, fattigdom, ulikhet, migrasjon og urbanisering. Dette er sentrale samfunnsgeografiske forskningstemaer, og en samfunnsgeografisk forståelse er hensiktsmessig for å møte den globale utfordringen det er å redusere utslipp og tilpasse oss klimaendringene. Dette inkluderer å undersøke hvordan disse prosessene virker sammen med klimaendringene og former stedsspesifikke konsekvenser og kontekster for sårbarhet, tilpasning og mulighet for endring. En ujevn fordeling av disse skaper såkalte 'vinnere og tapere', og er nært knyttet til historiske økonomiske og politiske forhold. En verden i rask endring fører imidlertid til internasjonale diskusjoner om ansvar for å starte arbeidet og fordele kostnadene tilknyttet utslippsreduksjon, tilpasning og omstilling.

Dette komplekse bildet innebærer at det er nødvendig med en bred innfallsvinkel for å kunne adressere sårbarhet og samfunnsomstilling. Å se klimautfordringene i et systemperspektiv innebærer å anerkjenne hvor tett det sosiale, politiske, økonomiske og miljømessige henger sammen. Det innebærer også et behov for tilpasnings- og utslippsstrategier der makt og verdier tas med i valgene (O'Brien og Selboe 2015a, 2015b). Vi vil argumentere for at en kritisk undersøkelse av dynamikken i dagens systemer er et første nødvendig skritt mot endring. De politiske og økonomiske strukturene er fortsatt sentrert rundt et vekstdrevet økonomisk paradigme, og stadig kommer verdier som bærekraft, solidaritet og rettferdighet i annen rekke. Det er viktig å stille spørsmål ved kapitalismen og dagens politiske systemer som bidrar til klimaendringene og sinker arbeidet med utslippsreduksjon og klimatilpasning. Med andre ord er det nødvendig med en refleksiv kritisk tenkning i alle deler av samfunnet; fra samfunnsgeografisk forskning, til samfunnsborgere og alle aktører som jobber med å få til samfunnsendring og grønn omstilling. Hvem tjener på systemene slik de er i dag? Hvem har makt til å bestemme hva som defineres som 'farlige' klimaendringer og hvilke løsninger som er 'riktige'? Hvilke interesser og verdier ligger bak disse beslutningene? Hvilke blir ekskludert? Ved å forstå og kritisere det eksisterende, kan man bedre avdekke hvordan det som sees som naturlig og uunngåelig faktisk er resultat av valg, og mektige aktørers interesser og verdier.

I tillegg til en slik undersøkende kritikk er det avgjørende også med lansering og diskusjon av alternativer for fremtiden (O'Brien og Selboe 2015b). Det arbeides mye med å utvikle mer miljøvennlig teknologi, men som nevnt over mener vi det er nødvendig å adressere de underliggende årsakene til klimaendringene og prosessene som fører til risiko og sårbarhet. Målet må være å skape et samfunn som er godt å leve i, slik at omstillingen til et lavutslippssamfunn blir både bærekraftig og rettferdig. Hvordan vi skal oppnå dette er et vanskelig spørsmål, men vi vil argumentere for at det er nødvendig med samarbeid og innsats fra alle samfunnsaktører og institusjoner, på tvers av sektorer og over alle geografiske skalaer.

Avslutning

Det er viktig å spørre hvilken samfunnsutvikling vi ønsker. Å organisere samfunnet på nye måter kan gi fordeler for flere, og vil kunne gi mulighet til å

realisere den nødvendige omstillingen. Selv om klimaendringene innebærer tap og krever tilpasninger, vil en omstilling som inneholder alternativer til dagens systemer kunne redusere risiko og skape et samfunn som fungerer bedre for alle. At klimaendringene er menneskeskapte innebærer ikke bare at vi er problemet, men tilsier også at vi er 'løsningen'.

Referanser

- Blunden, J. og Arndt, D. S. (red.) (2016). State of the climate in 2015. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 97(8), s. 1–275.
- Friedlingstein, P., Andrew, R. M., Rogelj, J., Peters, G.P., Canadell, J. G., Knutti, R., Luderer, G., Raupach, M. R., Schaeffer, M., van Vuuren, D. P. og Le Quéré, C. (2014). Persistent growth of CO₂ emissions and implications for reaching climate targets. *Nature Geoscience*, 7(10), s. 709–715.
- Global Carbon Project (2016). *Carbon budget and trends 2016*. Lastet ned 20. januar 2017 fra <http://www.globalcarbonproject.org/carbonbudget>
- Hanssen-Bauer, I., Førland, E. J., Haddeland, I., Hisdal, H., Mayer, S., Nesje, A., Nilsen, J. E. Ø., Sandven, S., Sandø, A. B., Sorteberg, A. og Ådlandsvik, B. (2009). *Klima i Norge 2100. Bakgrunnsmateriale til NOU Klimatilpasning*. Oslo, Norsk klimasenter. Lastet ned 20. januar 2017 fra <http://www.miljodirektoratet.no/no/Publikasjoner/2015/September-2015/Klima-i-Norge-2100/>
- IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change (2014a). *Summary for policymakers. I Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- IPCC Intergovernmental Panel on Climate Change (2014b). *Summary for Policymakers. I Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jansen, A. E. (2016). *Klimaendringer og klimarisiko. Kunnskapsstatus 2016, Klimafaglig bakgrunnsnotat 05/2016*. Bergen: Bjercknes senter for klimaforskning. Lastet ned 20. januar 2017 fra <http://www.bjercknes.uib.no/artikler/nyheter/ny-klimarapport-de-verste-konsekvensene-av-klimaendringer-kan-unngas-men-bare-ved>
- Leichenko, R. og O'Brien, K. (2008). *Environmental Change and Globalization*. Oxford: Oxford University Press.
- O'Brien, K. og Selboe, E. (2015a). Climate change as an adaptive challenge. I K. O'Brien og E. Selboe (red.), *The Adaptive Challenge of Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–23.

- O'Brien, K. og Selboe, E. (2015b). Social transformation: The real adaptive challenge. I K. O'Brien og E. Selboe (red.), *The Adaptive Challenge of Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 311-324.
- Pelling, M. (2011). *Adaptation to Climate Change: From Resilience to Transformation*. New York: Routledge.
- UNFCCC – United Nations Framework Convention on Climate Change (2015). *Paris Agreement. 21st Conference of the Parties*. Lastet ned 20. januar 2017 fra http://unfccc.int/files/essential_background/convention/application/pdf/english_paris_agreement.pdf

Grønne innovasjoner i sosio-tekniske systemer

Kirsten Ulsrud

Viktige begreper: grønn innovasjon, sosio-teknisk systeminnovasjon, omlegging til bærekraftige samfunnssystemer.

Innledning

Flere av samfunnets mest grunnleggende funksjoner, som produksjon og bruk av mat, klær, bygninger, transport og energi, fører til alvorlige skader på naturmiljøet. Ikke bare klimaendringer, men også en rekke andre miljøproblemer truer livsgrunnlaget på jorda, og dette er slått fast av en lang rekke vitenskapelige fagområder. Trusselen disse miljøproblemene utgjør dokumenteres for eksempel i artikkelen «*Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet*» av Will Steffen med flere medforfattere (2015), samt i den nyeste rapporten fra arbeidsgruppe I i FNs klimapanel (Stocker 2014). Noen av de alvorligste skadene er forgiftning av luft, vann og jord, tap av arts mangfold (innen planter, insekter, fugler, dyr og amfibier), avskoging og jorderosjon. Dyptgripende forandringer skal til for å forandre de samfunnssystemene som er årsakene til slike skader på klimasystemet og økosystemene.

Ettersom miljøproblemene skapes av samfunnets måte å fungere på og samtidig har sterk påvirkning på samfunnet, er det nødvendig at samfunnsfagene spiller en stor rolle i forskning på miljø. Samfunnsfagene bør fremskaffe kunnskap om hvordan samfunnet kan legges om for å stoppe miljøødeleggelsene og hvordan konsekvensene av eksisterende og forventede miljøproblemer kan håndteres. Et av temaene for slik samfunnsforskning er *grønn innovasjon*, det vil si utvikling av nye måter å møte samfunnets behov på som samtidig ivaretar

miljøhensyn. Ordet grønn brukes her om løsninger som fører til vesentlig redusert miljøskade gjennom livssyklusen sammenlignet med de dominerende, ikke-bærekraftige løsningene (Kemp og Pearson 2007).

Selv de teknologiene som i dag regnes som de grønneste, som for eksempel ulike teknologier for utnyttelse av fornybar energi, har fortsatt svakheter i form av negative miljøkonsekvenser. De regnes likevel som grønne fordi de har langt lavere utslipp av klimagasser og annen forurensning enn energiforsyning basert på fossile energikilder. Grønn er med andre ord et relativt begrep. Dette kapitlet handler ikke om hvilke løsninger som kan regnes som grønne (eller økologisk bærekraftige) eller ikke, selv om dette er et viktig spørsmål. Kapitlet handler om hvordan samfunnet kan klare å ta i bruk de nye løsningene som utvikles, altså hva som fører til omlegginger i retning av et grønnere samfunn. Dette handler både om hvordan samfunnet kan ta i bruk eksisterende lavutslippsteknologi i større grad enn før, og hvordan samfunnet kan fortsette å utvikle nye løsninger på miljøproblemene.

Studier av miljøproblemer og deres årsaker, konsekvenser og løsninger er viktige i samfunnsgeografi, og temaet grønn innovasjon hører hjemme i faget på flere måter. Grønn innovasjon har betydning for samspillet mellom mennesker og natur på lokalt nivå og mellom forandlingsprosesser på lokalt, nasjonalt og globalt nivå. Dette er viktige temaer i samfunnsgeografi. En av grenene innenfor samfunnsgeografi, økonomisk geografi, har lenge studert innovasjon og miljø. Forskingen bidrar til å forstå samspillet mellom samfunnsutvikling og teknologiutvikling, blant annet hvordan innovasjon både påvirkes av og påvirker de stedene og den samfunnskonteksten den skjer i. Temaet grønn innovasjon er viktig i samfunnsgeografi også fordi faget griper fatt i sosial ulikhet, og påpeker behovet for global rettferdighet innen arbeid med miljøproblemer og grønne løsninger. Ulikhet og rettferdighet undersøkes både innad på enkeltsteder, mellom ulike steder i et land, og mellom ulike land eller verdensregioner.

Nedenfor forklares først begrepet innovasjon og hvordan det er blitt brukt i forbindelse med innovasjon i bedrifter. Deretter forklares en bredere og mer omfattende form for innovasjon – innovasjon på samfunnsnivå. Hoveddelen av kapitlet handler om grønn innovasjon i samfunnets systemer, fordi denne formen for innovasjon er nødvendig for å oppnå de teknologiske og sosiale omleggingene som kreves for å skape alternativer til dagens ikke-bærekraftige løsninger. Slike omlegginger omtales av noen som «det grønne skiftet»,

mens andre bruker begrepet transformasjon eller omstilling av samfunnet. På engelsk brukes blant annet begrepene 'transitions to sustainability' (Geels 2002) og 'social transformation' (O'Brien m.fl. 2012). (Se også kapittel 22 om klima og samfunnsendringer og kapittel 25 om klimadiskurser.)

Begrepet innovasjon

Begrepet innovasjon ble utviklet uavhengig av miljøproblemene, og har lenge vært sentralt i studier av hvordan bedrifter og bransjer blir konkurransedyktige. På norsk er innovasjon synonymt med nyvinning. Innovasjon kan defineres som det å «tenke ut nye og bedre måter å gjøre ting på og prøve dem ut i praksis», som beskrevet av Jan Fagerberg (2005, s. 1), oversatt her fra engelsk til norsk. 'Bedre måter å gjøre ting på' i forbindelse med miljøtiltak betyr å skape grønnere, det vil si mindre miljøskadelige løsninger enn de eksisterende. Mange innovasjoner har vært miljøskadelige, for eksempel forbrenningsmotoren.

Innovasjon i bedrifter og bransjer deles ofte inn i *produktinnovasjon* og *prosessinnovasjon*. Produktinnovasjon leder til nye produkter (varer og tjenester) og prosessinnovasjon leder til nye produksjonsmetoder. Slik innovasjon er ikke bare knyttet til forbedring av tekniske løsninger, men like mye til *nye måter å organisere en aktivitet på*, som for eksempel utvikling av en ny form for samarbeid. Andre eksempler er nye underleverandørordninger og nye måter å organisere forretningsdriften på, både innad i bedrifter og på tvers av bedrifter eller i nettverk av bedrifter som leverer tjenester til hverandre. Innovasjon kan også være reorganisering av hele industribransjer eller produksjonsnettverk. Ifølge Fagerberg består hver ny innovasjon av en ny kombinasjon av eksisterende ideer og ferdigheter, kunnskap, ressurser og andre eksisterende elementer.

En viktig inspirasjonskilde for økonomisk geografi er arbeidet til økonomen Joseph Schumpeter (1883-1950) som påpekte hvor viktig innovasjon er for å skape økonomisk og sosial endring. Fra Schumpeter har vi også en inndeling mellom *radikale innovasjoner*, som frembringer helt ny teknologi og *inkrementelle innovasjoner*, som er gradvise forbedringer. Radikale innovasjoner er ofte mangelfulle, upraktiske og upålitelige, og en rekke inkrementelle innovasjoner over lang tid er nødvendige for å forbedre dem og oppnå økonomisk lønnsomhet. Solcelleteknologien for eksempel, var en radikal innovasjon da den ble satt i produksjon på 1950-tallet. Etterpå er den blitt forbedret gjennom ulike typer

inkrementelle innovasjoner. Disse har ført til bedre teknisk utstyr, lavere priser, og langt større kunnskap om hvordan teknologien kan brukes og organiseres på ulike skalaer og samfunnsnivåer. Andre eksempler på radikale innovasjoner er PCer, vindmøller for strømproduksjon og elbiler. De har alle blitt forbedret litt etter litt, samtidig som de alle fortsatt kan forbedres videre, både for å fungere bedre og for å bli mindre miljøskadelige.

Vi kan skille mellom innovasjon som et substantiv (en innovasjon) slik som solcelleteknologi og elbiler, og innovasjon avledet av et verb (å innovere), som beskriver en handling, eller snarere en prosess – en rekke av handlinger og hendelser som fører til forandringer. En innovasjonsprosess er en kontinuerlig prosess skapt gjennom interaksjon eller samspill mellom ulike aktører og organisasjoner (Fagerberg 2005). Dette gjelder både for innovasjon innenfor bestemte bedrifter og bransjer og innenfor bredere samfunnssystemer.

Det er en fundamental usikkerhet i all innovasjon, slik Schumpeter påpekte på 1930-tallet. Mennesker som går foran i en innovasjonsprosess vet ikke hva som er de beste mulighetene videre, hvordan brukerne av teknologien vil oppfatte den og ta den i bruk, hvordan ideer vil fungere i praksis, eller hvilke typer faktorer som vil spille en rolle for resultatene. En rekke valg må tas underveis samtidig som det er stor usikkerhet om hvilke konsekvenser valgene vil føre til. Mange tilfeldigheter spiller en rolle. Innovasjonsprosesser kjennetegnes med andre ord av uforutsigbarhet, tilbakeslag, utilsiktede og uventede resultater, prøving, feiling og læring. Dette gjelder like mye for tekniske innovasjonsprosesser som for organisatoriske og samfunnsmessige innovasjonsprosesser. Langt fra alle innovasjoner lykkes, på tross av stor innsats for å utvikle og forbedre dem.

Innovasjon innen samfunnssystemer

Skillet mellom *grønn innovasjon i enkeltbedrifter* og bransjer på den ene siden, og *grønn innovasjon innen samfunnssystemer* på den andre, har vokst fram innen innovasjonsforskningen i løpet av de siste to tiårene. De to formene for innovasjon bygger som regel på ulike typer motivasjon. Innovasjon i bedrifter og bransjer er oftest motivert av et ønske om å drive lønnsom virksomhet og sikre konkurransedyktigheten til bedrifter eller industridistrikter. Motivasjonen kan også være å oppfylle miljømål satt av myndigheter eller av bedriftene selv,

kanskje basert på hva kundene etterspør. Slik innovasjon i bedrifter kan bidra til mindre miljøskadelige produksjonsprosesser, produkter og tjenester og utvikling av ny teknologi. Innovasjon i bedrifter er blant aktivitetene som bidrar til innovasjon innen samfunnssystemer.

Innovasjon i samfunnssystemer kalles ofte for *systeminnovasjon*, og er motivert av behovet for å utvikle miljømessig bærekraftige samfunnssystemer som kan erstatte eller forvandle eksisterende, miljøskadelige systemer. Viktige eksempler på samfunnssystemer som skaper miljøproblemer og som må bli grønnere er energisystemer, transportsystemer og matproduksjonssystemer. Disse systemene er bygd opp rundt visse teknologier som er blitt dominerende. Innen den globale energiforsyningen er det teknologier for forbrenning av fossile energikilder som dominerer. Dette gjelder også de vanligste transportsystemene. Innen matproduksjon domineres jordbruket og foredlingsindustrien av kjemiske og industrialiserte dyrkings- og produksjonsmåter som blant annet skader det biologiske mangfoldet og dermed økosystemer.

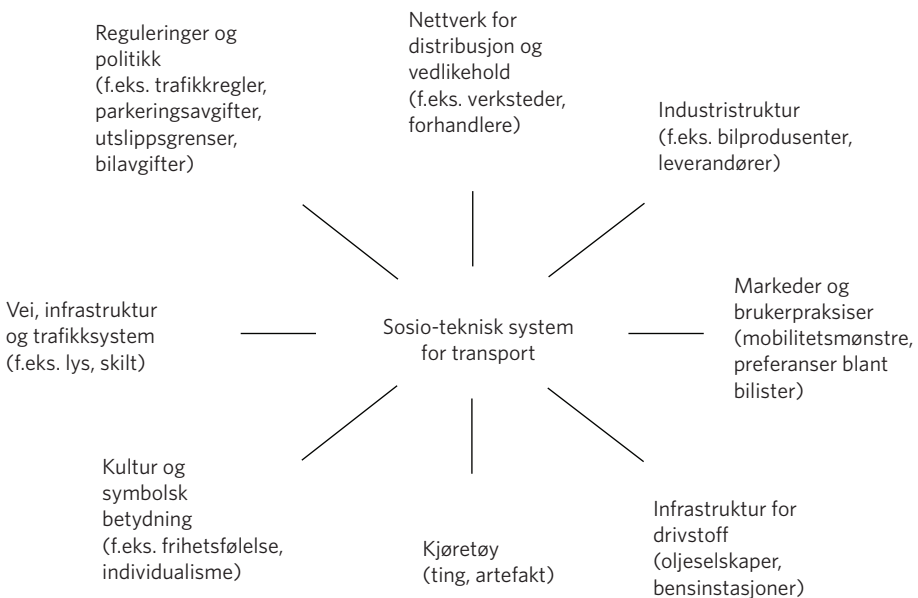
Teknologi er sammenvevd med samfunnet og kan ikke skilles ut fra samfunnssystemene rundt. Teknologi fungerer som en integrert og selvfølgelig del av samfunnet og av menneskers liv. Derfor er det ikke nok å utvikle nye teknologier som kan erstatte de gamle. Nye teknologier må også tilpasses til og integreres i samfunnet, og samfunnet og enkeltindividene må tilpasse seg de nye teknologiene. Med andre ord, teknologiforandring krever også samfunnsforandring og personlig forandring hos enkeltmennesker. Det er også slik at hvis vi ønsker å skape samfunnsforandring må vi også forandre måten teknologi brukes på. Det er derfor en gjensidig påvirkning mellom samfunnsutvikling og teknologiutvikling – et tett samspill.

Definisjoner av begrepet innovasjon ble beskrevet ovenfor, slik det har blitt utviklet i sammenheng med innovasjon i bedrifter. Innovasjon ble definert som det å tenke ut nye og bedre måter å gjøre ting på og prøve dem ut i praksis, og som nye kombinasjoner av eksisterende ideer, ferdigheter, kunnskap, ressurser, og så videre. Disse beskrivelsene stemmer også for innovasjon innen samfunnssystemene. Omfanget og tidshorisonten på slik systeminnovasjon er likevel mye større enn for innovasjon i bedrifter. Det handler om gradvis oppbygging av omfattende systemer – systembygging – som finner sted over flere tiår og som påvirkes av stor usikkerhet, fastgrodde strukturer og mange typer motstand og former for barrierer.

Sosio-tekniske systemer

I stedet for å snakke om teknologi isolert sett er derfor begrepet sosio-tekniske systemer innført av forskere på temaet teknologisk forandring i samfunnet. Et slikt system består av mange samfunnsmessige (ikke-tekniske) elementer nært knyttet til de tekniske. Et eksempel på et slikt system vises i Figur 23.1 nedenfor. Eksemplet er det sosio-tekniske systemet for veitransport basert på konvensjonell motorteknologi – forbrenningsmotoren. Figuren viser at selve det tekniske utstyret, det vil si kjøretøyet, bare er en liten del av systemet, og at de sosiale/samfunnsmessige elementene er flere enn de tekniske. Vi ser også at i tillegg til industri, markeder, infrastruktur og reguleringer er det mindre opplagte elementer slik som kultur og symbolsk betydning, som for eksempel frihetsfølelse for individet.

Ulike typer omlegginger kan bidra til grønnere transportsystemer. Den enkleste muligheten i dag er trolig å bytte ut kjøretøyene med andre og mer miljøvennlige typer. Men selv dette vil kreve forandringer innenfor de fleste elementene vist i figuren. En mer drastisk omlegging er å gå bort fra privatbilsisme i stor grad. Dette ville kreve grunnleggende systemforandringer selv om alternativer allerede finnes og brukes av mange mennesker. Arbeidet som

Figur 23.1 Sosio-teknisk system for transport (basert på Geels 2002).

pågår for å gjøre transportsystemet i Oslo grønnere, viser at det er krevende å gjøre raske omlegginger selv om de er forholdsvis små, blant annet fordi de griper inn i folks rutiner og etablerte hverdagsliv.

Et annet eksempel som kan vise hva et sosio-teknisk system består av er energiforsyningssystemer. Strømforsyningssystemet i et land, for eksempel, består av mange forskjellige elementer. Disse kan deles inn i teknologi, aktører og institusjoner, ifølge Harald Rohrer (2001). Teknologi som brukes i strømforsyning er for det første selve strømforsyningsteknologien (vannkraft-turbiner, gass- og kullkraftverk). I de fleste land spiller fossile forbrenningsteknologier en viktig rolle, mens Norge er et unntak. For det andre består systemene av andre typer teknisk utstyr. Både strømmettet, måleapparater, lyspæreteknologier og elektriske apparater er viktige elementer i systemet. Deres egenskaper påvirker måten strømmen brukes på. For eksempel har energieffektiviteten til apparatene stor påvirkning på hvor mye strøm som brukes.

I tillegg til selve teknologien er aktørene viktige elementer i et sosio-teknisk system. Aktørene kan være for eksempel myndigheter, privat sektor, interesseorganisasjoner og husholdninger. De er både kollektive og individuelle. Så kommer vi til institusjonene, og disse kan være både formelle og uformelle. Eksempler på formelle institusjoner i et energisystem er lover, reguleringer, tariff- og nettleieordninger. Andre eksempler er kunnskap og ekspertise, utdanningssystemer og støtteordninger fra myndighetene. Uformelle institusjoner er for eksempel holdninger, rutiner, verdier og diskurser. Hensyn til komfort, vaner for innetemperatur og innendørs påkledning hører med her. Disse faktorene påvirker hvordan strømforsyningen og strømforbruket foregår.

Det er et tett samspill mellom teknologi, aktører og institusjoner. Dette gjelder både veletablerte systemer som transportsystemet basert på privatbilisme som nevnt ovenfor, og alternative fremvoksende systemer som for eksempel desentralisert strømforsyning med solceller.

De sosio-tekniske systemene kan sammenlignes med samfunnsstrukturer som skapes, opprettholdes og forandres gjennom et konstant samspill mellom aktører og strukturer, som beskrevet i kapittel 11 «Politisk aktørskap og politiske rom». Veletablerte systemer har hatt flere tiår på å utvikle seg og skape sterke strukturer. For alternative, grønnere systemer er strukturene svakere. De sosio-tekniske systemene (strukturene) og aktørene påvirker hverandre i en pågående

prosess. Strukturene utgjør både begrensinger og muligheter for aktørene. Svake strukturer, for eksempel mangel på regulering fra myndighetene for hva privat sektor kan gjøre for å elektrifisere et lokalsamfunn, skaper muligheter til å eksperimentere relativt fritt med desentralisert, fornybar strømproduksjon, samtidig som det skaper uforutsigbare økonomiske betingelser. Sterke systemer som privatbilismen nevnt ovenfor skaper hindringer for aktører som kjemper for alternative systemer, samtidig som de skaper muligheter for aktører som har makt til å forandre systemene innenfra.

Forskeren Derk Loorbach påpeker at mye har skjedd i utviklingen av grønne samfunnssystemer. Han har uttalt at grønn omstilling er ikke noe som starter nå – «det skjer med oss allerede». Samtidig øker miljøskadelige aktiviteter enda raskere. Ingen av de store globale trendene for miljøødeleggelse, som for eksempel utslipp av klimagasser eller miljøgifter, har sakkett ned eller blitt stoppet. Dette viser at systemforandringene ikke har kommet så langt at de har begynt å få tydelige virkninger for miljøet.

Faktorer som påvirker utviklingen av nye samfunnssystemer

Forskningen på systeminnovasjon analyserer tidligere og nåværende forandringsprosesser, inkludert myndighetenes rolle, og påpeker faktorer som har betydning for veien videre. Denne forskningen viser at problemet ikke bare er å utvikle nye løsninger og bygge opp nye systemer som for eksempel nye transportsystemer. I tillegg må vi frigjøre oss fra eller bygge ned eksisterende systemer. Samfunnet er til en viss grad i en fastlåst situasjon (eng. *lock-in*) det krever mye innsats å komme ut av. Det er en såkalt 'sti-avhengighet' (eng. *path dependency*) der utviklingen forsetter i bestemte baner selv om det finnes alternative løsninger som noen aktører prøver å bygge opp (Berkhout m.fl. 2010).

En av årsakene til sti-avhengigheten er at det er sterke økonomiske interesser som opprettholder de etablerte systemene. Store investeringer er blitt gjort og kostnadene er blitt lave på grunn av storskalafordeler. Dette er samfunnsstrukturer som ikke lar seg forandre raskt av aktører som ønsker forandring. En annen type årsak til sti-avhengighet, er sosiale faktorer som etablerte tenkemåter der et eksisterende system tas som selvfølgelig og etablerte verdier, praktiske vaner og livsstil står sterkt. Politikk og maktforhold er også viktige

faktorer som opprettholder det etablerte. Aktører som ønsker å opprettholde 'business as usual' har ofte en sterk maktposisjon. Det krever mye arbeid å bygge opp alternativene og flytte tyngdepunktet over fra konvensjonelle til fremvoksende systemer. Innovative alternativer, selv om de er lovende og har framgang, har også svakheter og uløste problemer, for eksempel at det kan kreve ekstra tid og innsats for husholdningene å ta dem i bruk.

Nye teknologisystemer, såkalte sosio-tekniske systemer som forklart ovenfor, vokser fram og formes både av egenskaper ved eksisterende systemer og av egenskaper til ny teknologi. Prosessene påvirkes både av aktører som er forkjempere, aktører som yter motstand, og aktører som passivt bidrar til å opprettholde det etablerte. Aktører opprettholder i stor grad eksisterende systemer gjennom rutiner og handlinger som ikke utføres med dette som hensikt. Aktører styrker også fremvoksende systemer (som grønne energisystemer) gjennom å utvikle nye rutiner. Dette skjer ikke nødvendigvis fordi aktørene ønsker å bli grønnere, men også fordi de nye systemene åpner nye muligheter, for eksempel praktiske, økonomiske og sosiale. Mange aktører (individuelle og kollektive) støtter en progressiv, grønn politikk som skaper nye samfunnssystemer, samtidig som de også er del av og opprettholder etablerte systemer.

På tross av motstand og treghet i etablerte systemer, kan engasjerte aktører oppnå gradvis oppbygging av erfaring, kunnskap, utdanningsmuligheter, finansieringsordninger, reguleringer og økt interesse i befolkningen. Positive diskurser om teknologien fremmes også av slike støttespillere. Dette er noen av de mange elementene som har betydning, sammen med tilfeldigheter.

Svakheter ved eksisterende systemer bidrar til at alternative systemer kommer på banen. Slike svakheter kan være negative miljøkonsekvenser og støy, knapphet på nødvendige naturressurser for å dekke etterspørselen og negative sosiale konsekvenser. Et eksempel på det sistnevnte er hvis atomkraftverk fører til frykt, eller hvis deler av befolkningen blir ekskludert fra å dra nytte av et strømforsyningssystem fordi det er teknisk og økonomisk vanskelig å føre fram strømmettet til deres bosteder.

Forkjemperne for de nye teknologiene og systemene er mange. For eksempel bedrifter, folk som er interessert i å bruke teknologien av ulike grunner, frivillige organisasjoner engasjert i miljø saker eller rettferdig fordeling, forskere eller personer innenfor offentlig sektor. Slike aktører eksperimenterer for å utvikle nye ordninger, både gjennom praktiske prosjekter og gjennom lobbyvirksomhet og aktivisme for å skape positive oppfatninger rundt de

alternative løsningene de prøver å fremme. Et eksempel som illustrerer dette er den økte bruken av elektriske kjøretøyer i Norge. Brukernes valg er påvirket både av pionerer som produserte tidlige versjoner av el-biler i Norge, myndighetenes insentiver og tilrettelegging, el-bilforeningens arbeid og den internasjonale teknologiutviklingen. Tilvenningen til el-biler som en normal form for personbil ser ut til å ha gått raskere i Norge enn i mange andre land på grunn av denne kombinasjonen av faktorer.

Alle teknologiene som i dag er sterke og dominerende startet i det små. Det gjelder også bruken av kull, olje og andre energikilder som dominerer i dag. Ifølge forskningen på systeminnovasjon tar det som regel noen tiår før en ny teknologi har fått en sterk og innarbeidet posisjon i samfunnet – hvis den i det hele tatt blir tatt opp av samfunnet.

Nye teknologier lykkes ikke i alle tilfeller, snarere tvert imot. Det vanligste er at innovasjonsprosesser 'mislykkes', at ideene viser seg å ikke fungere i praksis og må gis opp eller forandres underveis. Ifølge historiske eksempler tar det som regel flere tiår med prøving og feiling, læring, inkrementell innovasjon, nettverksbygging, skiftende visjoner og idéer og institusjonsbygging før nye systemer tar over. Noen av alternativene som vokser fram i dag, som for eksempel bruk av solcelleteknologi, har hatt en økende vekst siden 1970-tallet.

Myndigheter kan spille ulike roller for slik systeminnovasjon. En rolle er å legge til rette for praktiske lærings- og innovasjonsprosesser gjennom støtteordninger og oppbygging av nye offentlige kontorer som kan håndtere nye typer aktiviteter. Myndighetene kan også være en bremsekloss for forandring, fordi de offentlige inntektene er avhengige av industri som kan bli truet av de innovative løsningene, for eksempel oljeindustri. Et eksempel er også store energikonserner som motarbeider alternative løsninger som fremmes av småbedrifter, som observert i Storbritannia og Tyskland av blant andre forskeren Frank Geels (se Geels, Kern, Fuchs, Hinderer, Kungl m.fl. 2016).

Temaet grønn innovasjon blir gjerne sett på som et teknisk og økonomisk fagfelt. Likevel er teknologiforandring en samfunnsprosess der individer og grupper tar en rekke valg og hvor det er stor usikkerhet som hvordan veien framover vil se ut. Retningene til slike samfunnsforandringer blir påvirket av svært mange faktorer på ulike samfunnsnivåer. Som beskrevet av Andy Stirling (2008), er de historisk betinget, samtidig som de er påvirket av individuell og kollektiv oppfinnsomhet, økonomiske prioriteringer, kulturelle verdier, forhandlinger mellom involverte parter og bruk av makt. Individer og grupper

har ikke de samme muligheter til å påvirke forandringene. Det kommer blant annet an på hvem man er, hvilke grupper man er del av, og hvor man bor og jobber. Ulike personer og grupper blir også påvirket forskjellig av forandringene. Innovasjon er derfor også en politisk og geografisk prosess.

Når det gjelder geografiske aspekter, viser faget hvordan grønn innovasjon utvikler seg på ulike måter på ulike steder, både i ulike bygder og byer, og i ulike land og verdensregioner. Påvirkninger fra ulike samfunnskontekster skaper et mangfold i innovasjonsprosesser. Dette mangfoldet gir et potensial for læring og utveksling av kunnskap og erfaring på tvers av geografiske områder.

Grønn innovasjon skjer også på flere geografiske skalaer samtidig, fra det lokale til det globale, inkludert husholdnings-, bedrifts- og individnivå. Global industriutvikling påvirker kostnader for teknologi, samt kvalitet og praktisk virkemåte. Globale diskusjoner og ideologier domineres av mektige organisasjoner som har egne interesser samtidig som de argumenterer for miljøtiltak og fattigdomsreduksjon. Beslutningstakere som avgjør de videre mulighetene, er ikke alltid interessert i å finne ut hva som er erfaringene til folk som har behov for teknologien i sitt hverdagsliv.

Solceller inspirerer til systeminnovasjon

Noen teknologier er lettere å eksperimentere og innovere med enn andre, og solcelleteknologien er en spesiell energiteknologi på denne måten. Det er flere grunner til dette. Den kan brukes i alle tenkelige størrelser, og den kan plasseres på tak og andre ledige områder. Den kan lokaliseres på samme sted som strømmen skal brukes på, den lager ikke støy og har ingen bevegelige deler. Disse egenskapene bidrar til mye innovasjon rundt måten teknologien kan brukes på, og mange ulike mennesker (eksperter og ikke-eksperter) bidrar til slik innovasjon. I Kenya for eksempel, og i en rekke andre land der strømmettet når bare deler av befolkningen, foregår det et mangfold av initiativer for bruk av solcelleanlegg for å skape alternative løsninger for strømforsyning. Både privat sektor, myndighetene, sivilt samfunn og internasjonale bistandsaktører er aktive i dette arbeidet. Noen importerer, selger, installerer og vedlikeholder utstyr, andre utvikler kurs for teknikere og sprer informasjon om støtteordninger. Flere av aktørene arbeider med lobbyvirksomhet overfor myndighetene for å få dem til å legge til rette for bruk av solcelleteknologi. Myndighetene er i ferd med å utarbeide nye reguleringer og setter i gang egne solcelleanlegg i

økende grad. Aktørene danner nettverk og samarbeid, men samtidig brynes ulike interesser mot hverandre. Alle aktørene møter stadige utfordringer og tilbakeslag på veien, men innovasjonsprosessen går framover samlet sett.

To enkeltpersoner startet denne innovasjonsprosessen ved å demonstrere teknologien i Kenya på slutten av 1980-tallet, og mye er oppnådd siden da. Samtidig som bruk av solcelleteknologi fortsatt utgjør en liten del av strømforsyningen i Kenya, er det et mangfoldig og dynamisk felt. For eksempel har flere hundre tusen husholdninger gått til anskaffelse av solcelleanlegg gjennom de siste tiårene, og denne utviklingen går stadig raskere. De fleste av disse bor utenfor de områdene som dekkes av strømmettet. I tillegg brukes solcelleanlegg av folk som er tilknyttet strømmettet fordi nettet fungerer dårlig i mange områder. Anleggene som brukes gir strøm til lys, telefonlading, radio og i noen tilfeller TV, avhengig av størrelsen og kostnaden på anlegget. Nye ideer for forretningsmodeller blir stadig utviklet av privat sektor. En vanlig løsning i dag er at folk betaler små beløp av gangen for strømmen de bruker, og betalingen skjer via mobiltelefon. Firmaene kan fjerntstyre anleggene slik at kunden ikke får strøm hvis hun eller han ikke har betalt.

Mange har for lav inntekt til å bruke slike anlegg. Noen av disse husholdningene kjøper små lamper som får strøm fra et lite solcellepanel. Noen av disse små lampene er av god kvalitet, andre svært dårlig, slik at fattige mennesker investerer pengene sine til ingen nytte.

Noen firmaer og organisasjoner prøver å levere strøm til folk på landsbygda gjennom lokale strømmett. Myndighetene jobber med å lage reguleringer for kraftverk drevet av privat sektor, blant annet om det skal være tillatt å sette en høyere strømpris enn den myndighetene bruker, slik at firmaene kan oppnå lønnsom drift. Lønnsomhet er et ideal i denne sektoren, skapt av internasjonale organisasjoner (inkludert Verdensbanken), selv om de som trenger strømmen er blant dem som har lavest inntekter av alle. Noen vil hevde at idealiseringen av privat sektors rolle i å skaffe strøm til de fattigste er en hindring for videre fremgang i å ta i bruk solcelleteknologi i større skala i avsidesliggende områder. Andre mener privat sektor har sterkest insentiv til å opprettholde driften over tid. Hovedutfordringen er å finne løsninger som gjør at mennesker med ekstremt lav inntekt kan klare å bruke dem. Det har vist seg å være vanskelig å gjøre dette på en forretningsmessig lønnsom måte.

I 2010 begynte myndighetene å installere større solcelleanlegg på kraftstasjoner som drives av diesellaggregater. Motivasjonen er å redusere forbruket av diesel på dagtid mens sola skinner. Denne aktiviteten ble dratt i gang av en

engasjert offentlig ansatt delvis støttet av bistandspartnere, og er videre finansiert av kenyanske skattebetaleres penger og et internasjonalt lån tatt opp av myndighetene. Lånet betales tilbake ved hjelp av reduserte dieselutgifter.

Disse aktivitetene har utviklet seg gradvis gjennom de siste 30 årene. Det har skjedd gjennom en kompleks prosess og hardt arbeid fra mange typer aktører. Dette er et eksempel på en innovasjonsprosess som fører til at et nytt, foreløpig lite, sosio-teknisk system for strømforsyning gradvis tar form. Det vokser fram ved siden av det etablerte systemet for strømforsyning i Kenya, og er preget av mangfold og eksperimentering. Mange ideer blir gitt opp etter at de er blitt prøvd ut, mens andre føres videre (se Ulstrup 2015).

Kritikk av teori om grønn innovasjon og sosio-teknisk systemforandring

Forskere og aktivister som spesialiserer seg på innovasjon knyttet til grønn teknologi blir av og til omtalt som 'teknologioptimister' som ikke ser at atferdsendring og kraftig reduksjon i materielt forbruk i store grupper av befolkningen også er nødvendig for å stoppe miljøødeleggelsene. Ulike kritikere av innovasjonsteorier og systemomlegging har også etterlyst et sterkere fokus på økologi, politikk, geografi og ulikhet. Denne kritikken utdypes nedenfor.

Noen etterlyser det økologiske perspektivet i denne fremstillingen. Et svar er at selv om forskning på grønn innovasjon motiveres av et ønske om å begrense skader på økosystemer, er selve forskningen rettet mot å forstå hvordan de sosio-tekniske innovasjonsprosessene skjer. I tillegg er det nødvendig at det også finnes forskere som vurderer miljøvennligheten til de alternative teknologiene, og bidrar til å gjøre dem renere og mindre ressurskrevende enn de er blitt så langt. Det er fremdeles mye å hente innen forbedringer av de grønne teknologiene, som for eksempel solcelle-teknologi.

Det er også kritikere som etterlyser en større vekt på politiske aspekter. De hevder at omlegging av sosio-tekniske systemer først og fremst er en politisk maktkamp der etablerte interesser hardnakket holder fast på innarbeidede strukturer. Det politiske perspektivet har til en viss grad kommet inn i forskningen på systemforandring, mer enn i den innovasjonsforskningen som setter bedriften i sentrum.

Videre blir det påpekt at det trengs mer kunnskap om hvordan romlige aspekter påvirker systemforandring, for eksempel hvordan nye teknologiske

løsninger, støtteordninger og institusjoner som fungerer på ett sted i verden kan læres fra eller overføres til andre steder. Forskning tyder for eksempel på at teknologioverføring kan fungere hvis den legger opp til eksperimentering og læring der ideer fra andre steder bidrar til kreativiteten i stedet for en direkte overføring av løsninger. Teknologioverføring bør drives fremover av dem som ønsker å ta i bruk teknologien, og som derved har en drivkraft til å prøve den ut i sitt eget samfunn (Ulsrud 2015).

Forskere med fokus i det globale sør stiller spørsmål om det er mulig å overføre teorier om innovasjon fra Europa og USA, mens andre finner at deler av teoriene kan være nyttige i de fleste samfunnskontekster. For eksempel er det liten tvil om at teknologiforandring er en sosio-teknisk lærings- og innovasjonsprosess uansett hvor den foregår, men at den lokale konteksten påvirker hvilke resultater den får.

Temaer som også etterlyses er ulikhet, fattigdom og sårbarhet. Forskere som har begynt å utforske denne siden av grønn omlegging av samfunnet påpeker at omleggingen har konsekvenser for fordeling av ressurser, og at omleggingen ikke bare må gi et grønnere samfunn, men også et mer rettferdig samfunn (Ockwell og Byrne 2017). Dette innebærer at enda mer dyptgripende endring av samfunnet er nødvendig enn nye sosio-tekniske systemer. De nye systemene må også preges av likhet og fordeling. Slike kjennetegn kommer inn under begrepet 'sosial bærekraft'. (Se kapittel 9 om fattigdom og ulikhet og delen om sårbarhet i kapittel 22.)

Avslutning

I dette kapitlet har vi forklart begreper som er viktige for å forstå hvordan samfunnet kan bevege seg bort fra ikke-bærekraftige måter å oppfylle sine funksjoner på og bygge opp alternative, grønnere samfunnssystemer. Grønne innovasjoner i energisystemer, transportsystemer og andre sosio-tekniske systemer som forklart ovenfor, er komplekse forandringsprosesser preget av brytninger mellom etablerte og fremvoksende systemer. Dette skjer gjennom handlingene til et stort antall individuelle og kollektive aktører med ulike former for motivasjon, og disse aktørene både påvirker og påvirkes av teknolog utviklingen og utvikling av nye institusjoner. Forskning har vist at typiske kjennetegn ved slike forandringsprosesser er mangfoldig praktisk utprøving, uforutsette resultater, feiling, læring og ny utprøving og eksperimentering.

Tilrettelegging for systemforandring bør derfor innbefatte tilrettelegging for utprøving og demonstrasjon av praktiske løsninger, aksept for uforutsette problemer og systematisk læring av erfaring.

Kapitlet har vist at det er nødvendig å legge vekt på de menneskelige og samfunnsmessige dimensjonene ved teknologi og innovasjon, slik samfunnsgeografisk forskning bidrar til. Denne forskningen peker også på at grønn innovasjon og «det grønne skiftet» ikke bør skje i isolasjon fra andre viktige endringsprosesser for et bedre og mer rettferdig samfunn. Et viktig spørsmål er om grønn innovasjon kan gjøres på måter som ikke bare tar hensyn til, men også gjør noe med ulikhet og urett. Kanskje bør vi snakke om 'grønn og rettferdig innovasjon' i stedet for grønn innovasjon.

Referanser

- Berkhout, F., Verbong, G., Wieczorek, A.J., Raven, R., Lebel, L. og Bai, X. (2010). Sustainability experiments in Asia: Innovations shaping alternative development pathways? *Environmental Science & Policy*, 13 (4), s. 261-271.
- Fagerberg, J. (2005). Innovation: A guide to the literature. I J. Fagerberg, D. C. Mowery, R. Nelson, B. T. Asheim, K. Bruland og S. Grodal (red.), *The Oxford Handbook of Innovation*. Oxford: Oxford University Press, s. 1-25.
- Geels, F. W. (2002). Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: A multi-level perspective and a case-study. *Research Policy*, 31(8-9), s. 1257-1274.
- Geels, F. W., Kern, F., Fuchs, G., Hinderer, N., Kungl, G., Mylan, J., Neukirch, M. og Wassermann, S. (2016). The enactment of socio-technical transition pathways: A reformulated typology and a comparative multi-level analysis of the German and UK low-carbon electricity transition (1990-2014). *Research Policy*, 45, s. 896-913.
- Kemp, R. og Pearson, P. (red.) (2007). *Final Report MEI Project about Measuring Eco-Innovation*. MERIT, University of Maastricht, Maastricht.
- O'Brien, K., Pelling, M., Patwardhan, A., Hallegatte, S., Maskrey, A., Oki, T., Oswald-Spring, U., Wilbanks, T. og Yanda, P. Z. (2012). Toward a sustainable and resilient future. I Field, C.B., Barros, V., Stocker, T. F., Qin, D., Dokken, D. J., Ebi, K. L., Mastrandrea, M. D., Mach, K. J. Plattner, G.-K., Allen, S. K., Tignor, M. og Midgley, P. M. (red.), *Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation*. A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Cambridge: Cambridge University Press, s. 437-486.
- Ockwell, D. og Byrne, R. (2017). *Sustainable Energy for All: Innovation, Technology and Pro-Poor Green Transformations*. Oxon: Earthscan.

- Rohracher, H. (2001). Managing the technological transition to sustainable construction of buildings: A socio-technical perspective. *Technology Analysis & Strategic Management*, 13(1), s. 137-150.
- Steffen, W., Richardson, K., Rockström, J., Cornell, S. E., Fetzer, I., Bennett, E. M., og Folke, C. (2015). Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet. *Science*, 347(6223).
- Stirling, A. (2008). Science, precaution, and the politics of technological risk: Converging implications in evolutionary and social scientific perspectives. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1128, s. 95-110.
- Stocker, T. (red.) (2014). *Climate change 2013. The physical science basis: Working Group I contribution to the Fifth assessment report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ulsrud, K. (2015). *Village-level Solar Power in Practice: Transfer of Socio-technical Innovations between India and Kenya*. PhD-avhandling, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.

Mot den grønne byen?

Aron Sandell og Per Gunnar Røe¹

Viktige begreper: Grønn urbanisme, bærekraftig byutvikling, motstandsdyktige byer, smarte byer

Innledning

Byer har lenge vært forbundet med miljøproblemer. Helt fra industrialismens skitne og forurensede byer på 1800-tallet til de motoriserte og grenseløse byene i det 20. Århundre, har det urbane blitt fremstilt som en motsetning til det naturlige, grønne og bærekraftige. Det har det da også vært gode grunner til. Byer er per definisjon egentlig ikke bærekraftige, fordi de er avhengige av omgivelsenes ressurser og evne til å absorbere avfallet og forurensningen det urbane liv produserer. Selv om dagens byer ikke dekker mer enn to prosent av jordens overflate, står de for 75 prosent av verdens utslipp av drivhusgasser (Bulkeley, Castán Broto, Hodson, Marvin 2011), og forbruker en tilsvarende andel av verdens energiproduksjon og naturressurser (UNEP 2016). Det er derfor lite kontroversielt å utpeke de siste 60 års globale urbanisering som en viktig kilde til miljøødeleggelse og klimaendring.

Når et flertall av verdens befolkning er bosatt i byer, og anslag tilsier at hele 6,4 milliarder mennesker vil bo i urbane områder innen 2050, kan byer ikke bare forstås som en del av dagens stadig mer akutte miljøutfordringer. De må også, som UN Habitat (2007) konkluderte i sin rapport om klimaendringer, være en del av løsningen. Dessuten kan det hevdes at løsningen på mange miljøproblemer ligger i byen, fordi dens fortettede livsform reduserer transportbehovet og dermed viktige miljøutslipp (og dagens rurale livsformer innebærer også høy ressursbruk og vesentlige miljøproblemer). En virkelig framtidrettet klima- og miljøstrategi kan, med andre ord, ikke bare problematisere, men må

---

¹ Deler av kapittelet er oversatt til norsk av Halvor Berggrav.

gå aktivt inn for å transformere byer og byliv. Derfor har det destruktive bildet av byer (les om urbane dystopier i kapittel 18) blitt supplert og erstattet av bildet av byer som pådrivere når det gjelder innovasjon innenfor bærekraft (Wachsmuth, Aldana Cohen og Angelo 2016). Bildegoogler du «miljø» og «byer» i dag, ser du like gjerne sykkelstier og urbane parkanlegg som søppelfyllinger, eller smog og fabrikkpiper. Fordi fortsatt urbanisering ser ut til å være uunngåelig, blir slike tiltak for å gjøre byene grønnere en nødvendighet. Men om det er enighet om viktigheten av å endre organiseringen av byene og livet der, så er det ikke full enighet om *hva* som skal gjøres og *hvordan* man burde gjøre det.

I dette kapitlet vil vi presentere tre begreper eller perspektiver, som representerer ulike ideer og visjoner for hvordan en grønn transformasjon, eller omforming, av de stadig voksende byene i det 21. århundre kan gjennomføres. Hvert av begrepene – bærekraftige byer (eng. *sustainable cities*), motstandsdyktige byer (eng. *resilient cities*) og smarte byer (eng. *smart cities*) – brukes av mange ulike aktører i ulike sammenhenger, noe som gjør de vanskelige å avgrense og definere. Ved å sammenstille dem, håper vi å klare å synliggjøre både det unike ved hvert av dem og forutsetningene de deler. For å bidra til kritisk tenkning omkring disse begrepene, vil vi også se dem i lys av den pågående samfunnsgeografiske diskusjonen av forholdet mellom det urbane og naturen. Målet med kapitlet er å for det første å gi en forståelse av hvordan samfunnsgeografer forstår forholdet mellom byer og natur, for det andre forklare de tre tilnærmingene til byers grønne omstilling, og for det tredje gjengi kritikken mot hver av de tre.

Før vi går nærmere inn i hvordan byer kan omformes til mer bærekraftige, robuste og smarte rom for menneskelig aktivitet, vil vi diskutere forholdet mellom by og miljø mer generelt. I løpet av de siste to tiårene har geografer blitt stadig mer interesserte i hvordan natur og samfunn er sammenvevd på komplekse måter. En grunnleggende innsikt, som springer ut av denne forskningen, er nettopp at det i noen sammenhenger er vanskelig å opprettholde de tradisjonelt klare skillene mellom by og natur (les om urbanisering i kapittel 15).

Byen og naturen

Helt fra begynnelsen har byggingen og utviklingen av byer vært knyttet til omskaping av natur, eller som bygeograf Matthew Gandy (2002, s. 2)

sier det, «det er omformingen av natur som har gjort sivilisert urbant liv mulig». De første byene oppsto på steder der jordbruksoverskuddet ble samlet, og de fikk militær, religiøs og kommersiell betydning. Disse konsentrasjonene av rikdom og makt spilte siden en sentral rolle i utviklingen og styringen av mer effektive former for jordbruksproduksjon (som innføringen av avanserte vanningsystemer), noe som illustrerer det dialektiske samspillet mellom byvekst, eller urbanisering, og den menneskelige endringen av natur (se kapittel 22 om klima- og samfunnsendringer). I moderne tid har denne relasjonen mellom byvekst og omformingen av naturen blitt forsterket ytterligere. Framveksten av en verdensby som New York, for eksempel, har vært direkte avhengig av en bearbeiding av naturen i stor skala, for å få tilgang til en av livets grunnleggende nødvendigheter. Disse nødvendighetene består av rent vann til byens millioner av innbyggere, et vesentlig grunnlag for deres hverdagsliv, forutsetter en omfattende vanninfrastruktur (et system av reservoarer, tanker og kanaler, som strekker seg hundrevis av kilometer nord for byen). Denne infrastrukturen er den nest største av sitt slag i verden og utgjør et vesentlig grunnlag for byens hverdagsliv (Gandy 2002, s. 19). Tilgangen til rent vann er imidlertid ingen selvfølge for mange av planetens urbane innbyggere (Swyngedouw 2006). Dette er ett av mange eksempler på at byers vekst og omformingen av naturen er preget av en sosialt ulik utvikling.

Som disse eksemplene viser, kan byer betraktes som relasjonelle rom (se definisjon i kapittel 3), som er avhengige av tilførsel av energi og materie fra og til et større omland. Energi, informasjon, materialer og mennesker strømmer inn, mens bearbejdede materialer, informasjon, mennesker og avfall strømmer ut. Disse strømmene kan forstås som en metabolisme, altså et stoffskifte eller en nedbrytningsprosess. Begrepet metabolisme er hentet fra biologien, og urban metabolisme handler om den fysiske utvekslingen mellom byer og miljøet (Rapoport 2011). En viktig side ved livet i byer er forholdet mellom forbruk og avfall i en større region av ressurser, og infrastrukturen som understøtter denne metabolismen vokser i takt med byenes størrelse og teknologisk utvikling. Vår tids urbanisering gjør at byers metabolisme strekker seg over hele kloden, fra olje- og gassfelt i Nordsjøen til småskala gruvedrift med hakke etter sjeldne mineraler i avsidesliggende deler av den Demokratiske Republikken Kongo. Alle disse strukturene og strømmene inngår i det urbane forbrukets geografier, og muliggjør våre liv i byen.

Samtidig er det slik at byen i seg selv ikke er fri for natur. Fra de minste mikrobene i og på kroppene våre til parker, kloakk og andre grønne og brune rom som finnes i våre urbane landskap, i alt dette inngår naturen. Et eksempel er ville dyr, som rever og rådyr, som gjør byens boligområder og parker til sitt habitat, og som tilpasser sin atferd til for eksempel trafikk og tilgang til mat. Disse 'naturlige' innslagene i byen vil oppfattes av innbyggerne som positive når de er estetisk forskjønnende, og som negative når de forstyrrer det organiserte bylivet (som når dyr velter søppelkasser). Naturen trenger seg inn i byen, og i noen tilfeller fortrenger den også den urbane bygde materialiteten, som når fraflyttede boligområder gror igjen i byer som preges av økonomisk tilbakegang, befolkningsreduksjon og forfall. Det mest kjente eksempelet på slike 'krympende byer' er nok Detroit (Galster 2012), der vegetasjonen som tidligere var velpleid, med velstelte plener, nå vokser vilt og endrer landskapet rundt og i fraflyttede fabrikkbygninger og boligstrøk. I Detroit har gjenværende innbyggere, og noen tilflyttere, også aktivt begynt å bruka overgitte tomter til dyrking av frukt og grønnsaker, som et ledd i å skape nye næringer i kjølvannet av avindustrialiseringen (Walker 2016). Dette viser hvordan relasjonen mellom byen og naturen stadig omformes gjennom sosiale, økonomiske, og politiske prosesser.

Til tross for at byer både befinner seg i og kommer av naturen, har vi ofte definert byer og urbant liv som motsatser til naturen og de angivelig mer naturlige formene for liv på landsbygda. Louis Wirth har satt ord på dette i sitt essay om urbanisme som livsform: «Intet sted har mennesket vært fjernere fra organisk natur enn under de store byers livsvilkår» (1938, s. 1). Det å betrakte byen som adskilt og løsrevet fra naturen, har lagt et grunnlag for en anti-urbanisme, eller en kritikk av urbane livsformer og strukturer, som fikk en oppblomstring under industrialismens urbanisering og byvekst (Hall 2014), og satte sitt preg på flere av de ideene som kom til å prege byplanleggingen i det 20. århundre (se kapittel 17 om epoker i byplanleggingen). I Ebenezer Howards hagebyer skulle det beste fra byen (dens arbeidsplasser, tjenestetilbud og kulturtilbud) kombineres med det beste fra naturen (vegetasjon, åpne rom, lys og frisk luft). I Le Corbusiers byplaner (les om 'Ville Contemporaine' i kapittel 17) skulle byens kvartaler og gater (som han foraktet) erstattes med høyhus, bilveier og store parklignende områder. Robert Moses, New Yorks mektige byplanlegger bygget såkalte 'parkways', eller motorveier med parklignende omgivelser, som forbandt leiegårdskvartalene i byen med rekreasjonsområdene utenfor byen.

Disse ideene ble sterkt kritiserte av Jane Jacobs (1965), som mente denne anti-urbanismen ville føre til en ødeleggelse av byens kvaliteter, det vil si mangfoldet av aktiviteter og mennesker, det sosiale livet i gatene og de mange tilbudene i kort avstand fra boligen.

Kategoriseringer som 'by' og 'natur' er også typiske for den moderne vitenskapens rasjonelle inndeling i fenomener. Slike skillelinjer har i mange tilfeller vært nødvendige, men har også begrenset vår forståelse av de prosessene som foregår i byer og byregioner. Dette gjelder både forståelsen av hver enkelt by og forståelsen av det globale fenomenet Brenner (2014) kaller 'planetær urbanisering'. Et relevant eksempel her er skillet mellom det urbane og det suburbane, som har ført til en problematisk relasjon når det gjelder politikk, kultur og bærekraft. I økende grad overskrides det materielle, det romlige og det sosiale, for eksempel når forsteder urbaniseres og bysentra gjennom gentrifisering fremmer forstadslignende livsstiler.

Siden slutten av 1990-tallet har samfunnsgeografer og byplanleggere forsøkt å utfordre disse skillelinjene ved å se på det urbane (og det suburbane) som et hybrid produkt av sosiale og biologiske prosesser. Man har med andre ord forsøkt både å plassere byen tilbake i naturen og å invitere naturen tilbake i byen. Geografen Eric Swyngedouw har beskrevet hvordan urbanisering kan forstås som en sosio-økologisk endringsprosess, som produserer og produseres av metabolske strømmer (2006). Han mener at det er disse strømmene og relasjonene, og konsekvenser de får for ulike steder og mennesker selv utenfor byens grenser, som bør være utgangspunktet for analyser av byens sosiale og økologiske bærekraft. Denne tankegangen er videreutviklet av blant annet urbanisten Neil Brenner, som mener at urbanisering i dag best kan forstås utfra relasjonen mellom konsentrasjon og spredning. En stadig større konsentrasjon av menneskelig aktivitet i verdens byer i dag innebærer samtidig en eksplosiv spredning av byens metabolske prosesser til en planetær (global) skala (Brenner 2014). Brenner mener at et forsøk på å definere urbanisering og det urbane ved en utside (som det rurale, eller naturen), ikke lengre gir mening fordi urbaniseringen i dag er en prosess som pågår over alt, men på svært ulike måter. Men det kan også hevdes at det tross alt er grunnleggende forskjeller mellom det urbane og det rurale, og at det er hensiktsmessig å skille mellom byer, omland og landsbygda, for eksempel i lokaliseringspolitikk (når det skal bygges nye sykehus eller institusjoner).

Byplanleggingsteoretikeren Timothy Beatley (2012) har fokusert på byens indre struktur og mener at en grønn og biologisk infrastruktur, det vil si planter og dyrs bevegelser og mønstre, er viktig for byen og dens innbyggere. Han hevder at en grønn urbanisme også må innebære en nær relasjon til naturen, og at naturen og respekten for naturen har en vesentlig plass i politikk, planlegging og menneskers liv. Dette har også fått oppmerksomhet i bypolitikk og -planlegging gjennom begrepet 'renaturing cities', som for eksempel dreier seg om å gjeninnføre natur i form av treplanting og gjenåpning av bekker og elver. Dette skal forbedre luftkvaliteten og redusere risikoen for flom i byer, i tillegg til å gi muligheter for rekreasjon. Dette synet på byer som ikke atskilt fra, men som en del av naturen, er på en treffende og tankevekkende måte oppsummert i geografen David Harveys (1996, s. 186) kjente utsagn om at «grunnleggende sett er det ikke noe *unaturlig* ved New York».

Tilnærminger til den grønne byen

Vi skal nå ta for oss tre ulike begreper som beskriver ulike strategier for å håndtere forholdet mellom byen og dens omgivelser og miljø. Disse tre perspektivene har alle hatt stor innflytelse på både tenkning og praksis i bypolitikk og -planlegging.

Bærekraftige byer. Den bærekraftige byen er en idé og visjon som har fått bred tilslutning innenfor byplanlegging og -utvikling de siste 20 årene. Begrepet er utledet av bærekraftig utvikling (se Tekstboks 24.1), og dreier seg om innføringen av ideer fra bærekraftig utvikling i byplanleggingen. I praksis har bærekraftig byutvikling, eller bærekraftig urbanisme, blitt en form for urban utviklingsagenda. Bærekraften sikter først og fremst mot å redusere avhengigheten av fossilt brensel, en mer effektiv utnyttelse av urban infrastruktur og å forbedre livsmiljøet i byene ved å etablere flere grøntområder. De siste tiårene har oppmerksomheten særlig vært rettet mot å redusere bruken av fossilt brennstoff og forurensende utslipp fra biltrafikken (som står for størstedelen av CO₂-utslippene i vestlige byer), ved å innføre kompaktby-modellen (eng. *compact city*). Det innebærer at byenes vekst må konsentreres og byene må fortettes, særlig langs viktige kollektivtransportåre, for å redusere transportomfang og utslipp per innbygger (Breheny 1995, Næss, Næss og Strand 2011). Denne modellen kan imidlertid stå i et motsetningsforhold til det å bevare grøntområder, eller sikre større rekreasjonsområder

Tekstboks 24.1 Bærekraftig utvikling

Røttene til begrepet bærekraft kan spores tilbake til FN-rapporten Vår felles framtid (eng. *Our Common Future*) fra 1987, kjent som 'Brundtlandrapporten' (FN 1987), og FN-toppmøtet i Rio i 1992. I disse årene ble den globale agendaen for bærekraftig utvikling skapt og konsolidert, og den fikk navnet Agenda 21, som kort fortalt anerkjenner det kritiske behovet for å stoppe miljøødeleggelse og klimaendring. En bærekraftig utvikling ble i Brundtlandkommisjonens rapport definert som en utvikling som tilfredsstiller dagens behov uten å ødelegge framtidige generasjoners muligheter til å tilfredsstille sine behov (FN 1987). Begrepet forbindes først og fremst med håndteringen av ressursbruk og miljø, men i den opprinnelige forståelsen av dette begrepet er den sosiale dimensjonen meget viktig. Bærekraft handler om fordeling av samfunns-goder og -onder (intra-generasjonell rettferdighet), og om ikke å påføre jordas framtidige befolkning ulemper (inter-generasjonell rettferdighet). Denne tankegangen når det gjelder fordeling mellom grupper av mennesker, betegnes som sosial bærekraft.

Bærekraftige byutviklingsstrategier har møtt kritikk, særlig fordi de er lite ambisiøse. Kritikere har også argumentert for at bærekraft ikke er noe godt mål fordi 'mange dårlige planer er bærekraftige' (Marcuse 1998). Et generelt mål for bærekraft er bevaring av status quo. I byene er det imidlertid, som Marcuse peker på, en rekke ting som ikke burde bevares. Ett av hovedproblemene ved en politikk for bærekraftig utvikling er at den ofte har blitt framstilt som en konfliktfri enighet om hvilken retning utviklingen skal ta, og om fordeling av goder (Marcuse 1998, Swyngedouw 2010). Byutvikling er imidlertid preget av interessekonflikter, for eksempel mellom en offentlig byplanlegging som skal ivareta viktige fellesgoder og en i stor grad privatisert og deregulert byutvikling der entreprenører og utbyggere legger mange av premissene (se kapittel 17 om ulike idealer for byutvikling). I stedet for å se på bærekraft som et mål i seg selv bør det betraktes som en begrensende faktor i vurderingen av andre initiativer og planer. Det bør med andre ord inngå i konsekvensanalyser av byutviklingsprosjekter.

innenfor byområdene. En kompakt byutvikling kan også komme i konflikt med en sosialt bærekraftig utvikling. For eksempel når fortetting reduserer viktige kvaliteter i menneskers nærmiljø, eller når fortetting gjennom bygging av nye boliger (med høyere standard) fører til økte boligpriser som presser sosialt vanskeligstilte grupper ut av attraktive deler av byen.

Motstandsdyktige byer. I motsetning til begrepet bærekraftige byer, som vektlegger bevaring av planeten og dens ressurser for framtidige generasjoner, bygger motstandsdyktighet (eng. *resilience*) og motstandsdyktige byer på at man anser naturen som iboende ustabil og i stadig endring. Mens bærekraftig byutvikling dreier seg om et langsiktig arbeid for å forebygge miljøproblemer og hindre en forverring når det gjelder miljø og livskvalitet, så handler motstandsdyktighet om å være beredt om byen skulle bli stilt overfor en forverret situasjon, eller krise. Newman, Beatley og Boyer (2009) bruker som eksempel 'peak oil', eller forventningen om at verdens oljeressurser om relativt kort tid vil reduseres slik at våre petroleumskrevende samfunn blir tvunget til omstrukturering. Motstandsdyktige byer vil kjennetegnes ved å ha en fysisk og romlig struktur, politiske og institusjonelle strukturer, og sosiale praksiser som gjør dem beredt til å takle denne typen utfordringer. Det kan dreie seg om å ha et godt utbygget kollektivtransportsystem, og en kompakt bystruktur som gir korte avstander mellom daglige gjøremål. Det kan også dreie seg om å bygge og utvikle byer som kan håndtere ekstremvær som følge av endringer i klimaet. Et eksempel på dette er bygging av diker.

Denne tankegangen ser ut til å vinne fram, i takt med at det blir stadig mer klart at de menneskeskapte klimaendringene vil ha en varig betydning for livet på kloden. I forbindelse med byutvikling vil ideen om motstandsdyktighet kunne omsettes til et sett av strategier for å gjøre byene mer bærekraftige. Noen eksempler er:

- Et velutviklet kollektivtransportsystem (for å gjøre byene mindre avhengig av biltransport)
- Redusert energibruk til oppvarming (i tilfelle energitilførselen skulle reduseres)
- Resirkulering av avfall (for å nyttiggjøre seg framtidig knappe ressurser).

Men disse tiltakene kan samlet sett sies å representere en langt mindre radikal løsning enn for eksempel den grunnleggende sosiale, kulturelle og

Tekstboks 24.2 'Smart London'

I desember 2013 presenterte Londons daværende borgermester Boris Johnson stolt en plan for hvordan byen skulle møte de store utfordringene den står overfor. Londons befolkningsvekst er beregnet til omlag 2 millioner innbyggere i løpet av de neste 20 årene, noe som legger et stadig større press på en allerede belastet infrastruktur. Samtidig ville man legge grunnlaget for fortsatt økonomisk vekst, og gjennomføre en omstilling mot økt bærekraft og resurseffektivitet. Alt dette skulle gjøres i en tid da de offentlige virkemidlene var begrensede, i etterdønningene av finanskrisen i 2008.

Løsningen, ifølge den såkalte 'Smart London'-planen, var en satsing på digitale teknologier og infrastruktur for å få London til å 'fungere enda bedre som en by' (London City Hall, 2013). Visjonen er basert på en systemorientert forståelse av byen, kombinert med en teknologifokusert modell for problemløsning. Planen beskriver 'smart' som et forbedret samvirke mellom byens ulike systemer, som arbeidsmarked, transport, energi- og vanninfrastruktur. Dette kan ifølge planen skapes gjennom å utnytte den store datamengden som genereres av et stadig mer digitalisert byliv. For eksempel ved å gjøre data fra byens ulike myndigheter og institusjoner tilgjengelige gjennom såkalte 'open data standards', skape initiativ for å involvere IT-entreprenører i byutviklingen, samt bygge ut kommunikasjonsinfrastruktur som bredbånd og Wi-fi.

'Smart London'-prosjektet er et typisk eksempel på en 'grønn' urban entreprenørpolitikk (se også kapittel 17), og baserer seg på privat-offentlig partnerskap. Planen er utarbeidet av et styre bestående av 'eksperter' (blant annet representanter for store teknologi- og konsulentselskaper samt forskere fra Londons universiteter) og presenteres som fordelaktig for alle byens innbyggere, uavhengig av interesser og ståsteder. Samtidig gis det stor makt til private aktører uten tydelige mekanismer for demokratisk deltagelse. Man kan derfor spørre seg om ikke hovedmålet med dette og med mange andre lignende prosjekter er å utvide markedet for ny teknologi og tjenester, heller enn sosial og miljømessig bærekraft (McNeill 2015; Viitanen og Kingston 2014).

politiske transformasjonen det argumenteres for i kapittel 25. De tar med andre ord ikke sikte på å løse de grunnleggende problemene knyttet til vår livsførsel og produksjon, men bare å redusere konsekvensene og styrke byens 'livskraft'.

Smarte byer (eng. *smart cities*) har de siste årene blitt den dominerende ide-almodellen for byer, i hvert fall som politisk slagord. I offentlige byplaner sikter man mot en smart byutvikling, næringslivet søker å etablere seg i smarte byer eller bydeler, IT-selskapene utvikler smarte løsninger og forskningen har fått i oppgave å utvikle kunnskap og modeller for smarte byer, med smarte transportløsninger, energisystemer og kommunikasjonsteknologier. Men det er vanskelig å definere begrepet smarte byer, eller smart byutvikling. Først og fremst fordi de nevnte aktørene legger ulike ting i begrepet fordi de har ulike interesser og mål. Et forsøk på avgrensning er at smart byutvikling dreier seg om bruk av teknologisk innovasjon, ofte i form av informasjons- og kommunikasjonsteknologi og -nettverk, for å gjøre byer mer bærekraftige, både miljømessig og sosialt. Dessuten er begrepet knyttet til effektivisering i bruk av energi, ressurser og materialer.

Det finnes et stort antall små og store 'smart by'-prosjekter spredt over hele verden. Smarte byer gir betydelige muligheter til å effektivisere byen og dens infrastrukturer, redusere trafikkproblemer og få til en overgang til mer miljøvennlig energi og transportformer. Eksempler er smarte energisystemer og førerløse busser. Dessuten veves den smarte teknologien inn i våre hverdagsomgivelser og -ting (eng. *the internet of things*), det vil si den digitale sammenkoblingen via internett av bygninger, kjøretøy og ulike fysiske gjenstander. Dette gjør det mulig å utveksle informasjon, for eksempel når man kan bruke en smart-telefon til å styre musikkkanlegget i huset. Samtidig er smarte byer blitt en forretningsstrategi for store leverandører av teknologisk materiell og digitale løsninger, som IBM og Cisco. Disse har ikke først og fremst som mål å løse samfunnsutfordringer, men ønsker å sikre sin andel av et meget lukrativt marked. Som entreprenørpolitikk (Hall og Hubbard 1996), der byene må hevde seg i en stadig økende konkurranse med andre byer (les om entreprenørpolitikk i kapittel 17), kan 'smart by'-strategier vise seg på to måter. Det er både en måte å skape kapital, gjennom innovasjon og teknologiutvikling, og en strategi for å tiltrekke seg kapital utenfra, ved å være attraktiv for investorer, kunnskapsintensive bransjer og høyt utdannet personell.

Hajer (2014) hevder at 'smart by'-strategiene, slik de arter seg i dagens bypolitikk, har noen felles karaktertrekk:

1. De har hovedsakelig en IKT-tilnærming til byen ('smart grids', 'big data' og overvåkning)
2. Diskuteres i fora dominert av næringsliv, myndigheter og institusjoner innen forskning og utvikling
3. Domineres av visse organisatoriske ideer (offentlig-private partnerskap, brukerbetaling)
4. Betrakter innovasjon hovedsakelig som et teknologisk spørsmål
5. Har gjennomgående svak historisk bevissthet (for eksempel når det gjelder teknologiens rolle i byutvikling)

Det blir også pekt på at denne typen strategier har store sosiale konsekvenser. Hollands (2008) mener slike strategier har et overfladisk syn på sosiale endringsprosesser. De overser mulig økt sosial ulikhet (sosial polarisering og sosiale, kulturelle eller romlige adskillellesprosesser) og trekker et uheldig skille mellom strategier for lokal utvikling og læring, og næringsutvikling og teknologiutvikling. Disse utviklingstrekkene ble allerede påpekt i Graham og Marvins bok *Splintering Urbanism* fra 2001, der nedbyggingen av den moderne velferdsstatens politikk for infrastruktur ble framlagt som en viktig årsak til en stadig mer oppsplittet byutvikling, sosialt og romlig.

Den smarte byen dreier seg i stor grad om implementering av ny teknologi, som skal effektivisere og overvåke byens infrastrukturer, mens forskningen viser at disse strategiene må betraktes som sosio-tekniske prosesser (les om sosio-tekniske systemer i kapittel 23). Teknologien fortolkes ulikt, inngår i ulike typer praksiser og får ulike sosiale og ulikhetsskapende implikasjoner.

Avslutning

I dette kapitlet har vi presentert tre ulike strategier som alle setter urbane prosesser i sentrum for å hanskkes med dette århundrets miljøutfordringer. Byer befinner seg i dag i en paradoksal situasjon: De er (i likhet med samfunnet for øvrig) ikke bærekraftige, men sitter samtidig med nøkken til å utvikle mer bærekraftige samfunn på jorda. Et fortettet byliv muliggjør effektiv plassering og bruk av funksjoner, infrastruktur og ressurser. Dette gjelder alt fra boliger og arbeidsplasser til kollektivtransport og offentlige tjenester, som biblioteker

og parker. I en verden som urbaniseres hurtig, må byenes økologiske potensielle analyseres og legges til grunn for politikk, om vi virkelig ønsker å redusere trusselen klimaendringene utgjør (Davis 2010, s. 43).

Alle de tre strategiene har som premisse at det ikke er noen grunnleggende motsetning mellom fortsatt økonomisk utvikling og muligheten for å oppnå slike grønne transformasjoner. De legger større eller mindre vekt på at dannelsen av bærekraftige, motstandsdyktige og smarte byer kan skje gjennom en markedsstyrt utvikling, riktignok i en kontrollert form. Dette betyr at de tre visjonene primært dreier seg om tekniske fremfor sosiale og politiske løsninger på urbane miljøproblemer. Man kan spørre seg om det er tilstrekkelig når vi samtidig vet at miljøproblemene er sterkt knyttet til våre livsstiler og kulturer. Man kan også spørre seg om disse strategiene opererer på riktig geografisk nivå, med tanke på å dreie utviklingen i en mer klima- og miljøvennlig retning.

I dette kapitlet har vi også beskrevet hvordan samfunnsgeografer de siste tiårene har fått fornyet interesse i forholdet mellom byer og naturmiljøet. Det bastante skillet mellom urbanitet og natur er problematisert. Urbanisering er mer enn en konsentrasjon av mennesker og byggverk, og har alltid hatt stor innflytelse på det omkringliggende miljøet. Forståelsen av det urbane som et sett av sosiale, politiske og materielle relasjoner som strekker seg utover byens grenser, sier også noe om byutviklingens begrensninger. Prosjekter som tar sikte på å utvikle en grønn urbanisme, uten å ta opp i seg de større relasjonene og de ulike sosiale og politiske skalaene byen inngår i (fra lokalsamfunnsnivå helt opp til klodens biologiske prosesser), vil ha en begrenset effekt.

Referanser

- Beatley, T. (2012). Biophilic Oslo. I: M. Luccarelli og P. G. Røe (red.), *Green Oslo: Visions, Planning and Discourse*. Farnham: Ashgate.
- Brehegy, M. (1995). The compact city and transport energy consumption. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20, s. 81-101.
- Brenner, N. (red.) (2014). *Implosions/Explosions: Towards a Study of Planetary Urbanization*. Berlin: Jovis.
- Bulkeley, H., Castán Broto, V., Hodson, M., Marvin, S. (red.) (2011). *Cities and Low Carbon Transitions*. New York: Routledge.
- Davis, M. (2010). Who will build the Ark? *New Left Review*, 61, s. 29-46.
- FN (1987). *Vår felles framtid: Verdenskommisjonen for miljø og utvikling*. Oslo: Tiden norsk forlag.

- Galster, G. (2012). *Driving Detroit: The Quest for Respect in the Motor City*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Gandy, M. (2002). *Concrete and Clay*. Cambridge: MIT Press.
- Graham, S. og Marvin, S. (2001). *Splintering Urbanism: Networked Infrastructure, Technological Mobilities and the Urban Condition*. London: Routledge.
- Hajer, M. (2014). *Smart about Cities. Visualising the Challenge for 21st Century Urbanism*. Amsterdam: nai010/PBL publishers.
- Hall, P. (2014). *Cities of Tomorrow*. London: Blackwell.
- Hall, T. og Hubbard, P. (1996). The entrepreneurial city: New urban politics, new urban geographies. *Progress in Human Geography*, 20(2), s. 153-174.
- Harvey, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- Hollands, R. G. (2008). Will the real smart city please stand up? *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 12(3), s. 303-320.
- Jacobs, J. (1965). *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Vintage.
- London City Hall (2013). *Smart London Plan: Using the creative power of new technologies to serve London and improve Londoners' lives*. Lastet ned 1. februar 2017 fra http://www.london.gov.uk/sites/default/files/smart_london_plan.pdf
- Marcuse, P. (1998). Sustainability is not enough. *Environment and Urbanization*, 10(2), s. 103-112.
- McNeill, D. (2015). Global firms and smart technologies: IBM and the reduction of cities. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 40(4), s. 562-574.
- Newman, P. W. G., Beatley, T. og Boyer, H. (2009). *Resilient Cities: Responding to Peak Oil and Climate Change*. Washington D.C.: Island Press.
- Næss, P.; Næss, T. og Strand, A. (2011). Oslo's farewell to urban sprawl. *European Planning Studies*, 19, s. 113-139.
- Rapoport, E. (2011). *Interdisciplinary Perspectives on Urban Metabolism*. London: UCL Environmental Institute Working Paper, Development Planning Unit, University College.
- Swyngedouw, E. (2006). Circulations and metabolisms: (Hybrid) natures and (Cyborg) cities. *Science as Culture*, 15(2), s. 105-121.
- Swyngedouw, E. (2010). Impossible sustainability and the post-political condition. I M. Cerreta, G. Concillo og V. Monno (red.), *Making Strategies in Spatial Planning: Knowledge and Values*. Springer, s. 185-205.
- UNEP (2013). *Cities and Buildings*. United Nations Environment Programme. Lastet ned 1. februar 2017 fra http://www.unep.org/SBCI/pdfs/Cities_and_Buildings-UNEP_DTIE_Initiatives_and_projects_hd.pdf
- UN Habitat (2007). *Global Report on Human Settlements 2007: Enhancing Urban Safety and Security*. UN Habitat.
- Viitanen, J. og Kingston, R. (2014). Smart cities and green growth: Outsourcing democratic and environmental resilience to the global technology sector. *Environment and Planning A*, 46, s. 803-819.

- Walker, S. (2016). Urban agriculture and the sustainability fix in Vancouver and Detroit. *Urban Geography*, 37(2), s. 163-82.
- Wachsmuth, D., Aldana Cohen, D., and Angelo, H. (2016). Expand the frontiers of urban sustainability. *Nature*, s. 536, 391-393.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology*, 44(1), s. 1-24.

Klimaendringer og omstillinger i samfunnet

*Karen O'Brien*¹

Viktige begreper: omstilling, klimaendring, miljødiskurser, sosio-økologiske systemer, antropocen

Innledning

Klimaendring er en av de største utfordringene verden står overfor, med avgjørende betydning for klodens økologi så vel som for våre samfunn. Selv om konsekvensene vil være dyptgripende, vil de imidlertid ikke ramme alle likt: det er dagens fattige og marginaliserte og de fremtidige generasjoner generelt som ser ut til å rammes hardest (les om vinnere og tapere i kapittel 22). Vi er nødt til ikke bare å stoppe videre klimaendring ved å redusere utslippet av drivhusgasser, men også å tilpasse oss og møte de endringene som allerede er her. Siden mer enn halvparten av verdens befolkning bor i byer, er mange av løsningene knyttet til urban utvikling (se kapittel 24).

FNs klimapanel har med sin femte hovedrapport fastslått at «uten utslippsreduksjoner vil risikoen for alvorlige og irreversible klimaendringer være høy mot slutten av århundret, selv med tilpasning» (Miljødirektoratet 2014). Utsagnets utvetydighet gjenspeiler den overveldende kunnskapen vi nå har om klimaendringenes sosiale, økonomiske, kulturelle, politiske og miljømessige konsekvenser. Vi får også stadig mer kunnskap om hva man kan oppnå av og med klimatilpasning (Pelling 2011; Adger, Dessai, Goulden, Hulme, Lorenzoni m.fl. 2009). Forskning på dette temaet viser blant annet at tilpasningsevnen ofte er begrenset og at samfunn kommer til å måtte tåle tap, særlig om endringene skjer i rask takt eller kommer brått på. Det er nettopp de

---

¹ Kapitlet er oversatt til norsk av Halvor Berggrav.

alvorlige virkningene som har bragt klimaendring til topps på den politiske agendaen både nasjonalt og internasjonalt.

Parisavtalen fra 2015 er hittil siste hovedelement i FNs rammekonvensjon om klimaendringer. De over 190 landene som har undertegnet forplikter seg til å prøve å begrense temperaturøkningen til 2°C. De slutter seg samtidig til de forskningsbaserte estimatene om at vi i løpet av dette århundret vil se temperaturen øke med omtrent det dobbelte og havnivået øke med opptil en meter dersom ikke tiltak settes inn (FNs rammekonvensjon om klimaendringer 2015). Erkjennelsen av at endringene er en realitet og at klimaendringen må stoppes gir grunnlag for radikale omstillinger i alle deler av samfunnet, ikke minst når det gjelder energi og landbruk. Sett i forhold til både omfang og alvorsgrad, er imidlertid påfallende lite gjort. Selv om noen deler Naomi Kleins (2014) syn om at «alt må endres» – inkludert det kapitalistiske system – går de færreste av løsningsforslagene inn for radikale endring av dagens system og praksis.

Så, hvordan kan verdenssamfunnet omstille seg i en slik takt og på et slikt nivå som klimaendringene krever? Svaret på dette spørsmålet må komme fra samfunnsvitenskap og humanistiske fag. Samfunnsgeografi i særdeleshett, kan bidra med innsikt ikke bare i hva slags omstillinger som behøves og hvordan de kan igangsettes, men også hvilke hindre som må overkommes (O'Brien 2012). Samfunnsgeografiens forståelse av sted, rom, skala og nettverk er verdifulle teoretiske og analytiske verktøy for å løse komplekse problemer. Klimaendring og klimatiltak handler om forholdet mellom det lokale og det globale og tvinger oss til å stille spørsmål ved etablerte skiller mellom mennesker, steder og måter å tenke på. Geografi gir en bredere og mer helhetlig tilnærming til klimaendring enn de fleste andre fagområder (se kapittel 1). Samfunnsgeografer har også vært pådrivere innenfor forskningsfeltet bærekraftige transformasjoner, ofte oversatt til «omstilling» på norsk (selv om dette begrepet fortolkes og brukes på ulike måter). Dette kapitlet tar for seg de nye omstillingsdiskursene og hvorfor samfunnsgeografiske innsikter er relevant i debatten om global bærekraft.

Miljø for omstilling?

Omstilling handler generelt sagt om grunnleggende endringer i et system. Det er blitt et moteord innenfor forskning, politikk og forretningsliv. Gitt hva vi vet om klimapåvirkning, sårbarhet og tilpasning – og det faktum at utslipp av

drivhusgasser forsetter å øke i mange land – er ikke det overraskende. Karbondioksidutslipp flatet ut i 2015 globalt sett, i hovedsak takket være mindre bruk av kull i Kina (Global Carbon Project 2016). Utslipp av metan øker imidlertid fortsatt og er forventet å øke med 15 prosent innen 2020. Årsaken er i hovedsak endringer i landbruket, særlig husdyrhold og risproduksjon (Saunio, Jackson, Bousquet, Poulter, Canadell 2016). Følgelig har man rettet hovedinnsatsen mot omstilling særlig i to systemer: matproduksjon og energi (se kapittel 23).

Men klimaendring er ikke den eneste utfordringen vi står overfor i det 21. århundret. En rekke andre miljø- og sosiale problemer konkurrerer om politikerne og opinionens oppmerksomhet. Forskere som holder på med globale endringsprosesser har identifisert ni områder som utgjør de største truslene for kloden, med tilhørende grenseverdier for hva som kan anses å være et trygt miljø for livet på jorden (Steffen, Richardson, Rockström, Cornell, Fetzer, m.fl. 2009). I tillegg til klimaendringer, utfordrer disse ‘naturens tålegrenser’: vannforbruk, nitrogen- og fosforsykluser, forsuring av havet, miljøgifter, atmosfærisk partikkelbelastning, nedbryting av ozon, tap av biomangfold og endring i arealbruk. Tålegrense som begrep og de fastsatte målene er blitt møtt med kritikk fra flere hold, blant annet for manglende oppmerksomhet om *sosiale* forhold, som ulikhet, helse, utdanning, arbeidsplasser og mottilgang. Ikke alle mennesker bidrar i like stor grad til miljøproblemer, ei heller har alle samme mulighet til tilpasning og respons. For eksempel må endring i arealbruk ses i sammenheng med økonomisk globalisering, som utenlandske eierskap og direkteinvesteringer i ikke-spiselige landbruksvarer (dyrefor for økt kjøttproduksjon og biodrivstoff) (Zoomers 2010). De sosiale forholdene og sammenhengene som påvirker disse tålegrensene er blitt anerkjent og enkelte forskere har ment at ideen om et ‘miljøtak’ også må ta opp i seg sosiale aspekter (Dearing, Wang, Ke Zhang, Dyke, Haberl, m.fl. 2014). Poenget er at man må se miljø og sosiale temaer i sammenheng, ikke som distinkt fra hverandre.

Forholdet miljø-menneske

Forholdet mellom saker av miljømessig og sosial art kan forstås på mange vis, og ofte henger det sammen med ens syn på naturen. En måte å tenke rundt dette forholdet på, er å spørre seg selv hvor mennesket slutter og naturen begynner. I vesten har vi et dualistisk syn og forstår menneske og natur som

separate fra hverandre, mens andre kulturer kan ha en mer holistisk tilnærming der de to henger sammen som deler i en større helhet. Vitenskapelige paradigmer og tenkemåter er også knyttet til natursyn. Det mekanistiske og deterministiske paradigmet som har vært dominerende i moderniteten ser mennesket *i* naturen, og hviler på en antakelse om en *ekstern* natur som er både forutsigbar og håndterbar.

Andre paradigmer ser derimot menneske og natur som deler av det samme, eller mennesket *som* natur (se Barad 2007). Et hovedpoeng i humanistisk miljøforskning er nettopp at det ikke er noe klart skille mellom menneskelig og ikke-menneskelig natur. Den amerikanske kulturteoretikeren Stacy Alaimo (2010), for eksempel, sier at det mennesket slipper ut i naturen gjennom sine hverdagslige aktiviteter, slik som bruk av sprøytemidler, parfyme eller skyllemidler, kommer tilbake til oss og blir en del av menneskekroppen gjennom for eksempel kjemisk overfølsomhet eller miljørelaterte sykdommer. Det reiser etiske spørsmål knyttet til helse, velferd og miljørettferdighet (Alaimo 2010).

Uttrykket sosio-økologiske systemer er blitt vanlig å bruke om forbindelsene mellom mennesker og miljøet (les om sosio-*tekniske* systemer i kapittel 23). Med det menes et helhetlig system preget av gjensidig avhengighet mellom mennesker og økosystemer, og det åpner for å integrere de fysiske, sosiale og menneskelige dimensjonene ved bærekraft. Dynamikken i disse forholdene dekkes godt, men tolkningen og bruken av begrepet er fortsatt betinget av den underliggende naturforståelsen: Er naturen grunnleggende sårbar og noe som må beskyttes, eller er den robust og tilpasningsdyktig? Er naturen forutsigbar og håndterbar, eller er den farlig og må kontrolleres?

Uansett hvordan man ser på forholdet mellom menneske og miljø er det klart at mennesker har en sterk innvirkning på sine fysiske omgivelser. Faktisk i en slik målestokk at det er blitt foreslått at de siste ti tusen års relativt stabile og menneskevennlige *holocen* nå er avløst av en ny geologisk tidsalder kalt *antropocen*. Selv om begrepet enda ikke er godkjent som offisiell geologisk epoke, sier det noe om en ny måte å se på det avtrykket vi setter på planeten, en erkjennelse av at vi faktisk setter geologiske spor. Hvordan uttrykket vil tolkes og brukes (og hvem som har definisjonsmakten) har betydelige følger for fremtiden på jorden, som geograf Simon Dalby (2016) påpeker, særlig for kommende generasjoner som har bidratt lite til miljøproblemene men som antakelig vil rammes hardest av konsekvensene.

Et hovedpoeng i denne sammenhengen er at verdenssyn og underliggende antakelser om forholdet menneske–miljø påvirker hvordan individer og grupper forholder seg til luft, vann, jord og andre ressurser, og likeledes hvordan de selv forstår forholdet mellom mennesker og andre arter. Hvordan man tenker om menneske og miljø påvirker ikke bare hvilken sammenheng problemene forstås ut fra, men de informerer også omstillingene som trengs for å svare på klimaendringenes utfordringer. Som Noël Castree (2015, s. 9) sier, er all empirisk undersøkelse fundert på antakelser om hvordan verden 'er' og hvordan vi har tilgang til den kunnskapen, og disse antakelsene «er den skjulte grunnsteinen hvorfra all observasjon, fortolkning og intervensjon utgår».

Omstillingsdiskurser

Klimaendringene og andre miljøutfordringer må møtes med omstilling i enormt omfang. Det er ikke alltid klart hva som skal endres og hvordan det skal gjøres – men det er alltid knyttet til miljødiskurser. John Dryzek (2013, s. 9) definerer en diskurs som «en felles måte å forstå verden». Han sier at antakelser, vurderinger og uenigheter er grunnleggende for hvordan vi skaper mening og rammer som definerer hva som er legitim kunnskap: «måten vi konstruerer, tolker, diskuterer og analyserer miljøproblemer har alle mulige slags konsekvenser» (Dryzek 2013, s. 11). Språket gir oss metaforene og de retoriske verktøyene som brukes til å kommunisere problemer og informere politikk. Språket som beskriver og diskuterer forholdet menneske–miljø setter ikke bare rammen for problemene, men også hva slags løsninger som finnes og prioriteres.

Dryzek (2013) deler miljødiskurser inn i fire typer ut fra hvordan de (1) avviker fra industrialisme (reformistisk eller radikal), og (2) forholder seg til status quo (prosaisk eller kreativ) (se Tabell 25.1). Han forklarer dette metaforisk ut fra den industrielle politiske økonomien som et sjakkbrett. Reformistiske *problemløsningsdiskurser* tar økonomien for gitt, men erkjenner at endringer må gjøres for å møte miljøutfordringene. Innenfor denne diskursen festes lit til eksperter og marked, og miljøskatter og karbonprising er eksempler på foretrukne strategier. Her forstår man med andre ord at spillet må endres, men det gjøres innenfor rammene sjakkbrettet setter. Motsatt har vi den radikale *grenser og overlevelsesh-diskursen*, som setter spørsmålstegn ved behovet for økonomisk vekst og den eksisterende maktfordelingen.

Tabell 25.1 Klassifisering av miljødiskurser.

	Reformistisk	Radikal
Prosaisk	Reformistisk problemløsning	Grenser og overlevelse
Kreativ	Bærekraftighet	Grønn radikalisme

Et eksempel på denne diskursen er rapporten «Limits to Growth» fra 1972, som advarer mot farene ved eksponentiell vekst i økonomi og befolkning i en situasjon med begrensede ressurser (Meadows, Meadows, Randers, Behrens 1972). Løsningene som stilles opp er imidlertid også her begrenset til mulighetene som ligger i industrialismen, og spillet foregår dermed fortsatt på samme brett.

Mer kreative diskurser utfordrer premissene og grunnlaget for den politiske økonomien, det vil si at man søker å omdefinere hele sjakkbrettet. De som fokuserer på *bærekraft* ønsker å oppheve skillene mellom miljømessige, økonomiske og sosiale verdier og mål, og anerkjenne at de er relatert og gjensidig forbundet (les mer om bærekraft i kapittel 24). Dette er kreativt fordi det representerer en ny måte å tenke om hva som skal prioriteres i spillet. Bærekraftsdiskurser har imidlertid ikke blitt oversatt til noen reell, kritisk agenda. *Grønn radikalisme*, på den annen side, roper på endring både hos mennesker og i politikken, det vil si at både sjakkbrettet og spillets regler må bli omdefinert. Denne siste typen diskurser inkluderer mange forskjellige og konkurrerende samfunnsvisjoner, der noen tillegger individer mye vekt, mens andre vektlegger sosial rettferdighet i større grad.

Tilhengere av hver av disse diskursene har ulike syn på hva omstilling innebærer og hvordan det kan oppnås. Det internasjonale klimapanelet, for eksempel, som er et vitenskapelig organ under FN med formål om å vurdere tilgjengelig forskning og kunnskap om klima, definerer omstilling som «en endring av de fundamentale egenskapene ved naturlige og menneskelige systemer» (FNs klimapanel 2014, s. 128). For panelet innebærer omstilling dermed endring for å oppfylle mål om reduserte utslipp, redusert konsentrasjon av drivhusgasser i atmosfæren og/eller å minimere endringen i globale overflatetemperaturer (FNs klimapanel 2014). Slike omstillinger faller inn under Dryzeks (2013) problemløsningskategori, og betyr tiltak som karbonskatter, investering i karbonfangst og -lagring, eller til og med tiltak for å redusere stråling fra solen (ved å tilføre bestemte

partikler i atmosfæren). Tilhengere av grenser og overlevelsesh-diskursen ønsker langt mer radikale endringer i systemet, som innføringen av en grønn økonomi hvor miljøet anerkjennes som en verdiskapende kilde til arbeidsplasser og økonomisk vekst.

Innenfor samfunnsvitenskapene beskrives omstilling mer spesifikt som «en endring av de grunnleggende egenskapene i et system, inkludert strukturer og institusjoner, infrastruktur, reguleringsmekanismer, finansregimer, så vel som holdninger, praksiser, livsstil, politikk og maktforhold» (Hackmann og St. Clair 2012, s. 16). Denne definisjonen støtter de mer kreative diskursene. Sosiale omstillinger vil sannsynligvis følge bærekraftsdiskursenes logikk, inkludert institusjonelle reformer så vel som flernivåstyring (se kapittel 14) som respons på de mange nivåene og organene som informerer avgjørelser omkring bærekraft i byer (Bulkeley og Betsill 2005). Videre vil de grønne radikalistene antakelig støtte *de-growth*, en politisk, økonomisk og sosial bevegelse som utfordrer kapitalismen og dens iboende jakt på økonomisk vekst gjennom økt forbruk og etterspørsel.

De dominerende omstillingsdiskursenes problem

Omstillingsdiskursen i Norge og mange andre europeiske land handler for tiden mye om *økologisk modernisering*. Dette er både en teori og en type bærekraftsdiskurs som vektlegger reform og omlegging til en mer effektiv og miljøvennlig økonomi, men uten å røre ved de grunnleggende premisene for industriell kapitalisme (Dryzek 2013). Grunntanken er at innovasjon og ny teknologi muliggjør mer effektiv bruk av energi og ressurser, og at regulering og insentiver er relevante verktøy for å fremme innovasjon. Eksempler på økologisk modernisering er lette å finne, særlig i begreper som 'smarte byer' (se kapittel 24), 'smarte biler' og 'klimasmart landbruk'. Utbredelsen og promoteringen av elbiler, for eksempel, illustrerer godt hvordan mobilitet kan gjøres effektiv og klimavennlig gjennom teknologisk utvikling av mindre og ikke-forurensende kjøretøy (les mer om mobilitet i kapittel 21). Økologisk modernisering er en kreativ diskurs i den forstand at den utfordrer den utslippsgenererende økonomiske veksten. Samtidig er den mer reformerende enn radikal, siden den prioriterer reduserte utslipp gjennom teknologieffektivisering, bedre forvaltningspraksis eller atferdsendring *innenfor* de eksisterende politiske og økonomiske rammene.

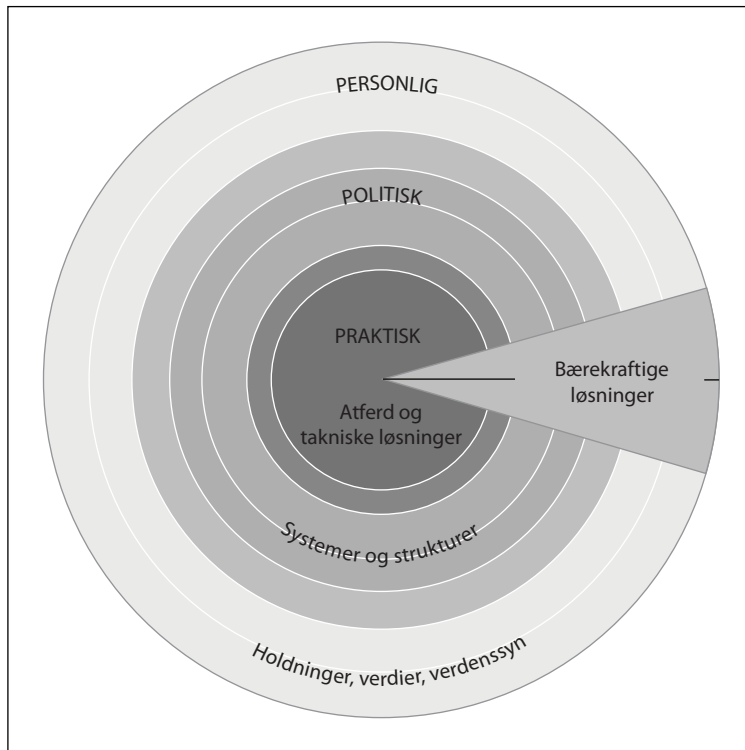
Den reformerende karakteren ved problemløsnings- og bærekraftsdiskurser gjør dem populære blant politikere og beslutningstakere, og vi snakker derfor gjerne om denne tilnærmingen til miljøproblemer som teknokratisk. Prioriterte tiltak vil typisk være reduksjon av drivhusgassutslipp gjennom utvikling av mer effektiv teknologi og bedre forvaltningspraksis av energi-, mat-, vann- og transportsystemer. Teknokratiske tilnærminger handler også ofte om atferdsendring, gjerne gjennom det som på engelsk kalles 'nudging' (norsk *dulting*). Nudging betyr småskalapåvirkning, for eksempel tiltak som å servere på mindre tallerkener for å redusere matsvinn.

En svakhet ved reformtilnærmingene er at de ikke gjør noe med de underliggende årsakene til miljøødeleggelser. Tiltakene er basert på det eksisterende politiske og økonomiske systemet, med merkelapper som 'grønn økonomi', eller 'inkluderende grønn vekst' (begge begreper som har blitt fremmet av FN og Verdensbanken). Energieffektivitet og investering i fornybar energi er viktig, men gjør lite med totalutslippet dersom forbruksveksten fortsetter og om økonomien i hovedsak forblir fossil. Teknokratiske løsninger overser i stor grad maktforhold, politikk, interesser og fordeling og legitimerer således status quo. Noen ganger brukes klimaendringer som dommedagstrusler for å rettferdiggjøre investering i ny teknologi slik som karbonfangst og -lagring eller såkalt geo- eller klima-*engineering*, det vil si teknologiske inngrep i naturen som fjerner karbondioksid fra atmosfæren eller begrenser jordens eksponering for stråling fra solen. Dette er tiltak som for mange fremstår attraktive, særlig de som tjener mest på at ting forblir ved det gamle. Geografer som Eric Swyngedouw (2010) mener at disse tilnærmingene bare gir skinn av omstilling, og ikke gir reell sosial endring. I tillegg tar de oppmerksomhet bort fra andre alternativer, inkludert nye måter å organisere samfunnet på, eller nye måter å forvalte ressurser gjennom å omdefinere vårt felles eie eller utvikle delingsøkonomier.

Omstilling i praksis

Gitt hvor vanskelig det er å faktisk få i stand endring i en slik målestokk at det monner på klimaregnskapet, hvordan kan vi få i stand reell omstilling? Svaret på det forutsetter et mer holistisk syn på omstillingsprosesser. O'Brien og Sygna (2013) peker på tre transformasjonssfærer som virker sammen (se Figur 25.1).

Figur 25.1 Tre transformasjonssfærer (kilde: O'Brien og Sygna, 2013).

Den *praktiske sfæren* ligger i kjernen av omstilling. Her finner vi individers, organisasjoners, bedrifers, stater og andres handlinger og tiltak for å oppnå bærekraft: lavere drivhusgassutslipp, større variasjon i økosystemer, mer fornybar energi, økt tilpasningsevne, bedre varslingssystemer for ekstremvær, lavere kjøttkonsum, sunne fiskebestander, og så videre. Man tilnærmer seg omstilling gjennom å forbedre kunnskap og ekspertise, fremme innovasjon, forbedre forvaltning og styring, og etterstreber atferdsendring gjennom 'nudging' – i tråd med problemløsningsdiskursen. Det handler om tekniske grep og endring av atferd som kan måles og overvåkes, og selv om måloppnåelse kan være vanskelig, er det likevel ansett for å være et mulighetsrom. Omstilling til lavkarbonsamfunn kan for eksempel handle om å redusere utslipp fra biler og busser, oppmuntre til bruk av sykkel eller offentlig transport, bygging av passivhus, og så videre. Bærekraftsinitiativer er gjerne rettet mot omstilling i den praktiske sfæren. Men utfallet av initiativene avhenger av sosiale, politiske, økonomiske og kulturelle systemer og strukturer som definerer grunnlaget for

endring (les mer om forholdet mellom strukturer og aktørskap i kapittel 11). Dette gjelder uansett om initiativene er implementert på måter som faktisk baner vei for robust, rettferdig og bærekraftig utvikling eller ei.

Den *politiske sfæren* er der hvor beslutninger, regler, standarder, reguleringer, avtaler, insentiver og prioriteringer blir diskutert, forhandlet, avgjort eller håndhevet. Det er her noen agendaer vinner frem og andre ikke, og hvor konflikter oppstår, særlig når kollektiv handling utfordrer de herskende interesser og maktforhold. Systemene i denne sfæren kan være handlingslammet og låst, selv om de tidligere kan ha fungert bra eller tjente bestemte interesser. Mange europeiske byer er for eksempel i gang med å bli mer sykkelvennlige, i et forsøk på å bedre urbane betingelser og miljø. Det nåværende byrådet (2015-) i Oslo gikk opprinnelig inn for et privatbilfritt sentrum innen 2019. Veilobbyens innflytelse har imidlertid satt kjepper i hjulene. Målet er moderert til færrest mulig biler, og fokuset delvis flyttet til å forsøke å omdefinere veier og opprette nye sykkelssystemer separat fra biltrafikken (Sykkelprosjektet i Oslo kommune 2016). Også omprioriteringen vil sannsynligvis føre til konflikter i den politiske sfæren mellom sykkelvennlige lokalmyndigheter og blant andre det nasjonale Vegdirektoratet. Sosiale og kulturelle normer spiller en viktig rolle når det gjelder å definere regler, reguleringer og institusjoner i denne sfæren, og kan utfordres når nye normer utvikles.

Handling (og mangel på sådan) i den politiske sfæren påvirkes av de individuelle verdenssynene til aktører og grupper. Den *personlige sfæren* betegner personlige og kollektive antakelser, holdninger, verdier og verdensbilder som innvirker på handlinger og vår forståelse av hva som er mulig. Disse oppfatningene kan ofte forklare den enkeltes preferanser i strategier eller tilnærming til omstilling, også hvilke endringer i de praktiske og politiske sfærene som gis prioritet eller blir oversett. Antakelser og tankesett påvirker systemets mål og hensikt, inkludert hvem som kan eller bør tjene på det. Mange antar at systemer og strukturer ikke er foranderlige, men den personlige sfæren viser oss at regler, normer og atferd som påvirker det sosio-økologiske systemet i virkeligheten er sosialt og kulturelt konstruert. Dette sfære-begrepet hjelper til å synliggjøre at det er forskjellige typer kunnskap og at ulike verdier gis forskjellig vekt avhengig av sammenhengen.

Hovedpoenget her er at virkelige endringer i den praktiske sfæren, det vil si praksiser som faktisk kan gjøre en forskjell for miljøets bærekraft, avhenger av

omstillinger i den politiske sfæren. Endringer i system og struktur er igjen knyttet til endringer i den personlige sfæren, det vil si verdiene og handlingene til samfunnsaktører. Alle tre sfærer er i kontinuerlig interaksjon med hverandre i omstillingsprosesser. Å være klar over de personlige og politiske dimensjonene ved omstilling er derfor helt vesentlig for faktisk å komme videre mot et bærekraftig samfunn.

Avslutning

De kreative og radikale omstillingsdiskursene på klimafeltet forutsetter en større bredde og dybde i forståelsen av utfordringene vi står overfor (O'Brien 2012). Geografi har tradisjonelt vært forstått som et syntetiserende fag og derfor som et ideelt verktøy for å studere forholdet menneske–miljø og miljøendringers betydning for samfunnet. Ved å sette søkelys på både de sosiale og de romlige aspektene ved klimaendring, globalisering, fattigdom og urbanisering, legger samfunnsgeografer an et bredere perspektiv og setter et kritisk lys på hva slags omstilling som er mulig, hvordan det kan gjøres og hvem som tjener og taper på det. Men geografi gjør mer enn bare å syntetisere. Som Noel Castree (2015, s. 2) sier, har samfunnsgeografien «det intellektuelle potensialet til virkelig å øke forståelsen av hvilken fremtid som er mulig og ønskelig for jorden». En dypere forståelse er nettopp det vi trenger for å møte klimaendringene. Det kan også kalles en omstilling.

Referanser

- Adger, W. N., Dessai, S., Goulden, M., Hulme, M., Lorenzoni, I., Nelson, D. R., Naess, L. O., Wolf, J. og Wreford, A. (2009). Are there social limits to adaptation to climate change? *Climatic Change*, 93(3-4), s. 335-354.
- Alaimo, S. (2010). *Bodily Natures: Science, Environment, and the Material Self*. Bloomington: Indiana University Press.
- Barad, K. (2007). *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham: Duke University Press.
- Bulkeley, H. og Betsill, M. (2005). Rethinking sustainable cities: Multilevel governance and the 'urban' politics of climate change. *Environmental Politics*, 14(1), s. 42-63.
- Castree, N. (2015). Geography and global change science: Relationships necessary, absent, and possible. *Geographical Research*, 53(1), s. 1-15.
- Dalby, S. (2016). Framing the Anthropocene: The good, the bad and the ugly. *The Anthropocene Review*, 3(1), s. 33-51.

- Dearing, J., Wang, R., Ke Zhang, Dyke, J.G., Haberl, H., Hossain, Md. S., Langdon, P.G., Lenton, T.M., Raworth, K., Brown, S., Carstensen, J., Cole, M.J., Cornell, S.E., Dawson, T.P., Doncaster, C.P., Eigenbrod, F., Flörken, M., Jeffers, E., Mackay, A.W., Nykvist, B. og Poppy, G.M. (2014) Safe and just operating spaces for regional social-ecological systems. *Global Environmental Change*, 28 (September), s. 227-238.
- Dryzek, J. (2013). *The Politics of the Earth: Environmental Discourses* (3. utg.). Oxford: Oxford University Press.
- FNs klimapanel (2014). *Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Geneve: Intergovernmental Panel on Climate Change.
- FNs rammekonvensjon om klimaendringer (2015). *Adoption of the Paris Agreement*. FCCC/CP/2015/L.9/Rev.1. Lastet ned 3. januar 2017 fra <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/l09r01.pdf>
- Global Carbon Project (2016). *Carbon budget and trends 2016. Report published on 14 November 2016*. Lastet ned 3. januar 2017 fra www.globalcarbonproject.org/carbonbudget
- Hackmann, H. og St. Clair, A. (2012). *Transformative Cornerstones of Social Science Research for Global Change*. Paris: International Social Science Council.
- Klein, N. (2014). *This Changes Everything: Capitalism vs. The Climate*. New York: Simon and Schuster.
- Meadows, D. H., Meadows, G., Randers, J., og Behrens III, W.W. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- Miljødirektoratet (2014). *FNs klimapanel konkluderer: Klimatilpasning og raske utslippskutt er nødvendig*. Oslo: Miljødirektoratet, Faktaark M-254.
- O'Brien, K. L. (2012). Global environmental change II: From adaptation to deliberate transformation. *Progress in Human Geography*, 36(5), s. 667-676.
- O'Brien, K. L. og Sygna, L. (2013). Responding to climate change: The three spheres of transformation. *Proceedings of Transformation in a Changing Climate*, Oslo, Norway, 19 June 2013.
- Pelling, M. (2011). *Adaptation to Climate Change: From Resilience to Transformation*. London: Routledge.
- Saunio, M., Jackson, R. B., Bousquet, P., Poulter, B. og Canadell, J. G. (2016). The growing role of methane in anthropogenic climate change. *Environmental Research Letters* 11: 120207.
- Steffen, W., Richardson, K., Rockström, J., Cornell, S.E., Fetzer, I., Bennett, E.M., Biggs, R., Carpenter, S.R., de Vries, W., de Wit, C.A., Folke, C., Gerten, D., Heinke, J., Mace, G.M., Persson, L.M., Ramanathan, V., Reyers, B. og Sörlin, S. (2009). Planetary boundaries: Exploring the safe operating space for humanity. *Ecology & Society*, 14(2), s. 32.

- Swyngedouw, E. (2010). Apocalypse forever? Post-political populism and the spectre of climate change. *Theory, Culture & Society*, 27(2-3), s. 213-232.
- Sykkelprosjektet i Oslo kommune (2016). *Oslostandarden for sykkeltilrettelegging*. Høringsutgave 15. juni 2016. Oslo: Oslo kommune.
- Zoomers, A. (2010). Globalisation and the foreignisation of space: Seven processes driving the current global land grab. *Journal of Peasant Studies*, 37(2), s. 429-447.

Hva kan samfunnsgeografer gjøre med verden?

David Jordhus-Lier og Kristian Stokke

Viktige begreper: relevans, impact, forandring, policyrelevant forskning, aktivisme, deltagende forskning, aksjonsforskning

Innledning

I dette avslutningskapitlet ønsker vi å flytte fokuset over på praksis. Vi har allerede sett hvordan samfunnsfaglig forskning praktiserer faget gjennom ulike metoder (se kapittel 4). I tillegg har vi sett at samfunnsgeografer bidrar til produksjon og formidling av kunnskap innenfor ulike forskningsfelt. I dette avslutningskapitlet vil vi løfte blikket og spørre hva forskning og annen faglig praksis kan oppnå. Sagt på en annen måte: hvordan kan samfunnsgeografer forandre verden?

Relevans

La oss starte med å observere at samfunnsgeografi er, i likhet med andre samfunnsvitenskaper, et fag som legger vekt på å være relevant. Behovet for å gjøre noe nyttig og bidra til en bedre verden er et vanlig verdimestet utgangspunkt for forskere og undervisere i faget. Det er også en forventning vi ofte møter hos studentene, ikke minst når tiden er kommet til å skrive en masteroppgave i faget. Men hva vil det si å være relevant? For noen vil det kanskje dreie seg om å få en utdanning som er relevant for jobbmarkedet eller publisere forskning som blir anerkjent innenfor akademien. For andre dreier det seg om å bidra til å endre verden utenfor universitetet, for eksempel ved å påvirke den offentlige debatten, bidra til politikkutforming, synliggjøre og styrke bestemte endringsaktører i samfunnet eller bidra til innovasjoner for næringsliv eller offentlig administrasjon.

Dette er et spørsmål som samfunnsgeografene Lynn A. Staeheli og Don Mitchell diskuterer i artikkelen «The complex politics of relevance» fra 2005. I tillegg til å gjennomgå faglige tekstkilder om emnet, har de intervjuet 25 amerikanske samfunnsgeografer for å høre hvordan de som forsker i faget forholder seg til relevansbegrepet.

Fem ulike betydninger av relevans skilte seg ut. Den første var relevans som aktualitet (eng. *pertinence*). Med andre ord, for at forskningen skulle være relevant, var det avgjørende for mange at den skulle snakke til de viktige dagsaktuelle spørsmålene i samfunnet. Dette kunne både bety store, globale utfordringer som klimaendringer eller fattigdom, eller saker som direkte berørte forskerne i deres lokalsamfunn. Aktualitet handler også om timing, om at forskningen skal følge med i tiden og være raskt ute med å studere nye fenomener. I arbeidsgeografien er den digitale plattformøkonomien et godt eksempel. Millioner av mennesker har i dag en app som arbeidsgiver, som Uber eller AirBnB. Men kilder om dette temaet er i stor grad begrenset til avisartikler og podcaster. Selv om flere samfunnsgeografer og arbeidslivsforskere nå befatter seg med disse spørsmålene, krever forskningen tid før den kan publiseres.

En annen betydning var relevans som forpliktelse (eng. *commitment*). Med dette mente flere av de intervjuede at forskningen ikke var relevant om den ikke ble fulgt av et personlig engasjement. Et slikt engasjement bunner gjerne i en politisk overbevisning. Selv om forskningen tradisjonelt sett har ønsket å distansere seg fra politikk, og forfekte et objektivt vitenskapsideal, er det i økende grad en anerkjennelse av at en slik ubesudlet objektivitet ikke finnes. Det er derfor viktigere å være åpen om sitt engasjement i formidlingen av sin forskning, enn å forsøke å skjule den.

Den tredje betydningen av relevans er knyttet til anvendelse (eng. *application*). Med andre ord, om ikke forskningen brukes av noen, er den ikke relevant uansett hva den handler om. For at relevant forskning skal anvendes er det avgjørende at den formidles godt og at den når fram til de som kan ha nytte av den. Dette setter krav til måten vi skriver på, og er en oppfordring til oss alle om å se utenfor de vitenskapelige tidsskriftene (som gir forskere publikasjons-poeng) og delta aktivt i samfunnsdebatt og forvaltning.

Relevans som sentralitet var den fjerde betydningen Staeheli og Mitchell observerte. Dette handlet både om at forskningen må oppleves som sentral for teoriutviklingen i samfunnsgeografifaget, og at samfunnsgeografisk forskning

må få en sentral plass i tverrfaglige prosjekter. Med andre ord, det er viktig for samfunnsgeografer å føle at forskningen man driver med er geografisk, og at det geografiske i forskningen oppleves som relevant for andre utenfor fagdisiplinen.

Den femte og siste formen for relevans er kanskje den mest nærliggende for dette læreverket, nemlig relevans i undervisningen. Ideen om 'forskningsbasert undervisning' har lange tradisjoner i universiteter verden over, og er i Norge faktisk nedfelt i Lov om universiteter og høyskoler. For at undervisningen man får i samfunnsgeografiske universitetsfag skal være forskningsbasert, må det derfor være mange møteplasser mellom studenter og forskere. Du som student må møte forskere og bli kjent med forskningen deres gjennom studiet. Derfor må pensum og undervisningssamlinger trekke aktivt på forskningen som gjøres av de vitenskapelig ansatte. Kapitlene i denne boka er alle basert på fagekspertisen som forfatterne har tilegnet seg gjennom sin egen geografiske forskning.

Kunnskapsproduksjon og påvirkning

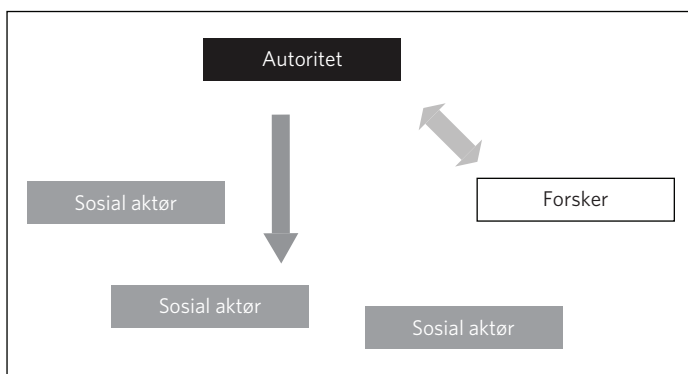
Studien over indikerer at samfunnsgeografer har høye forventninger til at faget skal være relevant, og gjøre en forskjell. Men dette leder oss tilbake til spørsmålet vi stilte innledningsvis: *hvordan* kan samfunnsgeografer gjøre en forskjell? Dette kan man besvare på ulike måter. På den ene siden kan vi si at det finnes like mange måter å gjøre en forskjell på som det finnes samfunnsgeografer. På den andre siden kan vi også hevde at det blant alle potensielle former for påvirkning finnes noen hovedtilnærminger.

Den britiske samfunnsgeografen Rachel Pain (2003) deler handlingsrettede geografier inn i tre former: aktivisme, deltagende forskning og policy-forskning. Det som skiller disse er blant annet hvilken rolle man gir forskeren selv, og hvilke aktører i samfunnet man ønsker å påvirke. Pains tredeling av geografis påvirkning på samfunnet kan (som vist i Figurene 26.1-3 nedenfor) fremstilles i en forenklet grafisk modell der man skiller mellom tre ulike aktørgrupper: forskere, autoriteter og andre sosiale aktører. Deretter kan man antyde to sett med relasjoner: hvem kunnskapen produseres for (lyse piler) og hvordan forskningstilnærmingen ser for seg at endring skal finne sted (mørke piler).

Den første formen for handlingsrettet geografi kalles *policyrelevant forskning*. Hovedprinsippet for slik forskning er å produsere relevant kunnskap for ulike offentlige organer som bidrag til innovasjon og kunnskapsbasert forvaltning.

Dette er på mange måter den mest konvensjonelle formen for samfunnsvitenskapelig forskning, og er svært utbredt i Norge takket være at offentlige institusjoner etterspør og finansierer forskning og utredninger, enten i form av direkte oppdrag eller gjennom forskningsprogram i Norges forskningsråd. Dette gir forskningen et preg av å være problemorientert og dagsaktuell. I det siste har den policyrelevante forskningen blitt oppskalert til europeisk nivå gjennom EU-finansierte forskningsprogram.

Som vist i Figur 26.1 forutsetter policyrelevant forskning at forskeren produserer nyttig kunnskap for autoriteter (som offentlige forvaltningsorganer) som så påvirker ulike sosiale aktører gjennom ny politisk praksis basert på denne kunnskapen. En vanlig kritikk av denne retningen er at de nære båndene til autoriteter truer forskningens frihet til å definere hva som er viktige forskningsområder, problemstillinger og tilnærminger. Forskningen blir instrumentell og kritiseres eventuelt for å 'løpe maktens ærend'. Det er en kritikk som ikke bør stå uimotsagt. Handlingsrettet forskning gir samfunnsvitene en unik mulighet til å være med å påvirke samfunnsutviklingen. I Norge har spesielt økonomer, statsvitere og sosiologer vært svært viktige bidragsyttere til utviklingen av økonomi, politikk og samfunn. Samfunnsgeografer deltar også i slik forskning, men det kan godt hevdes at en dagsaktuell utfordring er å øke fagets policyrelevans, spesielt i lys av at slik relevans i økende grad brukes som et kriterium i fagevalueringer og ressursallokeringer. Samtidig er det viktig å ikke avfeie kritikken av policyrelevant forskning. Anvendt forskning som mister sin kobling til teoriutvikling og kritisk refleksjon, kan fungere som en kunnskapsprodusent som legitimerer, i stedet for å kritisere, maktutøvelse.

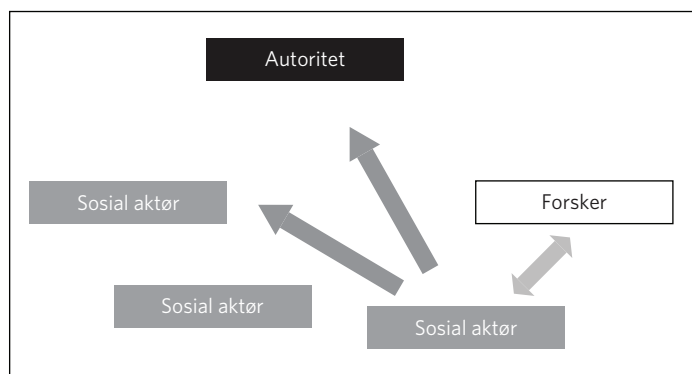

Figur 26.1 Policyrelevant forskning.

Den andre formen for handlingsrettet samfunnsgeografi står delvis i motsetning til den første ved at den vektlegger samfunnsmessig relevans heller enn policyrelevans. Dette ståstedet ble fremmet av David Harvey i hans bok *Social Justice and the City* (1973) som en reaksjon på den sterke posisjonen som positivisme og samfunnsplanlegging fikk i faget på 1960-tallet. *Aktivismeorientert forskning* innebærer at forskeren søker å avdekke ulikheter og maktstrukturer i samfunnet og dermed også bidra til å endre disse.

Kombinasjonen forskning og aktivisme er ganske utbredt i den anglo-amerikanske tradisjonen innen faget. Som nevnt over, har dette vært gjenstand for debatt fordi det utfordrer vår forståelse av vitenskapelig praksis som objektiv og nøytral. Svarene på denne kritikken varierer. Mange samfunnsgeografer vil hevde at det er mulig å praktisere et sosialt eller politisk engasjement, for eksempel ved å la det påvirke valg av forskningstema og problemstillinger, men samtidig dokumentere og analysere prosessene man er en del av på en vitenskapelig måte. Andre vil hevde at å forske åpent og eksplisitt fra en sosial og politisk posisjon, bidrar til kunnskap som er mer sannferdig enn den som hevder å være nøytral og dermed tilslører en faktisk posisjonalitet. Andre igjen vil hevde at det som uansett er viktigst er å bidra til samfunnsendringer.

I arbeidsgeografien har fremtredende forskere som britiske Jane Wills og kanadiske Steven Tufts, kombinert forskning med å delta i politiske kampanjer (som bevegelsen London Citizens) og i fagforeningsarbeid (gjennom hotellfagforeningen UNITE-HERE i Toronto). Ved å gi tydelig uttrykk for sitt engasjement vil leseren av denne forskningen være godt informert om at forfatteren selv har en aktiv rolle – og sannsynligvis sympatier – i feltet som studeres. Som Figur 26.2 viser, produseres kunnskapen i slik aktivistisk forskning først og

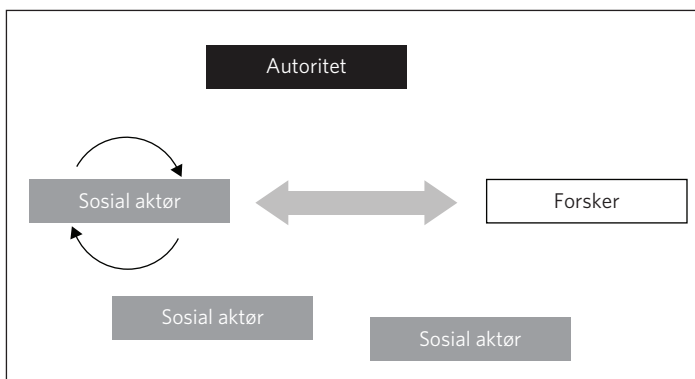

Figur 26.2 Aktivisme og forskning.

fremst for de sosiale aktørene man sympatiserer med, for at de skal være bedre i stand til å endre maktstrukturer i samfunnet.

Deltagende forskning er en tredje tilnærming som krever at forskeren involverer seg direkte i feltet. Men i slik forskning er det også vesentlig at aktørene i feltet involverer seg i forskningen. I stedet for å kun opptre som informanter eller statistiske enheter, er de det forskes på også med på å designe og gjennomføre forskningsopplegget. Dette er en utbredt tilnærming i ulike felt, som for eksempel utviklingsgeografi og i forskning på mennesker med funksjonsnedsettelse. I begge disse tilfellene brukes deltagende forskning fordi man mener at begreper og teorier ikke kun bør utvikles av andre (for eksempel av vestlige akademikere eller mennesker uten funksjonsnedsettelse), men styrkes av innsikten til de det forskes på. Den norske aksjonsforskningstradisjonen hører også hjemme her. Ledet av arbeidslivsforskere som Bjørn Gustavsen, var denne tilnærmingen med på å skape omorganisering i bedrifter der medvirkning fra ledelse, ansatte og forskere stod sentralt. Siden har samfunnsgeografer som Bjørnar Sæther (2007) tatt med seg aksjonsforskningen inn i økonomisk geografi. Sammen med aktører i matindustrien i Hedmark og Oppland fylker, gjennomførte blant annet forskerteamet til Sæther en studie av industriell utvikling i en norsk utkantregion. I deltagende aksjonsforskning produseres kunnskapen i samspillet mellom sosiale aktører og forskere, for å oppnå sosial endring hos aktøren (Figur 26.3).

Disse tre forskningstilnærmingene oppsummerer selvfølgelig ikke samfunnsgeografers påvirkning på verden. I tillegg til forskningen bedrives også undervisning, forskningsformidling og deltagelse i det offentlige ordskiftet. Ikke sjelden

Figur 26.3 Deltagende forskning.

de siste årene har forskningsarbeider som har blitt utført av masterstudenter ledet til avisoppslag, kronikker og ulike former for debattdeltagelse, og det er også mange studenter som engasjerer seg i frivillig arbeid i sivilsamfunnet.

Forskning som forandrer

De siste årene har det blitt et økt fokus på forskningens 'impact', eller påvirkning på norsk. Spesielt i forbindelse med evalueringer av fag, forskningsmiljø og individuelle forskere har det blitt vanlig å vektlegge impact som et grunnlag for tilde- ling av ressurser, innvilgelse av prosjektsøknader eller ansettelse og forfremmelse av forskere. Innenfor det akademiske systemet blir påvirkning ofte operasjonalisert og målt gjennom noen bestemte variabler, som antall publikasjoner, rangering av publikasjonskanalene eller antall siteringer som en publikasjon/forsker har oppnådd. Utenfor academia kan det for eksempel bli vektlagt om forskningen har bidratt til innovasjoner i næringsliv og offentlig forvaltning.

Avslutning

Dette kapitlet har forsøkt å bidra til å utvide denne forståelsen av samfunnsbidrag ved å synliggjøre ulike forståelser av relevans og strategier for påvirkning. Det er likevel ikke vårt mål å promotere en bestemt forståelse eller strategi. Det vi ønsker å få fram er at det finnes både et behov og begrepsmessige verktøy for kritisk refleksjon om hva samfunnsbidrag betyr og hvilke former for kunnskapsproduksjon som påvirker samfunnet på hvilke måter. Hvis denne læreboka har bidratt til kunnskap og kritisk bevissthet hos leserne er det i seg selv en viktig form for samfunnsbidrag.

Referanser

- Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Pain, R. (2003). Social geography: On action-orientated research. *Progress in Human Geography*, 27(5), s. 649-657.
- Staeheli L. og Mitchell D. (2005). The complex politics of relevance in geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 95, s. 357-372.
- Sæther, B. (2007). From researching regions at a distance to participatory network building: Integrating action research and economic geography. *Systemic Practice and Action Research*, 20(1), s. 15-25.

Presentasjon av bidragsytere

Aleksander Bern er stipendiat ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo (UiO). Hans forskningsinteresser inkluderer byutvikling og filmgeografi. aleksander.bern@sosgeo.uio.no

Andreas Forø Tollefsen er seniorforsker ved Institutt for fredsforskning (PRIO). Han arbeider innen politisk geografi med konfliktspørsmål og geografiske informasjonssystemer. andreas@prio.org

Aron Sandell er stipendiat ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO. Hans interesser inkluderer bygeografi, kritisk teori og 'smarte byer'. aron.sandell@sosgeo.uio.no

Bjørnar Sæther er professor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO. Han forsker innenfor økonomisk geografi med fokus på utvikling i periferier og innovasjon i ressursbaserte næringer. bjornar.sather@sosgeo.uio.no

David Jordhus-Lier er professor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO og arbeider med arbeidsgeografi, organisering og sivilsamfunn. david.jordhus-lier@sosgeo.uio.no

Elin Selboe er postdoktor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO og forsker på klimatilpasning, deltagelse og lokalpolitikk. elin.selboe@sgeo.uio.no

Elin Sæther er førsteamanuensis ved Institutt for lærerutdanning og skoleforskning, UiO og arbeider med politisk geografi og mediadiskurser. elin.sather@ils.uio.no

Hege Merete Knutsen er professor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO. Hennes interesser inkluderer utvikling i globale kjeder og nettverk og arbeidsgeografi. h.m.knutsen@sosgeo.uio.no

Hege Sørreime er stipendiat ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO. Arbeidet hennes utforsker forholdet mellom utvikling, fattigdomsbejempelse og naturressurser. hege.sorreime@sosgeo.uio.no

Heidi Østbø Haugen er postdoktor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO og forsker på entreprenørskap og utvikling. h.o.haugen@sosgeo.uio.no

Jan Hesselberg er professor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO. Hans forskning ser på fattigdom og ulikhet i utviklingsland. jan.hesselberg@sosgeo.uio.no

Jemima Garcia-Godos er førsteamanuensis ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO og arbeider med rettferdighetsspørsmål i overgangen til fred og demokrati. jemima.garcia-godos@sosgeo.uio.no

Jørgen Carling er professor ved PRIO og forsker på migrasjon og transnasjonalisme. jorgen@prio.no

Karen O'Brien er professor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO. Hennes forskning ser på klimaendringer, sårbarhet og omstilling. karen.obrien@sosgeo.uio.no

Kirsten Ulsrud er postdoktor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO og arbeider med samfunns- og teknologiforandring for å løse miljø- og fattigdomsproblemer. kirsten.ulsrud@sosgeo.uio.no

Kristian Stokke er professor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO og arbeider med politisk geografi, demokratisering, sivilsamfunn og medborgerskap. kristian.stokke@sosgeo.uio.no

Lars Böcker er postdoktor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO. Han har fokus på transportgeografi, mobilitet og urbane reisevaner. bocker@sosgeo.uio.no

Marianne Millstein er seniorforsker ved Høgskolen i Oslo og Akershus og arbeider med politisk geografi, urbant styresett og sosiale bevegelser. marianne.millstein@nibr.hioa.no

Marielle Stigum Gleiss er førsteamanuensis ved Det teologiske menighetsfakultet. Hennes interesser inkluderer politisk geografi, arbeidsmigrasjon og diskursanalyse. marielle.s.gleiss@mf.no

Marta Bivand Erdal er seniorforsker ved PRIO og forsker på transnasjonalisme, migrasjon og integrering. marta@prio.no

Michael Gentile er professor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO og arbeider innenfor bygeografi med boligspørsmål, segregasjon og geopolitikk. michael.gentile@sosgeo.uio.no

Milda Jonusaite Nordbø er stipendiat ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO. Hun arbeider med klimatilpasninger og internasjonale verdikjeder. m.j.nordbo@sosgeo.uio.no

Per Gunnar Røe er professor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO og forsker på byutvikling, stedsanalyser og suburbanisering. p.g.roe@sosgeo.uio.no

Terje Wessel er professor ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, UiO. Hans interesser inkluderer bygeografi, ulikhet, segregasjon og urbanisering. terje.wessel@sosgeo.uio.no

